

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

«Til va adabiyot – Преподавание языка и литературы – Language and literature teaching» (e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

ULUG' MUTAFAKKIR SHOIR VA DAVLAT ARBOBI ALISHER NAVOIY TAVALLUDIGA 584 YIL

*O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 33 yilligi arafasida
Turkiya Respublikasining Anqara shahrida qad rostlagan
ulug' mutafakkir shoir Alisher Navoiyning haykali nafaqat biz uchun,
balki butun turkiy dunyodagi qardoshlarimiz uchun katta sharaftir.*

*Ulug' mutafakkir shoir va
davlat arbobi
Alisher Navoiy
tavalludiga*

584 yil

**Poytaxtimizdagi Abdulla Qodiriy nomidagi
ijod maktabida “Til va adabiyot.uz”
ilmiy-metodik elektron jurnali tahririyati
hamkorlikda tashkil etilgan
“Ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy merosining
Uchinchi Renessansdagi ahamiyati va
o‘rni” mavzusida o‘tkazilgan ilmiy-ma‘rifiy
maqolalar tanlovi hamda g‘oliblarni
taqdirlash marosimi bo‘lib o‘tdi.**

ALISHER NAVOIY MEROSINING UCHINCHI RENESSANSGA TA'SIRI

Ulug' mutafakkir bobomiz Alisher Navoiyning ijodi Sharq renessansiga munosib hissa qo'shgan noyob durdonalardan. Zero, mutafakkir asarlarida insonga, shaxsga hurmat va samimiyat bilan qarash, undagi go'zal fazilat va yuksak intilishlar ardoqlanadi. Alisher Navoiyning tarix, tasavvuf, din tarixiga oid prozaik asarlarida bu boradagi ilmiy va falsafiy qarashlari yuksak badiiyat bilan ifodalangan. Ulug' mutafakkir ijodi shu ma'noda necha asrlar o'tsada insoniyat uchun qadri va noyob durdonadir.

Shu kunlarda Alisher Navoiy taval-ludining 584 yilligi butun mamlakatimiz ta'lim muassasalarida keng nishon-lanmoqda. Bunda ayniqsa, yoshlar va keng jamoatchilikda mutafakkir ilmiy-ma'naviy merosini chuqurroq o'rganishda muhim omil bo'lmoqda.

Poytaxtimizdagi Abdulla Qodiriy nomidagi ijod maktabida "Til va adabiyot.uz" ilmiy-metodik elek-tron jurnali tahririyati hamkorlikda tashkil etilgan "Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy merosining Uchinchi Renessansdagi ahamiyati va o'rni" mavzusida o'tkazilgan ilmiy-ma'rifiy maqolalar tanlovi hamda g'oliblar-ni taqdirlash marosimi shu nuqtayi nazardan ahamiyatli bo'ldi. Tadbir-da navoiyshunos va boburshunos taniqli olim Vahob Rahmonov ham-da teatr aktrisasi va adabiyotshunos Zilola Karimova, "Til va adabiyot. uz" elektron jurnali bosh muhariri

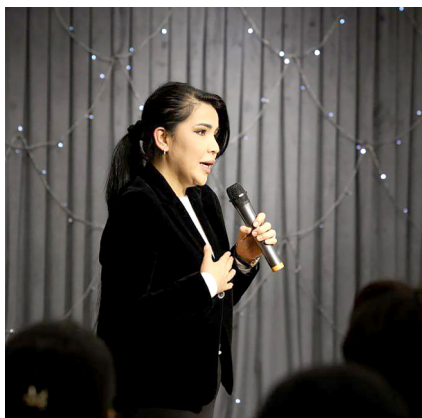
Nargiza Berdiyeva hamda ijod makta-bi jamoasi va o'quvchilar ishtirok etdi.

Tadbirni navoiyshunos va bobur-shunos olim Vahob Rahmonov kirish so'zi bilan ocharkan, Navoiy dahosini anglash va uning ijodiy merosini yosh avlodga yetkazishda "Til va adabiyot. uz" elektron jurnali tashabbusi bilan

tashkil etilgan "Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy merosining Uchinchi Renessansdagi ahamiyati va o'rni" mavzusida o'tkazilgan ilmiy-ma'rifiy maqolalar tanlovi kabi tadbirlar muhim ekanini ta'kidladi.

– Zero, jurnal zarvaraqlarida yozilgan ilmiy-ma'rifiy maqolalar

mutafakkir merosining keng jamoatchlikka yetib borishiga xizmat qilsa, olim va yosh tadqiqotchilar ijodi va tadqiqotlarining rag'batlantirilishi ilmning qadrini ko'tarishga xizmat qilishi shubhasiz, – deydi o'z so'zida Vahob Rahmonov.

Tadbirda nufuzli tanlov hay'ati tomonidan saralangan maqolalar mualliflari – Andijon davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori Salimaxon Mirzayevaning "Alisher Navoiy bilan Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodidagi mushtarak xususiyatlar" maqolasi 1-o'ringa, Qarshi davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yich (PhD) doktori Odiljon Avaznazarovning "Alisher Navoiy dostonlarida yo'l obrazi" maqolasi 2-o'ringa, Farg'ona viloyati O'zbekiston tumani faxriy ustoz Ro'zixon Mavlonovaning "Ishqdan buzug' ko'ngil nolalari yoxud zulf aro sayd aylamak istar ko'gullarni ko'zing" maqolasi 3-o'ringa sazovor bo'ldi.

Shunigdek, o'n nafarga yaqin yosh tadqiqotchi olim va ijodkor maktab o'qituvchlarining ulug' mutafakkir Alisher Navoiy merosi tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy-ma'rifiy maqolalari rag'batlantiruvchi mukofotlar bilan taqdirlandi.

Tadbirda Abdulla Qodiriy ijod maktabining adabiyotga, xususan, Alisher Navoiy ijodiga muhabbatli iste'dodli o'quvchilari tomonidan tayyorlangan sahna ko'rinishlari va g'azalxonlik mushoirasi barchaga ko'tarinki kayfiyat bag'ishladi.

Tadbir so'ngida "Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy merosining Uchinchi Renessansdagi ahamiyati va o'rni" mavzusida o'tkazilgan ilmiy-ma'rifiy maqolalar tanlovi g'oliblari munosib taqdirlandi. 1-o'ringa noutbuk, 2-o'ringa planshet, 3-o'ringa telefon, rag'batlantiruvchi o'rinlarga esa boshqa esdalik sovg'alari Abdulla Qodiriy nomidagi ijod maktabi direktori Aziza Imomxo'jayeva tomonidan tantanali topshirildi.

Bibimaryam RAHMONOVA

Muyassar MAXMUDOVA,
SamDChTI professori, pedagogika fanlari doktori

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA "UCHINCHI RENESSANS" TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING ZARURATI

Annotatsiya: mazkur maqolada globallashuv va integratsiya jarayonlarida milliy qadriyatlarni saqlash, milliy o'zlikni anglash va o'z xalqining ilmiy-ma'rifiy merosini o'rganish zarurligi ta'kidlanadi. Sharq Uyg'onish davrlarida Movarounnahr olimlari tomonidan yaratilgan ilmiy yutuqlarning jahon sivilizatsiyasidagi o'zni ko'rsatilib, hozirgi kunda Uchinchi Renessans davriga zamin yaratish vazifalari tahlil qilinadi. Uchinchi Renessans tafakkuri ruhida ta'lim berish, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash, shuningdek, zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etishning ahamiyati ko'rib chiqilgan. Maqolada ilmiy-pedagogik manbalar, tarixiy yondashuvlar va amaliy tadqiqotlar orqali maktab o'quvchilarida innovatsion va intellektual salohiyatni shakllantirish masalalari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Uchinchi Renessans, milliy qadriyatlar, ilmiy meros, ta'lim va tarbiya, innovatsion yondashuv, milliy o'zlik, Sharq Uyg'onish davri, intellektual salohiyat, zamonaviy texnologiyalar.

Аннотация: в данной статье подчеркивается необходимость сохранения национальных ценностей, осознания национальной идентичности и изучения научно-просветительского наследия своего народа в условиях глобализации и интеграции. Раскрывается значимость научных достижений ученых Мавераннахра периода Восточного Возрождения в развитии мировой цивилизации, а также анализируются задачи по созданию основ для Третьего Ренессанса. Рассматривается важность обучения в духе мышления Третьего Ренессанса, воспитания молодого поколения на основе национальных и общечеловеческих ценностей, а также внедрения современных технологий в образовательный процесс. В статье изучены вопросы формирования инновационного и интеллектуального потенциала школьников на основе научно-педагогических источников, исторических подходов и практических исследований.

Ключевые слова: Третий Ренессанс, национальные ценности, научное наследие, образование и воспитание, инновационный подход, национальная идентичность, Эпоха Восточного Возрождения, интеллектуальный потенциал, современные технологии.

Annotation: this article emphasizes the need to preserve national values, understand national identity, and study the scientific and educational heritage of one's nation in the context of globalization and integration. The significance of the scientific achievements of Mavarannahr scholars during the Eastern Renaissance in the development of world civilization is highlighted, and the tasks for establishing the foundation of the Third Renaissance are analyzed. The importance of educating in the spirit of Third Renaissance thinking, fostering the younger generation based on national and universal values, and integrating modern technologies into the educational process is discussed. The article examines the formation of innovative and intellectual potential among schoolchildren based on scientific-pedagogical sources, historical approaches, and practical research.

Key words: Third Renaissance, national values, scientific heritage, education and upbringing, innovative approach, national identity, Eastern Renaissance, intellectual potential, modern technologies.

Jahon miqyosida kechayotgan globallashuv, unifikatsiya, integratsiya jarayonlarida milliy xususiyatlar, milliy madaniyat va milliy qadriyatlar tizimini bilish, milliy o'zlikni anglash, o'z xalqi tarixini bilish, uning buyuk o'tmishini to'g'ri baholash va idrok etish masalalari dolzarblik kasb etadi. "XXI asrga kelib ilk Sharq Uyg'onish davri – Musulmon Renessansi deb nom olgan o'rta asrlarda bugungi O'zbekiston zaminidan yetishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning jahon ilm-fani rivojiga qo'shgan bebaho hissasi dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olindi". Mashhur olim va faylasuf Jon Uilyam Dreyperning fikriga ko'ra, "Islom davri ilmlari o'z intellektual ta'sirini Yevropaga o'tkazdi" hamda "Yevropaning bugungi ulug' ziyosi musulmonlar yoqqan chiroqlarning yog'dusidan maydonga keldi".

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 16-aprel PF-5416-sonli Farmonida ta'kidlanishiga ko'ra, "Ulug' ajdodlarimiz tomoni-

dan yaratilgan va bugungi kunda butun ma'rifatli dunyoni hayratga solib kelayotgan ilmiy meros faqat bir millat yoki xalqning emas, balki butun insoniyatning ma'naviy mulki bo'lib, bu bebaho boylik va yangi avlodlar uchun donishmandlik va bilim manbai, eng muhimi, yangi kashfiyotlar uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir". O'rta asrlarda Islom Uyg'onish davrida ulug' ajdodlarimiz tomonidan ilm-fan, san'at va madaniyat keskin rivojlantirildi.

O'zbekiston tarixining birinchi Renessansi – Somoniy-lar davriga to'g'ri keladi. Bu davrda buyuk ajdodlarimizning yaratgan ilmiy-falsafiy asarlari va olamshumul kashfiyotlari islom sivilizatsiyasiga tamal toshi bo'lgan.

Ikkinchi Renessans – Amir Temur va Temuriylar davriga to'g'ri keladi. Nafaqat Movarounnahr, balki butun Markaziy Osiyo o'lkalari o'z taraqqiyotining yangi pog'onasiga ko'tarilgan. Bu davrda davlatchilik asoslari takomillashib, shaharsozlik va me'morchilik avj olgan, xalqaro savdo va diplomatik aloqalar jadallashgan,

ilm-fan, madaniyat va san'at sohalari rivojlangan.

O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 29 yillik tantalarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti: «Xalqimizning ulug'vor qudrati jo'sh urgan hozirgi zamonda O'zbekistonda yangi bir uyg'onish – Uchinchi Renessans davriga poydevor yaratilmoqda», – deb ta'kidlanadi. Binobarin, umumta'lim maktablari o'quvchilarida Uchinchi Renessansni yaratuvchilar qudratini ko'rish va ularni mana shu ruhda tarbiya qilish zarur.

Jahon miqyosida mamlakatimiz Movarounnahr dunyo sivilizatsiyasi beshigi, uning markazlaridan biri sifatida ma'lum va mashhurdir. Islom allomalari, tabiiy va ijtimoiy fanlar rivoji bo'yicha ajdodlarimiz noyob va boy meros qoldirganlar. Binobarin, ajdodlarimizning ilmlar rivojiga doir yozma merosini o'rganish, islom artefaktlarini qayta tiklash, Movarounnahr olimlarining dunyo sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi salmoqli hissasini asoslash zaruriyat kasb etadi. Shu bilan bir qatorda, bugungi avlodlarni Uchinchi Renessans ruhida tarbiya qilish, renessans g'oyalari, jumladan, ilm fanga sodiqlik, intellektual safarbarlik, dunyo miqyosidagi yangi ilmiy yo'nalishlar, jumladan, nano texnologiyalar, gen injeneriyasi, axborot texnologiyalari, tabiiy fanlarga, xususan, matematika, fizika, ximiya, biologiyaga bo'lgan qiziqishni keskin o'stirish va ta'minlash zarur bo'lmoqda. Buning uchun esa maktab o'quvchilari tafakkurida Renessans tarixi, g'oyalari va maqsadlarini adekvat tarzda shakllantirish taqozo etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston Yoshlar Ittifoqi faoliyatini qo'llab quvvatlash to'g'risida", 2018-yil 14 avgustdagi PQ-3907-son «Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida», 2017-yil 30-sentyabrdagi PQ-3304-sonli "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"-gi Farmon va Qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 26-sentyabrdagi PQ-3289-son "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Mamlakatimizda so'nggi qariyb o'ttiz yil davomida tub ta'lim islohotlari o'tkazildi, ta'limga innovatsiyalarni joriy etish

masalasiga juda katta e'tibor qaratildi, qator monografiya, kitob, metodik manba hamda uslubiy qo'llanmalar yaratildi, dissertatsiyalar yoqlandi.

Bizning yurtimiz Movarounnahrda bo'lgan Sharqning buyuk allomalari, ensiklopedik olimlar Muhammad Muso al-Xorazmiy (782-847), Abu Nasr Forobiy (870-910), Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Abu Ali ibn Sino (980-1037); muhaddis, fiqhshunos va mutasavvuf Imom Buxoriy (810-870), Hakim Termiziy (750/760-869), Imom Zamaxshariy (1075-1144), Imom Moturidiy (870-975), Burhoniddin Marg'iloniy (1116-1197), Najmiddin Kubro (1145-1221), Ahmad Yassaviy (tak. 1050-1166/7), Yusuf Hamadoni (1048-1140), Xoja Abduxoliq Gij'duvoniy (XI asrning birinchi choragi – 1220), Xoja Bahouddin Naqshband (1318-1389), So'fi Olloyor (1644-1721), turkiy til asoschilari Yusuf Xos Hojib (XI acp), Ahmad Yugnakiy (XII-XIII asrlar), Mahmud Koshg'ariy (XI asr), xalq ardoqlagan shoir Pahlavon Mahmud (1247-1325), mutafakkir shoir Alisher Navoiy (1441-1501) kabilarning ma'naviy-axloqiy qarashlarida ham bola tarbiyasida aqlni rivojlantirish masalalari muhimligi ta'kidlab o'tilgan.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarurligini taqozo qiladi:

- ilmiy-pedagogik, sotsiologik, falsafiy, tarixiy manbalarni qiyosiy-tipologik tahlil qilish asosida umumta'lim maktablari o'quvchilarida Uchinchi Renessans tafakkurini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari va amaliyotdagi holatini belgilash;

- umumta'lim maktablari o'quvchilarida Uchinchi Renessans tafakkurini shakllantirishning strategiyasini ishlab chiqish, modernizatsiya qilingan didaktik ta'minotning samarali ekanligini isbotlash;

- umumta'lim maktablari o'quvchilarida Uchinchi Renessans tafakkurini shakllantirishda milliy ta'lim tizimining vazifalari, tizim strukturasi, maqsadlari va natijadorligini ta'minlashning shart-sharoitlarini, uning interfaol metod, shakl, vositalarini aniqlash;

- umumta'lim maktablari o'quvchilarida Uchinchi Renessans tafakkurini shakllantirishning eksperimental darajasi va samaradorligini belgilash, ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqish va samaradorlik darajasini dalillash.

Yuqoridagi vazifalar amalga oshirilsa, u umumta'lim maktablari o'quvchilarida Uchinchi Renessans tafakkurini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim jarayonining mazmuni, uni shakllantirishga xizmat qiladigan innovatsion yondashuvlar pedagogik tajriba-sinovdan o'tkazilib, ishlab chiqilgan integratsiyalashgan tizimning samaradorlik darajasi belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 16-aprel PF-5416-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning «Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son Qarori // Xalq so'zi, 2017. 25-may.

3. Tuychiyeva G.U. Islom davri she'riyatida aruz tizimi va uning evolyutsion taraqqiyoti. Filol. Fan. dokt. (DSc)... diss.avt. – Toshkent, 2018. 5-bet.

Nurjan ABDUVALITOV,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
dotsent, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

BOBUR SIYMOSI JAHON ADABIYOTI KONTEKSTIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada buyuk sarkarda, yirik siyosat arbobi va adabiyot ixlosmandi Zahiriddin Muhammad Boburning tarixiy roli va uning jahon adabiyoti kontekstidagi siymosi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: siyosat arbobi, adabiyot va san'at, "Boburnoma" asari, turkiy xalqlar adabiyoti, tarixiy manba.

Аннотация: в данной статье рассматривается об исторической роли великого полководца, политического деятеля и любителя литературы Захриддина Мухаммада Бабура и его образе в контексте мировой литературы.

Ключевые слова: политический деятель, литература и искусство, произведение «Бобурнома», источник литературы, литература тюркских народов.

Annotation: this article discusses the historical role of the great commander, politician and lover of literature Zahiriddin Muhammad Babur and his image in the context of world literature.

Key words: politician, literature and art, work "Boburnoma", source of literature, literature of Turkic peoples.

Kirish. Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yili 14-fevral kuni Farg'oni hukmdori, sohibqiron Amir Temurning beshinchi avlodi – Umar Shayxning oilasida tavallud topgan. 1494-yili otasi Umar Shayx to'satdan vafot etadi. 12 yashar Bobur taxt vorisiga aylanadi. Bobur hayoti davomida shiddatli siyosiy nizolar o'rtasida yashab, 1530-yili 26-dekabr kuni Hindistonning Agra shahrida vafot etadi. Ammo o'zining vasiyatiga ko'ra, Qobulga dafn etiladi. Bugungi kunda Bobur siymosining jahon adabiyoti kontekstida o'rganilishi hamda uning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan ulkan hissasini yosh avlodga yetkazish dolzarb masalalarning biridir. Chunki, Bobur buyuk shaxs sifatida uning jahon ensiklopediyalaridan o'z o'rnini egallaganini va adolatli davlat arbobi bo'lganligini yodda tutishimiz kerak.

Asosiy qism. Bobur yirik siyosat arbobi va adabiyot ixlosmandi sifatida jahon ensiklopedik kitoblarida o'chmas iz qoldirdi. Masalan, Eronning mashhur olimi Muhammad Muin o'z asarida Bobur siymosi haqida shunday ma'lumot keltiradi: "Zahiriddin Umar Shayxning o'g'li, Temur Ko'ragoniyning beshinchi avlodi Farg'ona-da tug'ilgan. U Hindistonning Mo'g'ul imperiyasining asoschisi sifatida 1525-1530-yillar davomida hukmronlik qildi".

Boburning siyosiy arbob sifatidagi faoliyati "Tarixi Alfi – ming yillik tarix" nomli kitobda keng yoritilgan. Ushbu kitobni Bobur avlodining davomchisi, Hindistonda hukmronlik qilgan Jaloliddin Muhammad Akbar shoh islom olamining ming yillik tarixini payg'ambar vafot etgan yildan boshlab yozishni bir guruh olimlarga topshiriq berib, xatga tushirgan asardir.

Shu bilan birga Eron olimlari Amir Temur va uning avlodlarini ilm, san'at va adabiyotga alohida e'tibor qaratgani uchun yuksak hurmat bilan eslaydilar. Shunday

olimlarning biri – Zahibollo Safaniy. U "Eron adabiyotining tarixi" nomli ko'p jildli kitobida Amir Temurning Eronda olib borgan siyosiy harakatlari bilan bir qatorda Temur avlodlarining Eron adabiyoti rivojiga qo'shgan hissasi haqida batafsil ma'lumot beradi. Kitobda: "Temur avlodlarining podshohlari va shahzodalari adabiyot va san'atga alohida e'tibor qaratishi ularning tabiatan xulq-atvorlari bilan bog'liq" – deb yozadi. [1; 360 - b.]

Amir Temur avlodlarining adabiyot va madaniyatga yaqinligi Eron, Hindiston va Markaziy Osiyo xalqlari orasidan jahon sivilizatsiyasiga chiqqani aniq. Masalan, Kembrij universitetining tadqiqotchi olimlari "Eron tarixi, temuriylar davri" nomli kitobida "Eron tarixi temuriylar davrida asosan, mafkuraviy, diniy va madaniy o'zgarishlar bilan qorishib yotganligi bilan ahamiyatlidir" deb yoziladi. Shu bilan birga ular o'zlarining tadqiqot ishlarida "Boburnoma" asaridan asosiy adabiyotlar sifatida foydalanган. Boburning "Boburnoma" asari ham Hindiston, Eron va Markaziy Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda asosiy manba sifatida xizmat qiladi. Ingliz olimlari "Eron tarixi – Temuriylar davrida" ilmiy asarida "Boburnoma" kitobini "Zahiriddin Bobur esdaliklari 1494-1529 - yillar oralig'idagi davrni o'z ichiga oladi. U Bobur voqealari yoki "Boburnoma" nomli avtobiografiya, tarix va geografiya haqida muhim va ishonchli ma'lumotlar berganligi uchun qimmatli asar sifatida tanilgan" - deb yozadi. Shuningdek, "Boburnoma"ni ular o'zlarining tadqiqotlarida asosiy manba sifatida ko'rsatib o'tganlar. Shuning uchun Boburning Hindiston, Eron va Markaziy Osiyo bilan birga jahon sivilizatsiyasiga ta'siri bo'lganligini yangicha qarash bilan teran tadqiq qilish imkoniyati mavjud.

Amir Temur shahzodalarning ko'pchiligi qalbgga yaqin she'r yozadigan shoir va adabiyot ixlosmandlari bo'lishgan. Ular forsiy va turkiy tillarni yetuk bilganlari uchun

forsiy tili va adabiyotining Turkistondan boshlab, Hindistonga qadar oraliqda keng tarqalishiga o'z hissalarini qo'shgan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, turkiy xalqlar jahon adabiyoti rivojiga forsiy she'riyati orqali ham hissa qo'shganligini anglatadi. Turkiy va forsiy adabiyot va madaniyatining bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi haqida fransuz olimi Rene Grosse shunday deydi: "Markaziy Osiyo mo'g'ol tarixin Haydar Mirzo Dulati "Tarix-i-Rashidi" nomli kitobini forsiy tilda yozdi. Evaziga uning do'sti Bobur "Boburnoma" kitobini turkiy, eski chig'atoy tilida yozdi. Shuning o'zi sharqiy Turkiston bilan Movarounnahr fors adabiyoti bilan yaqindan tanish ekanligini bildiradi. Shu bilan birga Samarqand va Buxoro adabiyotining oltin asridagi paydo bo'lgan qimmatli adabiy-madaniy asarlar Amir Temur avlodlarining ushbu sohadagi tinimsiz ijodlari bilan bog'liq ekanligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Temuriylar avlodi madaniyat va adabiyotiga, ma'rifat bilan san'atga alohida e'tibor qaratib, ularning rivojlanishiga barcha kuchlarini sarflagan. Mir Alisher Navoiy bobomiz kabi Bobur ham turkiy xalqlar adabiyotining rivojlanishiga hissa qo'shdilar. Muhammad Boburning haqiqiy iste'dod egasi ekanligini taniqli turk olimi Mehmet Fuat Ko'pruluzade: "Bobur tabiatning har bir jabhasining sirini uqqan, har tomonlama iste'dod egasi edi. Qilich ushlarida, o'q otishda, ot minishda, inson ruhini tushunishda, yakka va jamoani boshqarishda juda qobiliyatli, o'ziga va o'zining qat'iyatligiga ishonch bilan qaragan. U hayotining har bir qiyinchilik paytlarida go'yo bir narsasini yo'qotgandek holatga tushgan, lekin hammasi vayron bo'lgandek tuyulganda ham Allohning yordamidan umid uzmagan. Shafqatsiz, zulm qiluvchi inson bo'lmagan, keraksiz paytda qon to'kmagan, yondirib, vayron qilishni yoqtirmagan. Ammo, ma'lum bir narsaning ehtiyojini sezganda unga erishish uchun eng qat'iy choralar ko'rishdan bosh tortmagan" – deb, Boburning insoniyligini, qat'iyatligini, iste'dodini shunday tasvirlaydi. Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk shaxs sifatida siyosiy maydonda ham, adabiyot va san'at dunyosida ham sardorlik vazifasini to'laqonli bajardi.

Boburning kechirimli va saxovatli qalb egasi ekanligini Mirzo Xaydar Dulati va uning otasi Muhammad Xusayn Mirzo bilan bog'liq voqealardan ham bilish mumkin. Mana shunday voqealarning biri Qobulda Shoxbegim va uning o'g'li Mirzoning Bobur podshohga qarshi suiqasdi bilan bog'liq. Ushbu voqea "Boburnoma" kitobida quyidagicha tasvirlangan: "Muhammad Husayn mirzo xiyonat, jirkanch ish qilib, qo'zg'olon ko'tarmoqchi bo'ldi. Afsuski, bu jirkanch xatti-harakati uchun jazolansa, savob bo'lar edi. Ammo chorasiz edim, chunki u bilan qarindoshlik

rishtamiz bor edi.

U mening xolam Xo'b Nigor xonimning eri edi, ularning o'g'il-qizlari bor edi, ular mening yaqin qarindoshlarimdir. Shuning uchun qarindoshligimni hisobga olib, Muhammad Husayn Mirzoni jazolashdan bosh tortib, Xurosonga ketishga ruxsat berdim. Bu – bevafo, insoniylik fazilatlaridan mahrum, unga qilgan yaxshiligimni, o'limdan qutqarganimni unutib, meni podshohga yomonlab, shikoyat qilibdi; ma'lum vaqt o'tgandan so'ng podshoh uni o'ldirib, jazosini berdi", – deb yozadi. [3,704]

"Boburnoma" Hindiston va Markaziy Osiyo xalqlari uchun qimmatbaho tarixiy kitob. Jahonda "Boburnoma" asaridan tarixiy manba sifatida foydalanmagan sharqshunos olimlar kamdan-kam. Yozma manbalarga ko'ra, qozoq xonligi bilan bog'liq "Boburnoma" asaridan qozoq xalqining ma'rifatparvar shoiri Abay Qo'nonboyev "Qozoq xalqining kelib chiqish tarixi" nomli maqolasida ham foydalanganligining guvohi bo'lamiz. O'tgan asrda Bobur asarlarini qozoq olimlari bilvosita til orqali o'rganib keldi. Mustaqillikning sharofati bilan 1990-1993-yillari "Boburnoma" asari to'liq qozoq tiliga tarjima qilindi va qozoq tilida o'qish imkoniyati tug'ildi. Shuni aytish joizki, Zahiriddin Muhammad Boburning boshqa asarlari hozircha qozoq tiliga tarjima qilingani yo'q. Bu o'z navbatida qozoq adabiyoti va tarixi uchun vaqt kuttirmas dolzarb vazifalarning biridir.

Xulosa. Xulosa shuki, Bobur buyuk shaxs sifatida siyosat hamda adabiyotda, qobiliyatli sarkarda sifatida jang maydonlarida namoyon bo'la oldi. Shuningdek, uning insoniyat olamiga qilgan yaxshiliklari savdo munosabatlari borasidagi siyosatida va Kobulda yaratgan "Bobur bog'i"da o'z ifodasini topdi. Do'st-birodarlarga, qavm-qarindoshlariga boricha mehribon bo'lgan. Yaqin qarindoshlarining insonga yot qiliqlarini tanqid qiladi. Bobur har doim o'zini yomonliklardan saqlagani uchun ba'zida o'zini yolg'iz his qiladi va faqatgina Alloh bilan sirdosh bo'lgan. Bobur o'zidan keyin mashhur asari "Boburnoma" kitobini, she'riy to'plamlarini meros sifatida qoldirdi. Buning hammasi Boburning o'chmas ma'naviy hayoti samarali bo'lganligining dalilidir. Ana shunday murakkab davrda yashagan Bobur siymosi butun turkiy xalqlarning fenomeni, insoniyat xazinasining ma'naviy merosi bo'lib qolaveradi.

Shu bilan birga jahon adabiyotining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan Bobur ijodini o'rganish va asarlarini qozoq tiliga tarjima qilish ishlarini ikki xalq o'rtasidagi do'stlik va hamkorlik rishtalari yangi bosqichga ko'tarilgan hozirga paytda Bobur hayoti va ijodini ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablarning "Adabiyot" darsliklariga kiritilsa va boshqa asarlarini ham tarjima qilish yo'lga qo'yilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Islam Jemeney Muhammad Xaydar Dulati – tarixchi-yozuvchi. – A., 2007. 360 - bet.
2. Abay asarlari. II-tom. – A., "Yozuvchi", 2004.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur / Boburnoma: – T: "Yangi asr avlodi", 2015. 704 - bet.

Yelena PERNOPASOVA,
University of Business and Science "Ijtimoiy-gumanitar
va tillar" kafedrasida katta o'qituvchisi

ALISHER NAVOIY JAHON ADABIYOTINING BUYUK SAN'ATKORI

Annotatsiya: ushbu maqola Alisher Navoiy ijodini tahliliy o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda Alisher Navoiy asarlarining jahon adabiyotidagi beqiyos o'rni va adabiyot ravnaqiga qo'shgan katta hissasi to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: murakkab tarix, nomi va merosi, meros, hikmatli, o'lmas obraz.

Аннотация: данная статья посвящена аналитическому исследованию творчества Алишера Навои, обсуждается не сравнимое место творчества Алишера Навои в мировой литературе, его большой вклад в развитие литературы.

Ключевые слова: сложная история, имя и наследие, наследие, мудрость, бессмертный образ.

Annotation: this article explores the analytical study of the work of Alisher Navoi, discussing the incomparable place of Alisher Navoi's work in world literature, his great contribution to the development of literature.

Key words: complex history, name and heritage, heritage, wisdom, immortal image.

O'zbek xalqining mutafakkiri Alisher Navoiy jahon adabiyotining buyuk san'atkorlaridandir. Buyuk shoirning nomi va merosi Gomer va Dante, Rudakiy va Firdavsiy, Nizomiy va Shota Rustaveli, Sa'diy va Jomiy, Shekspir va Balzak, Pushkin va Tolstoy, Robindranat Tagor va Lu Sin kabi buyuk so'z ustalarining nomi va merosidek o'lmasdir.

Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishlagan.

U ulug' donishmand, davlat arbobi, o'zbek adabiy tiliga asos solgan va o'zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan buyuk so'z ustasi, iste'dodli qomusiy olim bo'lgan. Alisher Navoiy butun ijodi davomida juda qimmatli asarlar yaratgan, o'z davrining madaniy hayotiga rahbar, ilm-fan, san'at, madaniyat va adabiyot ahllariga homiy, ko'plab shogirdlar yetishtirgan ustoz bo'lgan.

"Umidim uldurki va xayolimga andoq kelurki, so'zim martabasi avjdan qo'yi enmagay va bu yozgan asarlarimning tantanasi a'lo darajadan o'zga yerni yoktirmagay".

So'z ustasi, Alisher Navoiy yanglishmadi. Shoirning orzulari, ayniqsa, bizning Yangi O'zbekistonimizda ro'yo-bga chiqdi. Uning asarlarini qadrlab, ularga yuksak baho beruvchi zamon bo'ldik. O'zbek xalqi Navoiyni sevadi va hurmat qiladi, uning asarlaridan ta'lim-tarbiya va ma'nan zavq oladi.

Navoiyning faoliyati va merosini o'rganish uzoq va murakkab tarixga ega. Bu tarix XV asrning o'zidan, Navoiy zamondoshlarining asarlaridan boshlangan. Besh asrga yaqin davr ichida Navoiyning faoliyati va merosini o'rganish murakkab taraqqiyot bosqichlarini kechib o'tgan. Mustaqillikdan keyingi navoiyshunoslik Navoiyning faoliyatini va merosini o'rganishda yangi va yuqori bosqichga olib chiqdi. Oxirgi yillar navoiyshunosligi qisqa bir davr ichida juda katta yutuqlarga erishdi.

Navoiyning hayoti va faoliyatini o'rganishda birinchi manba Navoiyning o'z asarlaridir. Navoiyning deyarli barcha

asarlarida, xususan, uning "Munshaot", "Vaqfiya", "Xamsatul-mutahayyirin", "Xutbai davovin", "Majolis un-nafois", "Muhokamatul lug'atayn" kabi asarlarida uning hayoti va faoliyatiga doir ko'p va qimmatli faktlar, ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan. Bu fakt va ma'lumotlar Navoiyning shaxsiy hayoti, ijodiy faoliyati, ayrim asarlarning yozilish tarixi, ijodiy rejaları va orzu – intilishlari, madaniy hayot va obodonchilik sohasidagi xizmatlari, xalqning osoyishtaligi uchun kurashi, muhrdor va vazir sifatida qilgan ishlari, do'stlari, hamkorlari, raqiblari va dushmanlari bilan bo'lgan munosabatlarini hamda turli masalalarni qamrab olgan.

Navoiyning hayoti va faoliyatini o'rganishda uning zamondoshlari tomonidan yaratilgan asarlar ham juda qimmatli manba hisoblanadi. Bunga misol qilib Xondamirning "Makorimul axloq" ("Yaxshi xulqlar"), "Habib us-siyar" ("Suyukli xislatlar"), "Xulosat ul-axbor" ("Voqealarning xulosasi"), Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" (Shoirilar tazkirasi) asarlari, Boburning "Boburnoma'si, Vosifyning "Badoye ul-vaqoe" ("Go'zal voqealar") kitobi va boshqa manbalarni keltirsa bo'ladi. Shu bilan birga, Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayho", "Xiradnomai Iskandar" va "Bahoriston" kabi asarlarida hamda boshqa avtorlarning kitoblarida Navoiyning faoliyati va ijodiyotiga doir muhim ma'lumot, ta'rif va baholar berilgan. Bu manbalarda aniq material va obyektiv fikr- mulohazalar bilan birga, ba'zan Navoiy bilan Husayn Boyqaroning do'stligini ortiq darajada bo'rttirib yuborish, ularning o'rtasidagi ixtiloflardan ko'z yumish, Navoiyning ayrim fazilatlarini ilohiylashtirish kabi kamchiliklar ham mavjud.

Navoiyning hayoti va faoliyatini o'rganishda xalq og'zaki ijodida Navoiy haqida yaratilgan asarlari ham ahamiyatlidir. Navoiy haqida o'zbek, tojik, turkman va boshqa xalqlarning og'zaki ijodida ko'pgina ertak, afsona, hikoya va latifalar yaratilgan. Ularda tarixiy faktlar aynan bayon qilinmasa ham, xalq tushunchasidagi Navoiy obrazi yaratilgan. Navoiyni samimiy sevgan va uning asarlarini ardoqlagan xalq uni doimo ulug' inson, donishmand va tadbirli davlat arbobi,

iste'dodli olim, zakovatli shoir, beva-bechoralarning manfaatlarini himoya qilgan xalq farzandi, saxiy, oliyanob kishi sifatida tasavvur qilgan. Xalq shu asosda Navoiy obrazini yaratib, u haqida xilma-xil asarlar ijod etgan, Navoiy xalq qahramoniga aylangan.

O'zbek xalq og'zaki ijodidagi "Navoiy va yigit", "Navoiy va qirg' vazir", "Navoiy va Guli" hamda "Mirali va Sulton Suyun" shaklidagi turkman hikoyalari va boshqalar Navoiyning o'lmas obrazini to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi.

Navoiy o'zbek mumtoz adabiyotining barcha taraqqiyot bosqichlarida ustoz shoir va xalqning benihoya katta hurmati va muhabbatiga sazovor bo'lgan san'atkori bo'lib qoldi. Bu ulug' san'atkorning asarlari turli davrlarning xattotlari, tomonidan zo'r ehtirom va muhabbat bilan ko'chirildi, rasomlarning naqsh va suratlari bilan ziynatlandi.

XIX asrning 70-yillarida O'zbekistonda bosmaxona paydo bo'lganidan keyin Navoiyning "Xamsa", "Chor devon", "Vaqqiya" va boshqa asarlari bir necha bor nashr etilgan. Navoiyning ayrim asarlaridan o'quv qo'llanmasi sifatida foydalanilgan, g'azallari kuyga solingan, hikmatli so'zlari maqollarga aylangan, xalq uning asarlaridagi o'lmas qahramonlaridan ilhomlanib, Bekobod yaqinidagi toqqqa Farhod tog', soyga Shirin soy deb nom berishgan, xalq ijodchilari Farhod va Shirin, Layli va Majnun hamda Diloromlar haqida yangi-yangi asarlar yaratganlar. Barcha o'zbek shoirlari Navoiydan ta'lim oldilar, uning an'alarini davom ettirdilar va rivojlantirdilar. Jumladan, shoir Munis bir she'rida:

"So'z ichra Navoiyki jahongir turur,

Munisga maoniy yo'lda pir turur", –

deb uning o'zini ustoz hisoblaydi. Shoir Ogahiy esa:

"Ogahiy, kim topg'ay erdi sozi nazmingdin navo,

Bahra gar yo'qtur Navoiyning navosidin sango",

– deydi.

Navoiy o'zbek adabiy tili taraqqiyoti uchun kurashning buyuk yalovbardori bo'lgan. Navoiyga qadar ham o'zbek adabiy tili va adabiyoti o'z taraqqiyotida katta muvaffaqiyatlarga erishgan edi. Biroq o'zbek adabiy tili so'z san'ati taraqqiyotida hali o'zining yetarli o'rnini egallab olgan emas edi, o'zbek tilini kamsitish tendensiyasi ancha kuchli edi, o'zbek shoirlarining ancha qismi o'z ona tilida ijod etmay, fors-tojik tilida asar yozishni afzal ko'rishgan. Vaholanki, o'zbek kitobxonlarining ehtiyoji bu tilda ko'plab g'oyaviy-badiiy yuksak asarlar yaratishni taqozo qilgan. O'zbek adabiy tili taraqqiyoti uchun kurash katta madaniy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lib, u davlat mustaqilligini saqlab

qolishda muhim omil edi. Shuning uchun ham Sulton Husayn Boyqaro o'zbek shoirlarini o'z ona tilida ijod etishga da'vat qilgan, ularga ma'lum imtiyozlar berishga intilgan. Husayn Boyqaroning bu harakati, shubhasiz, ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan. Biroq eski o'zbek adabiy tili taraqqiyoti uchun kurashda hech kim Navoiychalik katta xizmat qilmagan va bu til uchun kurash bayrog'ini Navoiychalik baland ko'tara olmagan. Barcha xalqlar va ularning tillariga doimo ehtirom va muhabbat bilan qaragan, o'zi ham fors-tojik tilida asarlar yaratib, zullisonayn sifatida shuhrat topgan Navoiy xalq tilining "yashirin xazina"laridan keng foydalanib, o'zbek tilida "Xamsa", "Xazoyinul-maoniy", "Lison ut tayr", "Mahbub-ul qulub" kabi ajoyib badiiy, ilmiy asarlar yaratib, bu tilning boyliklari va nafisligini mujassamlashtirdi, o'z asarlari bilan o'zbek adabiyoti ahllariga namuna bo'lgan, u o'zbek shoirlarini o'z ona tilida ijod etishga chaqirgan, "Muhokamatul lug'atayn" asari bilan o'zbek tilining boyligini va go'zalligini, uning fors-tojik tilidan qolishmasligini, o'ziga xos yuksak xususiyatlari va badiiy ijodkorlik uchun keng imkoniyatlari borligini ilmiy jihatdan asoslab bera olgan. Navoiy o'zbek tilini kamsitish tendensiyalariga uzil-kesil zarba bergan.

Navoiy faoliyati va ijodiyoti u yashagan muhitning ayrim ziddiyatlaridan xoli bo'lmagan. Biroq shu ziddiyatlarga qaramay, o'rta asrning ulug' mutafakkiri va so'z ustasi Navoiy o'zbek adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga olib chiqqan va eski o'zbek adabiy tilining asoschisi bo'lgan. U o'z asarlari bilan asrlarga, avlodlarga manzurdur.

Alisher Navoiyning faoliyati va ijodiyoti xalqlar o'rtasidagi madaniy va adabiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qildi. Xalqlar do'stligi g'oyasini kuylagan ulug' shoir tojik, eron, ozarbayjon, hind, arab va boshqa xalqlarning adabiyotini muhabbat bilan o'rgangan va o'z navbatida, boy ijodiyoti bilan Sharq xalqlari adabiyotining taraqqiyotiga samarali ta'sir qo'rsatgan.

Navoiy bilan Jomiyning do'stligi, hamkorligi o'zbek va tojik xalqlarining bu ikki xalq madaniyati va adabiyotining do'stligi va hamkorligining yorqin namunasidir. Navoiy bilan Jomiyning dastlab ustoz bilan shogird o'rtasida aloqa sifatida vujudga kelgan o'zaro munosabati tezda ikki xalqning buyuk shoiri va madaniyat arbobi o'rtasidagi do'stlik va hamkorlikka aylangan.

Hozirgi kunda Alisher Navoiyning asarlarini ommalashtirish, tarjima qilish, san'at va adabiyotda Navoiy obrazini yaratish va boshqalar bo'yicha katta ishlar qilinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-avgustdagi "Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4802-son qarori // Elektron resurs // <https://lex.uz/docs/4945427> (03.09.2020)
2. Navoiy A. Mahbubul qulub. (Qalbgga mahbub hikmatlar va hikoyatlar). Hozirgi o'zbek tiliga tabdil. – Toshkent: Sano-standart, 2018.
3. Tursunov B. Alisher Navoiyning murakkablikdagi oddiylik tamoyili ("Mahbubul qulub" asari misolida) // Imom Buxoriy saboqlari jurnali, 2020, № 3.
4. Xondamir G'. Makorimul axloq. – Toshkent: Akademnashir, 2018.
5. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – T.: Akademnashir, 2011.
6. Sharipov A. Amir Temur va temuriylar davrida kutubxonalar faoliyati tarixidan // Bobur va dunyo. – Toshkent, 2020. №3.

Feruz ABDUNAZAROV,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti roman-german
 filologiyasi fakulteti nemis tili amaliy fanlar kafedrasida o'qituvchisi,
 mustaqil tadqiqotchi (PhD)

MADANIYATLARARO MULOQOTNI RIVOJLANTIRISHDA TILNING AHAMIYATI

Annotatsiya: bu maqolada hozirgi kunda turli xalqlar, tillar, madaniyatlar aralashgan bir paytda, boshqa madaniyatlarga qiziqish, ularni hurmat qilish, ularni tushunishga harakat qilish, ularga sabr-toqat bilan yondashishni o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib kelayotganligi, madaniyatlararo samarali aloqalarni kuchaytirishda tilning ahamiyati muhim hisoblanishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: madaniyat, til, ommalashtirish, faoliyat, dolzarb masalalar, foydalanish, tilshunoslik.

Аннотация: в этой статье обсуждается современная ситуация, в которой смешиваются разные народы, языки и культуры, и становится все более важным интересоваться другими культурами, уважать их, пытаться понять их и учиться подходить к ним с терпением. В для укрепления эффективной межкультурной коммуникации считается важным значение языка.

Ключевые слова: культура, язык, популяризация, деятельность, актуальные проблемы, использование, языкознание.

Annotation: this article discusses the current situation in which different peoples, languages, and cultures are intermingling, and the importance of language in strengthening effective intercultural communication is becoming an urgent issue.

Key words: culture, language, popularization, activity, current issues, use, linguistics.

Kirish. Til o'rganish nafaqat alifbo, lug'at va grammatikani o'z ichiga olgan murakkab jarayon bo'lishi, balki matn mazmunini, masalan, xulq-atvor va madaniy me'yorlarini o'rganishni o'z ichiga qamrab olishi zarur. Yangi axborot texnologiyalari tufayli ish jarayonlari, kundalik hayot tarzi, ta'lim va kundalik muloqot jarayonlarida madaniyatlararo o'zaro ta'sirning barcha xususiyatlari ko'z o'ngimizda o'zgarib bormoqda. Masalan, talabalar qandaydir yangi tilni o'rganayotganlarida yangi til mazmuni haqida va bu tilni o'rganish jarayonida ushbu til xususiyatlari bilan birgalikda madaniyat bilan ham bevosita muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Har qanday tilni o'rganish uchun ular nafaqat tilni, balki u bilan bog'liq barcha xususiyatlarni: joy, makon, tarix va madaniyatni o'rganish jarayonidan o'tadilar. Shunday qilib, ular tilda gaplashish orqali o'sha til madaniyatiga, ya'ni til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kuchi va mohiyatiga avtomatik ravishda singib ketishlari mumkin. Shu narsa ma'lumki, inson bolaligidan boshlab o'z millatiga xos til va til orqali madaniyatni o'rganib boradi. Shundaygina u inson hisoblanadi. Xalqning nozik madaniy belgilari uning tilida aks etadi. Til insonning o'ziga xos va o'ziga mos atributlaridan bo'lib, u orqali inson o'zini va olamni anglaydi.

Asosiy qism. Inson jamiyatda yashaydi va tabiiyki, u mazkur jamiyatning boshqa a'zolari bilan muloqot qilishi lozim bo'ladi. Kommunikatsiya termini ham lotincha communication, communis "umumiy" so'zidan kelib chiqqan. Demak, so'z insonlarni bir-biri bilan bog'laydi, ularni muloqot vositasida birlashtiradi. Muloqotsiz jamiyat bo'lmaydi, jamiyatsiz ijtimoiy inson, madaniy va ongli inson homo sapiens bo'lmaydi. So'z tilda mujassamlashib, insonni hayvonot dunyosidan ajratadi. Hech qaysi bir fan, hech qaysi bir ilm

so'zsiz mavjud bo'lmaydi. Hech bo'lmaganda, bilim va tajribalarni shakllantirish, ularni qayd qilib kelgusi avlodga qoldirish uchun ham so'zlar kerak bo'ladi. Xullas, muloqot insoniyat borligining tamoli, sinchini tashkil qiladi. "Madaniyatlararo muloqot" fanining maqsadi – muloqot masalalarini asosan til va madaniyatga e'tibor bergan holda tahlil qilishdan, farqli madaniyatlar orasidagi kommunikatsiyani osonlashtirish va to'qnashuvlarni oldini olishdan iborat. Hozirgi kunda turli xalqlar, tillar, madaniyatlar aralashgan bir paytda, boshqa madaniyatlarga qiziqish, ularni hurmat qilish, ularni tushunishga harakat qilish, ularga sabr-toqat bilan yondashishni o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Aynan shu tufayli madaniyatlararo, xalqaro muloqot masalalari umume'tiborni tortdi.

Bugungi kunda ham madaniyatlararo muloqot sohasida yaratilgan ko'pchilik o'quv qo'llanmalarida ushbu tamoyilning saqlanib qolganligini ko'rish mumkin. Madaniyatlararo muloqotni tasvirlashda dastlab madaniyatni klassik tushunishdan foydalanildi. Bunda milliy yoki etnik madaniyatning me'yorlari, qadriyatlar, strukturalari va artefaktlari nazarda tutildi. Hozirgi kunga kelib, madaniyatni dinamik tushunish ustuvorlik qilmoqda. Ya'ni, madaniyat har qanday ijtimoiy guruhning (masalan: shahar madaniyati, avlodlar madaniyati, tashkilotlar madaniyati) turmush tarzi, fe'l-atvori, me'yorlari, qadriyatlar va h.k. tizimi sifatida talqin qilinmoqda. "Madaniyat" so'zi turli fanlarda turli xil ma'nolarni anglatadi va hayotdagi dastlabki ijtimoiylashuvimizning bir qismi sifatida madaniyat orqali har birimiz dunyoda muloqot qilish, harakat qilish, fikrlash, obyektlar va vositalardan foydalanish usullarini o'rganamiz. Ushbu maqolada til, madaniyat, muloqot turlari, kommunikatsiya turlari va ularning xususiyati, madaniyatga

moslashish, madaniyatlararo to'rsiqlar va to'qnashuvlar kabi masalalar yoritilgan. Hozirgi kunda tilshunoslik ilmda barchaning e'tiborini tortayotgan til va madaniyat tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan lingvokulturologiya masalalari ko'pchilik olimlar tomonidan tadqiq etilayotgan bo'lsa-da, biroq o'z yechimini topgan emas. Mazkur maqola ayni mana shu masala – tilshunoslikning yangi sohasi, chet tilini o'qitish jarayonida madaniyatlararo munosabatiga qaratilganligi bilan e'tiborlidir. Madaniyatlararo muloqot – turli madaniyat vakillari o'rtasida amalga oshiriladigan muloqot hisoblanadi. Madaniyatlararo muloqotning samarasi va muvaffaqiyati faqatgina turli madaniyatlar va tillarning biluvchisi bo'lgan kommunikatorlarning har biri "turlicha" ekanliklari va har biri muqobil ravishda "begona" suhbatdoshlarini anglab yetganda sodir bo'ladi. Boshqa xalqlar madaniyati bilan tanishish tarjima va tarjimonning professional muloqot sohasidagi eng muhim ijtimoiy vazifalaridan biridir. Madaniyat – bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuigina bo'lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya'ni jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarining yig'indisi madaniyatda gavdalanadi. Madaniyatni o'rganishda obyektiv qonuniyatlar, hodisalardagi sababiy bog'liqlik haqidagi an'anaviy tasavvurlardan foydalanmaslik ham mumkin.

Madaniyat tushunchasini o'quv dasturining asosiy mavzusi sifatida tushunmaslik kerakligi haqida berilgan eng so'nggi bahs 2003-yilda Bennet va boshqalar tomonidan taqdim etilgan. Ushbu olimlar madaniyat tushunchasini til o'qitish jarayonidan chetlatish uchun bir nechta noto'g'ri fikrlarni sanab o'tishgan. Birinchidan, ular til o'quv dasturlari allaqachon ishlab chiqilgani va uni butunlay o'zgartirib bo'lmastligini aytishadi. Shunday ekan, xorijiy til o'quv dasturiga madaniyat tushunchasini kiritish uchun o'quv dasturida qo'shimcha joy yo'q deb hisoblashadi. Ikkinchidan, ko'pgina o'qituvchilar uchun biror bir xalqning madaniyatini o'rgatish til o'rgatishdan ko'ra qiyin tuyuladi. O'qituvchilar, odatda, madaniyatlararo kompetensiyani o'rgatishga tayyor emasliklarini his qiladilar, shu tufayli madaniyat bilan bog'liq holatda o'qitish tajribasi deyarli yo'q. "Ular tajribaga ega bo'lgan taqdirda ham madaniyat tushunchasi va u haqidagi fikrlar o'zgarib turadi", – deya fikr yuritadi Korbet [2003-54/64]. Uchinchidan, ba'zi oliy ta'lim muassasalari ham madaniyat va tilni chambarchas holda o'qitishni ma'qul ko'rishmaydi va ular ko'pincha talabalarni universal yoki milliy testlarda yuqori ball olishga tayyorlash kabi ta'limga oid ko'nikmalarni rivojlantirish bilan shug'ullanadilar va shu sababli talabalar o'rtasida madaniyat

haqida yetarlicha ko'nikma hosil bo'lmaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, yuqoridagi ma'lumotlar Bennet tomonidan emas, balki boshqa o'qituvchilar va amaliyotchilar tomonidan ham aytilgan dalillarga asoslangan.

Til va madaniyat doirasida tildan tashqari, real dunyoda mavjud bo'lgan madaniy voqeilikda qo'llaniladigan lingvistik shakllar emas, balki boshqa ramziy tizimlar mavjuddir: biz madaniyat deb ataydigan odatlar, e'tiqodlar, yodgorliklar va madaniy hodisalar shular jumlasidandir. Madaniyatga aylanish uchun tildagi har bir tarkibiy qism ma'noga ega bo'lishi kerak. Bu xuddi biz kundalik turmushimizda hayotimiz uchun zarur bo'lgan narsalarga e'tibor qaratganimizdek gap", – deb munozara qiladi Kramsh. Umumiy bir soha sifatida madaniyatga sistemali yondashuv bir-biriga ta'sir etuvchi turli madaniyat sohaslarining o'ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo'lib emas, balki ularni yaxlit tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Sistemali yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon yaratadi. Ya'ni, ayrim bir uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan va mutlaqolashtirmasdan xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Madaniyatlararo samarali aloqalarni kuchaytirishda tilning ahamiyati muhim hisoblanadi. Til inson miyasidagi qobiliyat. Bu odamlarga o'z madaniyatini va boshqa mamlakatlarning madaniyatini tushunishga imkon beradi. Har bir mamlakatning o'ziga xos madaniyati bor. Chet elda ta'lim olayotganda, madaniy farqlar o'zaro aloqaga to'sqinlik qilishi mumkin. Til madaniy iqtisodiyotni hal qilishga yordam beradi va xorijiy davlatning chuqur istiqbollarini rivojlantiradi. Madaniyat o'zaro ta'sirning muhim jihati va madaniyatni yaxlit his qilishda tilning rolini hisobga olgan holda, ushbu maqolada chet elda o'qishda til o'rganish zarurmi yoki yo'qligini o'rganib chiqamiz.

Xulosa. Madaniyat guruhni belgilaydigan e'tiqodlar, til va ijtimoiy odatlarni o'z ichiga oladi. Madaniyat odamlarning muloqot qilish usullariga, bir-birlarini idrok etishga va madaniy yo'nalish asosida targ'ib qilinadigan munosabatlarga ta'sir qiladi. Madaniyat mamlakatning o'ziga xosligini aks ettiradi. Madaniyatlararo muloqot turli madaniy kelib chiqishiga ega odamlar o'rtasida fikr almashishni nazarda tutadi. Til madaniyatlararo muloqotda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til boshqa odamlarning etnik o'ziga xosligini tushunishga va turli madaniyatlar bir-birini qanday qabul qilishini o'rganishga yordam beradi. Shunday qilib, til madaniyat uzatiladigan asosiy tomir vazifasini bajaradi. Shu sababli, turli nuqtayi nazarlarga asoslanib, til mamlakatni chuqur tushunishni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdunazarov F. K. MADANIYATLARARO MULOQOT TURLARI VA XUSUSIYATLARI //Innovative Development in Educational Activities. 2023. – T. 2. – №. 5. – C. 152-157
2. Bardos Canale va Swain. "Language".1980 54-55-b 2. Brock &Nagasaka. Pragmatic Content in Global and Local Textbooks. 2005; 34-40-b // ["Til o'qitish asoslari", 2005. 12-23]
3. Воробьев В. В. Лингвокультурология (теория и методы).
4. Khasanova G. K. THE SUCCESS AND EDUCATION SYSTEM OF SOUTH KOREA AND JAPAN //Наука сегодня: проблемы и пути решения [Текст]: материа. – 2021. – С. 94.
5. Kh, Khasanova G., and Kenjaboev Sh Kh. "The role of education system in human capital development." Восточно-европейский научный журнал 2-1 (66) (2021): 48-51

Nodira MANSUROVA,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti f.f.f.d., PhD

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MARKETING – MENEJMENT TERMINLARINING TILSHUNOSLIKDA SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Annotatsiya: marketing va menejment sohalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, korxonalarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida muhim rol o'ynaydi. Marketingning asosiy maqsadi iste'molchilarning ehtiyoj va talablarini qondirish, bozorda tovarlar va xizmatlarni taklif etishdan iborat. Menejerlar bozor talablariga mos ravishda korxonalarni boshqarib, marketing strategiyalarini ishlab chiqadilar. Marketing va menejment terminlari tarixan rivojlanib, turli tillarda o'zlashgan so'zlardan iborat. Marketing va menejment sohasida bir-birini to'ldiruvchi faoliyatlar mavjud bo'lib, ular biznesning raqobatbardoshligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, zamonaviy iqtisodiy terminologiya o'zgarib, yangi texnologiyalar va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq holda takomillashmoqda.

Kalit so'zlar: *marketing, menejment, bozor, iste'molchilar, talab, tovarlar, xizmatlar, raqobat, marketing strategiyasi, bozor iqtisodiyoti, savdo-sotiq, boshqaruv, korxona, tashkilot, terminologiya, texnologiya, rivojlanish, iqtisodiyot, mahsulot, reklama.*

Аннотация: сферы маркетинга и менеджмента тесно взаимосвязаны и играют ключевую роль в успешной деятельности организаций. Основной целью маркетинга является удовлетворение потребностей и запросов потребителей, а также предложение товаров и услуг на рынке. Менеджеры, ориентируясь на рыночные потребности, управляют компаниями и разрабатывают маркетинговые стратегии. Терминология маркетинга и менеджмента развивалась на протяжении времени и включает заимствованные слова из различных языков. Эти две области взаимодополняют друг друга, обеспечивая конкурентоспособность бизнеса. Важно отметить, что современная экономическая терминология постоянно обновляется и адаптируется в ответ на развитие технологий и изменения в социально-экономической среде.

Ключевые слова: *маркетинг, менеджмент, рынок, потребители, спрос, товары, услуги, конкуренция, маркетинговая стратегия, рыночная экономика, торговля, управление, компания, организация, терминология, технологии, развитие, экономика, продукт, реклама.*

Annotation: the fields of marketing and management are closely interconnected and play a key role in the successful functioning of organizations. The primary goal of marketing is to meet the needs and demands of consumers, as well as to offer goods and services in the market. Managers, guided by market demands, manage companies and develop marketing strategies. The terminology of marketing and management has evolved over time and includes borrowed words from various languages. These two fields complement each other, ensuring the competitiveness of businesses. It is important to note that modern economic terminology is constantly being updated and adapted in response to the development of technology and changes in the socio-economic environment.

Key words: *marketing, management, market, consumers, demand, goods, services, competition, marketing strategy, market economy, trade, management, company, organization, terminology, technology, development, economy, product, advertising.*

Marketing va menejment sohasida o'zaro uzviy bog'liqlik mavjud bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida hamda marketing xizmatini amalga oshirishda korxona va tashkilotlarni boshqarish tizimi bilan chambarchas bog'liqdir. Tajribali tadbirkorlar va menejerlar marketing biznesning ajralmas bir qismi ekanligi hamda raqobatbardosh bozor iqtisodiyoti sharoitida katta ahamiyatga ega ekanligini yaxshi biladilar. Iqtisodiyotning gullab-yashnashi va rivojlanishi davrida menejerlar korxonalarni bozor talablariga mos ravishda olib borishlari, iste'molchilar talablarini hisobga olgan holda, raqobatga qarshi tura olish salohiyatiga ega bo'lish, tovarlarni sotishda marketing instrumentlaridan o'rinni foydalana olishini marketing strategiyasining tijorat faoliyatida qo'llash kerak.

Marketing termini murakkab va keng tushuncha bo'lib, unga tamoman umumiy tavsif berish mumkin emasligidan darak beradi. S.X.Xudoyberdiyevaning nomzodlik dissertatsiyasida xalqlar o'rtasida tovar ayirboshlash va savdo munosabatlari, taxminan, eramizdan avvalgi II asrlardan boshlab paydo bo'lganligini, xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda savdo-sotiqning roli katta ekanligini ta'kidlab o'tgan. Qadimdan savdo-sotiq munosabatlari mavjud bo'lganligi sababli o'zbek tili savdo-sotiqqa oid terminlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi ham uzoq o'tmishga borib taqaladi.

S.X.Xudoyberdiyeva o'z nomzodlik dissertatsiyasida "Qutadg'u bilig" asari, "Qissasi Rabg'uziy" asarlarida marketing sohasini asosi bo'lmish savdo-sotiq islohotlari

haqida bir qator atamalardan foydalanilganligini ochib bergan¹:

tavar (mol, narsa), sati'y (savdo-sotiq), ayi'chi (xazina-chi), sart (savdogar), jarmaq (pul), darb (hisob), saqi'sh (hisob-kitob), alim-berim (oldi-berdi), ayir (qimmat), u'zuz (arzon), kebit (do'kon).

Ilm-fanning rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning o'zgarishi, savdo-sotiq va tijoratning rivojlanishi natijasida soha terminologiyasi, unga oid nomlar yangilanib, rivojlanishiga sabab bo'ldi².

Sohaga oid adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qilish asosida shuni xulosa qilish mumkinki, hozirgi o'zbek tili iqtisodiy atamalar tizimida yuqoridagidek umumturkiy, o'zbek terminlari bilan bir qatorda fors-tojik, arab, shuningdek, rus-baynalmilal atamalari ham qo'llanilib kelinmoqda. Bunga Turkiston yerlarining VII-VIII asrlarda arablar tomonidan istilo qilinishi, Somoniylarning davlat tepasiga chiqishi natijasida o'zbek tili leksikasida ko'plab fors-tojikcha va arabcha birliklar kirib keldi va ularning salmoqli qismi hozirgi kungacha yashab kelmoqda. Masalan, *sarmoya, savdogar, tojir, sarkor, daromad, dastmoya* kabi fors-tojik va arab tilidan o'zlashgan so'zlar asosiy iqtisodiy atamalar bo'lib qo'llanilmoqda. Mustaqillikdan so'ng o'zbek iqtisodiy terminologiyasida o'ziga xos yo'l tutildi. Bu quyidagilardan iborat: 1. Ruscha baynalmilal iqtisodiy terminlar o'zbek tilida aynan tarjimasiz qo'llanilmoqda: *valyuta, dollar, kredit, banknot, akkreditiv, lizing, forfeiting, libor* va boshqalar. 2. Ruscha baynalmilal iqtisodiy terminlarning ba'zilari tarjima qilindi yoki uning o'zbek tilidagi muqobillari qo'llanila boshlandi: *anketa – so'rovnoma, defitsit – taqchil, biznesmen – ishbilarmon, litsenziya – ruxsat-noma, capital – mablag', reforma – islohot*³.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari o'zbek tili terminologiyasining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgani hammamizga ma'lum. Chunonchi, unda davlatni idora qilish usullari, davlat arboblari, davlat qurilishi masalalari, jamiyat a'zolari orasidagi munosabatlarni va iqtisodni tiklash, xo'jalikni rivojlantirish kabi qator masalalarni o'sha davr talabi asosida izohlab bergan. Asarda berilgan ma'lumotlar Mahmud Qoshg'ariy-ni bizga yolg'iz o'z zamonining ulug' shoirigina emas, shu bilan birga uning tarix, tib, riyoziyot va boshqa ko'p fanlardan xabardor fozil insonligini ko'rsatadi. Lug'at

turkiy xalqlar madaniy hayotida, xususan, tilshunoslikda alohida ahamiyatga egadir. Muallif yirik lug'atchi sifatida IX–X asr umumturkiy tilining lug'aviy boyligini to'laigicha namoyon etgan. Bular jumlasiga quyidagilarni misol keltirish mumkin: Oto'nch–qarz⁴, o'ro'nch-pora, yjyz–jo'n–arzon–baho, yomg'a–mollarni saqllovchi va ularni yig'uvchi (amaldor), sart–savdogar, terchi–muzd, ish haqi oluvchi.

Iqtisod sohasidagi o'zgarishlar, davlat boshqaruvi, savdo-sotiq munosabatlari Qoraxoniylar davri tilida (qadimgi turkiy tillardan biri), xususan, shu davr tilining yorqin namunasi bo'lgan "Qutadg'u bilig" asarida ham o'z ifodasini topgan. Shunday qilib, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida nafaqat ijtimoiy-siyosiy leksikaga xos terminlar qo'llanilgan, balki savdo, oldi-sotdi, boshqaruv, hukmdorlik va davlat bosh hukmdorlariga xos ba'zi terminlarni ham uchratish mumkin: baqip – Chin o'lkasidagi chaqa (pul), benak – chaqa pul, satishgan – sotishgan, olib – sotishgan, sat – oldi-sotti, elig – podsho, erk top – ya'ni, hukmron bo'lgan⁵ va h.k.

Etimologlarning fikriga ko'ra, ingliz tilida "marketing" termini birinchi marta lug'atlarda XVI asrda ifodlangan va u bozorda oldi-sotdi jarayonini anglatgan⁶. "Marketing"ning zamonaviy ta'rifi sotuv va reklamaga e'tibor qaratgan holda tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga o'tkazish jarayoni sifatida birinchi marta lug'atlarda 1897-yildan yuritila boshlagan⁷. Ingliz tilidagi "marketing" termini lotincha "mercatus" so'zidan olingan bo'lib, bozor yoki savdogar, degan ma'noni anglatgan⁸.

Ingliz tilidagi "management" fe'li XV asrdagi fransuz tilidagi *mesnager* fe'lga borib taqaladi, ko'pincha otliq tilida "ot jilovini qo'lda ushlab turish", deb ataladi. Shuningdek, italyan tilidagi *maneggiare* termini (asboblar yoki otni boshqarish), ispan tilida *manejar* otlarni boshqarishni ham anglatishi mumkin. Bu uchta termin lotincha *manus* (qo'l) va *agere* (harakat qilish) so'zlaridan kelib chiqqan⁹.

Ingliz tilidagi "promotion" termini reklama qilish, tanitish, ko'proq sotilishni ta'minlash ma'nosini anglatib, qadimgi fransuz tilidan olingan bo'lib, ingliz tiliga XIV asrda kirib kelgan¹⁰. "Rivojlanish, olg'a siljish" deb tarjima qilingan *promotion* so'zining asl qo'llanilishi qadimgi fransuz tilidan kirib kelgan. 1925-yilga kelib yangi ma'no kasb etib, promotion, "reklama" va "targ'ibot, ommalashuv" ma'nosida qo'llanila boshladi. Targ'ibot qiluvchi shaxs

1 Valijonov R., Qobulov O., Ergashev A. Menejment asoslari: Kasb-hunar kollejlari uchun darslik –T.: "Sharq", 2002. 6-bet.

2 Xudoyberdiyeva S.X. O'zbek marketing terminologiyasi: Filol.fan.bo'yicha fals. dokt. (PhD) diss. – Toshkent, 2012. 14-bet.

3 Qosimova M.S., Djabbarova Sh., Ziyayeva M.M. O'zbek tilida iqtisodiyotga oid atamalarning qo'llanilishi// Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. – № 4, iyul-avgust, 2020.

4 Mahmud Qoshg'ariy. Devoni lug'atit turk. I-III. – Toshkent, 1960-1963. 450 -b.

5 To'xliyev B. Yusuf Xos Hojibning badiiy mahorati. — Toshkent, 2005.

6 Etymology Dictionary Online, <http://www.etymonline.com/index.php?term=marketing>

7 "Marketing - Wiktionary". 26 September 2021.

8 <https://www.dictionary.com/browse/market>

9 <https://en.wikipedia.org/wiki/Management>

10 [https://en.wikipedia.org/wiki/Promotion_\(marketing\)#:~:text=The%20term%20promotion%20derives%20from,language%20in%20the%2014th%20century.](https://en.wikipedia.org/wiki/Promotion_(marketing)#:~:text=The%20term%20promotion%20derives%20from,language%20in%20the%2014th%20century.)

– “promoter” yozma ravishda 1450-yilning boshlarida ishlatila boshlandi¹¹.

Marketing sohasiga oid “advertisement” (reklama) termini lotincha “advertere” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, ongni burish degan maʼnoni anglatadi. Qadimgi va oʻrta asrlarda reklama ogʻzaki ravishda olib borilgan. XV-XVI asrlarda bosmaxonaning rivojlanishi zamonaviy reklama sari birinchi qadam boʻldi. XVII asrda Londondagi haftalik gazetalarda reklamalar berila boshladi va XVIII asrga kelib bunday reklama rivojlandi. XX asrga kelib reklama toʻgʻridan-toʻgʻri pochta, radio, televideniye, internet va mobil qurilmalar hamda yangi texnologiyalar qatori tez rivojlandi. Marketing va menejment sohasida hozirda qoʻllanilib kelayotgan baʼzi terminlarni eng qadimgi zamonda ishlatilgan muqobillari ham mavjud boʻlgan. Banknotlarni bildiruvchi iqtisodiy jihatdan belgilangan termin ham mavjud: *scilling (shilling)* – Angliyada 1971-yilgacha amalda boʻlgan mayda pul birligi (A former British monetary unit equal to 12 pence or 1/20 pound); *ceap man (chap man)* – savdogar, tijoratchi maʼnosida ifodalanilgan.

Capital terminining birinchi qoʻllanilishi “bosh yoki unga tegishli” maʼnosini anglatuvchi sifat shaklida qoʻllanilib kelingan. U lotincha *capitalis* sifat-doshidan oʻzlashgan boʻlib, “caput”, yaʼni “bosh” maʼnoli soʻzning asosidan tashkil topgan. Lotin tilida *capitalis* “chief-boshliq” yoki “principal-boshliq, rahbar”, degan maʼnoni ham anglatgan. Bu maʼno XV asrda ingliz tiliga *shahar, tuman, feodalning yer mulki yoki monastir* kabi muhim narsalarni tasvirlash uchun qabul qilingan. Bugungi kunga kelib *capital* nomi koʻpincha asosiy shaharlar (poytaxt)ga nisbatan qoʻllaniladi. Fransuzlar ham, italiyaliklar ham *capitalis* terminini oʻz maʼnosini saqlab qolgan holda *capitale* shaklida qabul qilishgan. Oxir-oqibat, ushbu soʻzdan *biznesga kirish uchun ishlatiladigan muhim tovarlar zaxirasi* maʼnosida foydalanildi. *The other worde, the Italians call the Capitall, that is to saie, the Stocke or*

principall that the Marchant began with all.... And it is at your pleasure whether ye will use this worde Stocke in Englishe, or Capitale. – J. Y. Christoffels, Notable Woorke Book Accompties, 1547.

Ushbu soʻz ingliz tiliga moliyaviy termin sifatida XVI asrda kirib kelgan. Vaqt oʻtishi bilan *capital* qoʻshimcha maʼnolarga ega boʻlib, “boshqa tovarlarni ishlab chiqarish uchun toʻplangan tovarlar” va “daromad keltirish uchun hisoblangan toʻplangan mulk” kabi maʼnolarga ega boʻldi¹².

Budget (budget, xarajatlar rejasi) termini XV asrda Angliyada *bogett, bouget, bowgette-charm sumka, teri xalta* maʼnosida uchragan. Bu soʻz ingliz tiliga fransuz tilidagi *bougette* soʻzidan oʻzlashgan. Aslida fransuz tiliga lotin tilidagi *bulga* soʻzidan oʻzlashgan. Bu soʻz birinchi marta ingliz tilida *bowgette* sifatida XV asrda ishlatila boshlagan va XVII asrning boshlarida “*budget*”ga oʻzgargan. Oʻsha davrda bu termin charm yoki teri butilka, charm hamyon, sumkaga nisbatan qoʻllanilgan. *Budget* termini XVI asrda “*taʼminot, zaxira*” yoki “*bilimlar budjeti*” kabi maʼnoni ham anglatgan. Ushbu maʼno koʻpincha “yangiliklar budjeti, zaxirasi” sifatida ham ishlatilgan: *The budget of news which was prepared for her father-Anthony Trollope, The Warden, 1855.*

Axborot assotsiatsiyalari sababli *budget* AQSh va Buyuk Britaniyadagi yangiliklar davriy nashrlari nomidan ishlatilgan, masalan: *The Pall Mall Budget*-hozirda tugatilgan Britaniya haftalik jurnali.

Budget(ing) termini moliyaviy termin maʼnosida birinchi marta XVIII asrda tasdiqlangan boʻlib, u xarajatlar va daromadlar smetalari asosida hukumatning kelgusi yil uchun moliyaviy holati toʻgʻrisidagi hisobot uchun ishlatilgan. 1850-yillarga kelib, *budget* nodavlat faoliyatlar maqsadida va umuman, oila yoki shaxsning moliyaviy hisobi uchun “mavjud, talab qilinadigan yoki maʼlum bir maqsad uchun ajratilgan pul” maʼnosida keng qoʻllanila boshladi.

11 <https://www.cliffsnotes.com/cliffsnotes/subjects/writing/what-is-the-origin-of-the-word-promotion>

12 <https://www.merriam-webster.com/wordplay/financial-word-origins>

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev Yo., Tulyaganova Sh. “Menejment va marketing asoslari” Oʻquv qoʻllanma (barcha bakalavriat yoʻnalishlari uchun). – T. 2006. 205-b.
2. Bazarova F.T. Marketing. – T.: Iqtisod-Moliya, 2015. 9-b.
3. Dadaboyev H. “Oʻzbek terminologiyasi”, – Toshkent. 2019, 13- b., 46- b.
4. Mahmud Qoshgʻariy. Devoni lugʻatit turk. I-III. – Toshkent, 1960-1963. 450- b.
5. Qosimova M.S., Djabbarova Sh., Ziyayeva M.M. Oʻzbek tilida iqtisodiyotga oid atamalarning qoʻllanilishi// Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. – № 4, iyul-avgust, 2020.
6. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. – Toshkent. Universitet. 2003.
7. Temur tuzuklari //Forschadan| A.Sogʻuniy va H.Karomatov tarj; B.Ahmedov tahriri ostida. – T.: Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.6-b., 8-b., 21-b., 57-b., 74-b., 94-b.,
8. Toʻxliyev B. Yusuf Xos Hojibning badiiy mahorati. – Toshkent. 2005.
9. Urmonov N.T., Mustafakulov Sh.I. Moliyaviy-iqtisodiy tayanch soʻzlarga qiyosiy izohli lugʻat (Oʻquv-amaliy qoʻllanma). – T.: “Moliya” nashriyoti, 2016. 14-b.

Umarjon QODIROV,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasida o'qituvchisi
umarqodirov6669@gmail.com

QARLUQ LAHJASI UNLI FONEMALARI SHONAZAR SHOABDURAHMONOV TAVSIFIDA

Annotatsiya: tilshunos olim, akademik Shonazar Shoabdurahmonov o'zigacha deyarli o'rganilmagan soha – qarluq lahjasi bo'yicha tadqiqot olib bordi. Xususan, olim ilmiy faoliyati davomida qarluq lahjasi fonetikasi bo'yicha bir qancha ilmiy ishlar amalga oshirdi. Mazkur maqolada uning faoliyati davomidagi ilmiy ishlari natijalari asosida qarluq lahjasi unilari bo'yicha yuzaga kelgan xulosalar, lahja unilari tavsifi beriladi.

Kalit so'zlar: *dialektologiya, qarluq lahjasi, dialekt, sheva, unli, tovush, adabiy til, shahar shevalari.*

Аннотация: академик Шаназар Шаабдурахманов, выдающийся диалектолог, вел исследования в практически неизведанной до сих пор области – карлукском диалекте. В частности, за время своей научной деятельности ученый выполнил ряд научных работ по фонетике карлукского диалекта. В данной статье, на основе результатов его научной работы за время своей деятельности, даны выводы о гласных карлукского диалекта и описание гласных диалекта.

Ключевые слова: *диалектология, карлукское наречие, диалект, говор, гласная, звук, литературный язык, городские говоры.*

Annotation: academician Shonazar Shoabdurahmanov, a linguist and scientist, conducted research on a field that was almost unexplored until now – the Qarluq dialect. In particular, during his scientific career, the scientist carried out a number of scientific works on the phonetics of the Karluk dialect. In this article, based on the results of his scientific work during his career, the conclusions about the vowels of the Karluk dialect and the description of the vowels of the dialect are given.

Key words: *dialectology, karluk dialect, dialect, vowel, sound, literary language, urban dialects.*

Shonazar Shoabdurahmonov qarluq lahjasining fonetikasi xususida so'z yuritar ekan, dastavval bu lahjaning shevalaridagi unli fonemalar soni masalasiga to'xtalib o'tadi. U qarluq lahjasida asosan olti-yettita unli fonema mavjudligini (ayrim qarluq lahjasiga oid shevalarda esa o'ntagacha) ta'kidlaydi.

U qarluq lahjasi shahar shevalari tarkibidagi unli fonemalarning quyidagicha tasnifini keltiradi:

Toshkent shevasi unilari

	til oldi	indifferent	til orqa
tor		 <y>	
yarim tor	e	<y>	
keng	ə		o

Farg'ona shevasi unilari

	til oldi	indifferent	til orqa
tor	[y]	 [b]	y
yarim tor	e [ə]		o
keng	ə		a, o

Andijon shevasi unilari

	til oldi	indifferent	til orqa
tor	y	 	y
yarim tor	e ^o		o
keng	ə		a, o

Namangan shevasi unlilari

	til oldi	indifferent	til orqa
tor	ʏ	<ʏ>	y
yarim tor	e e ^e		o
keng	ə		a ^o

Jizzax shevasi unlilari

	til oldi	indifferent	til orqa
tor		ʏ y	
yarim tor	e	ŷ	
keng	ə		a ɔ

Buxoro shevasi unlilari

	til oldi	indifferent	til orqa
tor		<ʏ> <y>	
yarim tor	e	<ŷ>	
keng			a ɔ ^o

Qarshi shevasi unlilari

	til oldi	indifferent	til orqa
tor		<ʏ> <y>	
yarim tor	e	ŷ	
keng			a ɔ

O'zbek adabiy tilidagi unlilar

	til oldi	indifferent	til orqa
tor		<i> <y>	
yarim tor	ə (e)	<ŷ>	
keng	<a>		o [ɔ]

O'zbek adabiy tiliga tayanch bo'lgan shevalarda unli fonemalar soni olti-yettitadan oshmaydi. Toshkent, Buxoro va Samarqand shevalarida oltita unli fonema mavjud. Ularning ayrimlari sifat jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Toshkent shevasida: ʏ, e, ə, ɔ, ŷ, y;

Samarqand, Buxoro shevasida: ʏ, e, a, ɔ^o, ŷ, y;

Farg'ona shevalarida esa (Marg'ilon, Qo'qon va boshqalarda) yettita unli fonema bor. Bu shevada orqa qator keng [a] unli fonemasi saqlanib qolgan.

Shu tarzda Farg'ona shevalarida o'zbek adabiy tilidagi [a, o] va Toshkent shevasidagi [ə, ɔ] ikkita unli fonema o'rniga uchta keng unli: [a], [ə], [ɔ] mavjud.

Farg'ona tip shevalaridagi unlilar tarkibida tilning gorizontalar tarziga ko'ra bir-biridan farqlanadigan unlilar mavjud: [ʏ ≈ ʏ], [y ≈ y], [ə ≈ ɔ].

Masalan: Farg'ona, Qo'qon, Andijon shevalarida:

болдъ//белдъ, уч//үч; and. сьр//сьр. Bunday qarama-qarshilik besh-olti juft so'zlardagina uchraydi.

Sh.Shoaabdurahmonov qarluq lahjasidagi shevalarda cho'ziq unlilar quyidagi sabablarga ko'ra paydo bo'lishini aniqlagan:

[p] ning tushib qolishi sababli: toshk. namang.:

бо: (<bor//ad. orf. bor), боллэ://ad. orf. bolalar;

[к (>ʏ)]ning tushib qolishi: toshk., namang.:

сэндү: (<сандук//ad. orf. sandiq), namang. ора:нъ (<орақнъ//ad. orf. o'roqni), toshk. чьро: (<чърәчъчърәк//ad. orf. chiroq, ўрто: (<ўртоғъ<ўртоқ//ad. orf. o'rtoq), йурмо: (<йурмәк//ad. orf. yurmoq), қэзу: (<қэзуқ//ad. orf. qoziq);

[к (>ʏ)]ning tushib qolishi sababli: namang. керә: (керәк//ad. orf. kerak); хәр нүчү: болсәйәм, (<хәр нечук болсәйәм//ad. orf. har nechuk bo'lsa ham; toshk. келду: (<келдүв<келдук<келдък//ad. orf. keldik; элду: (<элдүв<элдук<элдък//ad. orf. oldik); and. ъйә: (<ъйак//ad. orf. iyak);

[ʏ] ning tushib qolishi sababli: toshk., namang. су: ьссә (<сув ьссә//ad. orf. suv ichsa, and. су:лъқ йердә

(<сувлъкъ йердә//ad. orf. suvli yerda;

[x] ning tushib qolishi sababli: fargʻ., namang., toshk. гувъ: (<гувъх//ad. orf. guvoh), toshk. гъйо: (<гъйъх//ad.-orf. giyoh), сьйо: (<сьйъх//ad. orf. siyoh, гъ: (<гъх//ad.-orf. goh), бух. ша:р (<шаҳар), ме:мән (<мехмән//ad.-orf. mehmon), е:тъмэл (<ехтъмэл//ad.-orf. ehtimol;

[f]ning tushib qolishi sababli: toshk. ў:лъм//namang. о:лъм (<оғлъм//ad.-orf. o'g'lim), бә:ләп (<бәғләп//ad.-orf. bog'lab), тә: (<тәғ//ad.-orf. tog'), fargʻ. сә:йәптъ (<сәғйәптъ//ad.-orf. sog'yapti.

[h (>й)]ning tushib qolishi sababli: toshk. бәшъ:нъ (<бәшъйнъ<бәшънгъ // ad.-orf. boshingni), namang. бәлә-чақа:нъ (<бәлә-чақангъ//ad.-orf. bola-chaqangni);

[й]ning tushib qolishi sababli: toshk. джъ:дә (<джъй-дә//ad.-orf. jiyda), чъ: (<чъй//ad.-orf. chiy), қъ:мә (<қъ-ймә//ad.-orf. qiyma);

[r]ning tushib qolishi sababli: toshk. те:мә (<теғмә//ad.-orf. tegma), ту:мә (<туғмә//ad.-orf. tugma;

Arab tilidan o'zlashgan ayrim so'zlarda so'z o'rtasidagi [ع] ayn bo'g'iz tovushining yo'qotilishi sababli: йә:нъ (<йә-хнъ<ar. ىن عي //ad.-orf. ya'ni), бә:зъ (<бәғзъ<ar. ىض عب //ad.-orf. ba'zi), та:рп (<тағрп<ar. ىر عت //ad.-orf. ta'rif;

Arab tilidan o'zlashgan ayrim so'zlarda so'z o'rtasidagi hamza [ء] ning yo'qotilishi sababli: тә:мън (<тәғмън<ar. ىم نئ //ad.-orf. ta'min), рә:й (<рәғй<ar. ىر ائ //ad.-orf. ra'y), та:сър (<тағсър<ar. ىر ثائ //ad.-orf. ta'sir).

Bo'g'inlar taqsimotidagi o'zgarish ham cho'ziq unilarning paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Toshkent shevasidagi ў: нуч (<ўн уч//ad.-orf. ўн уч) so'zida nafaqat cho'ziq unli paydo bo'lgan, balki bo'g'inga bo'linishda ham o'zgarish yuz bergan: ў:-нуч. Qiyoslang: and. өннуч. Bu misolda Toshkent shevasidagi cho'ziq unli o'rniga undosh tovush ikkilantirilgan. Yana qiyoslang: toshk. әнсән<әсән<fors. ناس ا. Bu misolda ham ortiqcha undosh tovush paydo bo'lgan.

Emotsional ma'nolarni ifodalashda ham cho'ziq unililar paydo bo'ladi: toshk.: йў:йсәнгчъ//ad.-orf. qo'ysang-chi (istehzo, piching), бә:рмъ:мән дъдъм бәррмъ:мән//ad.-orf. bormayman dedim, bormayman (qat'iyat), нъмә://ad.-orf. nima?! (hayron qolish), ухлә:п йәтпъ//ad.-orf. uxlab yotibdi (harakatning davomiyligi), Сәлмү://ad.-orf. Salimu (chaqiriq), Bu turdagi cho'ziqliklar barcha o'zbek shevalariga xos bo'lib, ma'noni, ta'kidni kuchaytirishga, emotsionallik darajalarini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Unilarning cho'zilishi Namangan shevasida jumлага faqat shu shevaga xos bo'lgan ohangni beradi: бә:-ма::мән//ad.-orf. bormayman, бә:ма::дъ//ad.-orf. bormaydi.

Qarluq lahjasi shahar shevalarining vokalizmiga xos asosiy xususiyatlar mana shulardan iborat.

Shahar tipidagi shevalarda va o'zbek adabiy tilida konvergensiya (birdan ortiq tovushning bir tovushga birlashishi) va divergensiya (bir fonemaning ikki

fonemaga ajralishi) natijasida mustaqil, sifat jihatdan o'ziga xos unli fonemalar hosil bo'lgan.

Konvergensiya jarayoni unli fonemalar sonining qisqarishiga olib kelgan. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda oltita unli fonema [и ≈ ы, у ≈ y, ө ≈ o] o'rniga uchta unli fonema [ъ,y,o] (toshk., sam.-bux. ў)//ad.-orf. и,y,ў]

Divergensiya jarayoni esa unli fonemalar sonining ko'payishiga olib kelgan. Masalan, qarluq lahjasi shahar shevalarida va adabiy tilda iste'molda bo'lgan [о] tovushi umumturk til orqa [a], [a>о] fonemasi zaminida paydo bo'lgan: ат (ДЛТ, 40)>Shahar shevalari va ad.-orf. от [от], амач (ДЛТ, 86), >shahar shevalari va ad.-orf. omoch [омоч].

O'zbek tili shahar shevalarida [о] unlisining paydo bo'lishi keyingi jarayonlarga xos. Ushbu fonema tipik turkiy til orqa [a] fonemasi zaminida paydo bo'lgan. [о] fonemasi dastlab so'zlarning birinchi bo'g'inidagina qo'llangan. So'ng asta-sekin keyingi bo'g'inlarga o'tgan. Bu fonemaning shahar shevalarida qo'llanish doirasi kengayib, keyinchalik adabiy tilga ham o'tgan. Shu tariqa u mustaqil fonemaga aylangan.

Uchta quyi ko'tarilish unlisi [a, ə, ɔ] mavjud bo'lgan Farg'ona guruh shevalarida [ɔ] fonemasini talaffuz qilishda og'iz bo'shlig'i kengligi saqlanadi va aynan shu bilan bu fonema odatdagi til orqa [a] dan farqlanadi.

So'zlarda [ɔ] unlisining tarqalishi va morfologik ko'rsatkichlari ko'p o'rinlarda adabiy tilga mos keladi. CaCaC, aCaC, aCCa va CaCa tipidagi o'zaklarda [ɔ] fonemasining qo'llanishi bir xilda emas, lekin Toshkent shevasida birmuncha barqaror.

Qarluq lahjasi o'zbek shahar shevalaridagi aCaC, CaCa, aCCa va CaCaC tipidagi o'zaklarda [ɔ] fonemasi quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi:

aCCa ko'rinishdagi o'zaklarda oCCa shaklida bo'ladi: toshk. fargʻ. элма, эрқа//ad.-orf. элма, эрқа.

Qo'qon shevasi bu jihatdan Toshkent-Farg'ona shevalaridan birmuncha farq qiladi. Bu yerda aCCa ko'rinishdagi (элмә, арқа) o'zaklardan tashqari oCCa ko'rinishdagi o'zaklar ham uchraydi: эрқа, эшнә (Xapalak, O'qchi qishloqlarida).

CaCaC ko'rinishdagi o'zaklarda Toshkent shevalarida [ɔ] unlisi quyidagi ko'rinishda bo'ladi: CoCoC: пәхәл, бәзәр, қәзән, сәпәл // ad.-orf. poxol, bozor, qozon, sopol; Farg'ona shevalarida – CoCaC: бәзач, қәзан, сәпал, сәман;

Buxoro shevalarida – CaCoC: бәзәр, қәзән, сәпәл, сәмән.

Misollardan ko'rinib turibdiki, [ɔ] fonemasi qarluq lahjasining turli shevalarida har xil ko'rinishlarda bo'ladi. Bu narsa hali rivojlanish jarayonining tugallanmaganini ko'rsatadi. [ɔ] fonemasining Toshkent shevalarida tarqalishi nisbatan kengroq va u adabiy tildagi qo'llanishga ko'proq mos tushadi. Qarluq lahjasi Farg'ona shevalarida esa [ɔ] tovushi ikki tovushning – [ɔ] va [a] tovushlarining vazifasini bajaradi.

Qarluq lahjasidagi unli fonemalar tavsifi

[ɔ] fonemasi (/ ad.-orf. i) – tor, lablanmagan indifferent tovush. Bu unlining til oldi va til orqa variantlari mavjud bo‘lib, qaysi variantga mansubligi uning yonida (undan oldin yoki undan keyin) kelgan undoshning sifatiga bog‘liq bo‘ladi. Til oldi (ɔ) ikki til oldi undoshining orasida (съз//ad.-orf. siz), so‘z boshida, til oldi undoshidan avval (ɔс//ad.-orf. is, ɔшлэ // ad.-orf. ishla), til oldi undoshlarining orasida va [к,г,й] dan oldin va [к,г] dan keyin (тѣк//ad.-orf. tik (mas. ko‘ylakni), чѣгѣт // ad.-orf. chigit, сѣйѣр // ad.-orf. sigir).

[ɔ] unlisining til orqa variant chuqur til orqa undoshlari [к,ғ,х] yonida keladi: toshk., farg‘. қъз // ad.-orf. qiz, қъш // ad.-orf. qish, ғъш // ad.-orf. g‘isht, мъх // ad.-orf. mix va hokazo.

Quyidagi holatlarda [ɔ] fonemasi qisqa va kuchsiz talaffuz qilinadi:

1) ikki jarangsiz undosh o‘rtasida: bux. қ(ɔ)ш, т(ɔ)ш // ч(ɔ)ш // ad.-orf. qish, tish; toshk., farg‘. ш(ɔ)тълладъ // ad.-orf. shitirladi; к(ɔ)чѣй<к(ɔ)чѣк // ad.-orf. kichik; к(ɔ)шъ // ad.-orf. kishi; bux. қ(ɔ)шлэқ // ad.-orf. qishloq.

2) ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda jarangsiz undoshlardan oldin kelganda: toshk., farg‘. ɔшчъ // ad.-orf. ishchi; ɔштъ // ad.-orf. ichdi; ɔчкъ // ad.-orf. ichki.

3) so‘zlarning o‘zagida agar jarangli undoshlardan oldin kelsa [ɔ] fonemasi juda kuchsiz talaffuz qilinadi: toshk., farg‘. т(ɔ)лѣй<т(ɔ)лѣк // ad.-orf. tilak; к(ɔ)рѣв<к(ɔ)рѣв // ad.-orf. qirov; к(ɔ)зѣм<к(ɔ)зѣм // ad.-orf. qizim; bux. б(ɔ)р // ad.-orf. bir; б(ɔ)лѣм // ad.-orf. bilim.

[ɔ] fonemasi [ɐ] lab-lab undoshidan keyin kelganda lablanadi: toshk. бѣрѣвѣз, кѣлѣвѣз, элѣвѣз // ad.-orf. boramiz, kelamiz, olamiz. Toshkent shevasida lablangan [ɔ] 1-shaxs ko‘plikning o‘tgan zamon shaklida uchraydi: кѣлду<кѣлдув (/кѣлду<з<кѣлду:зѣ), ɔшлѣду<ɔшлѣдув (/ɔшлѣду<з<ɔшлѣду:зѣ<ɔшлѣдувзѣ) // ad.-orf. keldik, ishladik.

Toshkent shevasida [ɔ>ɐ] lab unlisining paydo bo‘lishi so‘zlarni shaxslar bo‘yicha farqlashga xizmat qiladi: бѣрѣз // ad.-orf. biringiz; бѣрѣз // ad.-orf. birimiz; ɔшѣз // ad.-orf. ishingiz; ɔшуз // ad.-orf. ishimiz.

[y] fonemasi (ad.-orf. u) – tor lablangan indifferent tovush. Orqa qator [y] unlisi Farg‘ona guruh shevalarida, xususan, Andijon shevasida aniq ko‘rinadi: and. ун (xamir qilinadigan) ≈ үн (ovoz), уч (havoga) ≈ үч (son).

Toshkent, Samarqand-Buxoro shevalarida va adabiy tilda [y] fonemasi [к,г,х] undoshlari yonida kelganda til oldi xususiyatiga ega bo‘ladi [кул, гул, хуш], [к, ғ, х] undoshlari bilan kelganda esa til orqa fonemaga aylanadi [куш, ғўр, хум, кум].

[y>ɔ] hodisasini muayyan bir lahjaga nisbat berish qiyin. Ko‘pgina shahar shevalarida bir so‘zning turlicha talaffuz qilinishini kuzatish mumkin. [y] unlisining birinchi bo‘g‘indan keyingi bo‘g‘inlarda lablanmagan unliga aylanishi kuzatiladi: toshk. узѣм (<uzum), унѣм (<unum), учѣн (<uchun), Өбдѣллѣ (Өбдулло // ad.-orf. Abdulloh;

namang. қабѣл (<qabul), bux. хўрджѣн (<xurjun) ad.-orf. xurjun.

Tarixiy jihatdan ikkinchi bo‘g‘inida lablangan [y] bo‘lgan ayrim so‘zlar (Toshkent va Farg‘ona shevalarida) hozirda lablanmagan [ɔ]ga mos tushadi (bu holat orfografiyada ham o‘z ifodasini topgan): окуз (ДЛТ, 91)>tashk. хўкъз // farg‘. хокъз // ad.-orf. ho‘kiz; оюн (ДЛТ, 113)>toshk. ѳйѣн // farg‘. ѳйѣн // ad.-orf. o‘yin.

[o] fonemasi (/ad.-orf. o‘) – yarim tor, lablangan orqa qator unli. Farg‘ona shevalariga xos.

Shahar shevalarida [o] fonemasining sifati bir xil emas. Andijon shevasida orqa qator [o] va old qator [ə] fonemalari alohidadir. Qiyoslang: and. бол (“tez bo‘l”) ≈ бѣл (“nonni bo‘lmoq”).

[ɔ] tovushi mustaqil fonema sifatida Andijon shevasida uchraydi, qolgan shahar shevalarida esa [o] fonemasining kombinator-pozitsion varianti qo‘llanadi. Qiyoslang: and. бол (“tez bo‘l”) ≈ бѣл (nonni) // toshk., bux. va ad.-orf. bo‘l (har ikkisida ham).

[e] fonemasi (/ad.-orf. e) – yarim tor, lablanmagan, old qator yopiq unli. Shahar shevalarida (asosan, Toshkent va Namangan) va adabiy tilda [e] fonemasi qisqa talaffuz qilinganda [ɔ]ga o‘tib ketadi: toshk., namang. хѣч>хъч, бѣрмѣс-ѣдъ>бѣрмѣс-ѣдъ, дѣп>дѣп.

Toshkent shevalarida [e>ɔ] hodisasi [x] tovushining ta‘sirida ham yuz beradi: мѣх>нѣт-мѣхнѣт, мѣх>рѣвѣн (ad.-orf. mehribon), мѣх>мѣн (ad.-orf. mehmon).

Shahar shevalarida [e] fonemasining lablanishi ham uchrab turadi: toshk. бѣттѣ (/namang. бѣттѣ)<бѣттѣ<бу ѳѣрдѣ; ѳтѣв<ѣтѣк, дѣвдѣм<дѣп ѣдѣм.

[ə] fonemasi (/ad.-orf. a) – keng, labmanmagan old qator unli. [ə] unlisi tayanch shahar shevalari va adabiy til uchun xos bo‘lgan tovush. Bu fonema shahar shevalaridagi etimologik [a] fonemasidan o‘tib chiqqan. Toshkent shevasida [ə] fonemasining doimiy qo‘llanishi natijasida bu fonema turli undoshlar bilan, hatto chuqur til orqa undoshlari [к], [ғ], [х] bilan ham qo‘llanadigan bo‘ldi: қѣлѣм (qalam), ғѣллѣ (g‘alla), тѣкѣ (taqa).

[ə] fonemasining kuchsizlanishi ikkinchi va keyingi bo‘g‘inlarda kuzatiladi: toshk. бѣрмѣ<дѣ<бѣрмѣѣдъ // ad.-orf. bormaydi; кѣрѣ<кѣрѣѣ // ad.-orf. ko‘ray; toshk. нѣчѣъ // namang. нѣчѣъ // нѣчѣъ // ad.-orf. necha. Kuchsizlanish natijasida [ə] fonemasi [e] ga o‘tib ketadi: toshk., namang. тѣгъ // ad.-orf. tagi; ѳѣнгъ // ad.-orf. yangi.

[a] fonemasi (/ad.-orf. a) – keng, lablanmagan orqa qator unli. Toshkent shevasida [ə]ga yoki [o]ga o‘tib ketadi.

[a] fonemasi bir xilda yoyilmagan. Ushbu fonema Toshkent shevasi va adabiy tilga nisbatan singarmonizmni saqlagan “y”lovchi va “j”lovchi shevalarda ko‘proq uchraydi. Farg‘ona shevalarida [a] fonemasi chuqur til orqa undoshlari [к, ғ, х] bilan yonmayon kelganda aniq talaffuz qilinadi.

[a>ə] hodisasi Farg‘ona shevalarida [ч, дж, й, х] undoshlari ta‘sirida yuz beradi: farg‘., and. чѣч<чѣч

(soch), чэчык<чачык (sochiq), йәнъдә<йанъдә (yonida) va hokazo.

[ɔ] fonemasi (ad.-orf. o) – keng, lablanmagan orqa qator unli.

Shahar tip shevalarda va adabiy tilda [o] fonemasi

chuqur til orqa undoshlari [к, ғ, х]dan keyin kelganda yanada til orqa talaffuz qilinadi (қэр, қош, хэм, ғэр, ғоз kabi). Boshqa holatlarda esa til oldiga yaqinroq talaffuz qilinadi (бэлә, этә, элмә, бәзэр).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1983. – 192 с.
2. Шоабдурахмонов Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I. – Тошкент, 1957. Б. 313-321.
3. Шоабдурахмонов Ш. Таянч шаҳар шеваларнинг фонетик системаси. // Илмий ишлар. Тошкент давлат чет тиллар педагогика институти. VII сон. – Тошкент, 1963. – Б. 45-80.
4. Шоабдурахмонов Ш. Тошкент шевасининг фонетик хусусиятларидан. 1960. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – № 6. Б. 45-51.
5. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1962. 371 б.

Анвар МУХИТДИНОВ,

д.ф.н., профессор Ферганского государственного университета,

Шахло УМИРЖОНОВА,

магистрант 2 курса Ферганского государственного университета

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЛИНГВОПРАГМАТИКИ КАК ОТРАСЛИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аннотация: статья посвящена современным тенденциям развития лингвопрагматики, включая исследования речевых актов, гипертекстов, мультимодальных медиатекстов и межкультурной коммуникации. Рассматриваются междисциплинарный характер области и её адаптация к цифровым технологиям, включая искусственный интеллект. Подчеркивается актуальность лингвопрагматики в условиях глобализации и цифровой эпохи.

Ключевые слова: лингвопрагматика, речевые акты, гипертекст, мультимодальные медиатексты, межкультурная коммуникация, искусственный интеллект, цифровая эпоха, прагматические стратегии.

Annotatsiya maqola lingvopragmatikaning zamonaviy rivojlanish tendensiyalariga bag'ishlangan bo'lib, u nutq aktlari, gipermatnlar, multimodal matnlar va madaniyatlararo kommunikatsiyani o'rganishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotda sohaning fanlararo xarakteri va uning sun'iy intellektni ham qamrab olgan holda raqamli texnologiyalarga moslashuvi ko'rib chiqiladi. Lingvopragmatikaning globallashuv va raqamli davr sharoitidagi dolzarbligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: lingvopragmatika, nutq aktlari, gipermatn, multimodal matnlar, madaniyatlararo kommunikatsiya, sun'iy intellekt, raqamli davr, pragmatik strategiyalar.

Annotation: the article is devoted to modern trends in the development of linguopragmatics, including the study of speech acts, hypertexts, multimodal texts, and intercultural communication. The interdisciplinary nature of the field and its adaptation to digital technologies, including artificial intelligence, are examined. The relevance of linguopragmatics in the context of globalization and the digital era is highlighted.

Key words: linguopragmatics, speech acts, hypertext, multimodal texts, intercultural communication, artificial intelligence, digital era, pragmatic strategies.

Современная лингвопрагматика, как одна из наиболее динамично развивающихся областей языкознания, продолжает углублять исследование

взаимодействия языка, его носителей и коммуникативного контекста. В условиях цифровизации, глобализации и растущих межкультурных контактов

изучение языковых и прагматических аспектов стало особенно востребованным. Эта дисциплина объединяет широкий спектр направлений, включая анализ речевых актов, гипертекстов, мультимодальных текстов и межкультурной коммуникации, а также адаптацию лингвистических подходов к современным технологиям и искусственному интеллекту.

Особое место в рамках лингвопрагматики занимает исследование речевых актов, чья теоретическая основа была заложена Л. Дж. Остином и Дж. Серлем [1]. Современные исследователи, такие как Е. В. Падучева и Н. Д. Арутюнова, развивают эти идеи, обращая внимание на когнитивные и контекстуальные аспекты коммуникации [2][3]. Данные аспекты становятся особенно актуальными при анализе стратегий речевого поведения в условиях межкультурной коммуникации, где культура влияет на интерпретацию речевых актов. Пример имплицатуры в речевых актах: если человек говорит: «Здесь немного прохладно», это может не только передавать буквальное описание температуры, но и содержать имплицатуру – просьбу закрыть окно или включить отопление. В данном случае намерение говорящего выражено не напрямую, а через контекстуальную подсказку. Как отмечает Г. Грайс, понимание таких имплицатур требует учета коммуникативного контекста и знаний собеседника [4].

Вместе с тем развитие цифровых технологий привело к формированию новых объектов изучения, таких как гипертексты. Как отмечает О. А. Лаптева, гипертекстовые структуры отличаются нелинейной организацией и мультимодальностью, что требует от пользователя более высокой когнитивной активности [5]. Гипертексты создают уникальную коммуникативную среду, где гиперссылки играют роль инструментов навигации и прагматического взаимодействия [6]. Эти исследования способствуют более глубокому пониманию восприятия информации в цифровой среде и позволяют разрабатывать эффективные стратегии её представления.

Не менее важное место в современной лингвопрагматике занимает изучение мультимодальных текстов, сочетающих вербальные и невербальные элементы. По мнению А. В. Кирилиной и Е. В. Ключевой, такие тексты широко применяются в рекламе, медиа и образовательных материалах, где их основная цель заключается в создании эмоционального воздействия на аудиторию [7][8]. С прагматической точки зрения, мультимодальность текста выполняет несколько функций.

Во-первых, она привлекает внимание адресата за счет разнообразия средств подачи информации.

Во-вторых, за счет интеграции разных каналов восприятия достигается более глубокое воздействие на целевую аудиторию.

Межкультурная коммуникация, как область ис-

следования, продолжает оставаться актуальной в условиях глобализации. В международных переговорах между российскими и японскими партнёрами часто наблюдаются различия в восприятии вежливости и стратегий взаимодействия, что иллюстрирует культурные особенности речевого поведения. Например, японская сторона склонна использовать косвенные речевые акты, избегая прямого отказа. Вместо прямого «*Мы не можем этого сделать*» они могут сказать: «*Мы подумаем над этим предложением*» или «*Возможно, это потребует времени на доработку*». Для японской культуры это выражение вежливости и сохранение гармонии в отношениях, что соответствует концепции «ва» (гармония). Однако российская сторона, характеризующаяся более прямолинейным стилем общения, может воспринять такие формулировки как согласие или неуверенность в позиции партнера. С другой стороны, российская сторона в переговорах может быть склонна к более открытым высказываниям, таким как: «*Это предложение нас не устраивает*». Такое поведение может быть воспринято японской стороной как излишне категоричное или даже грубое, поскольку оно нарушает принципы непрямости и уважения, характерные для японской культуры.

Интеграция лингвопрагматики в цифровые технологии и искусственный интеллект представляет собой перспективное направление. Современные языковые модели, такие как виртуальные помощники (например, Siri, Google Assistant), активно применяют прагматические стратегии, чтобы взаимодействие с пользователем было максимально естественным. Например, если пользователь спрашивает виртуального помощника: «*Мне холодно, что мне делать?*», система интерпретирует не только прямое значение, но и контекст. Вместо буквального ответа, такого как объяснение физического состояния человека, помощник может предложить действия: «*Могу включить обогреватель или посоветовать надеть что-нибудь теплое*». Данный пример демонстрирует реализацию прагматического аспекта – понимание скрытого намерения (потребность в помощи или предложении действий). Разработка таких моделей учитывает культурные и социальные особенности:

в американской культуре виртуальный помощник может предложить напрямую обратиться к магазину за покупкой обогревателя;

в японской культуре он может проявить больше эмпатии, начав фразу с извинений за сложившуюся ситуацию: «*Простите, что вам холодно. Могу я помочь?*».

Таким образом, современная лингвопрагматика продолжает активно развиваться, отвечая на вызовы цифровой эпохи, глобализации и культурной интеграции. Исследование речевых актов, гипертекстов, мультимодальных текстов и межкультурной

коммуникации углубляет понимание языка и его роли в современной коммуникации, одновременно

находя практическое применение в технологиях и повседневной жизни.

Использованная литература:

1. Остин Л. Дж. Слово как действие / Л. Дж. Остин. – М.: Прогресс, 1986. – 256 с.
2. Падучева Е. В. Семантические исследования / Е. В. Падучева. – М.: Языки славянских культур, 2018. – 345 с.
3. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
4. Грайс Г. Логика и разговор / Г. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 16. – С. 66–84.
5. Лаптева О. А. Гипертекст в цифровой коммуникации / О. А. Лаптева // Вестник МГУ. – 2020. – № 3. – С. 25–30.
6. Кожевникова М. Г. Гипертекст и его прагматические особенности / М. Г. Кожевникова. – СПб.: Наука, 2021. – 210 с.
7. Кирилина А. В. Мультиmodalность в медиа / А. В. Кирилина. – М.: Изд-во РГГУ, 2022. – 350 с.
8. Ключева Е. В. Поликодовость и ее влияние на восприятие информации / Е. В. Ключева. – М.: Просвещение, 2020. – 275 с.
9. Ахренова Н. А., Зарипов Р. И. Лингвопрагматические характеристики современного поликодового мультимодального медиатекста в контексте информационно-психологического воздействия // Медиалингвистика. – 2023. – Т. 10, № 4. – С. 428–449.

Гульчехра ДАВЛЯТОВА,

к.п.н., профессор кафедры русской филологии ФерГУ,

София РАХИМОВА,

магистрант 2 курса ФерГУ

ПОЧИТАНИЕ КАК ЯЗЫКОВОЙ И КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Аннотация: в статье исследуются языковые средства вербализации концепта «почитание» в русской языковой картине мира. Анализируются лексические, фразеологические и паремнологические единицы, а также когнитивные и культурные аспекты. Особое внимание уделяется прагматическому значению слова и его связи с уважением, святостью и традицией. Рассматривается функционирование концепта в религиозном, семейном и общественном дискурсах.

Ключевые слова: почитание, уважение, языковая картина мира, лексика, фразеология, прагматика, концепт.

Annotatsiya: maqolada rus tilining lisoniy manzarasida “hurmat” konseptining verbalizatsiya vositalari ko’rib chiqiladi. Ushbu konseptni aks ettiruvchi leksik, frazeologik va paremiologik birliklar, shuningdek, uning kognitiv va madaniy jihatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, “hurmat” so’zining pragmatik ma’nosi va uning hurmat, muqaddaslik va an’anaviylik kategoriyalari bilan bog’liqligiga e’tibor qaratiladi. Konseptning turli kommunikativ sohalarida, jumladan, diniy, oilaviy va ijtimoiy diskurslarda tutgan o’rni o’rganiladi.

Kalit so’zlar: hurmat, ehtirom, til manzarasi, leksika, frazeologiya, pragmatika, konsept.

Annotation: the article explores linguistic means of verbalizing the concept of “veneration” in the Russian linguistic worldview. It analyzes lexical, phraseological, and paremiological units, as well as cognitive and cultural aspects. Special attention is given to the pragmatic meaning of the word and its connection with respect, sanctity, and tradition. The study examines the functioning of the concept in religious, family, and public discourse.

Key words: veneration, respect, linguistic worldview, lexicon, phraseology, pragmatics, concept.

Концепт «почитание» занимает важное место в русской культуре и ментальности. Он отражает систему ценностей, связанную с уважением к старшим, традициям, духовным и моральным нормам. В

языке этот концепт представляется в виде различных словесных выражений, устойчивых словосочетаний и фразеологических единиц. На протяжении веков почитание в русской культуре выступало как один

из базовых этических принципов, регулирующих взаимоотношения в обществе. Особую роль концепт играет в семейной, религиозной и государственной сферах.

В русском языке концепт «почитание» представлен широкой гаммой лексических единиц, включая:

Глаголы: почитать, уважать, чтить, преклоняться, восхвалять. Эти глаголы выражают различные аспекты отношения к объекту почитания: от уважения к традициям и старшим до религиозного поклонения.

Существительные: почитание, уважение, преклонение, поклонение. В зависимости от контекста эти существительные могут обозначать как общее отношение (уважение), так и сакральное действие (поклонение, почитание святых).

Прилагательные: уважаемый, почитаемый, достойный, святой. Эти слова несут оценочную характеристику и выражают степень уважения к субъекту или объекту почитания.

Особенно интересен анализ словообразовательных моделей, показывающий, что многие слова, связанные с почитанием, имеют древнерусское происхождение, что указывает на долговременную значимость концепта в русской культуре.

Фразеологизмы и пословицы являются важным источником информации о концепте «почитание». Например:

фразеологизмы: «воздавать почести», «наставника почитать», «честь и хвала». Эти выражения демонстрируют, что почитание часто связано с церемониальными действиями и проявлениями уважения;

пословицы и поговорки: «Старших почитай – младшие тебя уважать станут», «Чти отца и мать – не будешь бед знать». Эти пословицы иллюстрируют культурную норму почитания родителей и старших, что характерно для традиционного общества.

Фразеология русского языка отражает восприятие почитания как важного морального принципа, связанного с социальной иерархией и традиционными ценностями. Концепт «почитание» связан с представлениями о социальной иерархии, сакральности и этических нормах. В религиозном дискурсе он соотносится с поклонением Богу, святости. В светском контексте он применяется в отношении выдающихся личностей, героев, родителей и наставников. Анализ текстов различных жанров (литература, публицистика, официальные документы) показывает, что концепт почитания функционирует в разных коммуникативных сферах с различными прагматическими целями. Например, в политическом дискурсе он используется для формирования национальной идентичности и исторической памяти («почитание героев войны»), в семейной сфере он регулирует нормы воспитания («почтение родителей»), а в религиозной – определяет сакральные практики («почитание святых»).

Прагматически «почитание» может выражаться через вербальные и невербальные формы – речевые акты благодарности, комплименты, ритуальные формы обращения.

Почитание в русской культуре проявляется не только на вербальном уровне, но и в невербальных формах. Жесты, ритуалы, мимика и телесные движения могут выражать уважение и почтение без слов. Например:

поклон – традиционная форма выражения почтения в русской культуре. В древности низкий поклон использовался при встрече с высокопоставленными лицами и священнослужителями;

целование руки – важный ритуал в православной традиции, выражающий почтение к духовному лицу, например, священнику или монаху;

вставание при появлении уважаемого человека – один из наиболее распространенных невербальных знаков уважения, характерный для официальных и семейных церемоний;

преклонение колен – особый ритуальный акт почтения, используемый в религиозных и государственных церемониях.

Т. В. Цивьян отмечает, что невербальная коммуникация играет ключевую роль в передаче культурных традиций и способствует закреплению почитания как нормы общественного поведения. В современных реалиях эти формы могут адаптироваться – например, рукопожатие или лёгкий поклон вежливости заменяют более традиционные формы выражения уважения.

Современные цифровые медиа активно используют концепт почитания в политическом, культурном и социальном контексте. По мнению В. В. Красных, интернет-пространство формирует новые механизмы выражения почтения, такие как:

цифровые мемориалы – страницы памяти, созданные в честь известных личностей;

врусные цитаты и изображения – популяризация высказываний известных людей, символизирующих моральные и этические ценности;

массовые цифровые акции – флешмобы, посвящённые памяти героев, где пользователи социальных сетей массово публикуют посты, изображения или видео с символами почтения.

В социальных сетях проявление почтения часто связано с лайками, репостами и комментариями. Например, при кончине известной личности создаются хэштеги памяти (#вечнаяпамять, #чтимигордимся), которые становятся элементом цифрового выражения уважения. Например, государственные праздники и памятные даты сопровождаются официальными публикациями и видеороликами, направленными на формирование коллективной памяти.

Таким образом, цифровое пространство создаёт новые формы почтения, которые не заменяют

традиционные, а дополняют их, адаптируя к современным коммуникационным реалиям. Концепт «почитание» в русской языковой картине мира выражается через богатую систему лексических, фразеологических и невербальных средств. Он занимает ключевое место в ценностной системе русской культуры, отражая отношение к старшим, традициям и

духовным авторитетам. Анализ языковых средств его репрезентации позволяет глубже понять механизмы формирования и функционирования этого концепта. Почитание представляется не только как лингвистическая категория, но и как социально значимый феномен, определяющий нормы поведения и взаимодействия в обществе.

Использованная литература:

1. Цивьян Т. В. О невербальной коммуникации в русской культуре. – М.: Наука, 2000. – 245 с.
2. Красных В. В. Коллективная память и прагматика цифрового дискурса. – М.: Институт языкознания РАН, 2018. – 312 с.
3. Стернин И. А. Концепты и концептосистемы. – Воронеж: ВГУ, 2007. – 196 с.
4. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
5. Зализняк А. А. О грамматическом значении и способах его выражения в языке. – М.: Наука, 2002. – 240 с.
6. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянских культур, 2001. – 344 с.

Xurshida BAROTOVA,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
baratovaxurshida375@gmail.com

Gulshod SHOYIMOVA,
BuxDU o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida mustaqil izlanuvchisi

“MUNCHA YER MA'LUM EMASKIM, OLAMDA BO'LG'AY”

Annotatsiya: maqolada buyuk shoir Zahiriddin Muhammad Boburning Kobul, G'azni, Lamg'onot, Laxo'r, Dipalpur, Paxorxon, Ningnahor kabi viloyat va tumanlarda obodonchilik ishlarini amalga oshirganligi, bog' va chorbog'lar bunyod qilganligi, yangi daraxt ko'chatlarini o'tkazganligi, dehqonchilikni rivojlantirganligi haqida ixcham, ammo teran mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Kobul, daraxt, mamlakat, ariq, o'simlik, banan, G'azni, Hindiston, Andijon, Vatan, muhabbat, obodonchilik, shakarqamish.*

Аннотация: в статье великий поэт Захириддин Мухаммад Бабур провел работы по благоустройству таких регионов и районов, как Кабул, Газни, Ламганот, Лахор, Дипалпур, Пахорхан, Нингнахор, создал сады и огороды, посадил новые саженцы деревьев. глубокая дискуссия о развитии сельского хозяйства.

Ключевые слова: *Кабул, дерево, страна, ручей, растение, банан, Газни, Индия, Андижан, Родина, любовь, благоустройство, сахарный тростник.*

Annotation: in the article, the great poet Zahiriddin Muhammad Babur carried out beautification works in regions and districts such as Kabul, Ghazni, Lamghanot, Lahore, Dipalpur, Pakhorkhan, Ningnahor, he created gardens and orchards, planted new tree seedlings. a concise but deep discussion about the development of agriculture

Key words: *Kabul, tree, country, stream, plant, banana, Ghazni, India, Andijan, Homeland, love, improvement, sugar cane.*

Kirish. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sollallohu alayhi vasallam buyuradilar: “Hubbul-vatani minal-imoni – Vatanni suymak imondandur” [1:48]. Mirzo Bobur butun umr bo'yi Vatanni sevdi, ardoqladi, ammo taqdir hukmi bilan umr bo'yi Vatan firoqida yashadi. Andijonda dunyoga kelib, taqdirning achchiq sinovlari tufayli hijron azobida umr kechirdi. Boburning vatanga bo'lgan muhabbati cheksiz edi. Bu muhabbatda iztirob, sog'inch, alam, o'kinch, qaytish orzusi mujassam edi. Boburning Vatanga bo'lgan muhabbati har narsadan ustun edi. Otasidan ayrilgan kuni murg'ak ko'nglida kechganlarini yuragining tubiga ko'mib, birdan ulg'aygan onlaridan, she'rga cho'mgan armon to'la hayotidan hikoya qiluvchi “Boburnoma”da barcha dil tug'yonlarini bayon qiladi.

Tadqiqot metodi. “Tengri taoloning inoyati va hazrati on Sarvari koinotning shifoati bilan va chahoryori bosa-folarning himmati bilan seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sakkiz yuz to'qson to'qqizda Farg'ona viloyatiga o'n ikki yoshda podshoh bo'ldim” [2:12], – deb boshlaydi buyuk Bobur o'z umr kitobini.

Muhokama. Shu kundan qalbi gul Boburning boshi toshlarga urildi – u taqdir sinovlari ichida sarson-sargardon yurdi: goh yengdi, goh yengildi, topganlarini yo'qotdi, izlaganini topdi va oxir-oqibat mungli bir haqiqatni anglab yetdi:

“Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,

Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

“Boburnoma”da muallif mamlakatlar haqida so'zlaydi. Ilojsiz tashlab ketgan, yuragidagi armonlardan bino bo'lgan yurti haqida so'zlaydi: Andijon, Samarqand, Kobul, Hindiston. Ularni Boburning taqdir yo'llari bir-biriga

tutashtirdi. “Tole yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi”, deb hasrat qilgan shoir tolesiz kunlariga esh bo'lib yashadi – kurashti, dunyodagi katta hukmdorlar ham amalga oshirilmaydigan ishlarga qo'l urdi, ularni uddaladi [4:15].

Bobosi Amir Temur saltanatidek ulkan davlat qurishni orzu qilgan Bobur Samarqandga kirib borishga jur'at qildi, shuhrat topdi, qamalda qolib, lashkari bilan birga ko'p azob tortdi, keyinroq turli tadbirlarni qo'llab yana Samarqandga intildi, shaharni egalladi. Bobomeros qadim Samarqandni yana qo'lidan chiqardi...

Shoirtabiat bu shoh boshqa hukmdorlardan farqli o'laroq ko'proq ko'ngliga quloq tutdi. She'rlarida esa g'usadan qonga to'lgan ko'nglining hasratlarini yashirmadi.

Mening ko'nglumki gulning g'unchasidek tax-batax qondur, Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmog'i ne imkonkur [2:157].

Mazkur bayt, bir qarashda, Boburning ishqiy mavzudagi g'azallaridan biri sifatida taassurot qoldiradi. Bir qarashda u faqat yor hajrida bitilgandek. Albatta, baytdagi bu mazmunni inkor qilib bo'lmaydi. Ammo undagi iztirobning kuchi shoirning butun hayotiga daxldor. Ushbu baytni Mirzo Bobur Afg'onistonning Qobul viloyatini fath etgandan so'ng Gulbahor deb nomlanuvchi adir tepalikni aylanib yurganda qip-qizil qon yanglig' lolani o'zining qalbidan sizilib chiqayotgan armonlarga, achchiq ko'z yoshlarga yo'yadi. Bir yonda armon bilan yonib eslagani – Andijon, bir yonda o'z ixtiyori bilan tashlab ketgani – Samarqand, boshqa bir yonda Shayboniyxon qo'lga tushgan opasi – Xonzodabegimning taqdiri, yaqinlarining xiyonati, ishonganlarining sustkashligi, yana bir yonda esa g'anim Ahmad Tanbal [5:31].

Oldinda katta yo'l. Og'ir va mashaqqatli yo'l. Or va nomus yo'li. Katta orzularga erishish imkoni yo'li. Faqat bu yo'ldan yurishni uddalash kerak. Oldinda – Afg'oniston, Hindiston... Shoir ishq haqida yozadimi, yorning visol-u hijroni haqidami, o'z hayotini, taqdirini – boshidan kechirgan iztiroblarini ulardan ajratib qo'yolmaydi. Bobur kayhoniy andozada fikrlaydigan katta shaxs edi. Uning shaxs sifatidagi butunligi "Boburnoma" sahifalariga ham muhrlangan. Har bir harakati, a'moli, so'zlari, siyosati atrofidagilarga ibrat edi. Hatto o'lim bilan necha bor yuzma-yuz kelgan bo'lsa, har safar uni oxirigacha his qilishga jur'at va kuch topishi, unga tayyorligini namoyish qila olishi yonidagi yigitlarga, lashkarga juda katta madad berardi.

Umri har qancha mashaqqatlarga to'la bo'lmasin, Bobur hayotni juda sevardi. U Hindistonda vatan qurdi. Bog'-rog'lar yaratdi. Dastlab kirib borganida ko'ngliga mahzunlik solgan, g'arib ko'ringan yerlarni obod qildi. Jumladan, u borgan yerlarini tasvirlab o'tar ekan, u yerlardagi bunyodkorlik ishlariga alohida to'xtaladi. "Boburnoma"da 1503-1504-yil voqealarini bayon qilar ekan, Kobulning olinishi haqida batafsil to'xtalib, Kobul tabiatining tasvirini nozik chizgilarda bayon etadi: "Rabbiulavval oyining avoxirida Tengri taolo fazl va karami bila Kobul va G'azni mulk viloyatini bejang-u jidol muyassar va muxtasar qildi", – deya so'zida davom etar ekan, Kobuldagi obodonchiliklar, bunyodkorliklar xususida yozadi. "Garmseriy mevalar misli norunj va turunj va amluk va nayshakar Lamg'onotdin keltururlar. Nayshakarni kelturub ekturub edim" [2:221]. Ya'ni Kobul yaqinidagi yerlarda apelsin, limon, amluk (ananas), shakarqamishni Lamg'onot o'lkasidan keltirganlar. Shoh Boburning buyrug'iga binoan nayshakar Kobul yerlarida ham qurildi. Shundan so'ng shoh Bobur bir-bir Kobul yurtlarini obod etishga kirishdi. Kobul kentlaridan Laho'r va Dipalpurni olgan yillari, u yerlarga keyla (banan) keltirib ekdi. "Boburnoma"dan o'qiymiz: "Pahorxonni bosib, Lohur va Dibolpurni fath qilg'an yili qila (banan) kelturub, ekturub edim, sabz bo'lub edi [2:223]. Bundan tashqari yo'l qurilishlariga ham alohida e'tibor qaratgan. Jumladan, Ningnahor va Kobul orasi juda yomon yo'l bo'lgan. Yo'lto'sar va qaroqchi afg'onlar juda ko'p bo'lgan. Obodonchilik yo'q, shu sababli u yerda el yashamagan. Saxovatpesha Bobur Qo'ruqsoyning etagi – Qoratu

mavzesini bunyod qildirdi. "Xirilji va jami' kuttout-tariyq (yo'lto'sar-qaroqchi) afg'onlardur, bu yo'lni urarlar edi. Bu orada ma'mura yo'q erdi. Qo'ruqsoyning oyog'i Qoratuni men ma'mura qildurdum. Bu jihatdin yo'l amin bo'ldi" [2:224]. Yana Mirzo Bobur Chag'onsaroyini olganida, Mir Sayyid Ali Hamadoni rahmatulloh mozorini tavof qildi. Soxta mullalar qilmishlarini fosh etib, bundan keyin barcha din ahllarining ishlarini qayta boshdan isloh qildirdi.

Mamlakatning obodligiga ham katta e'tibor berdi. "Boburnoma"da Istalifning tabiat manzaralarini tasvirlar ekan, bu kentda Bog'i Kalon nomli Ulug'bek Mirzoga tegishli bir bog' borligini aytadi va shu bog'ning egalariga pulini berib olganligini bayon etadi. Bu bog'ning o'rtasida chinorlar o'sishi va shu chinorlar orasida bir ariqning egri-bugri holatda, ko'rimsizgina oqishini tasvirlaydi. Shunda Boburning ko'rsatmasi bilan ariq to'g'ri reja asosida qurilib, bu yer obod maskanga aylantiriladi. "Boburnoma"dan o'qiymiz: "Bog'ning o'rtasidin bir tegirmon suyi hamisha joriydir. Bu ariq yoqasida chinorlar va daraxtlardur, burun bu ariq egri-bukri va besiyog edi. Men buyurdimkim, bu ariqni raja va siyoq bila qildilar. Bisyor yaxshi yer bo'ldi" [2:229]. Bundan tashqari, Kobul tog' etaklaridagi Xoja Seyoron chashmasini ham obod etdi. Bu haqda Bobur shunday deydi: "... chashmaning atrofini men sangkorliq qildurdum. (tosh terdirdim) Bu chashmaning chorhadi siyoqliq, go'niyalig taxti bo'ldi, tamom arg'uvonzorg'a mushrif, arg'uvon guli ochilg'on mahalda muncha yer ma'lum emaskim, olamda bo'lg'ay" [2:230]. Demak, bundan ko'rinadiki, qalbi ona vataniga bo'lgan muhabbati tufayli, bunyodkorlik hislari bilan to'lib-toshgan Bobur, o'z yurtidan ayrilgandan so'ng, fath etgan shaharlari Kobul, Hindistonda bir qancha obodonchilik ishlarini amalga oshirdi. Qalbi o'ksik shoh endi bildiki, ona yurti ancha olisda, qo'l yetmas joyda, endi har qancha urinmasin qaytib Andijon tuprog'iga qadam bosa olmaydi, endi Andijon havosidan to'yib nafas ololmaydi. Shu sababli, u egallagan yurtlarida Andijonda qilmoqchi bo'lgan bunyodkorlik ishlarini amalga oshiradi. Suvsiz qaqrab yotgan yerlarga ariqlar, kanallar qazdirib suv olib bordi. Unumsiz yerlarni serhosil zaminga aylantirdi, yangi so'lim bog'lar barpo qildi. Fath etilgan shaharlarning obodligiga alohida e'tibor qaratdi. Ammo Andijonni, Samarqandni – ota yurtini, ona vatanni unutmadi, uni mudom sog'inib yashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахлоқ – одобга оид ҳадис намуналари. – Тошкент: «Фан», 1990. 174-б.
2. Bobur. Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. 699-b.
3. Bobur. Z.M. Boburnoma (V. Rahmonov, K. Mullaxo'jayeva tabdili). – Toshkent: O'qituvchi, 2017. 366-b.
4. Quدراتullayев H. Bobur shaxsiyati to'g'risida // Buxoro mavjlari. 2016-yil, 7-fevral. № 15.
5. Quدراتullayев H. "Boburnoma"da obodlik va yaratuvchanlik talqini // Huquq va burch. 2013-yil, 2-son. 31-bet.

Oqiljon MAVLONOV,
Farg'ona viloyati O'zbekiston tumani faxriy ustози

TOKI SHAM'I ANJUMANDUR MOHI SHABGARDIM MENING yoxud BADMEHR O'QI – KO'NGLUM KULBASINING SHAM'I PAYKONI

(Adabiyot muallimlari e'tiboriga taqdim)
A.Navoiy tavalludining 584 yilligiga bag'ishlanadi

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotining birinchi devoni “G'aroyib us-sig'ar”dagi 371-g'azali tahlilga tortilgan. Boshqa navoiyshunos ustozlarimizning tahlillariga qo'shimcha tarzda yangi fikrlar ham qo'shildi.

Kalit so'zlar: ko'ngil, boshqoq, o'q, paykon.

Аннотация: в этой статье приводится анализ 371-й газали в “странном ус-сигаре”, первом девизе куллиота Алишера Навои “хазайин уль-Маони”. В дополнение к анализу других наших наставников-навоистов были добавлены новые идеи.

Ключевые слова: сердце, голова, стрела, носок.

Annotation: in this article, Alisher is drawn into the analysis of the 371st ghazal in the first Devonian of Nawai's “Khazoyin ul-maoniy” Kulliyat “Wonder us-SIGAR”. In addition to the analysis of our other nautical teachers, new ideas were also added.

Key words: heart, ear, arrow, sockon.

Assalomu alaykum, qadrdon yosh navoiyxonlar! Mana bugun, nihoyat, “Tangri Taoloning inoyati (va irodasi) bilan va hazrati on sarvari koinotning sharofati bilan va chahoryori bosafolarning himmati” (Bobur) hamda madadi ila sabab kuzatayotganimiz 371-g'azalning so'nggi bayti – maqta'ga ham yetib keldik:

Navoiy, anjumani shavq jon aro tuzsang,

Aning boshog'lig' o'qin sham'i anjuman qilg'il.

Aytishlaricha, Hazrat Navoiyning xalq eng yoqtirgan bir shu mashhur g'azali sabab matbuot sahifalari orqali sakkiz marta dildan suhbat qurdik. Sabringizga va ixlosingizga tashakkur... Endi, avvalo, ayrim baytlar tahlilida savqi tabiiy munosabatlar va badiiy dalillar ko'pligi sababli maqola hajmi ko'payib ketishidan tiyilib ayrim aytilmay qolgan mulohazalarga to'xtalsam. G'azalning 5-bayti tahlilida aytilishi, izohlanishi zarur bo'lgan sharhlar juda bisyor edi. Hajm sabab biz cheklangandik... Boisi nima? Sababi: kangul... Shoir ijodida eng ko'p, eng keng va eng batafsil yoritib borilgan, g'azaliyoti ichida to'ridan joy berilgan bosh mavzu: **ko'ngil** masalasi.

Buni tushuntirishga urinaman. Masalan, birinchi devondagi: 368-, 369-, 372-, 373-, 377-, 379-, 392-, 399-, 413-, 414-, 445-g'azallarda “ey ko'ngul”, “ko'ngul”, “ko'nglum” radif so'zlari vositasida shoirning inson ko'ngliga munosabati masalasi ochib boriladi. G'azal tartiblarini qayta **kuzating-a**, hatto ayrim g'azallar ketma-ket kelgan... Agar ular hayotda ham shunday ketma-ket bitilgan bo'lsa, bu juda ham hayratlanarli holat. Negaki, bir inson bir mavzuda shuncha fikr, shuncha qarash, shuncha mulohazani qayerdan topar ekan?? Tag'in

aruz vazni uslubida-ya. To'g'risi, aqlga sig'dirish biroz mushkul... O'zim ham har zamon she'r qoralash odatim bor, lekin hali hanuz ko'ngil mavzusida ikki qator munosabat bildirolmadim... Shunchaki, Navoiyga ofarin, ming ofarin!!

Hali bu barchasi emas, ikkinchi devondagi: 384-(388-b.), 385-(389-b.), 392-(396-b.), 413(417-b.)-g'azallar ham Ko'ngil mavzusiga bag'ishlangan... Agar 3- va 4-devonlarda ham shu mavzuda (minimum) 4 tadan g'azal bo'lsa, 24 ta g'azal ko'ngil tematikasiga bag'ishlangan bo'lar ekan. Ko'lamni ko'ryapsizmi? Agar nobel mukofoti o'sha davrda bo'lganida edi, bir mavzuni turlicha rakuslardan qarab ochilgan, atrofiga yoritilgan she'riy asar nominatsiyasi bo'yicha Navoiy birinchi o'rinni egallar edi. Bag'rikeng va kamtar ustoz Najmiddin Komilov domla “Yoshlik” jurnalining 1987-yil 2-sonida e'lon qilingan “Ishqni olovlantirgan suv” nomli maqolasida mumtoz adabiyotimizda qo'llanilgan g'azalning har bir baytining **alohida-alohida** tahlil qilinishi yaxshi natija berishi borasidagi fikrlari: “Sudiy Basnaviy kabi qadimgi sharhchilarning ish usullaridan foydalanish ancha samarali ko'rinadi. Modomiki Sa'diy, Hofiz, Navoiy zamondoshlari uchun **g'azalni baytma bayt, misrama misra, hattoki so'zma so'z** “maydalab” tushuntirish lozim bo'lgan ekan”... **Ustozning mana shu taklifi va orzulari o'z ro'yobini topmog'i uchun** garchi men mutaxassis-navoiyshunos bo'lmasam ham bu g'azallarining ommaviy baytma-bayt sharhini yaratish yo'lida o'z hissamni qo'shishga baholi qudrat urindim. U qanday chiqayotganligini baholash siz hamkasblar ixtiyorida...

Bugun g'azal oxirgi baytining tahliliga kirishdik. So'zni bu baytdagi: "Aning boshog'lig' o'qin" birikmasi juda ko'p bahs-u munozaralarga sabab bo'lganligidan boshlamoqchiman. Chunki men boya ta'kidlaganimdek, mutaxassis-olim emas, oddiy o'qituvchi, **shoir muxlisiman va shu g'azalning 40 yillik shinavandasiman**. Ammo uni ilmiy tahlil qilmoqchi emasmiz... Shu bois so'zni o'z mutaxassislariga beraqolay: ...ustoz N.Komilov ham g'azal tadqiqi tarixiga, bizning nazarimizda, matnda bo'lmagan va nazarda tutilmagan ikkita obrazni olib kirdilar. Bular "o'tkir tig'li kamon o'qi" va "kiprik". Tadqiqotchilar esa shu aniq ko'rinib turgan badiiy san'atga qanoatlanmasdan, yanada tagdor ma'no qidirib "boshog'lig' o'q"ni **kamon o'qiga**, nayzaga va yana allaqanday narsalarga yo'yaverishadilar, oqibatda, asliyatdan uzoqlashib ketishadi. Bizningcha, asarning o'zida bor obrazdan kelib chiqish kerak. To'g'ri, "boshog'lig' o'q" tarkibida "o'q" bor. **Lekin u hech qanday kamon o'qini ham, nayzani ham, temirni ham bildirmaydi**". Aslida, g'azalda "o'q" va "boshog'" obrazlari yo'q.

Aziz muxlis, Siz I.Bekjonovning quyida berilayotgan bebaho va nodir sharhini o'qigach, bu qat'iy hukm borasidagi qarashlaringiz to'g'ri yo'lga tushib qoladi.

Mutaxassis – olimlarning mana shunday: "Qaror qat'iy, yangi sharhga o'rin yo'q" mazmunidagi hukmlaridan so'ng biror fikr bildirishga ham cho'chib qolasan kishi. Bu bayt haqida ancha mulohazalarim bor edi-yu, uni bildirib yana matbuotda piching va kinoya hamda istehzo va mazah usulida bitilgan ikki bet qora piardan iborat raddiya paykonlariga muhtalo bo'lmayin, deb bu baytni sharhlashdan atayin tiyildik. Og'zi kuygan qat'iqni ham... degan naql bor. Davrimizning eng kuchli mutaxassis-navoiyshunos olimlarining shu bayt yuzasidan qilingan tahlillari xato ekanligiga "kuyinib" yozilgan tadqiqotlar ko'p. Joy yo'qotmaslik maqsadida ularni keltirib yotmadik. Hamma narsa niyatga bog'liq, deyishadi. Shul bois yaxshi maqsadda bu baytni bir muxlis sifatida mening ma'naviy ichimni qoniqtirib, sodda va xalqona uslubda eng so'nggi yillarda sharhlangan bir tadqiqotchimiz maqolasini eslatib, zarur deb topgan o'rinlarimizdan maqola hajmini hisobga olgan holda qisqartirib keltirishga urinamiz. Avvalo, shu muallif Toshkent DU Sharqshunoslik fakulteti Eron-afg'on bo'limi bitiruvchisi, filologiya fanlari nomzodi marhum Ismoil Bekjonov va uning **"Boshog' – kamon o'qi"** nomli maqolasi ("O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi, 2012-yil 3-avgust) ekanligini ta'kidlab o'tmoqchiman. "Ulug' shoir yorning bu "boshog'(bashaq)lig' o'q"ini "sham'i anjuman"ga tashbeh qilayotgani sababli olimlarimiz kamon o'qi uchini bug'doy boshog'iga, boshog'ni esa sham' alangasiga o'xshatadilar. Men esa o'z sharhimda "boshog'lig'" so'ziga "boshog'qlangan" ma'nosini yuklab "bir o'ram o'q" degan fikrni ilgari surgandim. Shu o'rinda Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostonida o'q uchi, paykon ma'nosida kelgan "ag'lig'" so'zini esga olib balki g'azaldagi "boshog'lig'" so'zi aslida "bosh(i)

ag'lig'" (boshi paykonlig') shaklidir ham dedik. Baribir bu yerda "boshog'" so'ziga aniqlik kiritish mavzusi dolzarb qolayotgandi. A.Navoiy bir g'azalida shunday yozadilar:

Ko'ngulning mazra'ikim novakingdin bo'ldi yuz xirmon,

Boshog' termak uchun kelgay magar Farhod ila Majnun.

...ikkinchi misradagi bu **boshog'** aslida, she'riyat qoidasiga binoan yoy-kamon o'qini anglatuvchi novak ma'nodoshi o'rnida kelgan. Chunki adabiyotda **yor kiprigi** yoy-kamonga solib otiladigan o'q-novak, ya'ni ichi teshik qamish yo novda-tayoqdan yasalgan **o'qqa ma'nodosh bo'lib keladi**. Shuningdek, kamon o'qi, shu o'qning uchi (nuk, paykon) yoki gohida nayza uchini ham bildiruvchi mazkur paykon va o'tkir uchli nayza – **sinon ham kiprikka** ma'nodosh sifatida ishlatilgan. Endi mazkur ikkinchi baytdagi boshog' so'zini ma'nosini yanada aniqlashtirish maqsadida Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asaridan jang manzarasi nazmiy ifodalangan jang lavhasi tasvirlarini kuzatamiz:

Sinonu boshog' nukidin qon oqib,

Vale qon bila sharbati jon oqib.

Bu yerda sinon o'z ma'nosida kelayotgan bo'lsa, boshog' so'zi oqqa ma'nodoshlik vazifasini o'tamoqda. Zero, bu yerda boshog'ning yoy-kamon o'qi ekanini aniqlashtiruvchi "nuk" – uch, ya'ni "o'q uchi" so'zi mavjud. Demak, bu asarda **"Boshog'" – o'q**. Bu fikrimizni quvvatlovchi yana bir dalil-isbot bilan tanishish imkonimiz bor. Shoir va tarixchi Sayyid Homid to'ra – Komyob "Tavorix ul-xavoin" asarida yozadi: "Bu chodir jamoasikim, nifoq yetib, **sinon va kamon boshog'i** yo'nub, Mangqishloqqa qochmoq yasoqi bila borib erdi..." Demak, mana bu asosga ko'ra ham **yoy boshog'i – kamon o'qi**. Ushbu dalillardan ko'rinadiki, **boshog'** so'zi eski o'zbek tilimizda faqat bug'doy boshog'ini bildirib yoki shoirlar uning kamon o'qi uchiga o'xshashligiga ishora qilibgina qolmay, balki **boshog' – aynan kamon o'qining o'zini ham anglatuvchi mustaqil atama sanalgan ekan**.

Shu sabab Navoiy qalamiga mansub mazkur ikkinchi misradagi **boshog'** so'zi novak (yoy o'qi)ka sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, **"Qaro ko'zum" g'azali maqta'sidagi boshog'liq o'q esa ham takroriy takid** (ya'ni kamon) **o'qi, ham boshog'ga o'xshash o'q uchi – paykonga qiyos (ya'ni paykonlig' o'q) o'rnida kelmoqda**... Demak, ushbu iqtibosiy dalillardan ko'rinadiki, Navoiy g'azaliyotida boshog' aynan kamon o'qining o'zini anglatuvchi nazmiy atama ekan...

"Qaro ko'zum" g'azali tadqiqi tarixida ilk boshlovchi maqolalardan biri bo'lib matbuot sahifalarida muhrlanib qolgan ustozimiz Najmiddin Komilovning maqolasidan shu bayt tahliliga bag'ishlangan o'rinlarni ham bir kuzataylik:

"Anjumani shavq" – shoir oshiq qalbidagi ishtiyoq-istakning avj olishi, yorga yetishish orzusi taraddudini shu ibora bilan ifodalagan (iboraning lug'aviy ma'nosi – orzumandlik, kuchli rag'bat majlisi, ma'rakasi).

Bundan ruhiy hayajon, qo'zg'alish, surur bo'ronining boshlanishi ham anglashiladi. **Jon ichida** shunday anjuman tuzish ko'ngilning nurli orzulariga limmo-lim to'lishidir. **Boshog'liq o'q – o'tkir uchli, o'tkir tig'li kamon o'qi.** O'q uchining boshqqa o'xshashligi ham e'tiborga olingan. **Shunday ko'rinishda u chiroyli kiprik** va yonib turgan sham'ga shaklan monanddir. **Voqean, "boshog'liq o'q" deganda, Navoiy yor kiprigini ham aytmoqda.** Chunki kiprik – muhabbat o'qi, qaysikim, to'g'ri yurakka borib qadaladi. *Bayt mazmuni:* **"Ey Navoiy, agar jon ichra shavq – hayajonli rag'bat majlisini tuzmoqchi bo'lsang, yor kiprigi – o'qini shu majlising sham'i qil."** Bu yerda kitobat san'ati yangi detallar vositasida qaytarilgan, ya'ni **kiprik alif harfiga ham o'xshaydi, uning jon orasidagi majlis sham'i bo'lishi – jon o'rtasida alifdek o'rnashishi demak.** Shu zayilda ulug' shoir bir yo'la beshta ashyoni bir-biriga tashbeblab, hayratomuz mahorat ko'rsatgan... "Anjumani shavq" bu o'rinda hol maqomiga ko'tarilishni ham anglatib keladi.

Alhosil, oxirgi baytning xulosaviy ma'nosi shuki, oshiqning yor visoliga intilishi cheksiz, bir orzu, qo'l yetmas idealga talpinish. Zotan, axloqiy poklanish va bu poklikka muhabbat – muttasil davom etadigan, chin inson qalbini yondirib turadigan tuyg'u. *Nasriy bayon:* "Yor diydori orzusi yuragingni band etib, zo'raysa, to'lib tohsang, uning **kiprigini** shu orzu avjining chirog'iga aylantir, ko'ngilni uning muhabbati sham'i bilan yoritib tur", – deydi shoir. Chunki yor o'qi dardiga giriftor yurak hamma vaqt yoniq, mash'aldor bo'ladi"... Mana zullisonayn, davrimizning darg'asi bo'lgan navoiyshunos, mutaxassis-olimning sharhi. Ustoz o'z davrining ilm darg'asi edilar. Darg'aga oqqarg'a bo'lish shogirdlarga noloyiq deb tushunamiz va anglaymiz.

Shu sababli biz tahlil sharhiga hech narsa qo'sholmaymiz va qo'shishga ma'naviy haqimiz ham yo'q. Ustozni behurmat qilib undan nuqsonlar ham qidirmoqchi emasmiz... O'sha ustoz aytishgan yor kiprik – mujgon novaklari oshiqqa ketma-ket otilsa, (asli nazar "otiladi"-yu) mijjada kipriklar soni kamayadi... Xalqda "Kiprik to'kilsa, birovni sog'inibsan", deyishadi, shoir go'yo shu ma'naviy qochirimlarni ham mana shu misra qatiga yashirib joylab qo'yishganday taassurot qoldirmoqda.

Shu so'nggi baytdagi "Aning" olmoshi anglatayotgan ma'no borasida ham bahslar bor. A.Rustamov va N.Komilov ustozlarimiz shu bayt tahlilida izohlashgan "o'q"qa bildirilgan o'qday e'tirozlar ham mavjud... "O'q" obrazi g'azalda yo'q narsa. "O'q" obrazi bor deb hisoblash "aning" olmoshini "yor" deb tushunishdan kelib chiqqan. "Aning" she'rda "yor"ni ifodalamagan. Shoir "jon" ichra shavq anjumani tuzsang" deganidan keyin "aning" so'zi keladi. Bu yerda "yor" tilga olinayotgani yoxud nazarda tutilayotgani yo'q. Lirik qahramonning jismoniy joni va eski o'zbek yozuvidagi "jon" bor. Shoir "aning" deganida mana shu ikki ma'nodagi "jon"ni nazarda tutgan. Turgan gapki, "boshog'liq o'q" ana shu "jon" markazida

turgan "alif" harfidir... **g'azalning so'nggi misrasidagi "boshog'liq o'q" – kamon o'qi ekanligini asoslamaydi.** Mana "boshog'liq o'q" iborasi o'rniga "kamon o'qi"ni qo'yib mushohada qilib ko'raylik-a: "Aning kamon o'qin sham'i anjuman qilg'il". "Nimaning kamon o'qin?" degan savol tug'iladi"... (N.J.) Bu mushohadalar barchasi bir shorihning nuqtayi nazari bo'yicha fikrlar...

Biz esa bu fikrga qo'shilmaymiz. Biz bu holatni mutlaqo boshqacha anglaymiz. Chunki shoir hissiyot va taxayyul olami vakili, shuning uchun "jon" so'zi bag'ridagi "alif"dan ko'ra, Yor orazi bag'ridan o'rin olgan **"...kiprik – muhabbat o'qi qaysikim, to'g'ri yurakka borib qadaluvchi"** (N.Komilov) paykonni qo'yib o'qib ko'rishni taklif qilamiz. Hamda muxlis va oshiqni ehtiros hamda shavqqa solish darajasidan ham, shoir lirikasidagi umumiy novaklanish – "yaralanish" motivlari ko'lamidan ham shu o'q mana shu o'rin uchun ayni munosib deb tushunamiz. "Aning kiprik (muhabbat, g'amza, ishq, noz, ishva) kamon o'qin sham'i anjuman qilg'il". Ana endi: "Nimaning" ...emas, "kimning kamon o'qin?" degan savol tug'iladi. Bu savolga g'azalning umumiy tematikasidan, syujet silsilaviyligidan, baytlar aro urg'ulanib kelayotgan manzurning oshiqni yaralovchi munosabatlari-yu nozli kechinmalari bayonining alhosili: **ham mujgon, ham novak ma'nolarini birga yetaklab kelayotgan yor kiprigi(o'qi) ekanligi ayonlashadi.** Demak, savolga umumiy planda g'azal ichidan "yorning" degan javobdan boshqa javob olish o'rinsiz va mantiqsiz... Bino-barin, shoir "aning" deganida "yor"ni, oshiq nigohi va nazaridagi yor mujgonini nazarda tutgan, boshqa biror hissiz va jonsiz narsa(alif)ni emas... G'azal matni va mazmuniga ko'ra, yorning "boshog'liq o'q"i g'azalning emotsional ruhini maqta'gacha saqlab qolish, navoiyona navoni oxirigacha uzmay uzluksiz ijro etilishini ta'minlash maqsadida faqat va faqat oshiq yuragini junbushga soluvchi **shu mahbuba kiprigigina bo'lishi mumkin.** Nazarimizda, shunda **"boshog'liq o'q" obrazi** g'azal umumiy motividan uzib olinmagan, voqebandlik asliyati-dagidek to'g'ri sharhlangan bo'lur edi. Endi o'zingiz **"bir mushohada qilib ko'ring-a"**... Oshiq qalbini alifdan "tayyorlangan" novak ehtiroslantiradimi, yo yorning o'z jussasidan yangigina "uzib" otilayotgan mujgon-nazar-u noz paykoni junbushga solishi mumkinmi? Bir xayolan taxayyul qilib romantikaga berilib ko'ring-chi... Qalb ko'zi – ko'ngil nima deyapti?! Qaysinisining **anjumani shavqli**... Ana endi shu tahlildagi N.Komilov ustoz *"bayt mazmuni"* deb berishgan sharhni bir qayta o'qing-chi... Ha, bizningcha endi ancha intimroq.

Vah, ne qotillardurur, sas-saf **aning mujgonikim,**

Har yumub ochquncha ko'z zohir qilurlar bir masof.

Men ojiz kichik muxlis – "mutaxassis" bo'lganim bois yana raddiyalarning piarli qora nazar paykoniga duchor bo'lishdan bezillab o'z shaxsiy sharhimni ko'p bildirmadim. Bo'lmasa, shu g'azalni turli rakusdan tahlil qilishga "o'zboshimchalik" bilan qo'l urib to'rt marta uni tahlil qilib matbuotga maqolamni olib chiqqanman.

Endi bittasining raddiyasini oldim... Qolgan uchtasi jon hovuchlab raddiyaviy "zavqli anjuman"lar kelishini kutib "yashamoqda"...

Endi ozgina bo'lsa ham an'anamizga ko'ra iqtiboslar bilan ham ishlab qo'yaylik:

O'qung teshmaki ko'nglumni bas emas erdikim,

Boshog' istarga dog'i tiyg'i ila har sari yorub.

Ko'ngulga oncha o'qungdin o'kuldi **paykonum**,

Boshog' bila bu balo mazra'ida xirmondur.

Bir uchig'aki mamuq chirmalibdur **boshog'**ing,

Ko'ngul yarosiga bo'lmish fatilaliq marham.

Zahm aro qolg'on ul **boshog'** jonimga yetmish,ey rafiq,

Rahim etib tengri uchun chek dog'i **paykonim chiqar**.

Ushbu baytlardan ko'rinmoqdaki, **boshog'** yoy paykoni ekan... Maqola hajmini hisobga olib qolgan iqtiboslarni berishdan cheklandik. Qiziqib qolib sitatalar ozlik qilib qolsa, hazratning 3- va 4-devonlari bo'ylab dalil-iqtiboslar izlash mashqini ham bir qilib ko'ring. Menimcha, Siz endi bu ishga tayyor va munosibsiz, aziz muxlis hamkasblar! Sizlarga murojaat qilar ekanman, o'zimcha, Sizlarni Navoiy merosiga, shoir ma'naviyati va odobiga, Navoiyning ishq o'giti va xulosalariga, shoir taxayyuli va nuqtasanj xayolotiga eng munosib bir avlod sifatida tasavvur etdim. Ilohi, shu ishonchni oqlash mamlakatimizning barcha yoshlariga ham nasib ro'z aylasin! Yurtimizda barcha turkiy xalqlar bilan birga to oxirat qadar hazrat Navoiy ijodini o'rganish, o'zaro bahslashish, ul muborak zotning ma'no nukotlaridan bahramand bo'lish, shoir haqiga katta-katta yig'inlar, marakalar, **shavqli anjumanlar** o'tkazib yurish abadiy hamroh bo'lsin! "Sham'i anjuman"lik haqida hazrat:

Toki sham'i anjumandur mohi shabgardim mening,

Ko'k shabistonidin oy har tun qochar shabgir ila, – deb tashbehlar bilan tasvir chizganlar. Yana:

Erur bas tiyra shomi ishq, yo Rab, **husn sham'in yoq**

Ki jon birla ko'ngul o'rtanmog'in parvonavor qilay. (II-615- g'.)

Sham'i ruxsori yorutqay tiyra ko'nlum kulbasin, Yo'qki zulfi dudi oni mehnat obod aylag'ay. (II-635- g'.)

G'am tuni ul oy xayolidin buzug' ko'nglum yorur,
G'oshai vayronag'a basdur **partaviy mahtob sham'**. (II-293- g'.)

Vahki bir badmehur (g'amza) o'qi jonimg'a parrondur yana,

Tiyra **ko'nlum kulbasining sham'i paykon(i)**dur yana. (I-548- g'.)

Demak, ushbu iqtiboslar bizni shunday xulosaga boshlaydiki, shoir: "Jon ichra shavq anjumani tuzsang, Aning (ya'ni yorning) boshog'lig' o'qin sham'i anjuman qilg'il" degan ekanlar. Iqtibosda shoir: "Toki mening mohishabgardim bor ekan, u men uchun sham'i anjumandur", demoqdalar. "Ishqning tiyra (qorong'u) tunni yoritmoq uchun, yo Rab, husn (ruxsori) sham'ini yoqki, **jon va ko'ngul** ichra shavq anjumani qanday bo'lmog'ini parvonavor namoyish etay", – demoqdalar. Alhosi, jon aro anjumani shavq tuzmoq – oshiq ko'ngulda sevimli mahbubasining jamolini ko'z va taxayyulda naqshlab tiyra ko'ngul kulbasini yor sham'i ruxsori ila yoritmoq ekan. Oshiq: "Hasrat va firoq tunimda yor xayolining o'ziyoq buzug': shikasta, pajmurda, g'amzada qalbimni charog'on aylaydi, sababki ul moh (oy) shabgardning partavi – mahtob sham'i kifoya", deb turibdi-yu... **"Endi esa mardumlig'ni hali beri fan etolmayotgan bir badmehur pari paykarning g'amzali boshog'lig' o'qi jonimg'a qadaldi-yu, shu bois qorong'u ko'nglim kulbasiga yana sham'i anjuman bo'ldi-qoldi"**, – deb oshiq e'tirof qilib turganidan so'ng, kamiga shoirning o'zi mana shunday bizni yana bir bor quvvatlovchi dalil-iqtiboslaridan keyin endi xoh inoning, xoh inonmang qolgani sizning tafakkur va taxayyulingizga havola, aziz kasbdoshlar!

Bu o'rinda hazrat: "Ey Navoiy (oshiq), jon aro (ichida) shavq yig'ini tuzsang, A(yor)ning boshog'lig' (yoyga joylanib ipi tortilgan; hoziroq, shu onda otishga shay) o'qin (mohi shabgard; husn, ruxsori, jamol sham'i; partavi mahtob sham'i, sham'i paykon) sham'i anjuman qilg'il", – demoqdalar ekan. Ilohi, yana Hazratning tavallud ayyomlarida shavqli anjumanlarda uchrashish nasib etsin! Demak, "boshog'lig' o'q", "muhabbat o'qi qaysiki, to'g'ri yurakka borib qadaluvchi" (N.Komilov.) paykonlig' ko'ngul ekan. Bil kull tamom.

Dilfuza SHADIYEVA,
Angren universiteti katta o'qituvchisi,

Kurriyat RAJABOVA,
Samarqand viloyati Pedagog mahorat markazi
Metodik xizmat ko'rsatish bo'limi Boshlang'ich ta'lim metodisti Xalq ta'limi a'lochisi

BOSHLANG'ICH SINIF DARSLIKLARIDA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARINING AHAMIYATI

Annotatsiya: maqola boshlang'ich sinf darsliklarida xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning ahamiyatini va usullarini tahlil qiladi. Folklor namunalari bolalarning til boyligini oshirish asnosida ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va milliy madaniyatga bo'lgan muhabbatini kuchaytirishda yordam beradi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi turlari, ularning ta'lim jarayonidagi o'rni va samarali qo'llanilishi yuzasidan fikr yuritiladi. Tahlillar natijasida xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning o'quv jarayonidagi afzalliklari, bolajonlarning ijodiy qobiliyatlarini oshirishdagi roli va ularni amaliy qo'llashdagi zamonaviy pedagogik yondashuvlar mustahkamlanishi haqidagi xulosalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, folklor janrlari, boshlang'ich sinf, ta'lim usullari, ijodiy faoliyat, milliy madaniyat, pedagogika, maqol, ertak, topishmoq, tez aytish.

Аннотация: в статье анализируется значение и методы использования примеров фольклора в учебниках начальной школы. Образцы фольклора способствуют развитию у детей творческого мышления и укреплению их любви к национальной культуре, одновременно повышая уровень языковых навыков, а также видов фольклора, их места в образовательном процессе и их эффективного использования. В результате анализа сделаны выводы о преимуществах использования образцов народного творчества в образовательном процессе, их роли в совершенствовании творческих способностей детей, усилении современных педагогических подходов в их практическом применении.

Ключевые слова: фольклор, фольклорные жанры, начальная школа, методы обучения, творческая деятельность, национальная культура, педагогика, пословица, сказка, загадка, скороговорка

Annotation: the article analyzes the meaning and methods of using folklore examples in primary school textbooks. Folklore examples contribute to the development of children's creative thinking and strengthening their love for national culture, while simultaneously increasing the level of language skills, as well as types of folklore, their place in the educational process and their effective use. As a result of the analysis, conclusions were made about the advantages of using folklore examples in the educational process, their role in improving children's creative abilities, strengthening modern pedagogical approaches in their practical application.

Key words: folklore, folklore genres, primary school, teaching methods, creative activity, national culture, pedagogy, proverb, fairy tale, riddle, tongue twister.

Boshlang'ich sinf darslari o'quvchilarning bilim bazasini shakllantirish, til va adabiyotga bo'lgan muhabbatni uyg'otish, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu bosqichda xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodi, ya'ni xalq afzalliklari, yosh avlodning ijodiy potensialini rivojlantirishda muhim resurs bo'lib, uning o'ziga xos xususiyatlari o'quvchilarning tillarini boyitish, ma'naviy qadriyatlarni yetkazish va milliy idrokni mustahkamlashda katta rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida xalq og'zaki ijodiga e'tibor berish, milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish strategiyasi doirasida juda muhimdir. Bundan tashqari, xalq og'zaki ijodi namunalari bolalarning tilini boyitish, so'zlash qobiliyatini rivojlantirish va ijodiy fikrlashni oshirishda samarali vosita sifatida qo'llaniladi. Boshlang'ich sinfda xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning asosiy maqsadi – yosh avlodning til va adabiyotga bo'lgan muhabbatini uyg'otish, ularni milliy qadriyatlar bilan tanishtirish va ijodiy faoliyatni rag'batlantirishdir. Maqolada

xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning ta'lim jarayonidagi ahamiyati va usullari tahlil qilinadi. Buning uchun avval xalq og'zaki ijodi turlari va ularning ta'limdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Keyin, xalq og'zaki ijodi namunalarini darslarda qo'llashda zamonaviy pedagogik yondashuvlar va metodlar tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi milliy ta'lim standartlari va davlat dasturlarida xalq og'zaki ijodidan foydalanish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar tahlil qilinadi va ularning samaradorligi baholanadi. Xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning o'quv jarayonidagi afzalliklari ko'p qirrali bo'lib, ular o'quvchilarning til va adabiyotga bo'lgan qiziqishini oshirish, ijodiy fikrlashni rag'batlantirish va milliy madaniyatga bo'lgan munosabatini quvvatlashga qaratilgan. Bundan tashqari, xalq og'zaki ijodi namunalari o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Maqolaning asosiy maqsadi – xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning ta'limdagi ahamiyatini aniqlash va ularni samarali qo'llash yo'llarini taklif qilishdan iborat. Mazkur ish natijalariga ko'ra, xalq og'zaki ijodi namunalaridan

foydalanish boshlang'ich sinf darslarida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini oshirish, milliy qadriyatlarni o'rgatish va til boyligini rivojlantirishda muhim vosita sifatida amalga oshirilishi lozim. Shu bois, xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish ta'lim jarayonida doimiy ravishda amalga oshirilishi va uning samaradorligi yuqori darajada ta'minlanishi kerak. Boshlang'ich sinf darslari bolaning dastlabki bilim olish bosqichlaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu davrda o'quvchilarning nutq madaniyati, adabiy didi va ma'naviy olamini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Xalq og'zaki ijodi namunalaridan – ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytish, matal va dostonlardan foydalanish – bunday maqsadni ro'yobga chiqarishda samarali vositalardan biri hisoblanadi. Sababi, xalq ijodiyoti asarlari o'quvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish, milliy qadriyatlarni anglash, badiiy nutq me'yorlarini puxta o'zlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, bunday asarlar elning asriy an'analari va tajribasini avlodlarga yetkazishga xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodining asosiy xususiyatlaridan biri uning hayotiy tajribaga boyligi va doimiy yangilanib borishidir. Shuning uchun ertak, topishmoq yoki maqollar kabi o'quvchilarga tanish bo'lgan janrlar boshlang'ich sinfda keng qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, ertaklar bolalarda tasavvur dunyosini boyitish, xulq-atvor normasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ular qorong'ulik va yomonlikka qarshi kurashish, mehnatkashlik va sabr-toqat kabi fazilatlarining qadrlanishi haqida hikoya qilib, bolalarga hayotda duch keladigan turli vaziyatlar haqida bilvosita tushuncha beradi. Ertaklardagi jonlantirilgan qahramonlar, sehirli voqea-hodisalar va mantiq bilan uyg'unlashgan xayoliy elementlar orqali o'quvchi kichik yoshdanoq badiiy tafakkur ko'nikmalarini egallab boradi. Xalq maqollari va topishmoqlari ham boshlang'ich sinf darslarida keng ko'lamda qo'llashga loyiqdir. Maqollar qisqa, lekin chuqur ma'noli bo'lib, xalqning turli hayotiy tajribasini ifoda etadi. Ular orqali bolalar turli vaziyatlarda qanday munosabatda bo'lish, qanday xulosa chiqarish, qanday ijtimoiy fazilatlariga ega bo'lish kerakligi haqida dastlabki tasavvurlarga ega bo'lishadi. Topishmoqlar esa bolalarning o'ylash, xulosa chiqarish, kuzatuvchanlik va ijodiy tafakkurni rivojlantirishida yaxshi amaliy yordamdir. Topishmoqqa javob izlash – tashabbus ko'rsatish, mulohaza yuritish va lo'nda fikrlashga undaydi. Ushbu maqolada biz folklor namunalaridan tez aytish janriga alohida to'xtalishni lozim topdik. Maktabgacha ta'lim muassasasidan kelgan har bir bola ham tovushlarni to'g'ri va aniq talaffuz qilishda qiynalishini amaliyotimiz davomida ko'plab uchratganimiz bunga asos bo'ldi.

Boshlang'ich sinf darsliklarida tez aytishlarning qo'llanishi, bolalar tilining rivojlanishi va ijtimoiy kommunikatsiyasi uchun muhim o'rin tutadi. Tez aytishlar – bu ma'lum bir mavzuga yoki vazifaga qarab qisqa, oddiy va tezkor ifodalar bo'lib, ular bolalarga ma'lum bir harakatni, savolni yoki javobni tez va samarali bajarish uchun yordam beradi. Masalan: 1-sinf alifbe darsligida q tovushi Qq harfini mustahkamlash uchun berilgan tez aytishda o'quvchilar

nafaqat Q tovushini qayta – qayta talaffuz qiladi, balki qarg'a qanday tovush chiqarishi haqidagi ma'lumotga ham ega bo'ladilar.

Tez aytish

Qora qarg'a dorga qo'ndi,
Dorni cho'qib, qag'illab qo'ydi.

Tez aytishlarning qo'llanilishi:

1. Tillarni o'rgatish: bolalar darslarda tilni o'rga-nayotganda, tez aytishlar ularning so'z boyligini oshirishga yordam beradi. Bu turdagi iboralar, masalan, "tezroq", "yaxshi", "ko'rganingizda", bolalarga o'z fikrlarini tez va aniq ifoda etishga o'rgatadi.

2. Ijtimoiy rivojlanish: tez aytishlar orqali bolalar o'zaro tezkor va samarali muloqot qilishni o'rganadilar. Bu ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

3. Vaqtni boshqarish: darslar davomida, o'qituvchilar bolalarni tez javob berishga chaqirishadi. Bu bolalarga vaqtni to'g'ri boshqarishni va darsni samarali o'tkazishni o'rgatadi.

4. Javob tezligi: darsda tez aytishlar bolalarni tez va aniq javoblar berishga rag'batlantiradi. Bu esa ularning o'quv jarayoniga faolligini oshiradi.

5. Yodlashni osonlashtirish: ba'zi tez aytishlar, ma-salan, "yig'ish", "tez o'zgartirish", bolalarga qoidalarni tez yodlashda yordam beradi.

Tez aytish

Donogina Durdona
Diyoraga dugona.

Birinchi sinf ona tili darsligining undosh tovushlar mavzusida berilgan Gunafsha guli haqidagi tez aytish va gunafshaning rasmi ham o'quvchilarni tabiatni sevishtga va og'zaki nutqini, xotirasini kuchaytirishga yordam beradi.

Tez aytish

Gunafshaning gullari
gurillabdi, gullabdi.

Demak, tez aytishlarning qo'llanilishi bolalarning fikrlash tezligini, nutqiy ko'nikmalarini va jismoniy faolligini rivojlantirish bilan bir qatorda ularning tabiatni sevishtga, uni asrab avaylashga bo'lgan ko'nikmalarni ham shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun darsliklarda berilgan tez aytishlarni biz ustozlar to'g'ri yod olishga yo'naltirishimiz lozim.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari dasturga muvofiq ravishda xalq og'zaki ijodi namunalarini reja asosida

tanlab, dars mavzusiga mos shaklda qo'llasa, adabiy materiallar orqali bolalarning bilim olishi yanada mazmunli bo'ladi. Ayniqsa, dars jarayonlarida ertak yoki maqol asosida savol-javob ishlari, rolli o'yinlar tashkil qilish, topishmoqlardan foydalanib o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish mumkin. Bunday amaliyot avvalo o'quvchilarda adabiyotga bo'lgan qiziqishni oshiradi, shuningdek, milliy ma'naviyatni mustahkamlashda ham katta xizmat qiladi. Chunki xalq ijodiyoti namunalarini o'rganish va ularni tahlil qilish orqali bola o'z milliy merosiga nisbatan hurmat hissini yuksaltiradi. Zero, bu durdona asarlar avlodlarning xotirasida saqlanib, og'zaki ijod orqali umumbashariy badiiy an'analar bilan uyg'unlashadi. Ayni paytda, xalq og'zaki ijodi asarlarini faqat adabiyot yoki ona tili darslarida emas, balki boshqa fanlar bilan ham bog'lab o'qitish mumkin. Masalan, matematika darslarida qushlar yoki hayvonlar haqida ertakdan parchalar keltirib, sonlar va shakllarni o'rganish jarayoniga ijodiy mazmun berish, tabiatshunoslikda esa mazkur ijod namunalarini orqali tabiat hodisalari yoki hayvonot dunyosi haqida tasavvur berish mumkin. Bunday usullar boshlang'ich sinf o'quvchilarida fanlararo integratsiyani chuqurroq his qilish, har bir soha bo'yicha egallagan bilimlarni yanada mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi orqali bolalarni yoshligidanoq milliy qadriyatlar bilan tanishtirish mumkin. Ertaklar, rivoyatlar, maqollar, topishmoq va matallar millatning dunyoqarashi, odamlar o'rtasidagi munosabatlar, marhumlar xotirasiga hurmat, tabiat bilan uyg'unlik kabi turli mavzularda boy axborot manbai bo'lib xizmat qiladi. Bolalar bu asarlar orqali ezgulik, adolat, fidoyilik, mehnatsevarlik kabi milliy fazilatlarini taqlid qila boshlaydi. Shu sababdan dastlabki ta'lim bosqichidan boshlab xalq og'zaki ijodining qudratidan foydalanish o'quvchilarda mustahkam ma'naviy poydevor yaratilishiga xizmat qiladi. Bu jarayonni samarali tashkillashtirish uchun o'qituvchi nafaqat o'quvchilar yoshiga mos ertak yoki maqollarni tanlashi, balki qiziqarli usullarda ularni tahlil

qilish, badiiy matn mazmunini ajratib ko'rsatish, muhokama o'tkazish, fikr bildirish, dramatizatsiya kabi metodikalarni qo'llashi kerak bo'ladi. Natijada bolaning badiiy asarga nisbatan qiziqishi ortadi, uni mustaqil o'qish hamda ijodiy izlanishlarga undaydi. Bundan tashqari, dars jarayonida o'qituvchi xalq og'zaki ijodi namunalarini asosida baholash mezonlari yaratib, o'quvchilarni rag'batlantirish, ularning intellektual va ijodiy faoliyatini inobatga olgan holda turli masalalar qo'yish orqali bilimlarni mustahkamlashga erishishi mumkin. Tahlildan ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodi namunalarini bosqichma-bosqich, rejali ravishda, dars mavzulari bilan uzviy bog'lab o'qitish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy tafakkuri hamda nutq madaniyati rivojlantiriladi. Zotan, ertak, maqol yoki topishmoqlarni o'qish va muhokama qilish jarayonida bolalarda ma'naviy estetik tuyg'ular, ijodkorlik, tafakkur teranligi shakllanadi. Albatta, bu borada o'qituvchining o'zi ham boy bilim, ijodiy izlanish ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Shundagina xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish boshlang'ich sinf darslarini har tomonlama boyitadi va o'quvchilarda milliy qadriyatlar, ma'naviy-estetik dunyoqarash, ijodiy tafakkur kabi fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa. Yuqoridagilardan anglash mumkinki, boshlang'ich sinf darslarida xalq og'zaki ijodining turli janrlaridan foydalanish ta'lim jarayonini yanada boyitib, bolalarda ijodkorlikni, mustaqil fikrlashni va milliy qadriyatlarga e'tiborni shakllantiradi. Ertak, maqol, topishmoq, tez aytish yoki dostonlardan puxta va izchil foydalanish orqali har bir fan bo'yicha mavjud dastur mazmuni yanada chuqurlashadi, o'quvchilarda ma'naviy tarbiya bilan bog'liq ko'nikmalar rivoj topadi. O'qituvchining mazkur vazifani ijodiy amalga oshirishi avvalo darslarni jozibali qilishga, bolaning badiiy adabiyotga qiziqishini kuchaytirishga, shu bilan birga milliy merosning dolzarbligini tushuntirishga xizmat qiladi. Shu bois xalq og'zaki ijodi namunalarini xalq ma'naviy merosining ajralmas qismi sifatida qadrlash va uni o'qitish jarayonida muntazam qo'llash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Avloniy. "Turkiy guliston yoxud axloq". – Toshkent, 2019.
2. Mirzarakhimova, G. I. (2024). ACT dynamics of teenagers with speech impediment. Web of Teachers: Inderscience Research, 2(12), 228-231.
3. Mirzarakhimova, G. (2023). Dynamics of intelligence of low-speech in adolescents. Science and innovation, 2(B3), 84-87.
4. Khairullina, P. (2024). Goals and objectives of the application of the system of academic mobility in higher educational institutions. International Journal of Education Social Science & Humanities, 12(9), 184-188.
5. Khairullina, P. (2023). Development of Academic Mobility Competencies in Future Pedagogues in the Conditions of Educational Cluster. European Journal of Life Safety and Stability, 29(5), 195-197.
6. Жураев, С. М. (2023). Шахс структурасива мотивацион соха ривожланишининг психологик хусусиятлари. образование наука и инновационные идеи в мире, 15(5), 65-68.
7. Alifbe darslik Azizova N., Uvarova V. Novda nashriyoti (2024) .
8. Ona tili darslik I qism Aydarova U. Yuldasheva D. Novda nashriyoti (2024)

Elyor MURTAZAYEV,
Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi
vip.murtazayev@gmail.com

SHUHRAT ADIBINING NASRIY ASARLARIDA URUSHNING INSON RUHIGA TA'SIRI

Annotatsiya: Shuhrat adibi o'zining nasriy asarlarida ko'pincha insonning ichki dunyosiga, psixologik holatiga diqqat qaratadi. Urush va uning og'ir oqibatlari orqali insonning ruhiy zaiflashishi, umidlarining sindirilishi va hayotga bo'lgan qarashlarining o'zgarishini ko'rsatgan.

Kalit so'zlar: psixologik holat, ruhiy zaiflashishi, shaxsiy muammolar, ijtimoiy ziddiyatlar, axloqiy va falsafiy oqibatlar.

Аннотация: известный писатель в своих прозаических произведениях часто акцентирует внимание на внутреннем мире и психологическом состоянии человека. Через войну и ее тяжелые последствия он показал ослабление духа человека, крушение надежд, изменение его взглядов на жизнь.

Ключевые слова: психологическое состояние, психические нарушения, личностные проблемы, социальные конфликты, морально-философские последствия.

Annotation: the famous writer often focuses on the inner world and psychological state of a person in his prose works. Through the war and its severe consequences, it showed the weakening of a person's spirit, the breaking of hopes, and the change of his views on life.

Key words: psychological condition, mental impairment, personal problems, social conflicts, moral and philosophical consequences.

Kirish. Urush faqat individning ichki dunyosini emas, balki jamiyatning umumiy holatini ham o'zgartiradi. Shuhratning asarlarida, urushning ijtimoiy hayotga ta'siri, ayniqsa, oila va jamiyat munosabatlaridagi uzilishlar, shaxsiy muammolar va ijtimoiy ziddiyatlar o'z ifodasini topgan.

1. Urush va adolat: Shuhratning asarlarida ko'p hollarda urushning adolat masalasi bilan bog'liq jihatlar ko'rinadi. Urushdan oldingi yoki undan keyingi davrda adolatni qidirish, qonunlar va etik qoidalar to'g'risidagi fikrlar o'rganiladi.

2. Urushning tafakkurga ta'siri: Shuhratning asarida urush haqidagi tafakkur, ya'ni urushni qanday tasavvur qilish, qanday his qilish va urushning axloqiy va falsafiy oqibatlari ko'p hollarda o'quvchi uchun yangi qarashlar ochadi. Shuhrat adabi, o'sha davrning murakkab siyosiy va ijtimoiy sharoitlarini tanqidiy baholashni o'zida mujassam etadi.

Urushning inson ruhiga ta'siri – bu Shuhrat adibining nasrida muhim mavzulardan biri bo'lib, uning asarlarida urushning faqat tashqi tomoni emas, balki uning insonlarning ichki dunyosiga, psixologiyasiga qanday ta'sir qilishi ko'rsatib o'tiladi. Urush, avvalo, insonning ichki holatini, ruhiy va psixologik qiyinchiliklarini kuchaytiradi va Shuhrat o'z asarlarida aynan shu jihatlarni ochib beradi.

1. Ruhiy zaiflashish. Urushning boshlanishi, uning davom etishi yoki uning oqibatlari insonni dahshatli ruhiy holatga olib keladi. Shuhrat o'zining asarlarini tasvirlashda, urushning insonning ruhiga qanday sinovlar yaratishini ochib beradi. Urushning boshlanishi insonlarni nafaqat jismonan, balki ruhiy ravishda ham sindiradi. Adib, qahramonlarining ruhiy holatini, ular tomonidan boshdan kechirilgan dahshatlarni, yengilmas qayg'u va umidsizlikni

tasvirlaydi. Shuhrat bu jarayonni ko'pincha psixologik portretlar orqali aks ettiradi, bu esa o'quvchini qahramonlarning ichki dunyosiga chuqur kirishga imkon beradi.

2. Umidlarning sindirilishi. Urushning kelib chiqishi va davom etishi nafaqat jismoniy, balki ruhiy umidlarni ham sindiradi. Shuhrat adibining asarlarida qahramonlar urush oldidan o'zlari uchun yaxshi kelajakni, tinchlik va baxtli hayot umidlarini saqlab qolishga harakat qilishadi. Ammo urushning kutilganidan ham dahshatli bo'lishi, qahramonlarni umidsizlikka soladi. Ular o'zlari orzu qilgan hayotdan voz kechib, yangi haqiqatga moslashishga majbur bo'ladilar. Shuhrat urushning shafqatsizligi va uning insonlar uchun yaratgan og'ir sharoitlari orqali umidlarning qanday sindirilishini tasvirlaydi.

3. Hayotga bo'lgan qarashning o'zgarishi. Urush va uning oqibatlari, qahramonlarning hayotga bo'lgan qarashlarini tubdan o'zgartiradi. Shuhratning asarlarida urushning insonning dunyoqarashiga, axloqiy qadriyatlar va prinsiplarga qanday ta'sir ko'rsatishi ko'rinadi. Urush avvaliga tinchlik va muhabbat kabi qadriyatlarni ulug'laydigan odamlar, urushning ta'sirida bu qadriyatlarni yo'qotib, faqat hayotni saqlab qolishga intilishadi. Shuhratning asarlarida bu o'zgarishlar, insonning ichki dunyosidagi ziddiyatlar va moral masalalar orqali chuqur tasvirlanadi.

Shuhrat adibining asarlarida urushning inson ruhiga ta'siri haqidagi tasvirlar juda kuchli. Ularning yordamida, o'quvchi urushning nafaqat tashqi jihatlariga, balki uning insonning ichki dunyosiga ta'siriga ham chuqur nazar soladi. Shuhrat urushni faqat jang maydonida emas, balki inson qalbida ham davom etadigan jarayon sifatida ko'rsatadi. Shuhrat adibining nasrida urushning inson ruhiga ta'siri haqida to'liqroq maqola tuzish uchun quyidagi fikrlarni kengaytirib, chuqurroq tahlil qilish mumkin.

Maqolada urushning insonning ichki dunyosiga qanday ta'sir ko'rsatishi, psixologik qiyinchiliklar, hayotga qarashning o'zgarishi kabi jihatlar asosiy o'rin tutadi.

1. Urush va inson psixologiyasi. Urushning ta'siri inson psixologiyasiga nafaqat jismoniy, balki ruhiy jihatdan ham katta zarba beradi. Shuhrat o'z asarlarida urushning inson ruhiga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishini juda chuqur tasvirlaydi. Insonlar jangovar harakatlar, qatliomlar, shikastlanishlar va o'lim bilan to'lib-toshgan muhitda, o'zlarini yashab qolish uchun kurashayotgan bir holatda, ko'plab psixologik muammolarni boshdan kechiradilar. Adib, qahramonlarining ruhiy holatini o'rganish orqali urushning bevosita va bilvosita ta'sirlarini ko'rsatadi. Masalan, jangovar ruhdagi kishilar urushni o'zlarining taqdiri, ba'zan esa fursat sifatida ko'rishadi. Lekin urush davomida bu odamlar nafaqat tanadan, balki ruhiy tomondan ham jiddiy zaiflashadilar. Shuhrat o'zining nasrida, urush natijasida insonlar orasida stress, xavotir, xavfsizlikka bo'lgan ishonchsizlik kabi holatlar paydo bo'lishini ta'kidlaydi.

2. Urush va umidlarning sindirilishi. Urushning bir necha yillar davom etishi odamlarning hayotga bo'lgan qarashini o'zgartiradi. Shuhrat adibining asarlarida urush boshlanishidan oldin qahramonlarning kelajakka bo'lgan umidlari va orzulari juda aniq tasvirlanadi. Tinchlik, farovonlik, o'sha paytdagi jamiyatda yashash istagi – bularning barchasi urushdan keyin sindiriladi. Qahramonlarning ko'plari urushga qarshi, faqat tinchlikni orzu qilganlar bo'lsalar-da, urushni o'z hayotining bir qismi sifatida qabul qiladilar. Urush qahramonlarning hayotiga sezilarli o'zgarishlar keltiradi. Bu o'zgarishlar faqat tashqi sharoitlarda emas, balki ularning ichki dunyosida ham amalga oshadi. Shuhrat, urush orqali odamlarning ruhi qanday sinishini, ularning ichki umidlarning qanday sindirilishini ko'rsatadi. Ko'plab qahramonlar urushdan oldingi orzularidan voz kechishga majbur bo'ladilar, chunki urush ularni o'zining ajib va shafqatsiz realitiga olib keladi. Shuhrat asarlarida umidning sindirilishi, orzularning qurib qolishi va hayotga qarashning keskin o'zgarishi keng yoritilgan.

3. Hayotga bo'lgan qarashning o'zgarishi. Urush insonning hayotga bo'lgan qarashini butunlay o'zgartiradi. Shuhrat o'zining asarlarini yaratishda qahramonlarining moral va axloqiy qarashlarini o'zgartiruvchi jarayonlarni

tahlil qiladi. Urushning shafqatsizligi, uni boshdan kechirgan odamlarning dunyoqarashlarini katta darajada o'zgartiradi. Urush boshlanishidan oldin, insonlar o'zlarini faqatgina bir jismoniy mavjudot sifatida emas, balki ma'naviy, ma'rifatli va axloqiy jihatdan ham yuksak hisoblashadi. Ammo urushning zo'ravonligi, omon qolish kurashi va qatliomlar bu qadriyatlarni sindiradi. Shuhratning asarlarida ko'plab qahramonlar urushdan keyin faqat bir narsa haqida o'ylaydilar – o'z hayotlarini saqlab qolish. Ularning axloqiy tamoyillari o'zgaradi, ba'zida hayotga qarashlari ham boshqacha bo'lib qoladi.

Qahramonlar, urushdan oldingi oddiy, tinch hayotga bo'lgan umidlaridan voz kechib, o'zlarini faqat omon qolish uchun kurashayotgan hayotiy borliq sifatida ko'rishadi. Shuhrat urushning bu aks-sadolarini tasvirlashda, qahramonlarning ichki dunyosidagi kattagina o'zgarishlarni chuqur ko'rsatadi.

4. Urush va ijtimoiy aloqalar. Urushning inson ruhiga ta'siri faqat individual emas, balki ijtimoiy aloqalar, oila va jamiyatga ham aloqador bo'ladi. Urush o'zining ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini bilan jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni izdan chiqaradi. Shuhrat asarlarida urushning ijtimoiy oqibatlarini haqida ham gapiriladi. Urush, odatda, jamiyatni ruhiy va ijtimoiy jihatdan zaiflashtiradi. Oila a'zolari o'rtasidagi ishonchning yo'qolishi, odamlar o'rtasidagi bog'lanishlarining susayishi, o'zaro yordamning kamayishi – bu ham urushning ta'siridir.

Shuhrat, ayniqsa, urushning oila va ijtimoiy hayotga bo'lgan ta'sirini ochib beradi, ularning ba'zida o'lim yoki jaholatlar tufayli qiyinchiliklarga duch kelganligini ko'rsatadi.

Xulosa. Shuhrat adibi o'zining nasrida urushning inson ruhiga ta'sirini juda chuqur tasvirlaydi. Urush nafaqat jismoniy zarar keltiradi, balki insonning ichki dunyosini, uning ruhini, hayotga bo'lgan qarashini va umidlarini sindiradi. Adib urushning inson ruhiga ta'sirini o'rganish orqali, o'quvchiga urushning insoniyatga, ayniqsa, uning ichki dunyosiga bo'lgan ta'sirini chuqur his qilish imkoniyatini beradi. Shuhrat o'z asarlarini yaratishda urushni faqat tashqi hodisa sifatida ko'rmay, balki uning inson qalbida, ruhida qoldirgan izlarini ham ko'rsatishga harakat qiladi. Urushning psixologik va axloqiy oqibatlarini tasvirlash, adibning nasriga xos bo'lgan asosiy jihatlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shuhrat. Oltin zanglamas. – T.: Sharq, 1995. 400-bet.
2. Shuhrat. Saylanma. Ikki jildlik. Birinchi jild. Jannat qidirganlar. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
3. Qahhor A. Asarlar. Sarob. 5 jildlik. 1 jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. 336-bet.
4. Qahhor A. Asarlar./ Shohi so'zana. 5 jildlik. 4 jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. 336-bet.
5. Sharipova L.F. XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek she'riyati badiiy taraqqiyotida folklor. Filol.fan. d-ri... diss. – T., 2019. 154-bet.
6. Jalilovna K. S. (2022). Common Similarities and Differences of Uzbek and English Fairy Tales. European Journal of Innovation in Nonformal Education, 2(1), 366-369.
7. Jalilovna K. S. (2022). comparative analysis of uzbek and english fairy tales. ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 80-83.
8. Jalilovna K. S. (2022, february). a case study on vocabulary learning through reading fairy tales. in e-conference globe (pp. 5-6).

Насиба НИЯЗОВА,
и. о. профессора кафедры
Узбекского языка и литературы
Ташкентского государственного
юридического университета,
кандидат педагогических наук

Айсулу МУРАТБАЕВА,
студентка 2-го курса,
факультета Международного права и
сравнительного правоведения
Ташкентского государственного
юридического университета

РОЛЬ ВОЕННОЙ ТЕМАТИКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГАФУРА ГУЛЯМА

Аннотация: в данной статье говорится о творчестве поэта и писателя Гафура Гуляма. Г. Гулям начал со стихов, посвященных детям и молодежи, в которых не только с юмором и детским языком объясняет вопросы нравственности, воспитания, но и в этих стихах раскрываются права детей, их равноправие. Важно отметить поэзию и прозу в которых нашла свое художественное воплощение история узбекского народа, в частности, годы Великой Отечественной войны.

Annotatsiya: mazkur maqolada shoir va yozuvchi G'afur G'ulom ijodi haqida so'z boradi. G' G'ulom bolalar va yoshlarga bag'ishlangan she'rlaridan boshlab, ularda nafaqat odoq-axloq, tarbiya masalalarini hazil va bolalar tili bilan tushuntiradi, balki bu she'rlarda bolalarning haq-huquqlari, ularning teng huquqliligi ochib beriladi. O'zbek xalqi tarixi, xususan, Ulug' Vatan urushi yillari badiiy ifodasini topgan she'riyat va nasrni alohida qayd etish muhimdir.

Annotation: this article discusses the poet and writer Gafur Gulyam's work. G. Gulyam began with poems dedicated to children and youth, in which he not only explains the issues of morality, upbringing with humor and children's language, but also in these poems reveals the rights of children, their equality. It is important to note the poetry and prose in which the history of the Uzbek people, in particular, the Great Patriotic War, found its artistic embodiment.

На современном этапе роль чтения имеет большое значение в духовно-нравственном развитии учащихся и студентов. Чтение художественной литературы – основа воспитания и гордости народа. Любая тема в литературе может рассматриваться с точки зрения нравственного понимания.

Сегодня, говоря о прозе начала XX века, нельзя не упомянуть о весомом вкладе крупного представителя узбекской литературы первой половины прошлого столетия Гафура Гуляма в реалистическую и юмористическую прозу.

Изучая творчество поэта, мы видим, что творчество писателя состоит из красочных стихов, дастанов, повестей и рассказов.

Особое место в творческом наследии писателя занимают произведения, адресованные юным читателям. Свое творчество Г. Гулям начал со стихов, посвященных детям и молодежи. В стихотворениях, посвященных детям, Г. Гулям не только с юмором и детским языком объясняет вопросы нравственности, воспитания, но и в этих стихах раскрываются права детей, их равноправие. Одним из наиболее ярких стихотворений поэта является стихотворение «Солнце светит всем одинаково», содержание которого составляют идеи равенства и свободы, т.е.

независимо от цвета кожи, расы, все люди имеют одинаковые права. Писатель еще раз напоминает, что свобода людей является самым важным благословением.

Говоря о произведениях для детей, следует особо отметить одно из самых замечательных творений выдающегося художника – повесть «Озорник». В повести, рассказывая читателю о скитаниях своего юного героя, Гафур Гулям пишет о годах собственного детства, отмечает близость судьбы главного героя с судьбой самого автора. Оригинальность и своеобразие повести «Озорник» в огромной мере заключены в затейливом, бесконечно разнообразном переплетении подлинного, достоверного автобиографического материала с неиссякаемой фантазией автора. Следует подчеркнуть глубокую народность этого произведения. У веселой выдумки Гафура Гуляма – глубоко народные истоки. Различные истории, которые происходят с героем, напоминают сюжеты сказок, окрашенных фольклорным колоритом. Весь арсенал художественных средств народного поэта направлен на то, чтобы воспеть вольную душу народа, никогда не мирившегося с бесправием и рабством.

Следует подчеркнуть, что тема детства прохо-

дит через все творчество Гафура Гуляма, набирая особенную силу в последние десятилетия жизни поэта. По-своему обыкновению, отталкиваясь от конкретного, реального факта (порой наблюдая за своими же собственными детьми), он размышляет о взаимозависимости между общественными условиями и судьбой детей, о том, какие качества следует родителям воспитывать в ребенке, на живых примерах, часто в шуточной форме, преподносит уроки нравственности самим детям в стихотворениях, вошедших в сборник: «Детям», «Моя одна строка», «Школьная весна», «Учимся думать».

Гафур Гулям известен и как мастер короткого, остросюжетного рассказа, где вводится в качестве повествовательного приема авторская речь и свободное обращение к читателю в форме живой дружеской беседы-спора, переполненной вопросами и ответами самого писателя. Большинство прозаических произведений, созданных писателем, посвящено человеческим взаимоотношениям. Основные проблемы, которые он ставит и разрешает в произведениях, – это борьба за нравственное воспитание человека, за его моральное и культурное развитие, обличение пороков, отношение к женщинам («Друзья», «Тени», «Счастье разбойника»). Кроме того, писатель создает в своих прозаических произведениях яркие положительные образы. Положительным героем, человеком с большой душой изображен Джура в повести «Ядгар». Он воспитывает чужого ребенка. Именно в отношении обыкновенного человека к чужому ребенку автор показал высокий нравственный уровень Джуры.

Кроме того, Г. Гулям, выросший среди простых тружеников, в стихах обращался к бытовым деталям, картинам родной земли, что определяло народность поэта, а также прочную связь с той землей, которая породила его и вскормила. Можно отметить два стихотворения о Ташкенте, «Сад», «Слово чести» и другие, в которых определена связь, запечатлевшаяся в образах и пейзажах Узбекистана.

ТАШКЕНТ

*(«Ташкент построен в лучшей части света...»)
 Ташкент построен в лучшей части света,
 он весь – в просторной синей чаше гор,
 и в знойное сорокадневье лета
 здесь ветром оmyвается простор.
 Горюет солнце над чужой землею
 и радуется, восходя у нас,
 льет кроткие лучи живой рекою,
 идет... помедлить хочет хоть на час.
 Как свежи и как звонки реки наши
 – Чирчик, Ахангаран, Анхор, Салар!
 Долина блещет бекасама краше
 – Ташкента моего душевный дар...*

СЛОВО ЧЕСТИ

Как велик мой народ!

*О величии предков потомкам говорят города,
 что древнее седых пирамид,
 полустертая надпись на древнем хорезмском
 обломке о преданиях нашей земли говорит...*

Отметим, что произведения Гафура Гуляма пронизаны поэтичностью, ощущением внутренней свободы и красоты мира.

Говоря о творчестве узбекского писателя, нельзя не отметить поэзию и прозу в которых нашла своё художественное воплощение история узбекского народа, в частности, годы Второй мировой войны.

Обладая тысячелетней историей своей государственности, узбекский народ на всех этапах исторического развития смог из поколения в поколение передать и проявить присущие для него идеи гуманизма и толерантности.

За военные годы Гафур Гулям создал такие замечательные стихотворения, получившие широкую известность, как «Время», «Будет и на нашей улице праздник», «Проводы», «Женщина», ставшие образцами высокой гражданской поэзии. Они вошли в сборник «Иду с Востока».

В стихотворении «Жду тебя, сын мой!» поэт воспеваеет стойкость и мужество отцов, которые своим героическим трудом в тылу приближали победу над врагом.

«Военные» стихи Гафура Гуляма приобрели чрезвычайно широкую популярность прежде всего потому, что в них сумел с непревзойденной яркостью выразить и всенародную любовь к воинам – защитникам жизни, детей, домашнего очага и любовь каждого отдельного человека к тому родному, единственному, который ушел в огонь битвы, откуда не всем суждено возвратиться.

Война обострила и высветлила чувство братства между людьми, ощущение единства исторических судеб у народов нашей Родины. Из многих проявлений этого единства Гафура Гуляма с особенной силой привлекло то, что Узбекистан, далекий от фронта, сделался прибежищем для тысяч людей, кого война лишила крова.

Узбекская земля для сотен тысяч человек стала вторым домом. Многие дети были усыновлены в узбекских семьях, получив такое же воспитание, как и родные дети. Немало таких обездоленных принял Ташкент, особенно – детей, осиротевших, либо разлученных с родителями. Их целыми эшелонами, порой в холодных, разбитых вагонах, привозили сюда, обессиленных от голода, искалеченных, выгружали прямо на путях...

Ташкентцы всех возрастов и национальностей спешили прямо на вокзал, чтобы взять на воспитание ребенка, а то и двоих, троих. И в наши дни в республике все знают имена супругов Ша-

ахмеда Шамахмудова и Бахри Акрамовой (ныне уже покойных), которые усыновили и удочерили четырнадцать эвакуированных мальчиков и девочек разных национальностей. Притом сумели вырастить, вывести в люди!

Гафур Гулям, чуткий ко всему, был прекрасно осведомлен обо всех событиях того времени. Он сам встречал «сиротские эшелоны» на вокзале, навещал семьи, приютившие детей. Любовь человека к детям в те тяжелые годы приобрела великий смысл.

Всё увиденное и осмысленное стало толчком к созданию знаменитого стихотворения «Ты не сирота», в котором с пронзительной силой звучат мотивы любви к детям, братства разных народов, скрепленного общей бедой, наконец – мотив глубочайшей ненависти и презрения к фашизму, губителю всего живого, светлого и доброго.

Разве ты сирота?..
Успокойся, родной!
Словно доброе солнце,
Склонясь над тобой,
Материнской, глубокой
любовью полна,
бережет твоё детство
большая страна...

В газете «Правда» 27 апреля 1942 года было напечатано стихотворение, в переводе Светланы Сомовой, которое приобрело широкую известность в тылу и на фронте, где оно оказывало духовную поддержку людям, потерявшим своих детей на войне. Ленинградская поэтесса Анна Ахматова, которая находилась во время эвакуации в Узбекистане, также создала один из вариантов перевода данного

стихотворения.

Многим известны случаи, когда именно стихотворение Гафура Гуляма натолкнуло таких обездоленных родителей на мысль искать, путем переписки своих детей в Узбекистане – и поиски увенчивались успехом.

В годы войны, чутко улавливая и отражая как бы «разлитую» в народе тоску по мирному труду на мирной земле, Гафур Гулям мечтает о времени, которое обязательно придет, потому что война завершится победой:

Клянемся честью, скоро над врагом последний, смертоносный грянет гром. Жизнь закипит, не будет литься кровь, страна цветущим садом станет вновь. («Прощание»).

Военные впечатления, раздумья о судьбах большой Родины и ее разноплеменных сынов, сражающихся с врагом, обогатили творческую палитру узбекского поэта, усилили социальное, гражданское звучание его стихов. Эти стихи стали бесценным достижением узбекской лирики военной поры.

Таким образом, обобщая творчество Гафура Гуляма важно отметить, что произведения поэта и писателя пользуются признанием и любовью миллионов читателей в нашей стране и за рубежом. Стихи и проза Гафура Гуляма переведены на английский, русский, персидский, испанский, польский, болгарский и другие языки. Кроме этого большое количество замечательных произведений Гафура Гуляма пронизаны взволнованной поэтичностью, ощущением внутренней свободы и красоты мира; чистое его сердце всегда останется открытым всему прекрасному.

Использованная литература:

1. Гафур Гулям. Избранное. Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма. – Ташкент, 1983. – С.15
2. XX аср узбек адабиёти тарихи. – Ташкент, Укитувчи, 1999. с.230

Зебо МУСИНОВА,
доцент Самаркандского института
иностранных языков

ВОССОЗДАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО КОНТЕКСТА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ЖАНА КАВАЛЬЕ»

Аннотация: в данной статье рассмотрены особенности романтического исторического романа Эжена Сю, который заключается в том, что писатель усилил в нем элементы романтической интриги, приключений, мелодраматических эффектов. Тем не менее исторический роман Эжена Сю не превратился в роман приключенческий, получивший развитие в эти годы. В романтическом историческом романе Эжена Сю содержанием сюжета оказывается сама история в ее событийном выражении. Занимательность романов писателя, их поэтика, отвечающие вкусам самой широкой читательской аудитории, были подчинены раскрытию животрепещущей идеи защиты обездоленного народа.

Ключевые слова: исторический, роман, шуаны, пейзаж, традиция, мрачный, описание, местность, история, детство, персонаж, сюжет, характер, произведение и т.д.

Annotation: article examines the features of Eugene Sue's romantic historical novel, which consists in the fact that the writer has strengthened the elements of romantic intrigue, adventure, and melodramatic effects in it. Nevertheless, Eugene Sue's historical novel did not turn into an adventure novel, which was developed during these years. In Eugene Sue's romantic historical novel, the content of the plot turns out to be the story itself in its eventful expression. The entertainment of the writer's novels, their poetics, meeting the tastes of the widest readership, were subordinated to the disclosure of the burning idea of protecting the disadvantaged people.

Key words: historical, novel, Chouans, landscape, tradition, gloomy, description, locality, history, childhood, character, plot, character, work, etc.

Annotatsiya: ushbu maqolada Ejen Syuning tarixiy romanining xususiyatlari ko'rib chiqildi, yozuvchining unda romantik intriga, sarguzasht va melodramatik effektlar elementlarini kuchaytirganligidadir. Shunga qaramay, Ejen Syuning tarixiy romani yillar davomi rivojlangan sarguzasht romaniga aylandi. Evgeniy Syuning romantik tarixiy romanida syujet mazmuni o'zining voqealarga boy ifodalanishida tarixning o'zi bo'lib chiqadi. Yozuvchi romanlarining qiziqarli tabiati va ularning eng keng kitobxonlar didiga mos keladigan poetikasi nochor odamlarni himoya qilish g'oyasini ochishga bo'ysunganligi maqolada yoritilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy, roman, Chouanlar, manzara, an'ana, ma'yus, tavsif, hudud, tarix, bolalik, xarakter, syujet, xarakter, asar va boshqalar.

Традиционные черты раннего исторического романа прослеживаются в воссоздании образа эпохи, передаче местного колорита, быта и образа жизни севенцев. В произведении Эжена Сю даны описания местности, где происходит действие. Представлен типичный дом севенцев и порядки в протестантской семье на примере семьи Кавалье: «*Il régnait dans les familles religieuses une telle subordination, une telle déférence domestique, que le repos déjà silencieux devint d'une morne tristesse lorsque chacun remarqua la mauvaise humeur du vieillard*» [1:103] – В протестантских семьях царило такое послушание и столь строгая дисциплина, что общее настроение за трапезой, и без того молчаливое, превратилось в убийственно мрачное при виде дурного расположения старика [2]. Здесь Эжен Сю схож с Оноре де Бальзаком, который в мельчайших деталях описывает пейзажи Бретани, дома шуанов, их костюмы и традиции в историческом романе «Шуаны, или Бретань в 1799 году» (*Les Chouans ou la Vreagne en 1799, 1829*). О модели воспитания детей, принятой среди гугенотов,

читатель узнает через историю детства и юношества Жана Кавалье (глава «Жана Кавалье»). Фанатиков-севенцев читатель видит и глазами вымышленных персонажей – Туанон и Табуно. Представлен в романе и слой городских жителей: мелких торговцев и католиков-буржуа города Монпелье (продавец духов мэтр Жанэ, кожевник, производитель воска). Однако в процессе изображения исторической действительности Эжена Сю, в частности, отходит от метода картин, используемого Гюго – обширные панорамы и длинные описания в «Жане Кавалье» встречаются редко. Романист скорее не показывает, а рассказывает, что в принципе становится свойственно и другим романам 1840 – 1850-х годов, например, историческим романам Александра Дюма. Эту особенность исторических романов середины XIX века отмечает и исследователь Алэн Вэян: «Перед романистом больше не стоит задачи рассуждать или описывать – требуется только рассказывать; и если в романе встречаются диалоги, то они должны выстреливать, как театральные реплики» [3:334].

События романа Эжена Сю происходит с перерывом в 2 года, то есть после главы «Мученик», рассказывающей о жестоком убийстве севенского архипресвитера отрядом Ефраима в 1702 году, следует глава «Монпелье» где действие происходит весной 1704 года, на что автор сразу же указывает: *“Par un des premiers jours de printemps de l’année 1704, plusieurs citadins se promenaient sur la place de la Ganourgue”* [4:187] – В один из первых весенних дней 1704 года горожане прогуливались по площади Гангург. Больше подобных достаточно полных датировок в романе не встречается.

Что касается приключений вымышленных героев в романе Эжена Сю, в частности Туанон и Табуро, то в этом случае чаще всего указывается день недели и время суток (утро, вечер, ночь), а также иногда и точное время. Подчас автор при датировании событий отталкивается от сцен, которые уже произошли: *«Toinon était prisonnière de Cavalier depuis quinze jours. Le lendemain de sa première entrevue, le camisard, plus enhardi, était revenue à la maison isolée»* [1:130]. – Вот уже две недели Туанон была пленницей Кавалье. На следующей день после первой встречи камизар, набравшись смелости, вернулся в уединенный домик [2].

Важно обратить внимание на приемы, используемые Эженом Сю в изображении исторических событий в романе. Писатель вводит в повествование несколько реальных эпизодов: разгром сен-сериских драгун отрядом Кавалье у Ансизского ущелья, захват аббатства и убийство севенского архипресвитера Ефраима его отрядом, битва при Тривиезе, встреча между Кавалье и маршалом Вилляром в Ниме для заключения перемирия. По мнению Оноре де Бальзака описание такого количества исторических событий в одном произведении излишне: «Совсем не требовалось такого множества событий. Ужасного издевательства над семьей Кавалье достаточно для объяснения его характера» [5:99].

Другие события описаны более подробно, в частности убийство гугенотами аббата Франсуа де Ланглад дю Шайла, что послужило началом Севенской войны. Автор ярко показывает иступленный фанатизм севенцев, под натиском которых отступают храбрые микелеты, обороняющие аббатство. Контраст между войсками гугенотов и католиков проявляется и в последующих сценах сражений, описанных в романе. Примечателен эпизод происходящих параллельно молитв католического аббата в своей келье и протестанского отряда Ефраима у стен аббатства: *“Puis, se mettant aux genoux, il entonna d’une voix forte la psalme de la délivrance, que les camisards, agenouillé comme lui, répétaient en chœur d’une voix formidable. Pendant l’attaque de l’abbée, l’archiprêtre s’était tenu renfermé dans sa cellule: agenouillé, il pria”* [5:99]. – Затем, преклонив

колени, Ефраим запел сильным голосом псалом избавления, который камизары, также преклонив колени, подхватили могучим хором. Во время атаки аббатства архипресвитер сидел заперевшись в своей келье: преклонив колени, он молился [6:167–169]. Эта сцена молитвы скрывает за собой две стороны, два проявления религиозного фанатизма, как католического аббата, жестоко казнившего множество не покорившихся протестантов, так и гугенотов, которые жестоко отомстят архипресвитеру за смерть своих братьев по вере (глава «Мученик»).

Наиболее ярким эпизодом в романе является сцена битвы при Тривьесе, где протестанты во главе с Кавалье одержали сокрушительную победу над королевскими войсками. Сражение в романе описано очень подробно: представлены и приготовления обеих сторон, и панорама местности, расположение войск: *«Pour bien comprendre les manœuvres don’t on sera témoin tout à l’heur, il faut se représenter exactement la configuration du terrain où elles vont s’exécuter. La cavalerie de M. de Villards, divisée en deux corps, composée des dragons de Fitz-Marcon, de Saint-Sermin, de la Fare et de Saint, de La Fare et de Saint-Estève, était sur les ailes à une petite distance de l’infanterie»* [1:201–202]. – Чтобы понять маневры, о которых сейчас пойдет речь, необходимо точно представить расположение войск на участке, где они разворачивались. Конница маршала Виллара, состоявшая из драгунов Фиц-Маркона, Сен-Сернена, Фара и Сент-Эстева и разделенная на два крыла, располагалась по бокам пехоты [2]. По мнению И.И. Шутовой в своих исторических романах каждому явлению, каждому событию Эжен Сю старается придать «причинно-обусловленный характер, причем видит его писатель в двух аспектах: внешнем и внутреннем, объективном и субъективном» [7:53]. Действительно, в качестве мотивов, определяющих поступки героев «Жана Кавалье», часто выступают две причины: личная и общественная. Так, Жан Кавалье решает вступить в войну, чтобы, с одной стороны, отстоять права протестантов на жизнь и свободу вероисповедания, а с другой – чтобы отомстить маркизу де Флораку за потерянную возлюбленную, а также католикам в целом за жестокую расправу над своей матерью и бабушкой.

Большинство отступлений в романе проникнуто ярко выраженной авторской оценкой: негативным отношением автора к личности монарха и его политике, сочувствующей интонацией, когда речь идет о положении протестантов. О субъективном отношении Эжена Сю к описываемым событиям свидетельствует и характер авторской речи: использование эмоционально окрашенных слов, экспрессивность: «ужаснейшие наказания» (*peines épouvantables*), «чудовищные преследования» (*persecutions monstrueuses*), «несчастные»

(*malheureux*) (о протистантах). По мнению И.И. Шутовой, «при такой позиции писателей нарушается, в известной мере, иллюзия достоверности и объективности событий, основой повествования становится правда самовыражения автора» [7]. Однако самовыражения скорее осуществляется в лирической прозе, автобиографическом романе, нежели в исторической прозе. В данном случае

скорее стоит говорить лишь о присутствии в тексте авторской позиции и оценки происходящего, что, тем не менее, не нарушает ощущения достоверности изображаемых событий. Кроме того, родившись в лоне романтизма, исторический роман изначально не был примером объективного, бесстрастного повествования – даже если тон повествователя был спокойным. Как у Вальтера Скотта.

Использованная литература:

1. Sue Eugène. Jean Cavalier ou Les fanatiques des Cevennes. Vol. II. P.: Librairie de Charles Gosselin, 1840. P. 103.
2. https://librebook.me/jan_kavale/vol1/1
3. Vaillant A. (dir), Bertrand J.-P., Régnier Ph. Histoire de la littérature française du XIX siècle. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2007. P.334.
4. А. Бабовича. Скотт В. Пуристане. М.: Художественная литература, 1988. С.187.
5. Бальзак Оноре де. Собрание сочинений в 24 т. Т.24 Литературно-критические статьи. М.: «Правда», 1960. С.99.
6. Е.Г.Бегетовой. Скотт В. Собрание сочинений в 20 томах. Т.8. Айвенго, М.: Гослитиздат, 1962. С. 339-340.
7. Шутова И.И. Исторические романы Эжена Сю: автореферат дисс. кандидата филологических наук: 10.01.05. Пермь, 1985. С.53.

Nabiya ABDULLAYEVA,

Scientific advisor (PhD),

Associate professor in Asia International University,

Mekhriniso AMANOVA,

Master's student of Asia International University

INTEGRATED APPROACHES IN TEACHING LITERATURE IN EFL EDUCATION

Annotation: this article explores the effectiveness of integrated approaches in teaching literature in English as a Foreign Language (EFL) education. It examines how combining literature with language skills, cultural studies and interdisciplinary methods enhances students' linguistic proficiency, critical thinking and engagement with texts. The study highlights various instructional strategies, including task-based learning, communicative approaches and technology integration, to foster a more immersive and meaningful learning experience. Additionally, the article discusses the challenges and benefits of implementing an integrated approach in EFL classrooms. The findings suggest that such methodologies not only improve language acquisition but also promote a deeper appreciation of literary works and cultural contexts.

Key Words: *Integrated approach, EFL education, literature teaching, interdisciplinary methods, language skills, communicative learning, cultural studies.*

Аннотация: в данной статье рассматривается эффективность интегрированных подходов в преподавании литературы в контексте обучения английскому языку как иностранному (EFL). Исследуется, как сочетание литературы с развитием языковых навыков, изучением культуры и междисциплинарными методами способствует повышению языковой компетентности студентов, развитию критического мышления и вовлеченности в изучение текстов. В статье выделяются различные методические стратегии, включая обучение на основе задач, коммуникативные подходы и использование технологий, что способствует более насыщенному и значимому образовательному процессу. Кроме того, обсуждаются проблемы и преимущества внедрения интегрированного подхода в английский как иностранный -классы. Результаты исследования показывают, что такие методики не только улучшают процесс освоения языка, но и способствуют более глубокому пониманию литературных произведений и культурных контекстов.

Ключевые слова: *интегрированный подход, английский как иностранный -образование, преподавание литературы, междисциплинарные методы, языковые навыки, коммуникативное обучение, изучение культуры.*

Annotatsiya: ushbu maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishda adabiyotdan foydalanishda integrativ yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilinadi. Adabiyotning til ko'nikmalari, madaniyatshunoslik va fanlararo metodlar bilan uyg'unlashuvi talabalarning til bilish darajasi, tanqidiy tafakkuri va matn bilan ishlash faolligini oshirishga qanday yordam berishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda vazifaga asoslangan o'qitish, kommunikativ yondashuvlar va texnologiyalarning integratsiyasi kabi turli metodik strategiyalar ta'kidlanib, yanada interfaol va mazmunli ta'lim muhitini shakllantirish yo'llari muhokama qilinadi. Shuningdek, ingliz tili chet tili sifatida darslarida integrativ yondashuvni joriy etishning afzalliklari va qiyinchiliklari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bunday metodlar nafaqat til o'rganish jarayonini yaxshilaydi, balki adabiy asarlar va madaniy kontekstlarni chuqurroq anglashga ham yordam beradi.

Kalit so'zlar: *integratsion yondashuv, ingliz tili chet tili sifatida ta'limi, adabiyot o'qitish, fanlararo metodlar, til ko'nikmalari, kommunikativ o'qitish, madaniyatshunoslik.*

Introduction.

Teaching literature in English as a Foreign Language (EFL) classroom has long been recognized as a valuable tool for language development, cultural awareness and critical thinking. However, traditional methods of teaching literature often focus solely on textual analysis or linguistic aspects, leading to a fragmented learning experience. In response to this challenge, integrated approaches have emerged as a more effective way to teach literature by combining language skills, interdisciplinary perspectives and interactive learning strategies.

An integrated approach to literature teaching in EFL education involves blending reading, writing, speaking and listening skills with literary analysis, cultural studies and real-world applications. This method moves beyond rote memorization and passive reading, encouraging students to actively engage with texts, make connections between literature and their own experiences and develop higher-order thinking skills. By incorporating task-based learning, communicative teaching techniques and technology-enhanced instruction, educators can create a more dynamic and meaningful literary learning environment.

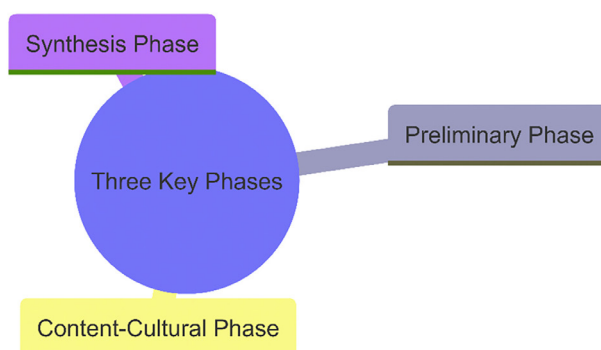
This article examines the significance of integrated approaches in EFL literature instruction, outlining their theoretical foundations, practical applications and potential challenges. It aims to highlight how such methods can enhance both linguistic proficiency and literary appreciation, making literature more accessible and engaging for EFL learners. Through an analysis of contemporary pedagogical strategies and classroom practices, this study advocates for a holistic approach that fosters a deeper connection between students and literary texts.

Main part.

Literature is inherently complex and detailed, which can make it challenging for EFL learners with limited knowledge of the English language. This complexity makes teaching literary texts in EFL settings both demanding and controversial. Several factors contribute to these challenges. Firstly, the rhetorical language used in poetry and prose often differs from that found in conventional, non-literary language. For instance,

in poetry, vocabulary and sentence structure are often manipulated to enhance figurative language and create specific effects. EFL learners, with limited linguistic skills and analytical abilities, may struggle to understand these features, finding literature difficult to grasp. Secondly, literary texts often detach meaning from the reader's immediate social context, requiring greater effort from the reader to interpret the text. Lastly, teaching literature also requires a broad understanding of literary knowledge, including familiarity with various forms within a specific linguistic tradition and an awareness of relevant literary genres.

Teaching literature in EFL classrooms involves three key phases that contribute to both linguistic and communicative development:

Graph 1. Three key phases

1. Preliminary Phase: this phase focuses on linguistic activities aimed at building comprehension, helping pupils prepare for understanding the text. The goal is to ensure that learners have the language skills necessary to grasp the content of the literary work.

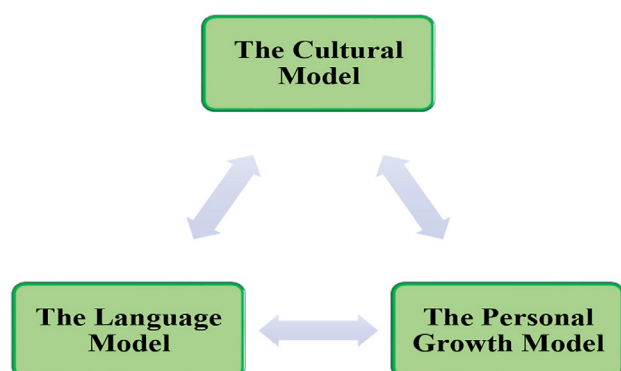
2. Content-Cultural Phase: this phase introduces pupils to aspects of the target culture and literature, which provides contextual understanding and helps pupils relate the content to cultural and historical frameworks. It's crucial for learners to appreciate the cultural background, as it informs the interpretation of the text.

Synthesis Phase: in this final phase, pupils evaluate the text, express their reactions and discuss their understanding. It encourages critical thinking and per-

sonal engagement with the material, allowing pupils to synthesize linguistic, cultural and personal insights.

By progressing through these stages, literature serves as a powerful tool for enhancing pupils' language skills across all discourse types, fostering both linguistic competency and broader communication skills. The focus on language structure, functions and communication should remain central, with attention paid to ensuring pupils have the appropriate language proficiency level for each literary work. Additionally, integrating cultural elements help pupils approach literary texts with greater confidence and comprehension, leading to a more thorough understanding of the material. This approach is supported by scholars such as Carter & Long¹, who emphasize the importance of aligning the level of language proficiency with the complexity of the literary work.

Once we recognize the value of integrating literature into the EFL curriculum to support learners' linguistic growth, it is essential to choose an approach that aligns with both learners' needs and the course objectives. Carter and Long² outline three main approaches to teaching literature:

Graph 2. Main approaches

The cultural model. This traditional model emphasizes the exploration of the social, political, literary and

historical context of a specific text. By engaging with this model, learners are encouraged to understand the universality of ideas and gain insights into different cultures and ideologies in relation to their own.

The language model. The “language-based approach”, described by Carter and Long, is the most commonly used in the EFL classroom. It involves a systematic and methodical analysis of texts to highlight specific linguistic features, such as figurative language, speech forms and grammatical structures.

The personal growth model. This model aims to combine the strengths of both the Cultural and Language Models by focusing on the language used in a text while also considering its cultural context. It encourages learners to connect personally with the material by expressing their feelings, opinions and interpretations. This aligns with reading theories such as Goodman's³, which emphasize the interaction between the reader and the text. As Cadorath and Harris⁴ note, “the text itself has no meaning, it only provides direction for the reader to construct meaning from the reader's own experience.” Therefore, learning occurs when readers interpret texts and construct meaning based on their own background knowledge and experiences. These three models Cultural, Language and Personal Growth differ in how they engage with the text.

Conclusion

The concept of the integrated approach in teaching literature has proven to be a transformative methodology in modern education, offering multifaceted benefits that extend far beyond traditional literary instruction. This approach successfully bridges the gap between language acquisition, literary appreciation and cultural understanding, creating a rich learning environment that engages pupils on multiple levels. Through the integration of various teaching methods and resources, this approach develops pupils' critical thinking, analytical skills and emotional intelligence simultaneously.

1 Carter, M., & Long, M. Teaching literature. Essex: Longman. – 1991. – P.64.

2 Carter, R & Long, M. Teaching Literature. Longman. – 1991. – P.37.

3 Goodman, K. Reading as a psychologicistic guessing game. In H. Singer and R. b. Ruddell . (Eds). Theoretical models and Processes of Reading. – 1970. – P.85.

4 Cadorath, J. & Harris, S. “Unplanned Classroom Language and Teacher Training”. – 1998. – P.57.

References:

1. Cadorath, J. & Harris, S. “Unplanned Classroom Language and Teacher Training”. – 1998. – P.57.
2. Carter, M., & Long, M. Teaching literature. Essex: Longman. –1991. – P.64.
3. Goodman, K. Reading as a psychologicistic guessing game. In H. Singer and R. b. Ruddell . (Eds). Theoretical models and Processes of Reading. – 1970. – P.85.
4. Violetta-Irene, K. The use of literature in the language classroom: Methods and aims. International Journal of Information and Education Technology. – 2015. – 74 p.
5. Vural, H. Use of Literature to Enhance Motivation in ELT Classes. Mevlana International Journal of Education. – 2013. – 23 p.
6. Widdowson, H. (1975). Stylistics and the teaching of literature. London: Longman. –1975. –124 p.

Dildora KENJAYEVA,
Maktabgacha ta'lim kafedrası mudiri, professor v/b
dildora.kenjayeveva.2020@gmail.com.

ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA TARBIYACHI FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya: ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti faoliyatini tashkil etishga doir zamonaviy yondashuvlar va shu yo'lda uchraydigan tendensiyalar hamda ularni bartaraf qilishga doir chora-tadbirlar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tendensiya, ziddiyat, muammo, innovatsion yondashuv, mustaqil fikrlash, shakl, metod, vosita...

Annotation: this article talks about modern approaches to organizing the activities of a preschool educational organization and the trends encountered along this path, as well as measures to eliminate them.

Key words: preschool education, trend, conflict, problem, innovative approach, independent thinking, form, method, tool...

Аннотация: в данной статье говорится о современных подходах к организации деятельности дошкольной образовательной организации и встречающихся на этом пути тенденциях, а также мерах по их устранению.

Ключевые слова: дошкольное образование, тенденция, конфликт, проблема, инновационный подход, самостоятельное мышление, форма, метод, инструмент...

Maktabgacha ta'lim tizimi tarixan turli metod va yondashuvlarga asoslangan. Bugungi kunda ushbu sohada innovatsion texnologiyalarni qo'llash dolzarb hisoblanadi. Bolalarning intellektual, psixologik va ijtimoiy jihatdan rivojlanishini ta'minlash uchun zamonaviy pedagogik metodlar va psixologik yondashuvlardan foydalanish muhimdir. Masalan, konstruktivizm nazariyasi bolaning o'z tajribasini mustaqil ravishda shakllantirishiga yordam beradi, shu bilan birga, o'yin faoliyatining pedagogik ahamiyati ham yuksak baholanadi. Ma'lumki, pedagogikada boshqa ilm sohalaridan olingan ko'plab atamalardan foydalaniladi, bu narsa pedagogikaning boshqa fanlar bilan chuqur aloqada ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Bunday atamalar texnika va iqtisodiyotdan eng ko'p miqdorda kirib keladi, chunki ayni shu sohalar ijtimoiy fikrning rivojlanishiga eng ko'p ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, bugun o'qitishning tejamkorligi va oqilonaligi, tarbiyachi, texnika va texnologiya, ta'lim iqtisodiyoti, o'qitishni kompyuterlashtirish va shunga o'xshashlar haqida tez-tez gapirilmoqda.

Ta'lim tizimi ko'p qirrali murakkab o'zaro bog'lanishlarga ega bo'lgan ko'p komponentli murakkab tizim bo'lgani tufayli ta'limda innovatsiyalarni tasniflash juda murakkab ishdur. Bu tizim komponentlaridan biriga kiritiladigan yangilik darhol boshqa komponentlarda namoyon bo'lish xususiyatiga ega. Bunda esa innovatsiyalarni darhol barcha komponentlarga kiritish zarur degan fikr kelib chiqmaydi, chunki bu ishni hech qachon amalga oshirib bo'lmaydi. To'g'ri, ta'limning ayrim aspektlarini (jabhalarini) qamrab oluvchi turli komponentlarga kiritiladigan yangiliklarning tiplari, turlari, sinflari haqida gapirish zarur, ya'ni ta'limda yangiliklarning tasnifini

o'tkazish masalasi ko'ndalang bo'ladi.

Tadqiqotchilar ta'limdagi yangi tartib-qoidalarning tasnifi ko'p darajada faqat o'quv dasturlari, rejalarining tuzilishi va mazmunigagina emas, balki ishning tashkil etilishi va shakllari, usullariga ham xosdir deb tasniflaydi. Yangiliklarga ta'limning barcha komponentlari, tomonlari, aspektlarini kiritish qiyin va mumkin ham emas. Shu munosabat bilan ta'limdagi innovatsiyalarni bir qiymatli tiplashtirish murakkab ishdur. Haqiqatan ham ta'lim mazmunidagi yangi tartib-qoidalar o'qitishning tashkil etilishi va o'qitishning metodikasiga ham ta'sir ko'rsatadi, ya'ni o'qitishda yangi texnik vositalar va yangi axborot texnologiyalarining kiritilishi pedagoglar mehnatining tashkil etilishi va metodikasi oldiga yangi talablar qo'yilishiga olib keladi. Shu bilan innovatsiyalarning tiplari orasida chegara o'tkazish qiyin ekanligi ta'kidlanadi. Bu ishda istalgan tasnif sxematizm elementiga ega bo'ladi, chunki hech bo'lmaganda bu kabi juda xilma-xil yangi tartib-qoidalarni innovatsiyalarning chekli sondagi turlari va tiplari doirasiga "sig'dirish" qiyin.

Biroq har qanday ziddiyatli muhit, ya'ni tendensiya tegishli mezonlarga asoslanishni talab etadi. R.Marklund "tiplashtirishning yagona mezon, bu – ta'limda yangi tartib-qoidalar jarayoni amalga oshiriladigan daraja" – deb hisoblaydi.

Bunday mezonlar bir nechta bo'lib, ular majmuiga quyidagilar kirishi mumkin, ya'ni:

birinchi – innovatsiya amalga oshiriladigan soha;

ikkinchi – yangi tartib-qoidani amalga oshirish usuli;

uchinchi – innovatsiyalarning kengligi va chuqurligi;

to'rtinchi – innovatsion jarayonning ro'y berish bazasi.

Innovatsiyaga doir olimlarning va mutaxassislarning bir necha fikrlarini keltiramiz.

K.Rojers yangilikni bunday ta'riflaydi: "Yangilik – bu aniq bir shaxs uchun yangi bo'lgan g'oya bo'lib, u obyektiv yangi bo'ladimi yoki yo'qmi buning ahamiyati yo'q. Biz uni g'oya yaratilgan yoki birinchi bor foydalanilganidan beri o'tgan vaqt ichida ta'riflaymiz". S.Mayls esa "Yangilik – maxsus yangilik, maxsus o'zgarish bo'lib, biz sistematik maqsadlarni amalga oshirishda undan samaradorlik kutamiz" – deb ta'riflaydi.

Tarbiyachining innovatsion faoliyati turli xildagi qarashlarning to'qnashuvi va o'zaro boyitilishi dinamikasida amalga oshirishini ko'zda tutadi.

Tarbiyachining innovatsion faoliyatini samarali amalga oshirish bir qator shart-sharoitlarga bog'liq. Unga tarbiyachining tayinli muloqoti aks fikrlarga nisbatan beg'araz munosabat, turli holatlarda ratsional vaziyatning tan olinishini uqtirishga tayyorligi kiradi. Buning natijasida tarbiyachi o'z bilim va ilmiy faoliyatini ta'minlaydigan keng qamrovli mavzu (motiv)ga ega bo'ladi.

Tarbiyachi faoliyatida o'z-o'zini faollashtirish, o'z ijodkorligi, o'z-o'zini bilishi va yaratuvchiligi mavzu (motiv)lar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa tarbiyachi shaxsining kreativligini shakllantirish imkoniyatini beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda mashg'ulotlarni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etishning asosiy yo'nalishlarini anglab olmoq lozim. Ular quyidagi yo'nalishlardir:

- ta'lim mazmunini, tizimini isloh qilish;
- ta'lim-tarbiya boshqaruvini isloh qilish;
- ta'limning bozor iqtisodiyotiga asoslangan mexanizmini yaratish;
- ota-ona, tarbiyachi-tarbiyalanuvchining ta'lim jarayoniga bo'lgan yangicha qarashlarini shakllantirish;
- bu tub islohotlarning bosh harakatlantiruvchi kuchi – yangi pedagogik texnologiyani amaliyotga tatbiq etishdan iborat.

Bugungi kunda tarbiyachiga faqatgina bilim beruvchi emas, balki bolalarning ijodiy va individual qobiliyatlarini rivojlantiruvchi mutaxassis sifatida qaralmoqda.

Zamonaviy tarbiyachining asosiy kompetensiyalari quyidagilardan iborat:

Ijodkorlik va moslashuvchanlik: har bir bolaning ehtiyojlariga mos yondashuvni topish.

Texnologik bilimlar: axborot-kommunikatsion texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llay olish.

Psixologik bilimlar: bolalarning psixologik rivojlanishini chuqur tushunish va qo'llab-quvvatlash.

Shuningdek, tarbiyachilarni doimiy ravishda qayta tayyorlash va malaka oshirish maktabgacha ta'lim tizimida sifatni oshirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlar maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisi faoliyatini samarali tashkil etishda quyidagi zamonaviy yondashuvlarni tavsiya etish imkonini beradi:

STEAM-ta'lim;

Maktabgacha ta'limda STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvi bolalarda analitik fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu usul bolalarning fan va texnologiyaga bo'lgan qiziqishini erta bosqichdan shakllantirish imkonini beradi.

Maktabgacha ta'limda STEAM-ta'lim (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) bugungi kunda maktabgacha ta'limda innovatsion yondashuv sifatida dolzarbdir. Ushbu metodologiya bolalarda mantiqiy fikrlash, muammolarni hal qilish, ijodkorlik va tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun STEAM ta'limining asosiy elementlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Tabiiy fanlar (Science): tabiatdagi hodisalarni kuzatish va tajribalar o'tkazish orqali bolalarda qiziqish uyg'otish. Masalan, suvning qaynashi yoki o'simliklar o'sish jarayonini kuzatish.

Texnologiya (Technology): bolalarga dastlabki texnologik vositalarni o'rgatish hamda ularni o'yin va amaliy mashg'ulotlar orqali qo'llash.

Muhandislik (Engineering): oddiy qurilish konstruktorelari yordamida muhandislik qobiliyatlarini rivojlantirish. Masalan, Lego bilan ishlash.

San'at (Arts): rang-barang qo'l ishlari va musiqiy mashg'ulotlar orqali ijodiy qobiliyatlarni oshirish.

Matematika (Mathematics): oddiy sanash, shakllarni ajratish va mantiqiy vazifalarni yechish.

Ushbu yondashuv yordamida bolalar bir vaqtning o'zida bir nechta sohada bilim va ko'nikmalarni egallab, maktabga tayyor holda kirishadilar.

O'yin texnologiyalari;

O'yin — bolalar uchun eng tabiiy faoliyatdir. Zamonaviy o'yin texnologiyalari orqali bolalarning ijodkorligi, ijtimoiy muloqot qobiliyatlari va muammolarni hal qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Masalan, rolli o'yinlar va konstruktor o'yinlari tarbiyachilarning mashg'ulotlarini boyitadi.

Axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT);

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Interaktiv doskalar, multimedialar va onlayn resurslar tarbiyachilarning ishini samarali tashkil etishda muhim sanaladi.

Individual yondashuv;

Har bir bolaning qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish maktabgacha ta'limning muhim tamoyillaridan biridir. Tarbiyachi har bir bolaga alohida e'tibor qaratishi, uning rivojlanish sur'atini inobatga olishi lozim.

Bildirilgan fikrlarga tayangan holda quyidagi amaliy tavsiyalarni berib o'tishni lozim topdik:

– **tarbiyachilar uchun treninglar:** innovatsion metodlarni o'rgatuvchi o'quv kurslarini tashkil etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz;

– **interaktiv vositalar joriy etish:** ta'lim jarayoniga yangi texnologiyalarni qo'shish;

– **hamkorlikni rivojlantirish:** ota-onalar bilan yaqin

aloqalarni mustahkamlash va ularning ta'lim jarayonida ishtirokini ta'minlash;

– **monitoring va baholash tizimi:** tarbiyachilarning faoliyatini doimiy ravishda baholash va rag'batlantirish tizimini joriy qilish.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, pedagogik ta'lim jarayonini davr talablari va mavjud ijtimoiy-ta'limiy ehtiyoj asosida tashkil etish va shu yo'lda uchraydigan tendensiyalarni bartaraf etish uchun asosiy yo'nalishlarni

belgilab olish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Eng avvalo, tarbiyachilarni kasbga muhabbat ruhida tarbiyalashni ijodiy yondashuv asosida hal qilishga, fikr yuritishga, ijodiy faoliyat yuritishga undashda samarali bo'lgan ta'lim metodlarini tanlash, pedagogik ta'lim jarayonini maqsadga muvofiq loyihalashtirish talab etiladi. Ta'lim jarayonini loyihalashda milliy ta'lim bilan birga xorijiy ta'lim tajribalaridan ham izchil foydalanish kutilgan natijalarni qo'lga kiritishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – T.: OPI, 2003.
2. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2005. 205-b.
3. Kenjayeva D. "Pedagogik akmeologiya". – Toshkent: "Lesson press". Darslik. 2022.
4. Kenjayeva D. "Akmeshtaxsni tarbiyalash texnologiyasi". – Qarshi, Monografiya, 2024.
5. www.edu.uz
6. www.ziyounet.uz

Saida MAKSUMOVA,
O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Nazokat JIYANOVA,
O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

O'ZBEK TILI FANINI O'QITISHDA JADVALLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tili fanini o'qitishda, dars samaradorligini oshirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiya turlaridan biri grafik organayzerlar tarkibiga kiruvchi jadvallarning amaliy ahamiyati, qo'llashning usul va yo'llari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: axborot, texnologiya, grafik organayzerlar, tushunchalar tahlili, B-B-B jadvali, konseptual jadval, insert jadvali, matn, sinkveyn jadvali, toifalash jadvali, tasdiq-inkor, modellashtirish.

Аннотация: в данной статье рассмотрена практическая значимость, методы и способы применения таблиц, входящих в состав графических органайзеров, одного из видов современных педагогических технологий для повышения эффективности преподавания узбекского языка.

Ключевые слова: информация, технологии, графические органайзеры, анализ концепций, таблица В-В-В, концептуальная таблица, таблица вставки, текст, таблица синквейна, таблица категоризации, утверждение-отрицание, моделирование.

Annotation: this article discusses the practical significance of using tables, which are part of graphic organizers, as a modern pedagogical technology to enhance the effectiveness of teaching the Uzbek language. It explores the methods and approaches for applying these tools in the learning process.

Key words: information, technology, graphic organizers, concept analysis, B-B-B table, conceptual table, insert table, text, cinquain table, categorization table, affirmation-negation, modeling.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llashga bo'lgan e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Buning sababi shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda talabalar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar

egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi va bilim olish orqali tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan birga boshqaruvchilik va yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi.

Barcha oliy ta'lim muassasalarining rusiyzabon guruhlarida davlat tili, ya'ni o'zbek tili o'qitiladi. Talabalarni darsga qiziqitirishda, mavzuni erkin tadqiq qilishda, mustaqil izlanishda grafik organayzerlar tarkibiga kiruvchi turli jadvallardan foydalanish mumkin.

O'zbek tili fanidan 1-bosqich talabalariga "Imlo tamoyillari" mavzusi o'qitiladi. Imlo tamoyillari haqida ma'lumot beriladi, mashqlar bajariladi. Mavzuni mustahkamlashda "Tushunchalar tahlili" metodidan foydalanish mumkin. Bu metod talabani xotirasini mustahkamlashga, o'z-o'zini nazorat qilish, baholashga, e'tibor qaratmagan tomonlarini qayta o'rganishga da'vat etadi.

Topshiriq. "Tushunchalar tahlili" metodi orqali mavzuga oid tayanch tushunchalarga izoh bering. O'qituvchingiz bergan qo'shimcha ma'lumotlarni 3-ustunga yozib oling.

1	2	3
Tushunchalar	Izohi	Qo'shimcha ma'lumotlar
Fonetik yozuv tamoyili		
Morfologik yozuv tamoyili		
Shakliy yozuv tamoyili		
Tarixiy-an'anaviy yozuv tamoyili		
Differentsiatsiyalash yozuv tamoyili		

Bilaman, Bilmayman, Bilishni xohlayman "BBB" metodidan mavzu tahlilida qanday foydalanish mumkin? [6-170] Bu metodda har bir talaba yoki o'quvchining yangi fan yuzasidan bilimni tekshirish uchun hamda bilishni xohlaydigan, bilmaydigan ma'lumotlarini jadval asosida ifodalaydi. O'qituvchi esa shunga asosan darsni olib boradi. Masalan, "So'z yasalihi" mavzusi o'tilgach, quyidagi jadvalni berish mumkin. Bunda doskadan yoki tarqatma materiallardan foydalanish mumkin.

Bilaman	Bildim (mavzudan olingan yangi ma'lumotlar)	Bilishni istayman (qiziqtirgan savollar)
1. So'z 2. O'zak 3. Qo'shimcha 4. Takror so'z	1. So'z yasalihi 2. Affiksatsiya usuli 3. Kompozitsiya usuli 4. O'zakdosh so'zlar	1. So'z yasovchilar 2. Lug'aviy shakl yasovchilar 3. Sinonim affikslar 4. Omonim affikslar

O'zbek tili darslarida "Insert" jadvalidan foydalanish mumkin. [5-118] "Insert" usuli talabalarda yangi axborotlar tizimini qabul qilish va bilimlarni o'zlashtirishni yengillashtirish maqsadida qo'llaniladi, shuningdek, bu metod talabalar uchun xotira mashqi vazifasini ham o'taydi. Yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn talabalarga tarqatiladi yoki taqdimot ko'rinishida namoyish qilinadi. Talabalar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o'z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda talabalarga quyidagi maxsus belgilardan foydalanish tavsiya etiladi.

(√) - men bilaman deganni tasdiqlovchi belgi;

(+) - yangi axborot belgisi;

(-) - mening bilganlarimga zid belgisi;

(?) - meni o'ylantirib qo'ydi. Bu bo'yicha menga qo'shimcha axborot kerak belgisi.

V	+	-	?

Masalan, "To'ldiruvchining turlari" mavzusini o'tishda, quyidagi matn talabalarga taqdim etiladi. Ular matn bilan tanishib chiqib yuqoridagi jadvalga belgilar qo'yib chiqadilar.

O'zbek tilida to'ldiruvchilar 2 xil bo'ladi: vositasiz va vositali to'ldiruvchilar.

Vositasiz to'ldiruvchilar harakatning obyektga to'g'ridan-to'g'ri, bevosita, to'liq o'tganini bildiradi va tushum kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi. Masalan: *choy ichmoq, olmani termoq*.

Vositali to'ldiruvchilar harakatning obyektga biror vosita yordamida va qisman o'tganini bildiradi. Bunday to'ldiruvchilar o'rin kelishliklari qo'shimchalari va ko'makchilar bilan keladi. Masalan: *Choyni qand bilan ichmoq, Olmani savatga joylamoq kabi*.

Vositasiz to'ldiruvchilar belgili va belgisiz qo'llanishi mumkin. Obyekt konkret shaxs va predmetni ko'rsatsa, ya'ni shaxs ko'rsatkichi, aniqlovchisi bo'lganda, olmosh yoki atoqli ot bilan ifodalanganda to'ldiruvchi, albatta, tushum kelishigi qo'shimchasini olib keladi. Masalan:

Uyga berilgan vazifani bajardik.

Hamid o'z she'rini o'qib berdi.

Obyekt umumiylikni bildirganda, tushum kelishigi qo'shimchasiz qo'llanishi mumkin. Masalan:

Biz o'zbek tili darsida mashqlar yozdik va she'r o'qidik.

So'ngra guruh a'zolari shaxsiy qarashlarini o'zaro o'rtoqlashadilar, guruh bo'yicha belgilar soni umumlashtiriladi. Liderlar vositasida har bir belgining miqdori bayon etiladi va izohlanadi. O'qituvchi guruhlar tomonidan qayd etilgan sonlarni ularning nomlari yozilgan ustunga yozib boradi. O'qituvchi har bir guruh lideri fikrini tugatgach, yuzaga kelgan qarama-qarshilik va tushunmovchiliklarni talabalar to'g'ri hal etishlariga va tushunib olishlariga yordam beradi.

Konseptual jadval bu talabalarga mavzu bo'yicha berilgan ilmiy terminlarni oson o'zlashtirib olishlariga yaqindan yordam beradi. Ilmiy terminlarni taqqoslash va maqbulini tanlab ishlatish imkoniyatini beradi. Mavzu bo'yicha berilgan nazariy ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tizimlashtirish ko'nikmalarini shakllantiradi. "O'zbek tilida predikat" mavzusini o'qitishda ushbu jadvalni talabalarga berish mumkin. [1-39] Bu jadval fe'l turkumiga oid so'zlarni tahlil qilishga o'rgatadi.

Topshiriq. Fe'l so'z turkumi bo'yicha konseptual jadval chizing.

zamon	Shaxs-son	mayl	nisbat	O'timli-o'timsiz	Bo'lishli-bo'lishsiz	Vazifadosh shakllari	Ma'no turlari

"Sinkveyn" – fransuz tilida "5 qator" ma'nosini bildiradi. Sinkveyn-ma'lumotlarni sintezlash, ya'ni bir butunga keltirishga yordam beradigan qofiyalanmagan she'r bo'lib, unda o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea, mavzu) to'g'risidagi axborot yig'ilgan holda turli variantlarda va turli nuqtayi nazar orqali ifodalanadi. Sinkveyn tuzish – murakkab g'oya, sezgi va hissiyotlarni bir nechta so'zlar bilan ifodalash uchun muhim bo'lgan malakadir. Sinkveyn tuzish jarayoni mavzuni yaxshiroq anglashga yordam beradi. Masalan, "O'zbek tilida so'z ma'nosining ko'chish yo'llari" mavzusini o'qitishda Sinkveyn jadvalidan foydalanish mumkin.

Topshiriq **"Sinkveyn"** – (beshlik) metodi orqali *ko'z, qora, so'limoq, o'n, bosh* so'zlariga semantik tavsif bering. [2-98]

Namuna:

Ko'z	
So'zning atash ma'nosi	Tirik mavjudotning ko'rish a'zosi
So'zning grammatik ma'nosi	Ot, bosh kelishik, birlik
Shu so'z ishtirokida ko'chma ma'no hosil qiling.	Derazaning ko'zi, buloqning ko'zi
Ko'chma ma'noning turini aniqlang.	Metafora
Shu leksema ishtirok etgan maqol yoki hikmatli gap yozing.	Ko'z qayerda bo'lsa, mehr o'sha yerda bo'ladi.

Keyingi jadval **"Tasdiq-inkor"** deb nomlanadi. "O'zbek tilida subyektning ifodalanishi", "O'zbek tilida predikat" mavzularini o'tib bo'lgach talabalarga quyidagi topshiriqni berish mumkin.

Topshiriq “Tasdiq-inkor testi” orqali mavzu bo'yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Qayd etilgan xulosalarni ma'qullasangiz, javoblar varaqasiga **“Ha”**, inkor etsangiz **“Yo'q”** javobini yozing.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Javob	Yo'q											

1. Predikat gapning egasidir.
2. Subyekt kim, nima, qayer so'roqlariga javob bo'ladi.
3. Predikat ot, sifat, son bilan ham ifodalanadi.
4. Predikat ot-kesim va fe'l-kesimdan iborat.
5. Subyekt narsa otlari bilan ifodalaniladi.
6. Subyekt barcha kelishik qo'shimchalarini oladi.
7. Subyekt egalik qo'shimchalarini olmaydi.
8. Subyekt va predikat ot so'z turkumi bo'lganida subyektdan keyin tire qo'yiladi.
9. Subyekt otlashgan so'zlar bilan ifodalanmaydi.
10. Predikatda shaxs-son, zamon, mayl, nisbat ifodalangan bo'ladi.
11. Subyekt va predikat shaxs va sonda moslashadi.
12. Predikat olmosh bilan ifodalanmaydi.

“Toifalash jadvali”. Toifa-xususiyat va munosabatlarning muhimligini namoyon qiluvchi alomatlardir. Ajratilgan alomatlar asosida olingan ma'lumotlarni birlashtirishni ta'minlaydi. Tizimli fikrlash, ma'lumotlarni tuzilmaga keltirish, tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Toifa sharhlashni tuzish, olingan ma'lumot lavhalarini birlashtirish imkonini beradigan toifalarni izlashdan iborat. Toifalarni jadval ko'rinishda rasmiylashtiriladi. G'oyalarni, ma'lumotlarni toifaga mos ravishda bo'ladilar.[5-119] “O'zbek tilida barqaror birikmalar” mavzusini o'qitishda quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin.

Barqaror birikmalar	Iboralar	Maqollar	Aforizmlar
Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayonida tayyor holda olib kiruvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.	Ikki yoki undan ortiq so'zdan tarkib topgan va yaxlit bir ma'no ifodalaydigan til birligi frazeologik ibora deyiladi. Frazeologizmlar yaxlitligicha yoki muayyan so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi asosida yuzaga keladi. Masalan, <i>og'zi qulog'ida</i> iborasi tarkibidagi so'zlar bir butun holda ko'chma ma'noda qo'llanib, <i>xursand</i> tushunchasini ifodalagan.	Grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o'tkir mazmunli, ko'chma ma'noda ham o'z ma'nosida qo'llanadigan hikmatli xalq iboralaridir. Maqollarda fikrni lo'nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda juda qo'l keladi.	Ma'lum shaxslar tomonidan aytilgan yoki asarlarida qo'llanilgan ixcham, ma'nodor, ishlatishga qulay va quyma fikrlardir. Nutqqa tayyor holda olib kirish imkoniyatiga ega bo'lgan bunday so'zlar aforizmlar ham deyiladi.

O'zbek tili darslarida **modellastirish metodidan** ham foydalanish mumkin.[7-42] Model (lotincha “modelus” so'zidan olingan bo'lib, “nusxa”, “andaza”, “o'lchov”, “me'yor” ma'nolarini anglatadi) fanda muayyan original-obyekt haqidagi ma'lumotlar majmuyi sifatida yuzaga kelgan hosila - obyekt, moddiy qurilma, grafik, sxema, umuman, bilish vositasidir. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasidir (o'xshashi, taqlidiy ko'rinishi), u o'zbek tilidagi “qolip”, “andaza” so'zlariga mos keladi.[7-43] Model hodisalarning yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o'taydi, bunda aniq yoki mavhum obyektlar kichraytirilgan obyektlar, sxemalar, chizmalar, fizikaviy konstruksiyalarda tadqiq etiladi. Modellastirish metodida tadqiqotchi obyektning o'zini emas, balki uning modelini o'rganadi. Original bilan model o'rtasida o'zaro bog'liqlik va mutanosiblik mavjud bo'ladi. Masalan, shoir Erkin Vohidovning “Qaro qoshing...” nomli she'ri modelastirishni ko'rib chiqamiz. Bu ham jadval asosida amalga oshiriladi.

Qaro qoshing / qalam qoshing
 Qiyiq qayrilma/ qoshing qiz.
 Qilur qatlimga / qasd qayrab
 Qilich qotil / qaroshing, qiz..

1. Bo'g'inning tuzilishi, ya'ni uning necha va qanday tovush yoki tovushlardan tarkib topganligini unli va undosh

fonemalarning lotincha nomlaridan olingan qisqartmalar yordamida modellashtirish asosida ko'rsatish mumkin.

2. Agar tilshunoslik nuqtayi nazaridan she'rni modellashtiradigan bo'lsak, quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Fe'llar - F, otlar - O, sifatlar - SF, sonlar - S, ravishlar - R, olmoshlar - OL, undov so'zlar - U, taqlid so'zlar - T, modal so'zlar - M, yuklama - Yu, ko'makchi - K, bog'lovchi - B shakllarida ifodalanadi.

3. So'zlarning o'z va ko'chma ma'nolarini quyidagicha modellashtirsa bo'ladi. Masalan, so'zning o'z ma'nosi - O'M, ko'chma ma'nosi - KM.

4. Erkin Vohidovning quyidagi to'rtligidan so'zlar tub yoki yasama ekanligini modellashtirib ko'rsatamiz:

Tub so'z - TS

Yasama so'z - YAS

VV VC VC VC	Sf O O O	O'M O'M KM O'M	TS TS TS TS
VC CCV VC C	Sf Sf O O	O'M O'M O'M O'M	YAS YAS TS TS
VC CCV C CC	F O O F	O'M O'M O'M KM	TS TS TS TS
VC VC VVC C	O O F O	KM KM O'M O'M	TS TS TS TS

Shu tariqa jadvalni yana davom ettirish mumkin.

5. Ushbu misralardagi so'zlar necha bo'g'indan iborat ekanligini ham modellashtirish mumkin.

6. Ushbu misralardagi so'zlar o'z qatlam va o'zlashgan qatlam ekanligini ham modellashtirish mumkin. Bunda turkiy so'zlarni Ts, arabcha so'zlarni As, fors-tojikcha so'zlarni Fs deb olish mumkin.

7. Ushbu misralarda q undoshining ketma-ket takrorlanishi, ya'ni alliteratsiyani quyidagicha modellashtirish mumkin.

8. Barmoq tizimida bo'g'inlarning muayyan guruhlarga ajralishidan paydo bo'ladigan ritmik bo'lak t u r o q deyiladi. U vazifasi jihatdan aruzdagi ruknga yaqin turadi. Turoqlar she'rda turkumni hosil qiladi. Turoqlar ritmga xizmat qiladi. Erkin Vohidovning "Qaro qoshing" she'rda turoqlanish quyidagicha bo'ladi.

5.	6.	7.	8.
2B 2B 2B 2B	Ts Ts As Ts	Q ... q... q...q...	//=4+4=8
2B 3B 2B 1B	Ts Ts Ts Ts	Q... q... q... q...	//=4+4=8
2B 3B 2B 1B	Ts Ts As Ts	Q... q... q... q...	//=4+4=8
2B 2B 3B 1B	Ts As Ts Ts	Q... q... q... q...	//=4+4=8

Xulosa qilib aytganda, O'zbek tili darslarida har bir pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini o'z imkoniyati, kasbiy mahoratidan kelib chiqqan holda ijodiy tashkil qilishi mumkin. "O'zbek tili", "O'zbek tilining amaliy uslubi" darslarida mavzularni o'zlashtirishda, so'zlarni har tomonlama tahlil qilish jarayonida yuqorida ko'rsatilgan turli jadvallardan, modellardan yoki turli sxema, chizma, ya'ni grafik organayzerlarga foydalanish mumkin. Bunday jadvallar, sxemalar o'tilgan bilimlarni mustahkamlashga, barcha talabalarni darsga qiziqitirib jalb qilishga, ularning mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Shuningdek, o'qituvchilarga o'z ustida muntazam ishlashga, doimo ijodiy izlanishga, yangilik bilan ishlashga, ilg'or pedagogik metodlarni amaliyotda joriy etishga turtki bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhiddinova X.S. va boshqalar. O'zbek tili. O'qituvchi nashriyoti. – T., 2012.
2. Lutfullayeva D. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (2-qism). – T., 2020.
3. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. – T. TDPU. 2009.
4. Ishmuhamedov R., M.Yuldoshev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent. 2013.
5. Musurmonova N.J. va boshqalar. Umumiy pedagogika. II qism. – T., 2019.
6. Tolipov O'. Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari "Fan" nashriyoti T., 2006.
7. Xolmonova Z. Kompyuter lingvistikasi. – T., 2020.
8. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – T., 2011.
9. www.pedagog.uz

Rayxan BAZARBAYEVA,
Nizomiy nomidagi TDPU
Qozoq tili va adabiyoti kafedrasini o'qituvchisi

O'QUVCHILARNING KREATIV FIKRLASHI NEGIZIDA NUTQIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'quvchi shaxsi va uning kreativ fikrlashi asosida shakllanadigan kompetensiya va uning ijtimoiy-psixologik asoslari, muvaffaqiyatli fikrlashga erishishdagi ixtiyoriy va ixtiyorsiz ijodiy qobiliyatlar, ijodiy fikrlash va lingvistik muloqot kabi tushunchalar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: sifat, kreativlik, ijodiy faoliyat, shaxsning kreativligini ifodalovchi belgilar, kreativlik, ta'lim, ixtiyoriy kreativlik, ixtiyorsiz kreativlik, intellekt, motivatsiya.

Аннотация: в этой статье рассматриваются такие понятия, как компетентность, которая формируется на основе личности учащегося и его творческого мышления, и его социально-психологические основы, добровольные и непроизвольные творческие способности в достижении успешного мышления, творческое мышление и языковое общение.

Ключевые слова: качество, креативность, творческая активность, символы, представляющие креативность личности, креативность воспитание, непроизвольная креативность, непроизвольная креативность, интеллект, мотивация.

Annotation: this article covers competencies and its socio-psychological foundations, which are formed on the basis of the personality of the reader and his creative thinking, such concepts as voluntary and involuntary creative abilities in achieving successful thinking, creative thinking and linguistic communication.

Key words: quality, creativity, creative activity, characters that represent the creativity of the individual, creativity education, involuntary creativity, involuntary creativity, intellect, motivation

Kirish. Ijodkorlik – bu insonning yangi g'oyalar, o'ziga xos yechimlar ixtirosidir, bir so'z bilan aytganda, oddiy, stereotipik fikrlash tizimidan idrok etish va undan chiqish, boshqacha aytganda, ijodiy faoliyatga moyillik sifatida izohlanadi. Agar ichki imkoniyatlarga ko'ra farqlansa, ijodkor shaxs qobiliyatlarining eng yuqori nuqtasi – insonning intellektual salohiyatiga qo'yiladigan talablarga asoslanadi.

Asosiy qism. Aslida ijodiy fikrlash muvaffaqiyatli fikrlashdir. Ijodkorlik – bu ijodiy fikrlash demakdir. Bu o'ylashning eng yuqori darajasi deb hisoblanganligi sababli, insonning o'ziga xos fikrlash doirasi mavjud bo'lib, u o'zi ko'zlagan yakuniy natijaga hech qanday to'siqlarsiz erisha oladi.

Ijodkor shaxs har qanday obyekt, ma'lumot, hodi-sadan yangi g'oyalar oladigan insondir. Unda insonning tafakkuri, nutqi yuksak saviyada aks etadi. Shuning uchun muammoning falsafiy va lingvistik asoslarini ochib berish uchun, birinchi navbatda, tadqiqot mavzusi bo'yicha ikkita qo'llab-quvvatlovchi tushunchalar: "ijodiy fikrlash" va "lingvistik muloqot" tushunchalarining mazmuni va ahamiyatini farqlash zarur.

Ijodkorlik haqidagi ilmiy xulosalarni J.Gilford va U.E.Torrenslarning tadqiqot ishlaridan ko'rishimiz mumkin. Yuqorida tilga olingan olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari va boshqa adabiyotlarni tahlilga tortar ekanmiz, kreativlik tushunchasining mazmuni va mohiyati jihatidan

haligacha bir xulosaga kelmaganini kuzatishimiz mumkin.

XX asrning 50-60-yillarida Dj.Gilford fikrlashni ikkiga ajratib o'rgandi. Uning birinchisiga – ijodiy fikrlashni, ikkinchisiga – kreativ fikrlashni yotqizadi. Tadqiqotchi olim kreativ fikrlashni quyidagicha tushuntiradi: "Kreativlik – intellektual yangilanish, o'zgacha g'oyalarga intilish, semantik o'zgarishlar va tasviriy-adaptatsiyaga moslashishdir".

Olim kreativlikka oid quyidagi xususiyatlarni tizimli namoyon etadi:

- muammolarni aniqlash va hal etish qobiliyati;
- erkin so'zlash – ko'plab g'oyalarni yaratish qobiliyati;
- o'ziga xoslik – noodatiy fikrlash qobiliyati;
- obyektning tafsilotlarini o'zgartirish va yaxshilash qobiliyati;
- tahlil va sintez qilish qobiliyati.

Dj.Gilfordning bu g'oyasini uning shogirdi E.P.Torrens davom ettirib, "agar ijodkorlikni fikrlash bilan bog'liq jarayon sifatida olsak, unda ijodiy fikrlaydigan shaxs bo'lishi uchun nima qilish lozim, u qanday atrof-muhitda yashash kerak, uning yakuniy natijasi qanday bo'ladi kabi savollarni, ya'ni ijodkorlikka erishishning barcha usullarini birlashtirib qarashimiz kerak" deb xulosa chiqaradi.

U kreativlikning to'rtta mezonini aniqlab beradi:

- fikr erkinligi (vaqt birligida paydo bo'ladigan g'oyalarning soni);
- fikrning moslashuvchanligi (bir fikrdan ikkinchisiga

o'tish imkoniyati);

- individuallik (umumiy qabul qilingan qarashlardan farq qiladigan g'oyalarni ishlab chiqish imkoniyati);
- rivojlantiruvchi (g'oyalarni, qo'shimcha detallarni shakllantirish).

Ushbu keltirilgan fikrlardan xulosa shuki, kreativlik ijodkorlikka olib boradigan shaxsning ichki salohiyati va qobiliyati, ijodkorlik esa shaxsning yangi narsani o'ylab topish qobiliyatida ko'rinadigan jarayondir.

Insonning fikrlashi va nutqi bir-biri bilan chambarchas bog'liq jarayondir. Chunki inson nimani o'ylasa, shuni gapiradi. Inson nutqining o'ziga xosligi uning o'ziga xos fikrlashining oynasidir. Shaxsning nutqiy munosabat qobiliyatining mohiyatini S.G.Ter-Minasova shunday tushuntiradi: Til – shaxsni shakllantirish vositasidir... Ushbu bebaho boylik orqali ulkan olamni o'z tasavvuriga singdirib, eng asosiysi boshqa insonlar bilan muloqotga, kommunikatsiyaga tushadi. Katta va kichik olamdagi bugungi va kelajak hayotimiz qanchalik to'g'ri, samarali va yaxshi muloqot qilish qobiliyatimizga bog'liqdir. Agar shunday bo'lsa, o'zining betakror, topqir, ijodiy fikrlari bilan, badiiy jihatdan boy va chuqur mazmunga ega nutqi bilan muloqotga kirisha oladigan o'quvchi shaxsini shakllantirish – bugungi ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biridir. Ushbu nutqiy munosabatda, ya'ni nutqiy harakatning barcha komponentlarini (tinglash, o'qish, gapirish, yozish, og'zaki muloqot) kompleks tarzida o'zlashtirishning ahamiyatini belgilab beradi.

A.X.Maslou kreativlikda o'z-o'zini aktuallashtirishning ikki darajasini keltirib o'tgan: birinchisi – "ixtiyorsiz kreativlik, bunda shaxs birdan aqliga kelish, ruhlanish, qiyin kechinmalarga ega bo'ladi", "ikkinchisi – ixtiyoriy, og'ir mehnat bilan bog'liq, uzluksiz ta'lim, kamolotga intiluvchanlik". U kreativlikni inson tabiatining fundamental xarakteristikasi sifatida ko'radi, ya'ni barcha insonlardagi tug'ma qobiliyat, lekin hayoti davomida ma'lum ijtimoiy to'siqlar natijasida yo'qolib ketadi deb hisoblaydi.¹

Maktabda o'qitish asosida o'quvchining kognitiv faoliyatining shakllanishi va rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratiladi. O'quvchi shaxs sifatida hayot tajribasini o'zlashtirib, ijtimoiy munosabatlar tizimiga mustaqil kirishishga o'rganadi. Shu tariqa shaxs o'zining harakati va muloqoti orqali ijtimoiy hayotda faolligini oshiradi. Ijtimoiy munosabatlarda shaxs faqat subyekt sifatida emas, obyekt ham bo'la oladi. Shaxsning kreativligi uning "Men" konsepsiyasi orqali namoyon bo'ladi. Uni boshqalardan ajratib turadigan jihati ham – "Men" konsepsiyasidir. Agar kreativlik ta'lim oluvchining yangi g'oya va yangi mahsulotni ishlab chiqish orqali namoyon bo'lishini hisobga olsak, mana shu harakatlarda "Men" tushunchasi birinchi o'ringa chiqadi.

Kreativlikka pragmatika nuqtayi nazaridan o'rganilgan tadqiqotlarda ijodkorlikning ijtimoiy, iqtisodiy, amaliy jihatiga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu tadqiqotlarda "Insonning kreativligi arzon g'oyani qimmatga sotish

bilan bog'liq" deb hisoblaydi. Har qanday inson arzon g'oyani qimmatga sota olmaydi. Uning uchun insonda intellektual salohiyat, teran bilim, shaxs sifatidagi xususiyatlari, motivatsiya va shuni tushunadigan davrasi bo'lishi lozim. Kreativlik insonning yangi g'oyalarni o'ylab topishi, noodatiy qarorlar qabul qilishi, bir so'z bilan aytganda ijodkorlikka moyilligi uning o'ziga bo'lgan ishonchini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'zini o'zi baholashga, o'zini o'zi anglashga imkoniyat beradigan usullardan foydalanish va rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ichki imkoniyatlarni saralay kelganda, kreativlikka shaxs qobiliyatlarining asosida insonning intellektual salohiyatiga qo'yiladigan talablari yotadi. Lug'atlarda intellekt so'ziga "aql", "zehn", "o'ylash doirasi", "farosat" kabi ta'riflar berilgan. Bu to'rtta ko'rsatkichning barchasi tafakkur va nutqning bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, insonning yangicha fikrlashi va mohirona qaror qabul qilish qobiliyatlari bilan uyg'unlashadi.

Kreativlikni shakllantirishga qaratilgan ta'limning asosiy maqsadi – nutqiy mahoratini takomillashtirish orqali o'quvchilarning yashirin imkoniyatlarini ochib berishdir. Bu o'z navbatida "o'z-o'zini anglash" yoki ma'naviy motivatsiyani oshirishga hamda psixologik va intellektual faoliyatni uyg'unlashtirishni talab etadi. Aniqlik, ta'lim jarayonida o'quvchilarning diqqat, idrok, xotira va tafakkur deb nomlanadigan kognitiv sifatlarini rag'batlantiradigan bilim mazmunini tanlab olish, ularni amaliyotda qo'llash imkonini beruvchi usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotchilar ta'lim oluvchilarning ijodkorlik qobiliyatini dars jarayonida har xil topshiriqlar berish orqali rivojlantirib, ularning kreativ fikrlashini takomillashtirsa bo'ladi degan tamoyilga amal qiladi. Unda eng avvalo ta'lim oluvchiga atrof-muhit ta'sir etuvchi omil sifatida ko'rsatiladi. Haqiqatdan ham, o'quvchini atrof-muhit tarbiyalaydi. Bola shaxsi atrofidagi boshqa bolalarning faoliyatini kuzatish orqali o'zi ham shular kabi harakat qilishga talpinadi. Hozirgi ijtimoiy hayotda turli iqtisodiy o'zgarishlar, madaniyatlararo kommunikatsiyaning rivojlanishi, madaniy o'rtadagi qadriyatlarining o'zgarishi – hammasi ta'lim oluvchilarning rivojlanishiga ta'sir etadi. Ba'zi hollarda hayotning o'zi boladan hatto oddiy holatda bo'lsa ham kreativlikni talab qiladi.

Ta'lim oluvchilarning nutqini rivojlantirish jarayonida kreativ fikrlash bilan ijodkorlik xarakterdagi nutqiy munosabatlarni uyg'unlashtirishning o'ziga xos afzalliklari mavjud. Chunki, "kreativlik subyektivlik – muhim yangiliklarni tasvirlasa, ijodkorlik – kreativlikni birlashtiradigan ijtimoiy-madaniy yangiliklarni o'z ichiga oladi. Ya'ni kreativlik – ijodkor shaxsning rivojlanishidagi eng yuqori bosqich hisoblansa, ijodkor shaxsni o'z davrasidan ajratib, uni shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi". Kreativlik ham, nutq ham insonning ongidagi, fikrlashidagi, mustaqil qaror qabul qilishidagi o'ziga xoslikni

1. Maslow, A. The Farther Reaches of Human Nature NY: Viking, 1971. Harmondworth, Eng: Penguin Books, 1973. Contents.

shakllantiradigan asosiy kuchdir. Faoliyatdagi o'ziga xoslik fikrlashdagi o'ziga xoslikni, fikrlashdagi o'ziga xoslik esa nutqdagi, muloqotdagi o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Shu sababli tadqiqot obyekti bo'lgan o'quvchilarni kreativ nutqiy muloqotga kirishishga o'rgatish masalasi ijtimoiy va psixologik jihatdan ham o'rganilishi lozim. Shaxsning kreativ fikrlashi rivojlanishiga, shu asnoda kommunikativ kompetentligining shakllanishiga, uning shaxsiy xususiyatlariga ta'sir etishi mumkin. Bu masalada shaxsga qaratilgan ta'lim jarayoni alohida o'rin tutadi. O'qituvchi til muloqotini rivojlantirish orqali ta'lim oluvchining kreativ fikrlashini rivojlantirishda eng avvalo, uning o'ziga xos fazilatlariga, ta'limning teranligiga, tez va aniq fikrlash asosida g'oyalar taklif qila olish qobiliyatiga e'tibor beradi. Shaxsga qaratil-

gan ta'lim asosida o'quvchining fikrlash qobiliyatini, til muloqotini takomillashtirish asosida hayotda o'z o'rnini topishga yordam berishga e'tibor qaratadi. Buning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining iqtidori va qobiliyatini o'z vaqtida payqab, turli ijodiy ishlarga yo'naltirib, uni takomillashtirib borsa, yakuniy natija ko'zga tashlanadi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, ta'lim jarayonini takomillashtirish, sifat va samaradorlikni oshirish, shaxsga yo'naltirilgan ta'limni yo'lga qo'yish asosida ta'lim oluvchilarning noodatiy fikrlashini, mustaqil qaror qabul qilishini va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Bu o'z navbatida ta'lim oluvchilarning kreativ fikrlash orqali nutqiy kompetentligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Torrance E.P. Why Fly? A philosophy of creativity. – Norwood: Ablex, 1995. – 155 p.
2. Maslow, A. The Farther Reaches of Human Nature NY: Viking, 1971. Harmondworth, Eng: Penguin Books, 1973. Contents.
3. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. 320- б.

Садокат ШОНИЁЗОВА,

и.о. доцента кафедры "O'zbek (rus) tili"

Ташкентского государственного транспортного университета

ОСОБЕННОСТИ И ТРУДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОЙ УСТНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Аннотация: в данной статье рассматриваются особенности и трудности обучения русской устной речи студентам технических вузов. Проанализированы факторы, влияющие на процесс формирования устной речи у студентов технических специальностей, включая специфику их мышления, нехватку речевой практики и доминирование профессиональной терминологии.

Ключевые слова: русский язык, устная речь, техническая специальность, подходы к обучению.

Annotatsiya: ushbu maqolada texnika oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun rus tilidagi og'zaki nutqni o'rgatish xususiyatlari va qiyinchiliklari ko'rib chiqiladi. Texnik mutaxassislik bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarning og'zaki nutqini shakllantirish jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan omillar, jumladan, ularning fikrlash xususiyatlari, nutq amaliyoti yetishmovchiligi va kasbiy terminologiyaning ustunligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: rus tili, og'zaki nutq, texnik mutaxassislik, o'qitishga yondashuvlar.

Annotation: this article examines the features and difficulties of teaching Russian oral speech to students of technical universities. Factors influencing the formation of oral speech in students of technical specialties are analyzed, including the specifics of their thinking, lack of speech practice, and dominance of professional terminology.

Key words: Russian language, oral speech, technical specialty, approaches to teaching.

Обучение русской устной речи в технических вузах представляет собой сложную педагогическую задачу, обусловленную спецификой мышления студентов, их профессиональными ориентирами и недостаточным уровнем владения языком как средством общения. В условиях глобализации и интеграции научных

знаний владение русским языком становится не только средством коммуникации, но и необходимым инструментом для успешной профессиональной деятельности. Тем не менее, студенты технических специальностей зачастую испытывают значительные трудности в освоении устной речи.

Основной проблемой является ограниченная языковая практика. Большинство студентов технических вузов сосредоточены на изучении точных наук, что снижает их мотивацию к освоению языковых дисциплин. Кроме того, специфика их мышления, ориентированного на логические и структурированные модели, затрудняет освоение языковых конструкций, требующих гибкости и экспрессивности.

Еще одним важным аспектом является доминирование профессиональной терминологии, которая формирует у студентов своеобразный «технический диалект», осложняющий их способность к свободному общению на бытовом и академическом уровнях. В результате формируется узконаправленная языковая компетенция, ограничивающая коммуникативные возможности студентов.

Настоящая работа направлена на изучение этих проблем и поиск эффективных методик, способствующих развитию устной речи у студентов технических вузов. Рассматриваются различные подходы к обучению, в том числе коммуникативные, лингвокультурологические и междисциплинарные методы.

Обучение русской устной речи студентам технических вузов представляет собой сложный процесс, требующий учета множества факторов, начиная от когнитивных особенностей обучающихся и заканчивая методическими подходами к формированию речевой компетенции. В отличие от студентов гуманитарных специальностей, для которых владение языком является основным инструментом профессиональной деятельности, будущие инженеры, программисты, физики и математики воспринимают язык скорее, как вспомогательное средство, необходимое лишь в определенных ситуациях. Это существенно снижает их мотивацию к изучению языковых дисциплин и затрудняет процесс освоения устной речи.

Одной из ключевых проблем, с которыми сталкиваются студенты технических вузов, является ограниченность речевой практики. В образовательном процессе преобладают лекции, лабораторные работы, расчеты, программирование и моделирование, что не требует активного устного общения. Более того, в технических вузах основное внимание уделяется письменной форме изложения информации: студенты учатся составлять технические отчеты, оформлять документацию, писать научные статьи, но при этом испытывают серьезные затруднения при необходимости вести спонтанный устный диалог. Это приводит к тому, что навыки устной речи развиваются крайне медленно, а порой и вовсе игнорируются как несущественные.

Другой значительной трудностью является специфика мышления студентов технических направлений. Их мышление отличается аналитичностью, логичностью, склонностью к структурированию информации, что, с одной стороны, облегчает усвоение четких

языковых конструкций, а с другой – затрудняет овладение языком в его вариативных и коммуникативных аспектах. Студенты стремятся использовать краткие, точные формулировки, избегая сложных речевых оборотов и развернутых объяснений. Это особенно заметно при обучении монологической речи, когда необходимо последовательно и логично выстраивать повествование, аргументировать свою точку зрения, делать плавные переходы между темами.

Помимо особенностей мышления, значительное влияние на процесс формирования устной речи оказывает преобладание профессиональной терминологии. Многие студенты, особенно старших курсов, привыкают к узкоспециальной лексике, используя в речи сложные термины и сокращения, что делает их коммуникацию ограниченной и трудно воспринимаемой для широкого круга слушателей. При этом формируется так называемый «технический диалект», в котором отсутствуют элементы живой разговорной речи, что приводит к затруднениям при необходимости объяснить сложные технические понятия на доступном языке.

Важной проблемой является также языковая интерференция, особенно у студентов, для которых русский язык не является родным. В зависимости от родного языка обучающихся могут возникать различные фонетические, грамматические и лексические трудности. Например, студенты, говорящие на языках с другой фонетической системой, испытывают проблемы с произношением отдельных звуков и интонацией, что затрудняет их понимание русскоязычными собеседниками. Кроме того, влияние родного языка проявляется в построении фраз: структуры предложений могут не соответствовать нормам русского языка, что приводит к появлению специфических ошибок.

Отдельное внимание следует уделить психологическим барьерам, возникающим у студентов в процессе устного общения. Многие обучающиеся испытывают страх перед публичными выступлениями, неуверенность в своих языковых навыках, боязнь допустить ошибку, что значительно снижает их коммуникативную активность. Это особенно выражено в группах, где преподавание ведется традиционными методами, предполагающими преимущественно контроль знаний, а не создание комфортной языковой среды. В результате студенты избегают устного общения, стараются минимизировать свою речь, отвечая односложно, что, в свою очередь, препятствует развитию их речевых навыков.

Для преодоления указанных трудностей необходимы современные методические подходы, ориентированные на активное вовлечение студентов в процесс говорения. Наиболее эффективным методом является коммуникативный подход, предполагающий постоянное использование языка в реальных

ситуациях. Практика показывает, что использование ролевых игр, дискуссий, дебатов, моделирования профессиональных переговоров позволяет студентам преодолеть страх перед говорением, развивать способность аргументированно излагать мысли и применять языковые конструкции в естественных условиях.

Еще одним действенным инструментом является междисциплинарный подход, заключающийся в интеграции языкового обучения с профильными дисциплинами. Например, если студентам предложить подготовить устную презентацию на тему их научной работы, рассказать о технических процессах на доступном языке или объяснить сложные термины коллегам, это не только увеличит их речевую практику, но и повысит мотивацию к изучению языка. Такой подход позволяет студентам осознать важность устного общения для будущей профессиональной деятельности.

Современные технологии также играют важную роль в развитии устной речи. Использование мультимедийных средств, интерактивных платформ, языковых тренажеров, подкастов, видеолекций и онлайн-коммуникации способствует созданию благоприятной языковой среды и позволяет студентам тренировать навыки говорения в удобном формате. Интерактивные упражнения, предполагающие аудирование и последующее воспроизведение услышанного материала, являются особенно полезными, так как помогают развивать восприятие речи на слух и корректировать произношение.

Таким образом, процесс обучения русской устной речи студентов технических вузов требует комплексного подхода, включающего учет когнитивных

особенностей студентов, преодоление языковых и психологических барьеров, применение коммуникативных и междисциплинарных методик, а также активное использование современных технологий. Только в этом случае можно добиться эффективного развития речевых навыков, необходимых для успешной профессиональной деятельности и свободного владения русским языком в различных коммуникативных ситуациях.

Для преодоления указанных трудностей необходимы современные методические подходы, ориентированные на активное вовлечение студентов в процесс говорения. Наиболее эффективным методом является коммуникативный подход, предполагающий постоянное использование языка в реальных ситуациях. Практика показывает, что использование ролевых игр, дискуссий, дебатов, моделирования профессиональных переговоров позволяет студентам преодолеть страх перед говорением, развивать способность аргументированно излагать мысли и применять языковые конструкции в естественных условиях.

Таким образом, процесс обучения русской устной речи студентов технических вузов требует комплексного подхода, включающего учет когнитивных особенностей студентов, преодоление языковых и психологических барьеров, применение коммуникативных и междисциплинарных методик, а также активное использование современных технологий. Только в этом случае можно добиться эффективного развития речевых навыков, необходимых для успешной профессиональной деятельности и свободного владения русским языком в различных коммуникативных ситуациях.

Использованная литература:

1. Винокур Т. Г. Коммуникативные аспекты обучения устной речи / Т. Г. Винокур. – Москва: Высшая школа, 2019.
2. Гальскова Н. Д. Современные методики обучения русскому языку / Н. Д. Гальскова. – Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2020.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Москва: Наука, 2018.
4. Красных В. В. Психолингвистические аспекты устной речи / В. В. Красных. – Москва: Флинта, 2017.
5. Леонтьев А. А. Психология общения и проблемы обучения говорению / А. А. Леонтьев. – Москва: Педагогика, 2016.

Феруза ИСКАНДЖАНОВА,
и.о. доцента кафедры Филологии
Образовательного Университета Ренессанс

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: в данной статье рассматривается проблемное обучение как одна из самых перспективных образовательных технологий на сегодняшний день, ее сущность и психологические характеристики. Особое внимание в статье уделено дидактическим основам проблемного обучения, особенностям его применения в педагогической практике; рассматриваются условия, необходимые для возникновения проблемных ситуаций, а также их виды. Объясняются роли и функции преподавателя и студента при ее использовании. Данная технология позволяет осуществлять взаимодействие проблемного обучения с другими образовательными контентными технологиями.

Ключевые слова: познавательная активность, проблемное обучение, проблемная ситуация, технология обучения.

Annotation: this article examines problem-based learning as one of the most promising educational technologies today, its essence and psychological characteristics. Particular attention is paid to the didactic foundations of problem-based learning, the features of its application in pedagogical practice; the conditions necessary for the emergence of problem situations, as well as their types, are considered. The roles and functions of the teacher and student when using it are explained. This technology allows for the interaction of problem-based learning with other educational content technologies.

Key words: cognitive activity, problem-based learning, problem situation, learning technology.

Annotatsiya: ushbu maqola muammoli ta'limni bugungi kunda eng istiqbolli ta'lim texnologiyalaridan biri, uning mohiyati va psixologik xususiyatlari sifatida ko'rib chiqadi. Maqolada muammoli ta'limning didaktik asoslariga, uni pedagogik amaliyotda qo'llash xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan; muammoli vaziyatlarning paydo bo'lishi uchun zarur bo'lgan shartlar, shuningdek ularning turlari ko'rib chiqiladi. O'qituvchi va talabaniing roli va funksiyalari tushuntiriladi uni ishlatishda ushbu texnologiya muammoli ta'limning boshqa ta'lim texnologiyalari bilan o'zaro ta'sirini amalga oshirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: kognitiv faoliyat, muammoli o'rganish, muammoli vaziyat, o'rganish texnologiyasi.

Поиск эффективных методов повышения познавательной активности находит отражение в педагогике на протяжении всего ее существования. Ученые и педагоги на протяжении многих лет занимаются изучением этого вопроса. В последнее время особенно популярной стала идея развития способности самостоятельно осуществлять получение и отбор информации. Это может быть связано с тем, что современное общество предъявляет к людям все больше требований, поэтому умение решать проблемы и преодолевать трудности становится неотъемлемой частью нашей жизни.

Сложный путь человека начинается со школы, поэтому меняющийся мир требует изменений во всех сферах нашей жизни, в том числе и в ней. Сегодня существует множество современных образовательных технологий, которые взаимосвязаны. При этом все они подчинены общим требованиям – активная вовлеченность студентов в образовательный про-

цесс, познавательная направленность деятельности и образовательно-развивающий характер обучения. Все эти технологии должны включать в себя интересный контент и новые методы работы, что обогатить образовательный процесс.¹

Проблемное обучение – это современный уровень развития дидактики и передовой педагогической практики. Проблемным называется обучение потому, что организация учебного процесса базируется на принципе проблемности, а систематическое решение учебных проблем – характерный признак этого обучения.

Если человека постоянно приучать усваивать знания и умения в готовом виде, можно и притупить его природные творческие способности, разучить думать самостоятельно. В максимальной степени процесс мышления проявляется и развивается при решении проблемных задач. Психологический механизм происходящих при проблемном обучении про-

¹ Мешкова, Г. А. Проблемное обучение как одно из современных технологий обучения / Г. А. Мешкова // Modern Science. – 2019. – № 4-3. – С. 98-101. – EDN DLXJMF.

цессов, следующий: сталкиваясь с противоречивой, непонятной, новой проблемой, человек испытывает недоумение, удивление, возникает вопрос: в чем суть? Далее мыслительный процесс происходит по схеме: выдвижение гипотез, их обоснование и проверка. И человек либо самостоятельно осуществляет мыслительный поиск, открытие неизвестного, либо с помощью преподавателя.

Обучение – это передача опыта старших поколений молодому поколению. В зависимости от содержания и способа передачи возникают разновидности обучения, которые считаются системами обучения.

Задачей обучения является формирование гармонически развитой личности. Важнейший показатель всесторонне развитой и гармоничной личности – наличие высокого уровня мыслительных способностей. Если обучение ведет к развитию творческих способностей, то его можно считать развивающим.

Обучение, при котором учитель, опираясь на знание закономерностей развития мышления, специальными педагогическими средствами ведет работу по формированию мыслительных способностей и познавательных потребностей учеников в процессе обучения и является проблемным.

Проблемное обучение (как и любое другое обучение) способствует реализации двух целей:

первая цель – сформировать у учащихся необходимую систему знаний, умений и навыков;

вторая цель – достигнуть высокого уровня развития школьников, развития способности к самообучению, самообразованию.

Обе эти задачи могут быть реализованы с большим успехом именно в процессе проблемного обучения, поскольку усвоение учебного материала происходит в ходе активной поисковой деятельности учащихся, в процессе решения ими системы проблемно-познавательных задач.

Важно отметить еще одну из важных целей проблемного обучения – сформировать особый стиль умственной деятельности, исследовательскую активность и самостоятельность учащихся².

Особенность проблемного обучения заключается в том, что оно стремится максимально использовать данные психологии о тесной взаимосвязи процессов обучения (учения), познания, исследования и мышления. С этой точки зрения, процесс учения должен моделировать процесс продуктивного мышления,

центральным звеном которого является возможность открытия, возможность творчества.

Сущность проблемного обучения сводится к тому, что в процессе обучения в корне изменяется характер и структура познавательной деятельности учащегося, приводящее к развитию творческого потенциала личности, учащегося. Главным и харак-

терным признаком проблемного обучения является проблемная ситуация.

В основе ее создания лежат следующие положения современной психологии:

процесс мышления имеет своим источником проблемную ситуацию;

проблемное мышление осуществляется, прежде всего, как процесс решения проблемы;

условиями развития мышления является приобретение новых знаний путем решения проблемы;

закономерности мышления и закономерности усвоения новых знаний в значительной степени совпадают;

Как показали ряд исследований, между поисковой деятельностью человека и его здоровьем (физическим, психическим) есть тесная взаимосвязь.

Люди со слабо развитой потребностью в поиске живут менее напряженной жизнью, их поисковая активность выражается только конкретными внешними ситуациями, когда не удается на основе хорошо отработанных форм поведения удовлетворить другие потребности, как биологические, – например, потребность в безопасности и в хлебе насущном, так и социальные, – например, потребность в престиже. Если же все основные желания удовлетворены, можно как будто жить расслаблено и спокойно, ни к чему особенно не стремясь и, следовательно, не подвергаясь риску поражения и ущемления. Отказ от поиска, если поиск не является внутренней насущной потребностью, дается безболезненно и спокойно. Однако это благополучие мнимое и условное. Оно возможно только в идеальных условиях полного комфорта.

Наш динамичный мир такие условия никому не предоставляет – и это вполне закономерно, ибо накопление в обществе лиц с низкой поисковой активностью неминуемо привело бы к общественному регрессу. В мире, где постоянно возникает необходимость в поиске хотя бы для удовлетворения первичных потребностей, отсутствие стремления к поиску как таковому делает существование мучительным, ибо постоянно приходится совершать усилие над собой. Поиск, не принося переживания естественности и удовлетворения, становится неприятной необходимостью для людей с низкой потребностью в поиске и, разумеется, гораздо хуже удается им, чем у людей с высокой потребностью в нем. К тому же человек с низкой активностью хуже подготовлен к столкновениям с жизненными трудностями и быстрее отказывается от поиска выхода из сложных ситуаций.

Постоянное отсутствие поисковой активности приводит к тому, что индивид оказывается беспомощным при любом столкновении с трудностями

2 Кудрявцев Т.В., Сущность проблемного обучения 1975. С. 260–261

или даже с такими ситуациями, которые в других условиях как трудности не воспринимаются. Так что низкая потребность в поиске не только делает жизнь пресной и бесполезной, но и не гарантирует здоровья и долголетия.

Использование проблемного обучения в образовании приводит к изменению роли и функций студентов и преподавателей. Учитель не дает ученику готовых знаний, а поощряет его познавательную активность, стимулирует его личностный рост, создавая при этом необходимые условия для совершенствования навы-

ков, выявления проблем, формулирования гипотез и решения задач. Важно отметить, что проблемное обучение является личностно-ориентированным.

Таким образом, можно сделать вывод, что проблемное обучение является одной из наиболее эффективных технологий в методологии современного образования, при этом проблемное обучение не является самоцелью. Создание проблемных ситуаций активизирует познавательную и творческую деятельность студентов, что положительно влияет на его готовность к реальной жизни.

Использованная литература:

1. Атанов Г.А. Деятельностный подход в обучении-Донецк: «ЕАИ-пресс», 2001
2. Бабичева Т.А. Проблемное обучение в процессе активизации познавательной деятельности студентов // Вестник Ставропольского государственного университета. - 2009. - № 6. - С. 12-17.
3. Лернер И.А. Проблемное обучение М: Знание ,1974
4. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении – М: Педагогика, 1972.
5. Мешкова Г. А. Проблемное обучение как одно из современных технологий обучения / Г. А. Мешкова // Modern Science. – 2019. – № 4-3. – С. 98-101. – EDN DLXJMF.
6. Исканджанова Ф. К., & Валижонова, Д. В. (2016). ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК УЧИТЕЛЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС. Ученый XXI века, (11 (24)), 25-27.
7. Комилова М. О., & Исканджанова Ф. К. (2015). Файриижтимоий хатти-ҳаракат ва қизиқишлар болалар ва ўсмирларда ҳуққ оғишини келтириб чиқарувчи омил сифатида. Современное образование (Узбекистан), (6), 24-30.
8. Исканджанова Ф. К. (2022). Роль профессионально-педагогической и информационной компетентности врача-педагога в образовательном процессе. Gospodarka i Innowacje., 21, 253-257.
9. Исканджанова Ф. К. (2022). Роль профессионально-педагогической и информационной компетентности врача-педагога в образовательном процессе. Gospodarka i Innowacje., 21, 253-257.

Husan ERMATOV,
*"Ishonch" gazetasi bosh muharriri,
 O'zJOKU mustaqil tadqiqotchisi*

BOSMA NASHRLAR FORMATIDAGI O'ZGARISHLAR VA UNGA QO'YILADIGAN ZAMONAVIY TALABLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada faslida raqamli transformatsiyaning bosma nashrlar formatiga ta'siri hamda shu asnodda yuzaga kelayotgan zamonaviy talablar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *nashr, multikanal, multiplatforma, multimediaviylik, newspaper publishing, staylbuk.*

Аннотация: в статье анализируется влияние цифровой трансформации на формат печатных изданий и вытекающие из этого современные требования.

Ключевые слова: *публикация, многоканальность, мультиплатформа, мультимедиа, газетное издание, стиль.*

Annotation: the article analyzes the impact of digital transformation on the format of printed publications and the resulting modern requirements.

Key words: *publication, multichannel, multiplatform, multimedia, newspaper publication, style.*

Ma'lumotlarga qaraganda, "2009-yilda Britaniyaning mahalliy va hududiy nashrlari global iqtisodiy inqiroz sabab kasodga uchray boshlagan. "Enders Media" kompaniyasi hisobotiga ko'ra, shu yili 1300 ta nashrning 52 foizi oldida tahririyatni yopish yoki yashab qolish uchun kurash tanlovi bo'lgan. Bunday sharoitda nashrning onlayn segmentini rivojlantirishga qaratilgan gazeta menejmenti strategiyalariga ko'proq e'tibor qaratilgan. 2010-yilda multikanal, multiplatforma va multimediaviylik kabi yo'nalishlarga urg'u berilgan bo'lsa, 2013-yilga kelib Britaniya nashrlari "newspaper publishing" (gazeta nashriyoti)dan "news publishing"ga o'tib, "post gazeta" yangiliklar va tahliliy xizmatlarni yaratishda dunyo yetakchisiga aylandi"¹. Shunda ham matn o'z ahamiyatini yo'qotmadi, faqat audio, video va fotomateriallar, shuningdek, interaktivlik, ma'lumotlar bazasi, multimedia elementlar bilan boyitila boshlandi.

Buyuk Britaniya milliy gazeta bozori ijtimoiy tizimga juda yaxshi moslashgan hamda "yuqori", "o'rta" va "quyi" segmentlari uchun ham kerakli yechim taklif qila olgan. Bunda ular gazeta formati, biznes modeli hamda tahririyat ishlash uslubiga alohida e'tibor qaratishgan. Ushbu mamlakatda bugungi kunda gazetalarning keng polosali gazetalar (broadsheets), ko'k (blue-tops) hamda qizil rangli tabloid (red-tops) formatlari mavjud².

Jahon amaliyotida, shuningdek, Stayl gayd (Stile guide), Staylbuk (Stilebook), Gaydlayn (Guideline) kabi formatlar har bir tahririyatning o'z ichki imkoniyatlari va qadriyatlaridan kelib chiqib tanlangan. Bu auditoriya fragmentatsiyasi jarayonida nashrlar uchun vaziyatdan chiqishning usullaridan biri edi.

1928-yilda Britaniyaning "Gardian" (Guardian) nashri 22 sahifadan iborat "Stayl of Manchester Guardian" (Stile of the Manchester Guardian) nomli birinchi kitob stidagi staylbuk chop etishni yo'lga qo'ydi. Shuningdek, "New York Times" 40 sahifalik staylbukini 1923-yilda, "Assosiated Press" 60 sahifalik staylbuk shaklidagi broshyuralarni 1953-yilda chiqara boshlagan. Ulardan ortda qolmagan holda "Wall Street Journal" nashri 1652-yilda jurnalist va redaktorlar uchun maxsus staylbuklarini taqdim etgan³.

Aslida XX asrga kelib, format tushunchasining ishlatilish ko'lamini kengaytib, DVD, MP3, MR4 format kabi ma'lum parametr va xususiyatlar to'plami sifatida tushunila boshlandi⁴. Rossiyalik olim Lazutinin fikricha, "format asosan tinglovchilarga yo'naltirilgan axborot mahsuloti sifatida tushuniladi va har qanday aloqa subyekting xususiyatlarini belgilash uchun qo'llaniladi. Bozor munosabatlari sharoitida ushbu belgilar uning tijorat qobiliyatini aniqlash uchun boshqa aloqa subyektlari bilan o'zaro bog'liq bo'lgan mezonlar to'plamini tashkil etadi. Shu asosda ushbu asarni tinglovchilarga taqdim etishning imkoniyati bor yoki yo'qligi, maqsadga muvofiq yoki muvofiq emasligi to'g'risida xulosa chiqariladi. Obyektlarning maydoni, hajmi va shakli ularning moddiy olamdagi o'rnini aniqlaganidek, format ham axborot mahsulotlarining aloqa jarayonida, ularning axborot bozoriga o'tish sharoitidagi o'rnini belgilaydi. Shuning uchun aytish mumkinki, format – bu aloqa subyekting jamiyatga yo'naltirilgan axborot oqimlaridagi o'rnini tavsiflovchi tushuncha⁵.

Bu fikrga qo'shilish mumkin. Sababi, biron bir obyekt to'g'risidagi xususiyatlar uning obrazini shakllanishida

1 Бодрунова С. Медиарынок Великобритании и газетный кризис: стратегии выживания газет в период дигитализации медиапроизводства // Экономическое возрождение России. 2013 . № 4(38). С.136.

2 Бодрунова С. Медиарынок Великобритании и газетный кризис: стратегии выживания газет в период дигитализации медиапроизводства // Экономическое возрождение России. 2013 . № 4(38). – С.132

3 The Wall Street Journal guide to business style usage / Paul R. Martin, style editor. NY, Dow Jones & Company, Inc, 2002. Ё. 6.

4 Большой толковый словарь русского языка / под ред. Кузнецова С. А. СПб.: Норинт, 1998. – С.1136

5 Лазутина Г. Жанр и формат в терминологии современной журналистики // Вестник Московского университета. – Серия 10. Журналистика. 12.05.2010

yordam beradi. Obraz bu muayyan bir shakl. Shakl esa formatga egiz tushuncha. Media va kommunikatsiya sohasida format atamasini yanada teranroq tushunish uchun quyidagicha misol keltirish mumkin. Kontent bir buyum bo'lsa, uning qayerda turishi, qay yo'sinda sotilishi yoki qanday yetkazilishi – format. Mediamahsulotning kimga yoki nimaga xizmat qilishini esa janr deyish mumkin. Ikkala holatda ham shakl tushuniladi. Farqi, birida tashqi, aloqaviy xususiyat ustun tursa, ikkinchisida mazmun asosiy hisoblanadi. Texnologiya rivoji bilan format tushunchasi birinchi darajaga chiqdi. Ya'ni OAV auditoriyaning iste'mol talabi bo'yicha formatni shakllantira boshladi. Demak, format – axborotni yetkazish usuli, holati.

Rossiyalik yana bir olim A.Tertichniy ham format tushunchasi biror bir nashrning o'ziga xosligini ifodalaydi, degan fikrni ilgari suradi. Unga ko'ra, "nashrga xos bo'lgan individual xususiyatlar uning boshqa OAV turidan

mumkin. Ammo auditoriyaga mos bo'lishi – majburiy. Hali bu to'g'rida keyingi fasllarda batafsil to'xtalamiz.

Yana bir rossiyalik tadqiqotchi Pastuxovning keltirishicha, "kontent ishlab chiqaruvchi ham, uni iste'mol qiluvchi ham medianing o'ziga xos shakli haqida umumiy tushunchaga ega. Format nafaqat OAVni idrok etishga yordam beradi, balki media madaniyatni ham shakllantiradi"⁷. Uning ta'biri bilan aytganda, format shou bilan yangiliklar ko'rsatuvini farqlashda xizmat qiluvchi element. Bundan tashqari, mediakontentni tahlil qilishda formatlar alohida tadqiqot obyekti bo'lib ham xizmat qiladi. Olimning format media madaniyatni shakllantiradi, degan fikriga qo'shilmaymiz. Sababi, format auditoriya talabi, kayfiyati, turmush tarzi, yashash sharoitiga qarab o'zgarib turadigan tushuncha. O'zgaruvchanlik esa biror madaniyat shakllanishida asosiy omil bo'la olmaydi.

Bugungi kunda yangi mediada quyidagi yangi media formatlar ko'p qo'llanilmoqda. Bular⁸:

ajralib turishini ta'minlaydi. Nashr formati samarali yoki samarasiz, muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo'lishi mumkin. Bu uni yaratishdagi ilmiy yondashuv, kasbiy tajriba hamda tegishli nashr formatini joriy etuvchi shaxslarning ijtimoiy mavqeyi bilan belgilanadi. Nashrning formati uning amalga oshiradigan g'oyalari asosida turlicha shakllantirilsa-da, asosiy qoida barcha uchun bir xil. Bu auditoriya segmenti qiziqishlarining ustuvorligidir"⁶.

Format yaratishdagi tayanch nuqta ham ana shu auditoriya hisoblanadi. Sababi, nashr formati tahririyatning g'oyalari va qadriyatlariga mos ravishda yaratilishi

Albatta, bu formatlarning yuzaga kelishida texnika va texnologiya rivojining ta'siri katta. Ammo o'zgarishlar bu bilan to'xtab qolayotgani yo'q. Ayniqsa, internetdagi tezlik oshgani sayin vizuallik bilan bog'liq yangi format va yo'nalishlar ommalasha boshladi. Tadqiqotchilar ularni bir necha guruhlariga bo'lib o'rganishadi:

Videoxosting – YouTube, Rutube, LoadUp, VideoMail kabi platformalarni o'z ichiga olgan server.

Telekanal platformalari – ham onlayn translyatsiyani amalga oshiradigan, ham alohida videofayllar formatida kontentni onlayn joylashtiradigan manzillar to'plami.

6 Тертычный А. О соотношении понятий: "концепция", "тип", "профиль", "формат издания" // Вестн. Моск. ун-та. сер. 10. Журналистика. 2010. № 6. С.13.

7 Пастухов А. Медиажанры и медиаформаты: к разграничению понятий // Ученые записки Орловского государственного университета. 2015. №5 (68). С. 150.

8 Карякина К. Актуальные формы и модели новых медиа: от понимания аудитории к созданию контента // Электронный научный журнал "Mediascope", 2010. – №1. – С.178.

Bunga misol qilib, www.mtrk.uz ni keltirish mumkin.

An'anaviy loyihalar – televizion bo'lmagan gazeta, jurnal, axborot agentliklari, radiostansiya va OAV turlarining tarmoq resurslari orqali o'z kontentiga videoni qo'shishi⁹. Masalan, "Yangi O'zbekiston" gazetasida o'z telegram messenjeri hamda yutub platformasida har kuni bir nechta qisqa hajmli videokontent joylash yo'lga qo'yilgan. Bu kontent informatsion-tahliliy xarakterga ega bo'lib, gazetadagi tarkibni takrorlamaydi.

Albatta, kelajakda videokontent axborot uzatish formatlarining asosiy qismini egallaydi, degan farazlar ham yo'q emas¹⁰. Bu haqida bahslashishdan yiroqmiz. Ammo bugungi auditoriya ana shu formatni afzal ko'rayotgani ko'z yumib bo'lmaydigan haqiqat.

Tahlilni aynan bosma nashrlar formatidagi o'zgarishlarni ko'rib chiqish bilan davom ettiramiz.

Mamlakatdagi respublika, mahalliy va, ayniqsa, hududiy gazetalar sonining yanada kamayayotganini inkor etish mushkul. Tan olish kerak, ko'pchiligi o'qilmaydi. O'qiydigan qiymatga ega emaslar ham talaygina. Sababi, ularning aksariyati bugungi kun iste'molchisining talab va takliflari o'rganilmasdan chiqarilmoqda. Odamlarni nimalar qiziqiryapti, degan savolga javob yo'q. Gazetaga, tahririyatlarga ayni ular yaratayotgan mahsulot nuqtayi nazaridan e'tirozlar bildirib borish, ularni jonlantirishga motivatsiya shakllanmagan, aniqrog'i, bunday yondashuvlar bugun umuman mavjud emas.

Nashrlarning mazmun-mundariyasi, dizayni, tahlil va tahrirdagi kamchiliklar uchun, qolaversa, janrlarning umuman yo'qolib ketayotgani, zamon bilan hamnafas formatlardan foydalanilmayotgani borasidagi tanqidlar o'rinli. Bu shu davr gazetalarini chuqur tahlilga tortish lozimligini ko'rsatadi. Jumladan, qay biridir, haqiqatan ham yopilishga loyiqdir, ba'zilar esa jamiyatga manaman degan veb-saytdan ko'ra ko'proq foydali kontentlarni berayotgan bo'lishi ham mumkin.

Jamiyat, yoshlar bilib turib, gazetadan, aytish mumkin bo'lsa, eng katta ma'rifatdan uzoqlashtirilganini oxirgi besh yillikda Xalq ta'limi vazirligi muassisligidagi "Ma'rifat" gazetasiga qo'llanilgan munosabatdan bilish qiyin emas. Nashrning o'tgan uch yillik sonini varaqlaganda ularni tayyorlashga ketgan shuncha ko'z nuri, izlanishlar, ijod mashaqqatlari tasavvur qilinsa, maktablardagi obunani yo'q qilinishining noto'g'ri qaror ekanini anglash mumkin.

Hozirda ham o'sha kichik jamoa o'z faoliyatini davom ettirmoqda. Gazeta adadi keskin kamayganiga qaramasdan, tahririyat jamoasi ishlashda, zamonga mos ravishda harakatlanishda to'xtamadi. O'zbek nashrlari orasida birinchilardan bo'lib, mobil ilovasini joriy qildi. Ya'ni auditoriyasiga gazeta o'qiy olmasa, qo'lidagi telefon qurilmasi orqali onlayn formatda mutolaa qilish imkonini taqdim etdi. Bu ham format o'zgarishiga yorqin misoldir.

Bu misolni bitta gazeta orqali keltirdik. "Mahalla"

gazetasi so'nggi yillarda "AiF" bilan solishtirilmoqda. "Milliy tiklanish"dagi o'ziga xos topilmalar, uslubni e'tirof etish o'rinli. O'z formatini, axborot yetkazish shakllarini zamonga moslashga urinayotgan bu kabi nashrlar yetarli. Faqat buni ko'ra bilish, tan olish, bu ijodiy va muhimi, toza kuchdan foydalanish, uni jamiyat ravnaqi yo'lida safarbar etish yo'q. Muassislarning bu boradagi dunyoqarashi esa ongli insonni uzoq o'ylanishga majbur qiladi.

Format integratsiyasida ijobiy o'zgarishlar bo'lmayotganida faqatgina tahririyatni ayblash o'rinli emas. Bunga tashqi omillarning ham o'zaro ta'siri bor. Birgina tahliliy maqolani yozish uchun jurnalist ozmuncha ter to'kmaydi. Jumladan, muammoni o'rganadi, tahlil qiladi, solishtiradi, turli variantlarda yozadi, tahrir qiladi. Buning mashaqqatini zalvorli, tahliliy maqola yoza oladiganlar biladi.

Shu nuqtayi nazardan "Ishonch" gazetasi o'tgan to'rt yil davomida maorif sohasidagi o'nlab o'ta dolzarb muammolarni ko'tarib chiqqanini ko'rish mumkin. Ammo shu masalalarning birortasiga qoniqarli javob berilmagani ma'lum bo'ldi. Vazirlikning harakatsizligidan asl muammolar muammoligicha qoldi, ular borasida jo'yali ish qilinmadi. Ammo tahririyat tanqidiy-tahliliy ruhda materiallarni berishni to'xtatgani yo'qligini alohida ta'kidlash zarur.

Shuning uchun bu borada keskin fikr bildirishdan oldin bugungi muhitni o'rganish va tanqid qilishda konkretlikka rioya etish, ularga masala qo'yish, eng muhimi, muammoni yechishning yo'llari haqida aytish maqsadga muvofiqdir. Bu sohaning rivojlanishiga xizmat qilish barobarida gazetalarining elektron shakllari, yangicha formatlari paydo bo'lishiga ham turtki beradi. Aks holda nashrlarda kelajagiga nisbatan ishonch so'nib, faoliyatiga yangiliklar kiritishga umidi qolmaydi.

Shu o'rinda O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan jurnalist O'tkir Rahmatovdan iqtibos keltirish o'rinli.

"Ayni shu paytda biz rivojlangan, deb hisoblaydigan mamlakatlarda (ularning ko'pchiligi o'z fuqarolarining savodxonligi, bilimi tufayli rivojlangan!) matbuot o'zining tiklanish davrini kechiktirmoqda. Britaniyalik media ekspert va qator nashriyotlar asoschisi Jeremi Lesli bo'lsa, bosma nashrlar – gazeta va jurnallar uchun oltin asr boshlanmoqda, deb hisoblaydi. Yevropa va Amerikada bosma nashrlarning adadi sekin-asta ko'paymoqda, Osiyoda esa – nihoyatda ortib ketdi. Texnologiyalar va taraqqiyot darajasi eng yuqori hisoblanuvchi Yaponiyada odamlar bir nechta bosma nashrlarga obuna bo'lishadi. U yerda gazetalar millionlab nusxada chop etiladi.

*AQShda 2020-yili kundalik gazetalar adadi ish kunlarida 24,3 million nusxani, yakshanba kunlari esa 25,8 million nusxani tashkil etgan. Shubhasiz, bu nashrlarning raqamli auditoriyasi ham ortib bormoqda. Amerikaning 50 ta yetakchi gazetasi saytlariga bir oyda o'rtacha 13,9 million kishi tashrif buyuradi. Vaholanki, bu saytlardan ma'lumot olish tekin emas"*¹¹.

⁹ Круглова Л. Трансформация аудиовизуального контента в новых медиа // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. 2012. № 3. С. 62.

¹⁰ <https://www.highspeedimaging.ru/novosti/pochemu-video-kontent-budushchego-tsifry/>

¹¹ Rahmat O'. "Har kungi mo'jiza" – u tizimli islohotlarga muhtoj. <https://xs.uz/uzkr/post/har-kungi-mozhiza-u-tizimli-islohotlarga-muhtozh>.

O'tkir Rahmatovning mazkur "Har kungi mo'jiza" – u tizimli islohotlarga muhtoj" nomli maqolasida keltirilgan fikrlar kishini o'ylantirmay iloji yo'q. Avlodlar almashinuvi jarayonlari kelajakda gazetalar o'quvchilari juda ham ko'p bo'lishini bashorat qilishga izn bermaydi. Internet, aniqrog'i, turli ijtimoiy tarmoqlar yoshlar auditoriyasini egallab ulgurdi. Demak, bu – e'tibordan soqit qilib bo'lmaydigan tendensiya.

Endi yana format masalasiga qaytsak. Formatni auditoriya talabiga moslash bugungi zarurat ekanligini ta'kidladik. Keyingi tahlillarda O'zbekistondagi yirik nashrlar bu tendensiyaga qay darajada javob bera olayotgani ko'rib chiqiladi.

Ko'p yillar o'zbek matbuoti uchun asosiy birlamchi manba hisoblanib kelgan "UzA" milliy axborot agentligi axborot uzatish formatini o'zgartirdi. O'z logosi-ni rebrending qilgan ushbu tahririyat ko'plab OAVga, asosan, rasmiy xabarlarni yoritishda birlamchi manba bo'lish barobarida o'zi ham keng auditoriyaga kontent bera boshladi. Kontent nafaqat matn va fotodan, balki videomateriallardan ham iborat. Xususan, 2024-yilning 15-aprel kunida tahririyatning rasmiy telegram kanalida "Firibgarlar yaqinlaringiz ovozi qo'ng'iroq qilishmoqda (+video)" nomli maqola e'lon qilindi. Uning formati an'anaviy yondashuvdan foto+video+matn shaklida berilgan bo'lib, ekranda 3 ta lokatsiyaga havola ko'rinadi. Birinchisi, yutub kanalga yo'naltirish, ikkinchisi saytga. Uchinchisi esa mobil ilova yuklab olishga qaratilgan bo'lib, obunachilar o'zi ishlatayotgan mobil qurilmaning rusumiga qarab yuklab olishi uchun qulaylik yaratilgan. Multimediasiy kontentda UzA muxbiri tomonidan bugungi kunda avj olayotgan bir illat to'g'risida tahliliy yondashuv qilingan.

Mazkur tahririyatning telegram messengerida ikkita kanali mavjud bo'lib, birinchisi "UzA rasmiy kanal" deb nomlangan. Unda, asosan, tahliliy ruhdagi, mavzu jihatdan eskirmaydigan materiallar konvergent axborot shaklida beriladi, 196 mingdan ortiq obunachisi bor (15.04.2024 holatiga ko'ra). "UzA tezkor xabarlar" deb nomlangan kanalda esa obunachilar soni bir necha barobar kam (15.04.2024 holatiga ko'ra 33 mingdan ortiq), unda kundalik tezkor xabarlar berib turiladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bu kanalda ham videomateriallarga ko'zingiz tushadi.

Axborot uzatishda formatini o'zgartirgan tahririyatlardan yana biri "Yangi O'zbekiston" gazetasidir. Gazeta tashkil etilgan yilidan boshlab sayti ishga tushirildi, ijtimoiy tarmoqlarda sahifalari ochildi, telegram messengerida rasmiy kanali yurgizila boshlandi. 2023-yildan boshlab, yutub platformasiga e'tibor kuchaytirildi. Bugungi kunda ushbu tahririyat qoshida mediamarkaz faoliyat ko'rsatadi. Unga tahririyat ichidan va chet mualliflar orasidan aynan onlayn format uchun kontent tayyorlay oladigan jurnalist, operator, montajchi hamda boshqa soha mutaxassisleri tanlab olingan. Buning natijasida

tahririyat ham poligrafik, ham onlayn formatda kontent taqdim etishga erishgan. Bundan shuni ko'rish mumkinki, tahririyat onlayn formatini kundalik yangiliklarni tezkor ravishda berishga yo'naltirgan bo'lsa, poligrafik formatida ana shu yangiliklarni kengroq sharhiga va tahliliga e'tibor qaratadi.

"Ishonch" gazetasi qoshida ham shunday mediamarkaz faoliyati yo'lga qo'yilgan bo'lib, ishlash mexanizmi "Yangi O'zbekiston" nashri bilan deyarli bir xil. Faqat farqi, mediamarkazga televideniye yo'nalishida ko'p yillik tajribaga ega jurnalistlar ham jalb qilingan.

Tahlillardan shu jihat ma'lum bo'ldiki, videokontentlarda, asosan, tahliliy yondashuv ustun turadi. Sababi, tahririyat respublikaning top yangiliklar saytlari bilan xabarlarni tezkor yetkazish borasida sog'lom raqobatga kirisha olmaydi. Demak, onlayn format uchun ham videokontent tayyorlashda tahlil ustunlikka ega bo'lmoqda.

Tahririyatda nafaqat matn+foto, matn+foto+video formatda, balki foto+audio tarzda ham axborot uzatish yo'lga qo'yilgan. Xususan, 16.04.2024 yilda "Yangi O'zbekiston" nashrining telegram rasmiy kanali orqali e'lon qilingan "1,5 ming dollar maosh" materiali jurnalist tomonidan o'qib eshittirilgan. #Audiomaqola heshtegi ostida berilgan kontent bitta gapni tashkil etgan sarlavhadan iborat: "Yangi O'zbekiston" gazetasida chop qilingan "1,5 ming dollar maosh" nomli maqolaning audio variantini tinglashingiz mumkin". Postdan maqola va uning muallifining fotosi tushirilgan poster joy olgan. Shu poster ustiga maqolaning audiovarianti joylangan. Bu imkoniyati cheklanganlar hamda uzun post o'qiy olmaydigan, lekin gazeta mutolaa qilishni istaydigan qatlam uchun qulayliklardan biri hisoblanadi.

"Jadid" gazetasi 2024-yil 1-yanvardan chiqa boshlagan bo'lishiga qaramasdan, 10-yanvardan onlayn formatini yo'lga qo'ygan. Ijtimoiy tarmoqlar, yutub hamda telegram platformalarida rasmiy kanallar ochilib, turli kontentlar joylana boshlagan. Nashrning rasmiy telegram kanalida postlar joylashuvi, sarlavha, poster dizayni kabilarda kreativlik ko'zga tashlanadi. O'quvchi gazetaning yangi sonini o'qishi uchun pdf ochishi yoki saytga o'tib, uning sahifalari yuklanishini kutib o'tirishi shart emas. Telegram messengerida bu masala sodalashtirilgan tartibda berilgani tahririyatning yutug'i hisoblanadi. Sababi, bugungi kunda auditoriya uchun kurash ketmoqda. Buning ustiga auditoriya – erinchoq. Unga maksimal darajada qulaylik va servis yaxshi bo'lgan obyekt mahsulotini sotib oladi, iste'mol qiladi. Shu jumladan, axborotni ham qulay tarzda taqdim etgan mediadan qabul qilishni ma'qul ko'radi. "Jadid"ning rasmiy telegram kanalida auditoriya bilan kommunikatsiya to'g'ri va samarali yo'lga qo'yilayotganini undagi intellektual so'rovnomalar, konkurslar tashkil etilayotganidan anglash mumkin.

Filologiya fanlari doktori Nozima Muratovaga ko'ra, milliy mass-mediada qog'oz o'z dolzarbligini yo'qotib

(Murojaat sanasi: 21.02.2024)

bo'lgan, endi raqamlashtirish vaqti kelgan. "Yangi formatda hamma narsa: tartib, taqdimot, uslub, til, vizual komponentlar, material shakli boshqacha. Raqamli makonda gazeta uslubini o'qib bo'lmaydi. Bu shuni anglatadiki, matnni tashkil qilish eng qiyin narsa – gazeta materialini tarmoq formati uchun qayta ishlash. Shuning uchun, uni yozishda muallif matnni smartfon yoki planshet ekranidan dinamik ravishda o'qishga qaratilgan bo'lishi kerak"¹².

Olimaning fikrlarida jon bor. To'g'ri, gazeta va gazeton o'rtasidagi kommunikatsiya formati o'zgardi, raqamli shaklga o'tib bo'ldi. Kontent tayyorlash formati ham texnika va texnologiya ta'sirida o'zgarishga yuz tutdi. Ammo tahliliy jurnalistika hali o'z o'rnini yo'qotgani yo'q.

Kontent formatidagi integratsiyaga – janr, uslub, mavzu tanlashdan tortib, uning taqdim etilgunigacha bo'lgan jarayondagi o'ziga xoslik. Ya'ni talabdan kelib chiqib, kontenti qanday bo'lishini nashrning o'zi hal etadi va shunga mos ravishda tayyorlaydi.

Kommunikatsiya formati – tayyor kontentning iste'molchilarga jo'natiladigan kanallari. Buni ham talabdan kelib chiqib, tahririyatning o'zi belgilaydi.

Bosma nashrning kommunikatsiya formatlarini quyidagicha tasniflash mumkin. Bular:

– *gazeta yoki jurnalning sayti*. Raqamlashuvning klassik shakliga aylanayotgan mazkur format ham qimmat, ham ko'p resurs talab qiladigan kanal turi. Klassik shakl deyishimizga sabab, bugungi kunda bu kanal turi ham auditoriya e'tiboridan chetda qolmoqda. Dunyoning mashhur nashrlarining saytlari bundan mustasno. Ammo mahalliy mediada nashrlarning qilayotgan asosiy xatosi, sayt konsepsiyasini noto'g'ri shakllantirishidir. Sayt vizualidan tortib kontent mazmunigacha bo'lgan jarayonda kreativlik yetishmasligini qayd etish zarur. Undan ham asosiysi, kommunikatsiyaning to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligidir. Gazeta saytiga kirgan har qanday obunachi izlagan axborotini topish barobarida tahririyat xodimlariga murojaat qilishi, suhbatlashishi, o'z muammolarini bildirib olishi muhimdir;

– *gazeta yoki jurnalning ijtimoiy tarmoqdagi sahifasi*. To'liq kommunikatsiyaga asoslangan bu format saytni axborot maydonidan siqib chiqarmoqda deyish

mumkin. Boshqa tomondan aynan shu ijtimoiy sahifa yoki messenjerlar orqali o'quvchi saytga yo'naltirilmoqda. Ma'lumki, bugungi auditoriya ko'zini ochishi bilan gazeta o'qimaydi, televizor ko'rmaydi, balki mobil qurilmasini qo'lga olib, ijtimoiy tarmoqqa kiradi. Aynan shu ommaviy odat sabab axborot uzatish va iste'mol tartibi, formati o'zgarib ketdi, deyish mumkin. Bu format orqali o'quvchi nashrning yangi soni mundarijasi bilan tanishish barobarida, uni yaqinlariga ulashish imkoniga ham ega bo'ladi. Qolaversa, bu orqali nashr shov-shuvli maqolasini oldindan anons shaklida e'lon qilishi yoki auditoriyasi fikrini muntazam ravishda o'rganib borishi mumkin;

– *mobil ilovalar*. Bugungi kunda har bir inson qo'lida sensorli telefon bor ekan, mobil ilovalar ommalashib boraveradi. Qo'llanilish va ommaviylik jihatidan ijtimoiy tarmoqlarga tenglasha olmasa-da, mutolaa madaniyati yuqori darajada hisoblangan davlatlarda faol foydalaniladi. Mobil ilovalar, asosan, onlayn obuna yoki bir martalik, ko'p martalik to'lov shakllari mavjud bo'lib, gazetaning poligrafik formatidan ancha arzon tushadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, respublikaning yetakchi nashrlari tomonidan o'z axborot uzatish shakli hamda formatini o'zgartirishga harakatlar boshlangan. Poligrafik nusxada qaynoq yangiliklar berish to'xtagan. Aksincha, tanqidiy-tahliliy hamda adabiy-badiiy materiallarga keng o'rin berilmoqda. An'anaviy multimedia-viy kontent matn+foto+video ko'rinishida rivojlangan bo'lsa, endilikda foto+audio, infografika+audio, qisqa matn+video ko'rinishidagi shakllari ham yuzaga kelgan. Gazetalarda videoni tomosha qilish, boshqa alifboda o'qish, saytdagi nusxasini o'qish kabi maqsadlarga yo'naltirilgan QR-kod amaliyoti ham mavjud.

Aynan bosma nashrlarning onlayn formatida reportaj janridan ko'ra, hafta mobaynida aktual bo'lib turgan mavzularning tahlilini video formatda berish amaliyoti ko'proq kuzatildi. Yirik yangiliklar saytlari axborotni birinchi manbasiga aylanishga harakat qilsa, gazeta tahririyatlarida poligrafik formatdagi yondashuvga mos onlaynda ham tanqidiy-tahliliy yo'nalishda kontent tayyorlashga ko'proq urg'u berilmoqda.

12 Муратова Н. Цифровая повестка печатных сми. https://ictnews.uz/17/04/2019/digital_agenda/. (Murojaat sanasi: 16.07.2024)

Okila TURAKULOVA,
Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti
universiteti O'zbek tili va adabiyoti ta'limi kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)
shahrizodf@mail.ru

ISKANDAR – ADOLATLI SHOH

(Adabiyot darslarida Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonini o'rganish)

Annotatsiya: mazkur maqolada xalqimiz ma'naviy merosining ajralmas qismi bo'lgan ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy ijodini o'rganish, shoir ijodining o'ziga xos xususiyatlari, badiiyati, epik asarlarining tarbiyaviy masalalarini yoritishga harakat qilingan. Xususan, "Xamsa"ning beshinchi dostoni "Saddi Iskandariy"da mashhur siymolardan biri jahongir Iskandar obrazining yaratilishi, uning tarixiy asoslari, genezisi haqida tushunchalar keltiriladi. Badiiy adabiyotda Iskandar obrazining turlicha talqinlari haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: "Xamsa", "Saddi Iskandariy", doston, adolat ta'rifi, Alisher Navoiy, ijodi, adolatli shoh, yakunlovchi, qahramon, "Zulqarnayn".

Аннотация: в данной статье предпринята попытка изучить творчество великого поэта и мыслителя Алишера Навои, являющегося неотъемлемой частью духовного наследия нашего народа, и пролить свет на просветительские вопросы творчества поэта, его творчества, эпических произведений. В частности, в пятом эпосе «Хамса» «Садди Искандари» одним из известных персонажей является создание образа всемирно известного Искандара, его исторических основ и генезиса. В литературе даны различные интерпретации образа Александра.

Annotation: «Хамса», «Садди Искандари», эпос, определение справедливости, Алишер Навои, созидание, справедливый царь, финишер, герой, «Зулькарнаин».

Key words: "Khamasa", "Saddi Iskandari", epic, definition of justice, Alisher Navoi, creation, just king, finisher, hero, "Zulqarnain".

Adabiy ta'limda badiiy matnni, uning zamiriga yashirin, sirli, jozibali ifodalarni va bu ifodalardan kelib chiqadigan mantiqiy ma'nolarni ilg'ash o'qituvchi uchun oson, lekin hali hayot tajribasi kam, badiiyat olamining sirlarini anglash malakasi shakllanmagan o'quvchi uchun ancha murakkab. Shuning uchun ham o'qituvchida badiiy asar timsollarining ruhiy-hissiy holatlarini o'quvchilarga anglatish, ularning yoshiga, ruhiga, o'zlashtira olishiga mos tarzda ularning ko'ngil mulkiga aylantiruvchi adabiy vositachi bo'lishi lozim. Doston matnini o'quvchi ma'naviy mulkiga aylanishi o'qituvchining mahoratiga bog'liq. O'quvchilar ustozga ergashib, badiiy asarni kashf etishga, asar matni zamiridagi jozibani anglashga odatlanadi. Bu hol ularning kitobxonlik darajasini, kitob o'qish madaniyatini oshiradi, badiiy so'z ustida ishlashga o'rgatadi. Shu nuqtayi nazardan "Saddi Iskandariy" dostonini o'qituvchi sujet mazmunini tanishtirishdan boshlashi lozim.

Bu asar dunyodagi eng mashhur siymolardan biri jahongir Iskandarga bag'ishlangan bo'lib, "Xamsa"ning yakunlovchi dostonidir. Chiqishda uni Iskandar Zulqarnayn deb ataydilar. "Zulqarnayn" so'zining ikki ma'nosi bor: birinchi ma'nosi – shoxli degani. Ikkinchi ma'nosi – kun chiqish va kun botish hukmdori degani.

"Saddi Iskandariy" "Xamsa"dagi eng yirik dostonidir. U 89 bob va 7215 baytdan tashkil topgan. Asar voqealari Iskandarning tug'ilishidan boshlanadi. Bo'lajak

Iskandarning otasi Faylaqus Tangridan farzand so'raydi. Bir kuni ovdan qaytarkan, shaharga kiraverishdagi vayronada yangi ko'zi yorigan ayolga duch keladi. Chaqaloq o'g'il bola bo'lib, tirik, ona esa o'lib qolgan edi. Shoh o'likni dafn ettiradi, bolani o'g'il qilib oladi. Unga Iskandar deb nom qo'yib, tarbiyasi bilan shug'ullanadi. O'limi oldidan esa uni valiahd qilib tayinlaydi.

Dostonning keyingi bobida himmat haqida gap ketadi. Shoir Iskandar tarixini yozmoqchi emas. Iskandar bilan bog'liq voqealarning ma'nosini ochmoqchi. Shuning uchun voqealar izoh va talqinlar, hikoyatlar, savol-javob va lirik chekinishlar bilan almashinib keladi. Iskandar taxtga chiqar ekan, o'z atrofiga olimlarni to'playdi, ularning maslahati bilan ish ko'radi. U taxtni egallashga qiziqmaydi. Otasi unga taxtni topshirganida qattiq tashvishda qoladi. Oxiri xalqni yig'ib, maslahat soladi. Xalq uning shoh bo'lishini qattiq talab qilib turib olgandan keyingina Arastu unga toj kiygizadi.

Dostonda oldin adolatning ta'rifi beriladi. Bu ta'rif hadislar vositasida tushuntiriladi. Masalan, bir soatlik adolat farishtalarning, dunyodagi barcha insonlarning toatidan afzal degan hadis keltiriladi. So'ng Hindistonni olganda elga qilgan birgina adolati bilan jannatga tushgan Mahmud G'aznaviy haqidagi hikoyat ilova qilinadi. "Hikmat" bobidan esa Iskandarning Arastu bilan adolat haqidagi savol-javobi o'rin olgan. Arastu fikricha, shoh odil bo'lsa, olam unga tobe bo'ladi.

Hazrat Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni prototipi aslida bizning ajdodlarimizdan biri emasmikan, degan fikr ko’pchilikni qiziqtirsa kerak. Negaki, har bir asarida milliylik ufurib turgan, turkiylar sha’nini yuksaltirishdek oliyanob maqsad yo’lida butun umrini sarflagan buyuk shoir “Xamsa”dek yirik asarida o’z maslagini yanada kengroq amalga oshirishga intilgan bo’lishi tabiiy.

Asar bosh qahramoni kimligini aniqlash uchun, bizningcha, asarga oddiy kitobxon, badiiy adabiyot shaydosi sifatida yondashishning o’zi kamlik qiladi. Dostonni uyg’oq qalbli inson nigohi bilan Navoiy yashagan davr tarixini teran tahlil qilgan holda mutolaa qilmoq kerak. Ma’lumki, Alisher Navoiy yashagan davrda ilmiy adabiyotlar asosan arab tilida, badiiy adabiyot esa fors tilida bitilar edi. Bu bir necha yildan beri davom etib kelayotgan an’analigi bois, mazkur tillarning nufuzi baland edi. Boz ustiga forsiylar “Shohnomaxonlik”, “Xamsaxonlik” qilishar va forsiyda shunday mumtoz asarlar bitilgani bilan faxrlanishar edi. Ayrim saroy shoirlari esa ochiqdan-ochiq turkiy tilni kamsitardi ham. Shunday vaqtda Navoiydek shoir jim turishi mumkin emas.

“Saddi Iskandariy” va uning bosh qahramoni kim edi?

Dostondagi Iskandar bizga tarixdan ma’lum Aleksandr Makedonskiyga aslo o’xshamaydi. Mutaxassislarning aytishicha, Qur’oni karimda zikr etilgan Zulqarnayn Akbar bilan Aleksandr Makedonskiy boshqa-boshqa odamlar. Makedoniyalik Iskandar Ollohning yagonaligiga imon keltirgan mo’min emas. Ya’juj va Ma’jujdan himoya devorini qurgan Zulqarnayn esa mo’min odamdir. “Himoya devori”ni makedoniyalik Aleksandr qurgan bo’lganida uni qadimshunos olimlar allaqachon topgan bo’lar edi.

Ammo, olimlarni qiynab kelayotgan muammo shundaki, Aleksandr Makedonskiy bilan Qur’oni karimda zikr etilgan Zulqarnayn obrazi qaysi davrda birlashib ketgan? Aniqrog’i, Zulqarnaynga Iskandar yoki Iskandarga Zulqarnayn oti qachon, qaysi xalqqa mansub olim yoki shoir tomonidan qo’shib yuborilgan?..

Ba’zi olimlarning fikricha, dostondagi obrazlar haqiqiy tarixiy shaxslardir. Jumladan, Arastu – Aristotel, Iskandar – Aleksandr. Shoir asarida ularni ulug’lamagan, o’zidan oldingi xamsanavislar kabi ular vositasida ideal shoh obrazini yaratgan.

Navoiy o’z salaflaridan farqli o’laroq, dostondagi ideal shoh obrazini orzu-umidlari, samoviy xayollaridan yaratmagan. Uni haqiqiy hayotdan topgan. Bu esa o’z navbatida doston voqealarini reallashtirishga xizmat qilgan.

Asarning XIX bobi quyidagi so’zlar bilan boshlanadi: “Iskandarning saltanat tojidan sarkashliq qilib, xilofat taxtidin ayoq tortqoni va Rum ahli boshlarin oyog’iga qo’yub, aning maqdamidin taxt poyasin baland qilib, toj qadrin arjumand qilg’onlari va aning adli aynining quyoshi bila zulm shomining xuffoshin ko’r etib jahonni

yorutqoni va zulm ahlining zulmatdek olam yuzidin qiroq tutqoni”.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Filipp Ikkinchi (Faylaqus) dostonida tasvirlanganidek, Eron shohiga boj to’lab turuvchi vassal davlat rahbari emas, aksincha, buyuk imperiyachilik vasvasasiga uchragan tajovuzkor hukmdor bo’lgan. U miloddan oldingi 359-yildan 338-yilgacha Bolqon yarim oroli atrofidagi Fokida, Fessaliya, Xalkidika, Frakiya va boshqa davlatlarni bosqinchilik yo’li bilan Makedoniyaga qo’shib olgan. 338-yili Xeroniya yaqinida yunon polislarining birlashgan qo’shinlarini tor-mor keltirib, butun Yunonistonni Makedoniyaga bo’ysundirgan. U Eronga hujum boshlash arafasida turganda qizining to’yi kuni o’ldirilgan.

Shu birgina misoldan ayon bo’ladiki, “Saddi Iskandariy”dagi Faylaqus bilan tarixiy shaxs Filipp Ikkinchi o’rtasida mutlaqo o’xshashlik yo’q. Aksincha, bu ikkisi tamoman boshqa toifa odamlar. Shuningdek, ayni masalaga tarixiylik yuzasidan baho berilsa, otasi dushmanlari tomonidan o’ldirilib, vaziyat toj-u taxtni kuch bilan o’z qo’lida ushlab turishni taqozo qilib qolgan tig’iz bir paytda Aleksandrning taxtga chiqishdan bosh tortib tamanno qilishi mantiqqa to’g’ri kelmaydi. Zero, bir lahzalik xotirjamlik uning ham boshini olib ketishi hech gap emasligiga har qanday siyosatdan yiroq odamning ham aqli yetadi. Demak, kamtarlik, xokisorlik, adolatparvarlik xususidagi bu bob Aleksandr Makedonskiy haqida emas.

Asarda tasvirlangan voqea Navoiydan u qadar uzoq bo’lmagan davrda yuz bergan.

Dostonning XXVII bobida yosh, tajribasiz, ammo jasoratli hukmdor Iskandar va hisobsiz qo’shini bo’lgan Doro bilan to’qnashgani tasvirlanadi. Doroning qo’shini Iskandarnikidan bir necha barobar ko’pligi aytiladi. Urushda Eron shohining ikki nafar sarkardasi xiyonatga yuz tutadi. Ular jangning borishini kuzatayotgan Doroning ikki yonidan kelib unga tig’ sanchishadi. Shu bilan jang nihoyasiga yetadi. Doroning vasiyatlarini tinglagan Iskandar vafotidan so’ng uni izzat-ikrom bilan dafn etib, o’z hukmdorini sotgan xoinlarni quyidagicha jazolaydi:

Topib chunki Doro ishidan farog’,

Tutub iki qotilni aylab so’rog’.¹

Yana bir voqea. Dostonning XXXV bobida jahondorlik iddaosi bilan chiqqan Iskandar qishni Qorabog’da o’tkazadi. Bu yerda u ilm-u hikmat ahllari, harbiy sarkardalar bilan majlislar tuzadi, yaqinlariga mehribonliklar ko’rsatib, ularga Tangridan madad so’raydi. Bu ishlardan forig’ bo’lgan chog’larda ot minib, Aras daryosi bo’yiga shikorga chiqib, daryo bo’yidagi o’rmonlarni sayr qilib hordiq chiqaradi.

Ki chun qildi qishloq azmiga shoh,

Qarabog’i Arronni oromgoh...

“Saddi Iskandariy”da dostonning bosh qahramoni Ko’hak (Zarafshon) daryosi bo’yida bir go’zal shahar bino ettirgani va uni Samarqand atagani haqida gap boradi.

1 Maxsumov I. “Saddi Iskandariy” nasriy bayoni. 2020

*Iskandar otodi Samarqand ani,
Samarqandi firdavsmonand ani.²*

Dostonning XXXI bobida Iskandarning vafotidan so'ng dilbandining qabrini makon etib tun-u kun farzand dog'ida o'rtanayotgan onaga tasalli berish maqsadida yetti donishmand tashrif buyuradi. Ular – Aflotun, Suqrot, Balinos, Buqrot, Hurmuz, Farfanyus, Arastulardir. Dostonda Arastu – piri komil, Iskandar esa komillikka intilgan murid timsolidir. Iskandar asar rivojida bot-bot Arastuga o'zi yechimini topolmayotgan masalalar yuzasidan savollar bilan murojaat etadi

2 Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami: 20 tomlik. – T.: Fan, 2003.

va ustozidan olgan javoblari bilan bilimini boyitib boradi.

Demak, Iskandar ramziy obraz, xolos. Shoir asarida tarixiylik emas, badiiylik asosiy o'rin tutadi. Shu jihatdan Iskandar timsolida adolatli shoh haqidagi fikrlar ilgari surilgan. Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, asardagi ijobiy obraz prototipini topish ijodkorning ixlosiga bog'liq hodisa. Navoiy dahosi ana shu hodisaga katta mafkuraviy vazifa yuklab yuborgan. Bundan tashqari, shoir asarni yozishda juda ko'plab tarixiy adabiyotlardan foydalanganini ham ta'kidlab o'tgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maxsumov I. "Saddi Iskandariy" nasriy bayoni. 2020.
2. A.A'zamov. Munojotnoma. – T., 2001.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami: 20 tomlik. – T.: Fan, 2003.
4. http://www.kutubxona.com/Turkum:Alisher_Navoiy
5. Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. – T.: Fan, 2000.

Matluba SHUKUROVA,
Alfraganus universiteti o'qituvchisi

TURG'UN BIRIKMALARDA “AYOL” MAVZUSINING IFODALANISHI

Annotasiya: turg'un birikmalar, xususan, maqol va matallarning konnotativ ma'noda qo'llanilishi she'riy nutqda obrazlilikni oshirib, til birliklarining ma'no qirralarini ochishga, ifodalanayotgan voqelik yoki kechinmalarni ixcham va yorqin aks ettirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada turg'un birikmalarda “ayol” konseptining aktuallashuvi O'zbekiston xalq shoiri Enaxon Siddiqova she'rlari misolida tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: *lingvokulturologiya, ayol, qadriyat, ramziylik, turg'un birikma, ona, mentalitet, ibora.*

Аннотация: использование устойчивых соединений, в частности, пословиц и маталов, в коннотативном смысле повышает образность поэтической речи, помогает раскрыть смысловые грани языковых единиц, компактно и ярко отразить выражаемые реалии или переживания. В данной статье исследуется актуализация концепта “женщина” в устойчивых соединениях на примере стихотворений народной поэтессы Узбекистана Енахан Сиддиковой.

Ключевые слова: *лингвокультурология, женщина, ценность, символизм, застойное соединение, мать, менталитет, самовыражение.*

Lingvokulturologiya atamasi dastlab V.N.Teliya tomonidan yuritilayotgan frazeologik maktab ishlari-da, V.A.Maslova, A.D.Arutyunova, Y.S.Stepanov, V.V.Vorobev, V.Shaklein kabi tadqiqotchilarning ishlari-da, asosan, frazeologizm va paremalarning milliy-madaniy tabiatini tadqiq qilishga qaratilgan izlanishlarda paydo bo'ldi. Shuni e'tiborliki, lingvokulturologiya yo'nalishi shakllangunga qadar ham frazeologizm va paremalar madaniy belgilarni aks ettiruvchi o'ziga xos til birliklari

sifatida tadqiqotchilarni doimo qiziqtirib kelgan edi. Til va madaniyat munosabati masalasi talqini milliy-madaniy mentalitetga oid tasavvurlardan foydalanib, lingvistik muammolarni hal qilishga yo'naltiriladi.

Madaniyatshunos olimlar madaniyatni o'rganishga nisbatan qator yondashuvlar mavjudligini ta'kidlaydilar. Aynan, turg'un birliklarni lingvokulturologik jihatdan konseptual tahlil qilishda ana shu aspektlarga tayanish yaxshi samara beradi. Ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

Axborotga asoslangan yondashuv. Bunda madaniyat axborotni tuzish, saqlash va uzatish tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Ramziylik tamoyili madaniyatda ramzlarning ishlashiga e'tibor qaratadi. Madaniyat — bu “ramzlardan iborat olam”dir (Y.M.Lotman). Alohida etnik mazmunga ega madaniy belgilarning ayrimlari xalqlarning ramziga aylanishi mumkin: paxta, do'ppi, tandir o'zbeklar uchun va hokazo.

Qadriyatlarga ko'ra yondashuv. Obyektni qadriyat sifatida baholash qobiliyati insonning qadriyat haqidagi qarashlariga bog'liq. Aytaylik, ayol konseptosferasidagi singil tushunchasi o'zbek mentaliteti uchun nozik qadriyat hisoblanadi. Hatto ota-onalarning o'g'il farzandlarga bo'lgan munosabati ham ularning singillarini qay darajada qadrlashlariga qarab belgilanadi. Naql qilishlaricha, bug'doy pishig'i mahalida bug'doyzor oralab yurishga faqat singlisini yo'qlab borayotgan akalar uchungina ruxsat berilar ekan.

Konseptlarni tadqiq qilish til tashuvchilarining muayyan madaniy etnoguruhga mansubligi, til birliklarining universal va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. “Ayol” konsepti milliy mentalitetning asosiy belgilarini o'zida aks ettiruvchi tushunchalardan biri sifatida turg'un birikmalarda ham o'z ifodasini topishi tabiiydir.

Shu davrga qadar o'zbek tilshunosligida turg'un birikmalar tushunchasi ostida tizimlashtirish mumkin bo'lgan paremiologik birliklar, frazeologizmlar, turg'un o'xshatishlar, tasviriy ifodalar alohida-alohida hodisa sifatida qaralar edi. So'nggi yillarda ular nutqqa tayyor holda olib kiriladigan mohiyatan bir-biriga yaqin lisoniy birliklar sifatida turg'un birikmalar, barqaror birikmalar kabi atamalar ostida o'rganila boshladi.

So'zlarning turg'un birikmasi nutqning o'zida tuzilmay, tilda bir butun holda mavjud bo'lib, nutqqa yaxlitligicha kiritiladigan birliklar.[14;296]

Turg'un birikmalar. “Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.”[8;340] Iboralar, maqol-matallar va hikmatli so'zlar barqaror birikmalar hisoblanadi.[4;11] S.E.Shodiyev tarkibli terminlarni ham turg'un birikmalar qatoriga kiritish tarafdori. Faqat bu o'rinda yana ma'no majoziyliigi, obrazlilik, tilda tayyor holda mavjudlik kabi masalalarga murojaat etishga to'g'ri keladi. [11;71-75]

Professor A.Mamatov esa “Tarkibli atamalar, tarkibli onomastik birliklar, murakkab terminlar va parafrazalar, sof turg'un birikmalar, idiomatik birikmalarni frazeologik iboralardan farqlash va ularning semantik-sintaktik derivatsiyasini ilmiy asoslash zarur”, — deb hisoblaydi.[5]

Muayyan etnik qatlam hayotining o'ziga xos turmush tarzi, dunyoqarashi, tarixiy-madaniy tajribasi va til imkoniyatlarining boy zaxirasini o'zida jamlagan turg'un birikmalar xalq donishmandligining mental ifodalari

bo'lib, uzoq yillar davomida shakllanadi va nutqda tayyor holda qo'llanadi. Ijodkorlar o'z fikrini lo'nda va ixcham ifodalash, voqea va hodisalarni, inson ruhiy holatini qabariq shaklda tasvirlash maqsadida tildagi maqol, matal, turg'un o'xshatish va iboralarni faol qo'llaydilar. Bunday til birliklaridan foydalanishning qulayligi shundaki, ularning semantik doirasi har bir nutqiy vaziyat uchun muvofiqlashish imkoniyatiga ega bo'lib, ijodkorlar o'z badiiy tafakkuri orqali ularning yangi ma'no qirralarini, boshqalariga o'xshamaydigan jozibador talqinini kashf etishga intiladilar. E'tiborli jihati shundaki, turg'un birikmalardan foydalanishda har bir ijodkor individual yondashadi va shu tariqa, tilning lug'at boyligiga yangi ifodalar qo'shila boradi.

Turg'un o'xshatishlarning mohiyati shundan iboratki, ularda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi, bunday o'xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo'llangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan til jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg'unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo'ladi. Bunday o'xshatishlar xuddi tildagi tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi.[6;240]

D.Xudayberganova va N.Mahmudovlarning “O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati”da berilgan “ayol” konseptosferasi doirasidagi turg'un o'xshatishlarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1) ayolning tashqi ko'rinishini tavsiflovchi o'xshatishlar: *anorday yuz, gulday chiroyli, kulchaday yuzli, malikaday chiroyli, popukday chiroyli, yog'ochday beo'xshov, kaltakesakday sovuq, koptokday yumaloq, koptokday xo'ppa semiz, kosovday beo'xshov, kosovday ozg'in;*

2) ayolning xarakteri, fe'l-atvorini tavsiflovchi o'xshatishlar: *boladay sodda, ishonuvchan, go'dakday beg'ubor, go'dakday yoqimtoy, ipakday muloyim, itday vafodor, lattaday bo'sh, metinday irodali, musichaday beozor;*

3) ayolga xos biror belgi, xususiyatni tavsiflovchi o'xshatishlar: *gilosday lab, durday tishlar, yoqutday lab, zulukday qop-qora sochlar, kamonday qoshlar, kumushday jarangdor ovoz (yosh qiz-juvonlarga nisbatan), kumushday oppoq sochli (katta yoshdagi ayollarga nisbatan), malikalarday baxtli, popukday qosh-ko'zlar;*

4) ayolning xatti-harakatlarini tavsiflovchi o'xshatishlar: *atlasday tovlanmoq, zulukday yopishib olmoq, kanaday yopishib olmoq (munosabatlarga nisbatan), ilonday zaharli, ilonday avramoq, itday ishlamoq, itday sarson bo'lmoq, itday charchamoq, kamalakday tovlanib, kamalakday egilib, kapalakday yengil harakat qilmoq, farishtaday yengil harakat qilmoq, kelinchakday yasanmoq, kelinchakday nozlanmoq, kiyikday chaqqon, ohuday hurkak, koptokday sakramoq, lavlagiday qizarmoq, lattaday shalviramoq, loladay qizarmoq;*

5) ayolga munosabatni ifodalovchi o'xshatishlar: *jonday aziz, jonday ardoqli, ko'z qorachig'iday asramoq, onaday aziz, onaday mehribon;*

6) ayollarga xos narsa-buyumlar asosidagi

o'xshatishlar: *angishvonaday kichkina, ona sutiday halol*.

Tasnifdan ko'rinib turibdiki, o'zbek mentalitetida ayolga nisbatan munosabatni belgilashda uning fe'l-atvori, ichki go'zalligi va xatti-harakatlari muhim ahamiyatga ega.

Ibora. "Bittadan ortiq leksik negizdan tarkib topgan, tuzilishi jihatidan birikmaga, gapga teng, mazmunan so'zga ekvivalent, yaxlitligicha ustama ko'chma ma'no anglatuvchi lug'aviy birlikka ibora (frazologik birlik) deyiladi." [10;3] O'zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev, H.Berdiyev, B.Yo'ldoshev, S.Akobirov, A.Mamatov, B.Xo'jaxonov, E.Umarov, V.X.Qodirov, A.M.Bushuy, M.I.Umarxo'jayev, D.Abdullayev kabi olimlar frazeologizmlarni o'rganish va tizimlashtirishga katta hissa qo'shganlar.

Frazeologik konnotatsiya etnik, madaniy-tarixiy va milliy-lingvistik xarakterdagi aylanmaning etimologik kelib chiqishi haqida turli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ma'noning konnotativ mikrokomponenti kommunikatorlarni hissiy holati, aql-zakovati, ijtimoiy mavqeyi, kommunikativligi nuqtayi nazaridan tavsiflaydi. Frazeologik konnotatsiyani bunday tushunish uni diskursiv idiomani pragmatik ma'nosi (ta'siri) asosi deb hisoblash imkonini beradi. Diskursiv idiomalarning pragmatik ma'no tarkibida ekspressiv, chaqiruvchi (appellativ), fatik va estetik komponentlarni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Xalq mentaliteti, madaniyati haqidagi boy ma'lumotlarni taqdim etishda tilning frazeologik tarkibi har jihatdan muhim manba hisoblanadi. Ularda mifologik tasavvurlar, urf-odatlar, rasm-rusum va marosimlar, diniy-ma'naviy qadriyatlar haqidagi qarashlari o'zgarmay saqlangan bo'ladi. Shuning uchun ham badiiy matnlarda xalq ruhiyatini, milliylikni qabariq holda ifodalovchi uslubiy vositalardan biri sifatida faol qo'llanadi.

Frazeologik birliklarning semantik derivatsiyasini ta'minlovchi omillarni o'rganish, yozuvchi va shoirlarning ularning stilistik imkoniyatlaridan qay darajada foydalana olishlari nuqtayi nazaridan hozirgi kunga qadar Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Hamid Olimjon, Oydin, Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Zulfiya, Maqsud Shayxzoda, Shuhrat, Said Ahmad va boshqalarning asarlarida qo'llanilgan frazemalar ma'lum darajada tadqiqot obyekti bo'lgan. [3;11]

Frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari ularning boshqa til birliklariga nisbatan yetakchi belgisi ekanligi doim e'tirof etiladi: "Albatta, tildagi har qanday birlik u yoki bu darajada milliy-madaniy o'ziga xosliklarni namoyon etadi. Ammo shunday til birliklari borki, ular milliy-madaniy injaliklarning benihoya betakror timsolidir. Shu ma'noda frazeologizmlar millat mentaliteti, madaniyati, turmush tarzi hamda uzoq yillik kuzatuvlarining qabariq ifodasidir". [9;240]

O'zbek tilidagi frazeologik birliklar orasida "ayol" konsepti doirasidagi til birliklari bilan bog'liq frazemalar u qadar ko'p emasligi kuzatildi:

ammamning buzog'i – landovur, lapashang;

onasini Uchqo'rg'ondan ko'rsatmoq (variantlari – *enasini Uchqo'rg'ondan ko'rsatmoq, achasini Uchqo'rg'ondan ko'rsatmoq*) – do'q qilish, qo'rqitishni ifodalaydi (ko'rsatib qo'yaman ma'nosida);

ona suti og'ziga keldi – haddan tashqari qiynalib ketdi;

ona suti og'zida (varianti – *ona suti og'zidan ketmagan*) – salbiy ma'noda hali yosh, tajribasiz;

bo'yi yetgan (varianti – *balog'atga yetgan (qiz)* – yoshi oila qurish darajasiga borgan;

ko'zi yorimoq – tug'moq;

kalavaning uchini topmoq (kasb-kor nuqtayi nazariidan ayol konsepti doirasiga kiritish mumkin) – jumboqni hal qilish yo'lini topmoq.

Biroq, shuni aytib o'tish joizki, *sabr kosasi to'ldi, yuragi uvushdi, ichi achidi, yog' tushsa yalaguday (tozalamoq, toza tutmoq) bag'ri keng, yuzi yorishdi, istarasi issiq, yuzidan nur yog'iladi* kabi juda ko'p iboralarning konseptual mazmunini tashkil etuvchi xususiyatlar "ayol" konsepti strukturasining turli darajadagi elementlarini, eng muhimi, o'zbek tilida so'zlashuvchilar uchun ma'lum va tushunarli bo'lgan ifodalarni bera oladi, ma'lum bir nutqiy vaziyat bilan, kontekst bilan bog'liq holatlarni ifodalay oladi.

She'riy matnlar bo'yicha "ayol" konsepti strukturasida uchta mikrokonsept aniqlandi: "ayolning tashqi xususiyatlari", "ayolning ichki xususiyatlari", "ijtimoiy insoniy xususiyatlar".

Jamiyatda shakllangan ayol haqidagi g'oyalar: ayol uy xo'jaligini boshqarishi kerak, ayol oila uchun yaratilgan, ayol hayotining asosiy maqsadi – bolalar tug'ilishi, ta'lim va kasbiy faoliyatda o'zini o'zi anglashi, pokizalikka intilishi, atrofidagilarga mehribonligi, erkakka itoatkorligi, salbiy holatlarda esa ayol – janjalkash, ayol – qasoskor, ayol – o'zbilarmon, yolg'izlik, keksalik, kampir bo'lish og'riqli.

"Tashqi ko'rinish" jihatining tahlili shuni ko'rsatadiki, "go'zallik" belgisi yuqori nominal zichligi bilan ajralib turadi, ayol qiyofasini tasvirlashda frazeologik birlik semantikasi tashqi go'zallik bilan bog'lanishi mumkinligi muhim ahamiyatga ega.

Frazeologik birliklarda ichki go'zallik, ruhiy holat, chiroyli va did bilan kiyinish, fahm-farosatli bo'lish qobiliyati kabilar ijobiy baholi konnotativ ma'nolarni o'z ichiga oladi. Ayolning tashqi ko'rinishini tavsiflovchi salbiy baholovchi (*turqi sovuq, istarasi sovuq, sharti ketib, parti qolgan, eti borib ustixoniga yopishgan, qovog'idan qor yog'adi, yuzidan zahar tomadi*) konseptual tushunchalarni obyektivlashtirish "go'zallik yo'qligi", "ayollik latofati yetishmasligi", "jozibasi yo'qligi" kabi belgilarni yuzaga chiqaruvchi frazeologik birliklar idealga qarama-qarshi fikrlarni ifodalaydi.

Ayol, avvalo, ona sifatida butun umrini farzandiga baxshida etishi, bolasi uchun har qanday sinovlarga bardosh berishi va ularni hayotining mazmuni deb bilishi yetakchi motivatsion tamoyillar ekanligi barchaga ma'lum. Ijodkorlarning, aynan, ana shu jihatlarga urg'u berishda

frazeologik birliklardan foydalanish mahorati qo'l keladi. Shu nuqtayi nazardan, (*dardini*) *ichga yutmoq* iboralari onaning farzand uchun o'zligidan kechishi, fidoyiligini ifodalasa, *oro yo'lda qolmoq* iborasi onalik iztiroblarini qabariq holda aks ettiradi.

U bir daraxt, qayg'u, munglari,
Ko'z yoshlari ichiga oqqan.
Ichga yutib og'riq, unlarin
Bolalarin jonida boqqan. (E. Siddiqova)

Bilaman bu o'q ko'p ildizlab ketgan,
Ichimga yutaman ingroqlarimni.
Bizni omon qo'ymas qiyomatda ham.
Yulib otmang mitti bayroqlarimni! (E. Siddiqova)

Ajralish osonmi, nahot shunchalik,
Men o'zim... ko'nglimni o'ylaganim yo'q.
Oro yo'lda qolsam, topilar balki,
Sovigan yuragim yoqmoqqa bir cho'g'. (E. Siddiqova)

Maqol va matallar. H.Berdiyev, R.Rasulovlarning ta'kidlashicha, tilshunoslikda maqol-matal va hikmatli so'zlar "paremalar" deb ham yuritiladi. Paremalar mantiqiy fikrlashning mahsuli bo'lishi jihatidan umuminsoniy hodisa bo'lsa ham, har bir xalqning o'ziga xos yashash sharoiti, tarixiy rivojlanishi, dunyoqarashi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan bu mantiqiy xulosalarning ifodasi bo'lmish paremalar mazmuni, intonatsiyasi, tuzilishi, ifodalanishi jihatidan milliy xususiyatga ham ega bo'ladi. [1;11]

Matal. [arabcha] tugal ma'no ifodalamaydigan obrazli ibora, hikmatli so'z (mas., qizil qor yoqqanda, tuyaning dumi yerga tekkanda) (O'TIL, 3-jild, 555-b.)

Maqol. [arabcha – maqola, nutq, kichik asar; so'z, nutq] Hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda, pand-nasihat mazmuniga ega bo'lgan ixcham, obrazli, tugal ma'noli va hikmatli ibora, gap. (O'TIL, 3-jild, 569-b.) Shunisi qiziqki, "O'zbek tilining izohli lug'ati" dagi mana shu ikki izoh maqol va matal borasidagi chalkashliklarni anchayin bartaraf etib, to'g'ri tavsiflangan bo'lishiga qaramay, lug'at va to'plamlarda ularni aralashtirib yuborish hali-hamon uchray kelmoqda. Masalan, ziyou.uz saytida ma'lum bir maqollar berilgan. Lekin *Bir qarg'a bilan qish kelmas, Ko'pning duosi ko'l bo'lur, Ko'pning rizqi ko'l, Bog' jamoli bog'bondan, To'n kiyganniki, ot minganniki* kabi matallarning maqollar bilan bir qatorda berilishi, bizningcha, o'rinli emas. Zero, yuqorida ta'kidlanganidek, maqol pand-nasihat mazmuniga ega bo'lishi kerak. Masalan, *Bir qarg'a bilan qish kelmas* paremasi orqali tugal fikr ifodalanayotgan bo'lsa-da, bu holat, vaziyat haqidagi fikr bo'lib, kontekstda ko'chma ma'noda qo'llanadi. M.Qosimova maqol va matallarning farqlanmaslik holatini quyidagicha izohlaydi: "...ko'p o'rinlarda maqolning ixcham, obrazli va hikmatli ibora ekanligi e'tirof etiladi-yu, unda pand-nasihat, hayotiy qonun-qoida mazmuni ham borligi e'tibordan chetda

qoldiriladi. Bizningcha, maqol va matal munosabatidagi chalkashliklar ham, asosan, shundan kelib chiqadi. Aytaylik, "O'tangga so'yilgan kal uloq – senga-da bo'ladi shul uloq" – paremasida fikr bor, obrazlilik bor, hikmat bor, lekin pand-nasihat, qonun-qoida mazmuni to'g'ridan to'g'ri aks etmagan. Demak, shunga asoslanib, bema'lol, bu birlikni matal deb aytish mumkin. Negaki, uning ko'chma ma'nosi orqali ifodalangan majoziy fikr matn orqali yuzaga chiqadi." [12;73]

"O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi" saytida berilgan quyidagi fikrlar ham fikrimizni tasdiqlaydi: "...maqollar nutqda yaxlit hukm sifatida qo'llanilsa, matallar hukmning qismi funksiyasini bajaradi; maqollarning tematik doirasi keng bo'lsa, matallar konkret temaga va qat'iy funksional qo'llanilishga ega; ...maqollar ba'zan ko'chma, ba'zan o'z ma'nosida qo'llansa, matallar ham-ma vaqt ko'chma ma'no tashiydi". [14]

Odatda, paremiologik birliklarning hammasi ham lingvokulturologiya predmeti bo'lmisligi mumkin. Biroq, aksariyat maqol va matallar biror xalqning tarixi, madaniyati, turmushi, ma'naviyati bilan chambarchas bog'liq bo'lishi bilan xarakterlidir. Darhaqiqat, maqol va matallarning aksar qismi milliy ong stereotipi hisoblanadi.

Ziyouz.uz saytida "Oila va qo'shnichilik haqida maqollar" ruknida berilgan 255 ta maqol va mataldan 160 tasi bevosita "ayol" konsepti periferiyasi bilan bog'liqligi tadqiq etilayotgan konseptosfera verbalizatorlarining o'zbek milliy-madaniy mentaliteti va milliy lisoniy ongida qanchalik muhim ahamiyatga molik ekanligini ko'rsatadi. Ularning ayrimlarini keltirib o'tamiz.

1. Ayolning sarishtasi – Ro'zg'orning farishtasi.
2. Bir qizga yetti qo'shni – ota-ona.
3. Kelin bilan qaynona – o't bilan suv.
4. Kelin bo'yini yashirar, Tovushini tovdan oshirar.
5. Kelin bo'ldim – qaynonamga yoqmadim, Qaynona bo'ldim – kelinimga yoqmadim.
6. Qiziga joni achigan kelinini saqlar.
7. Qizim senga aytaman, Kelinim sen eshit.

Turg'un birikmalar, xususan, maqol va matallarning konnotativ ma'noda qo'llanilishi she'riy nutqda obrazlilikni oshirib, til birliklarining ma'no qirralarini ochishga, ifodalanayotgan voqelik yoki kechinmalarni ixcham va yorqin aks ettirishga xizmat qiladi. Lingvopoetik tahlilda til vositalarining poetik aktualashuvini aniqlash muhim tamoyillardan biri hisoblanar ekan, "ayol" konseptosferasidagi tushunchalarning badiiy talqinida she'riy misralarda qo'llangan turg'un birikmalarining qanday mazmun anglatishga qaratilganini tahlil qilish o'rinlidir.

Xalq og'zaki ijodi Enaxon Siddiqovaga bitmas-tuganmas ilhom manbai, qaynar buloq bo'lib xizmat qilgan edi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Zero, "Folklor yozuvchi ongi va tushunchasi, xotirasiga faqat bevosita ijodiy o'zlashtiradigan badiiy materialgina bo'lib qolmay, ayni

chog'da yozuvchining tasavvurini qo'zg'ovchi, unga turtki beruvchi boy assotsiatsiyalar tug'diruvchi, tasvirlanuvchi voqelikni to'la va o'z bo'yog'ida bera oluvchi murakkab taassurotlar tug'diruvchi kuchli badiiy xazina"[7;110] sifatida shoir iste'dodi va sinchkovligiga vobasta, uning kundalik voqealardan xarakterli umumlashmalar yaratishiga olib keldi. Mumtoz adabiyotimizda "Irsoli masal", ya'ni badiiy asarda maqol, matal qo'llash san'ati mavjud, bu usul ijodkor fikrini tasdiqlashga, ta'sir kuchini yanada oshirishga xizmat qiladi.

"Ona haqida qo'shiq" dostoniga xalq maqol-u hikmatlari, matallari o'zgacha husn va ma'no bag'ishlagan. Enaxon Siddiqova maqol va matallardan, hikmatli so'zlardan foydalanish jarayonida ularga ijodiy yondashadi, ko'p o'rinlarda ularga yangicha ma'no va jilo baxsh etadi. Natijada, asarning estetik quvvati oshadi, ta'sirchanlik maydoni kengayadi. Dostonda ibora va maqollarni grammatik jihatdan o'zgartirib qo'llash holatlari ham uchraydi. *Bo'Imaganni bo'ldirib, Do'ppi tikarlar*

onam. (21-b.) (Bo'Imaganni bo'ldirma); *Onali yetimni, oh, Gul yetim derlar bolam, Otali yetimga-yo, ochiqdir go'rlar, bolam.* (Onali yetim – gul yetim, Otali yetim – shum yetim) *Mehnatdan o'lmas odam, Xo'rlik o'ldirar, bolam.* (29-b.) (Mardni mehnat yengolmas); *Olti milyon dur terib, To'lmadi hech kosasi.* (Sabr kosasi to'ldi) *Zor o'tdi kafanlikka, Oqarmadi yoqasi* (Kosasi oqarmadi) (36-b.), *Yo'q shafiqu mehribon Dunyo ko'zga tor uchun* (53-b.) (Dunyo ko'ziga tor ko'rindi).

Bu kabi maqol va matallarning o'z o'rnida qo'llanilishi, avvalo, doston tilini jonli so'zlashuv nutqiga yaqinlashtiradi hamda kitobxon tasavvurida ona ruhiy dunyosining yanada yorqinroq aks etishida muhim omil hisoblanadi. Binobarin, "ona tilimiz, tariximiz, madaniyatimiz munosib o'rnini topayotgan bir davrda o'zbekman degan har bir inson o'z yurti kechmishini va hozirini mukammal bilmog'i, o'z ona tilining zargari bo'lmog'i lozim. Maqol esa so'z ko'rkigina emas, dilning ham, umrning ham ko'rkidir" [2;4].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berdiyev H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. – T. "O'qituvchi", 1984. 210-b.
2. Vohidov E. O'z qadrini bilgan so'z qadrini biladi. Ma'nolar mahzani. So'zboshi. – Toshkent, 2018. 460-b.
3. Yo'ldoshev B. Mustaqillik yillarida o'zbek frazeologiyasi: erishilgan yutuqlar va navbatdagi vazifalar // Xorijiy filologiya. 2017. №1. 11-b.
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – T., 2007. 140-b.
5. Mamatov A. Frazeologik birliklar va turg'un birikmalar derivatsiyasi tadqiqi // <https://3270-Tekst-stat-8043-1-10-20211030>.
6. Mahmudov N. O'xshatishlar – obrazli milliy tafakkur mahsuli // O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2013. 240-b.
7. Mo'minov. G'. Izlanishlarimdan qatralar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 230-b.
8. Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik). – T.: «Sharq», 2002. 340-b.
9. Odilov Y. So'z ma'no taraqqiyotida ziddiyat. O'zbek tili enantiosemitik so'zlarining izohli lug'ati (hammualliflikda). Monografiya va lug'at. – Toshkent: Akademnashr, 2014. 240-b.
10. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko'rki. – T.: «Fan», 1970. 210-b.
11. Shodiyev S.E. Turg'un so'z birikmalari, terminlar, tarkibli terminlar borasida ayrim mulohazalar // Xorijiy filologiya. 132-b.
12. Qosimova M. Badiiy nutq individualligining lingvistik xususiyatlari (Tog'ay Murod asarlari asosida). – T., 2007. 140-b.
13. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2002. 296-b.
14. <http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-1/260-proverbs-sayings>.

Alijon SAFAROV,
O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti,
Harbiy va sport jurnalistikasi kafedrasini mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
elektron pochta: alijons1672@gmail.com

YANGILIKLAR KUN TARTIBIDA SEGMENT XUSUSIYATI

Annotasiya: harbiy jurnalistikada, xususan, "Vatanparvar" gazetasida yangiliklar kun tartibi avvalo harbiy xizmatchilarga, shuningdek, Vatan himoyasi bilan bog'liq jarayonga bevosita va bilvosita aloqador auditoriyaga qaratiladi. Maqsadli auditoriya ongida yangiliklar kun tartibi orqali harbiy jurnalistlar mamlakat mudofaa salohiyatiga oid muayyan stereotiplarni yaratadi. Mazkur maqolada "Vatanparvar" gazetasida chop etilgan materiallar misolida muammo tahlil etiladi va yechim izlanadi.

Kalit so'zlar: harbiy, jurnalist, kun tartibi, jangovar, mudofaa.

Аннотация: в военной журналистике, в частности, в газете "Ватанпарвар", повестка дня новостей, прежде всего, направлена на военнослужащих, а также на аудиторию, непосредственно и косвенно связанную с процессом защиты Родины. Через повестку дня новостей военные журналисты формируют в сознании целевой аудитории определенные стереотипы, касающиеся оборонного потенциала страны. В данной статье проблема анализируется на примере материалов, опубликованных в газете "Ватанпарвар", и предлагаются пути ее решения.

Ключевые слова: военный, журналист, повестка дня, боевой, оборона.

Annotation: in military journalism, particularly in the "Vatanparvar" newspaper, the news agenda is primarily directed at military personnel, as well as audiences directly and indirectly related to the process of defending the homeland. Through the news agenda, military journalists create certain stereotypes about the country's defense capabilities in the minds of the target audience. This article analyzes the problem and seeks solutions using examples of materials published in the "Vatanparvar" newspaper.

Key words: military, journalist, agenda, combat, defens.

Yangilikda kun tartibi tushunchasi nimani anglatadi? O'zbek tilining izohli lug'atida kun tartibiga "majlis muhokamasiga qo'yiladigan masalalar tarkibi va tartibi" deya izoh beriladi¹. Mazkur izohga asoslanib fikr yuritadigan bo'lsak, yangiliklar kun tartibi bo'lib o'tgan, o'tayotgan voqealarning eng dolzarbi asosida ma'lumot berishga qaratilgan jarayon degan xulosa kelib chiqadi.

Ilmiy nuqtayi nazardan olib qaraganda, yangiliklar kun tartibi ("agenda-setting") bo'lib o'tgan voqea va hodisalarni matbuot, televideniye, radio, internet orqali boshqalardan muhimroq ko'rib chiqishga jamoatchilikni ishonitiradigan jarayondir. Yangiliklarning kun tartibi bilan bog'liq nazariyani, ya'ni "agenda-setting" g'oyasini ilk bor

o'rta tashlagan olim Uolter Lippman bo'ladi. Olim OAV garchi auditoriyaga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilmasa-da, individ ongida tashqi dunyo obrazini muayyan stereotipik tasvir orqali yaratadi, deydi². Tadqiqotchilardan Loueri va Defler yangiliklar kun tartibidagi eng yorqin va asosiy beshta muhim jihatni ajratib ko'rsatishadi:

- 1) kun tartibini shakllantirish xususiyatlari;
- 2) shaxsiy kun tartibini yaratishga hissa qo'shadigan ma'lumotlar manbalari;
- 3) kun tartibini belgilashning vaqt chizig'i;
- 4) shaxsiy xususiyatlarning kun tartibini tashkil etishga yordam berish darajasi;
- 5) kun tartibini shakllantirishda siyosiy mexanizmlarning roli³.

1 Ўзбек тилининг изоҳли луҳати. – Тошкент: "Ўзбекистон давлат миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 142 (193) бет.
https://www.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek%20tilining%20izohli%20lug'ati%20-%20A.pdf

2 Липпман, Уолтер. Общественное мнение/Пер. с англ. Т. В. Барчуновой; Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 2004

3 <https://human.snauka.ru/2017/05/23985>

Harbiy jurnalistikada, xususan, "Vatanparvar" gazeta-sida yangiliklar kun tartibi, avvalo, harbiy xizmatchilarga, shuningdek, Vatan himoyasi bilan bog'liq jarayonga bevosita va bilvosita aloqador auditoriyaga qaratiladi. Demak, tilga olinayotgan auditoriya ongida yangiliklar kun tartibi orqali mamlakat mudofaa salohiyatiga oid muayyan stereotiplarni yaratadi. Gazetada yangiliklar kun tartibining shakllanishi quyidagi ikki omilga:

- mamlakat va dunyo hayotiga oid muhim, eng dol-zarb ijtimoiy-siyosiy, harbiy voqe'liklar dinamikasiga;
- harbiy idoralar tomonidan belgilanadigan haftalik, oylik tadbirlar rejasiga bog'liq bo'ladi.

"Vatanparvar"da, shu jumladan, kuch tuzilmalariga qarashli gazetalarda birinchi omil bilan bog'liq yangiliklar kam yoritiladi. Masalan, "Vatanparvar" gazetasining 2022-yil 21-oktabr sonida chop etilgan mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotiga oid "Mablag'lar sarflanishini nazorat qilish masalalari ko'rib chiqildi", "Agrar sohadagi vazifalar muhokama qilindi", "Yevroittifoq bilan ko'p qirrali hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari belgilandi" hamda xalqaro mavzuda "Kembriya patruli: o'zbekistonlik harbiylar 2-o'rinda" sarlavhali yangilik⁴, 2020-yil 24-aprel sonida "Jahonda" deb nomlangan ruknda "Grin kart berilmaydimi?", "Taklif rad etildi", "Bron orqali sayyohlik", "Mintaqada" ruknida esa "Velosipedda 20 km", "Koronavirus emas, zotiljam", "Shifokorlar ishga qaytdi" kabi yangiliklarni,⁵ "Postda" gazetasida "To'maris" ko'krak nishoni ta'sis etildi" sarlavhali yangilikni misol qilib keltirish mumkin⁶.

Ikkinchi omil bo'yicha kun tartibi belgilanishini tahlil qilamiz.

"Vatanparvar" gazetasining 2022-yil 25-mart soni. Harbiy soha yangiliklarini ko'rib chiqamiz. Uchinchi sahifada berilgan "Ilk ofitserlik unvoni muborak" nomli hisobotda Chirchiq oliy tank qo'mondonlik-muhandislik bilim yurtining ofitserlar tayyorlash kursidagi navbatdagi bitiruv haqida xabar beriladi. "Yangi xonadonlar topshirildi" nomli xabarda esa Janubi-g'arbiy maxsus harbiy okrugining Pachkamar qo'rg'onida xizmat uyi foydalanishga topshirilgani aytiladi. "Sumalak sayli" deb nomlangan yangilikda Mudofaa vazirligi markaziy apparati tomonidan Navro'z umumxalq bayrami munosabati bilan tashkil etilgan tantana haqida yozilgan. "Harbiy psixologlar ko'nikmasi oshirildi" nomli materialda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat boshqaruvi akademiyasida harbiy psixologlar uchun tashkil etilgan kurs haqida ma'lum qilinadi. Shuningdek, gazetaning mazkur sonidan "Abdulla Oripov izdoshlari", "Bayram tarovati" kabi xabarlar o'rin olgan.

Bundan harbiy idoraning gazeta yangiliklari kun tartibini belgilab bergan tadbirlari borasida shunday xulosa chiqarish mumkin:

– harbiy xizmatchilarning bayram ruhiyatini ko'tarishga qaratilgan tadbirlar;

– bunyodkorlikka yo'g'rilgan ishlar;

– ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga yo'naltirilgan tadbirlar.

Demak, Mudofaa vazirligi aynan tilga olinayotgan haftada jangovar tayyorgarliklarga emas, qo'shinning ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy masalalariga urg'u beradi.

Gazetaning 2022-yil 6-may sonida "Mudofaa vazirining kubogi" nomli reportaj chop etilgan. Unda davlat va nodavlat umumta'lim maktablarining 10- va 11-sinflarida tahsil olayotgan yoshlar uchun o'tkazilgan "Vatanparvarlar" harbiy sport musobaqasiga e'tibor qaratiladi.

"G'alaba uchun tayyorgarlik" deb nomlangan reportajda esa O'zbekiston harbiylarining Markaziy harbiy okrug Forish poligonida "ArMI-2022" xalqaro armiya o'yinlariga hozirligi aks etadi. "Saralangan harbiy muhandislar "Xavfsiz marshrut" nizomiga asosan, MRD (muhandislik razvedka dozori), "TMM-3" (og'ir mexanizatsiyalashtirilgan ko'priklar o'rnatish), "BAT-2" hisobi (kalonna yo'llarini qayta tiklash), "IMR-2" hisobi (vayronalarni bartaraf etish orqali yo'l ochish) bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazmoqda. Shuningdek, "Muhandislik formulasi" yo'nalishi ishtirokchilari IMR-2, MDK-3, BAT-2, GMZ-3, UR-77, PTS-M texnikalari bilan 3 km bo'lgan halqa yo'lagida estafeta tarzida harakatlanib, jangovar mashinalarda tayyorgarlik ishlarini jadal sur'atda olib borishmoqda", deb yozadi muxbir⁷.

"Tajriba, malaka va tezkorlik" nomli reportajda ham harbiy xizmatchilarning jangovar tayyorgarligi bilan bog'liq qaynoq jarayon aks ettiriladi.

Shuningdek, gazetada "Unutilmas qahramonlarga ehtirom", "Familiyam bilan faxrlanaman", "Ko'ngli tog'dek ko'tarildi" kabi axborot janrlarida materiallar uchraydi. Muhimi shundaki, nashrning bu sonida jangovar tayyorgarlik bilan bog'liq axborot yaqqol ustunlik qiladi. Ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy mavzudagi materiallar undan keyingi o'rinda turadi. Demak, Mudofaa vazirligining tadbirlar kun tartibida gazeta chop etilgan haftada jangovar tayyorgarliklar, amaliy mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor berilishi ko'zda tutilgan. Bu idora muassisligidagi nashrda seziladi.

Shunday xulosaga kelish mumkinki, nashr chop etayotgan harbiy mavzudagi yangiliklar Mudofaa vazirligining oylik, haftalik tadbirlar rejasiga qarab belgilanadi. Bunday yondashuv orqali vazirlik:

– mamlakat mudofaasi bo'yicha islohotlar jarayonini targ'ib qiladi;

– armiyaning jangovar shayligi va salohiyati haqida ijtimoiy fikrda ishonch tuyg'ularini mustahkamlaydi;

– harbiy xizmatchilarda Vatan himoyasi bo'yicha ishonch, faxr, g'urur tuyg'ularini oshiradi;

– bo'lg'usi yurt himoyachilarida harbiy kasbga havas

4 "Vatanparvar" gazetasi, 2022 yil, 21 oktyabr, 2-3 bet.

5 "Vatanparvar" gazetasi, 2020 yil, 24 aprel, 20-21 bet.

6 "Postda" gazetasi, 2022 yil, 24 noyabr, 1-bet

7 "Vatanparvar" gazetasi, 2022 yil, 6 may, 18-son, 4-sahifa

uyg'otadi;
 idoraning piarini shakllantiradi;
 – media makonda o'z axborotini keng tarqatish va muhofaza qilishga harakat qiladi.
 Harbiy nashr esa:
 – maqsadli auditoriyaga muhim axborotlarni yetkazadi;

– janrlar rang-barangligini ta'minlaydi;
 – axborotni harbiy sohadagi muhim voqeliklarga ko'proq integratsiyalashtiradi;
 – nimani, qanday yoritish bo'yicha oldindan ijodiy rejalar tuzadi;
 – ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalari orqali auditoriyasini ko'paytirishga harakat qiladi va h.k.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Липпман, Уолтер. Общественное мнение/Пер. с англ. Т. В. Барчуновой; Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: «O'zbekiston davlat milliy ensiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2004. 193-bet. https://www.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati.pdf
3. «Vatanparvar» gazetasi, 2020-yil, 24-aprel, 20-21-bet.
4. «Vatanparvar» gazetasi, 2022-yil, 6-may, 18-son, 4-sahifa.
5. Vatanparvar» gazetasi, 2022-yil, 21-oktabr, 2-3-bet.
6. «Postda» gazetasi, 2022-yil, 24-noyabr, 1-bet
7. <https://human.snauka.ru/2017/05/23985>

Zayniddin BOZOROV,
Buxoro davlat tibbiyot instituti dotsenti, PhD
E-mail: bzz19980317@gmail.com

MAQOLLAR TADQIQIDA KONSEPT TUSHUNCHASI

Annotasiya: ushbu maqolada maqollarning o'rganilish tarixi yoritilgan bo'lib, unda frazeologiya bo'limiga oid nazariy qarashlar bilan bir qatorda, olimlar tomonidan maqol va matallarni alohida paremiologiya bo'limi doirasida tadqiq etish bo'yicha ilk ilmiy qarashlar ham bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *maqol, matal, idioma, frazeologik birliklar, frazeologiya, paremiologiya, konsept, lingvistika, til va jamiyat, Gumboldt, Buslayev, Potebnya, Snegirov, Dal.*

Аннотация: в данной статье освещается история изучения пословиц, в которой наряду с теоретическими взглядами на раздел фразеологии изложены первые научные взгляды ученых на изучение пословиц и поговорок в рамках отдельного раздела паремииологии.

Ключевые слова: *пословица, поговорка, идиома, фразеологизмы, фразеология, паремииология, концепт, лингвистика, язык и общество, Гумбольдт, Буслаев, Потебня, Снегиров, Даль.*

Annotation: this article covers the history of the study of Proverbs, which, in addition to theoretical views on the phraseology section, also outlines the first scientific views on the research of Proverbs and matal by scientists within a separate department of paremiology.

Keywords: *proverb, matal, idioma, phraseological units, phraseology, paremiology, consept, linguistics, language and society, Humboldt, Buslayev, Potebnya, Snegirov, Dal.*

Maqollarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, takroriylik va barqarorlik kabi xususiyatlar ularni frazeologiya bo'limiga o'ziga xos bo'lim sifatida kiritish uchun yetarli asosdir. Milliy "jumla fondi" tarkibiga kiruvchi paremiologik bir-

liklar lisoniy belgining barcha asosiy belgilariga ega bo'lib, gapning formal va semantik tuzilishiga ega bo'lgan frazeologik birliklar sifatida qaralishi mumkin. O'zbek tilining maqollar xazinasini o'rganish shuni ko'rsatdiki,

zamonaviy tilshunoslik asarlarida paremiologik soʻzlarni tasniflash uchun har doim ham umumiy qabul qilingan obyektiv mezonlar mavjud emas, bu nafaqat terminologik “mos kelmaslik” ni keltirib chiqaradi, balki maqollarni joylashtirishda qiyinchiliklar tugʻdiradi. Material, shuningdek, maʼlum bir toʻplamni yaratish maqsadlarini hisobga olmaydi. Paremiologiyaga bagʻishlangan filologik tadqiqotlarning tahlili bir qator munozarali masalalarni aniqladi: maqollar va matallar oʻrtasidagi farqda “paremiya” atamasining oʻziga xos taʼrifi va paremiologiyaning oʻrni aniqlashtirilmagan; oʻzbek tilshunosligi tizimida paremiologik tasnif qatʼiy oʻrnatilmagan.

Til, biz bilganimizdek, millat va madaniyat rivojlanishining muhim shartidir. Til va madaniyat oʻrtasidagi munosabat dialektik jihatdan qarama-qarshi birlik sifatida tavsiflanadi. Til va madaniyat oʻrtasidagi munosabatni tasdiqlash uchun quyidagi umumiy ontologik xususiyatlar asos boʻlishi mumkin: ularning obyektiv-subyektiv belgilanishi, inson faoliyati va jamiyat tarixi bilan aloqasi, shuningdek, ularning funksional xususiyatlarida namoyon boʻladi. Xususan, til va madaniyatning rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy-oʻzgaruvchan inson faoliyati bilan belgilanadi. Tilning ichki shakli, xalq dunyoqarashi boʻlgan “olam milliy manzarasi”ning shakllanishida maqollar muhim rol oʻynaydi.

Til va madaniyat oʻrtasidagi munosabatlar masalasini birinchi boʻlib ishlab chiqishga kirishgan olimlardan biri “til falsafasi” ning asoschisi Vilgelm fon Gumboldt. U oʻzining “Maʼnaviy faoliyatning turli turlari va har bir tilning oʻziga xosligi oʻrtasidagi chuqur qarindoshlik” (Gumboldt, 1984) nomli asarida tilning oʻziga xosligini, xalqning maʼnaviy hayotidagi oʻziga xos xususiyatlari bilan bogʻliqligini ochib berishga harakat qiladi.

Madaniyatning milliy xarakteri turli xalq tillari va madaniyatlarining oʻzaro taʼsirini, ularning yaxlit fundamental asosga – jahon madaniyatiga oʻzaro taʼsiri va boyishi uchun xizmat qiluvchi vazifasiga alohida eʼtibor qaratish zarur.

Frazeologiya tadqiqotchilari bu fanni tor va keng maʼnoda frazeologiyaga ajratadilar. Frazeologiyani keng tushunish tarafdorlari tushunchalarining oʻziga xosligi (V.L.Arxaevskiy (1964), M.I.Fomina (1965), S.G.Gavrin (1958, 1974), R.P.Popov (1976), L.V.Izmailova (1983), N.M.Shanskiy (1985), G.A.Molochko (1985), A.G.Lomov (1986), V.T.Bondarenko (1990), S.M.Prokopyeva (1995), A.V.Burobin (1995), L.G.Pavlovskaya (2000) frazeologik birliklar tarkibiga qisman turgʻun soʻz birikmalarini (oʻsha frazeologik birikmalar, idiomalar) kiritadi. Bu olimlarning qarashlarida maqol va matallarni frazeologiyaning bir qismi sifatida koʻrib chiqish nazariyasi ilgari surilgan. Mazkur tushunchalarining oʻziga xos xususiyati shundaki, ular odatda, frazeologik birliklarning asosiy belgilari sifatida takrorlanadi. Frazeologlar frazeologik birliklarni faqat toʻliq qayta koʻrib chiqilgan turgʻun

birikmalar, yaʼni idiomalar deb biladilar.

A. I. Molotkov (1977), V.G. Kostomarov va E.V. Vereshchagin (1982), Y.P.Solodub (1985), V.P. Jukov (1986), V.I. Zimin (1998) va boshqa olimlar maqol va matallarni frazeologik birliklar guruhiga kiritishda asosiy toʻsiqni matal va iboralarning sintaktik xususiyatida deb bilishadi. Ularni sintaktik birliklarga yaqinlashtiruvchi xususiyatlar – gaplarda, aniqrogʻi, predikativ funksiya bajarganda namoyon boʻlishini qayd etishadi.

Olimlarning mavjud tadqiqotlari, shuningdek, maqollar toʻplamlari paremalarni oʻrganishning uchta asosiy bosqichini aniqlashga imkon beradi. Birinchi bosqich – XVII asr – XIX asr boshlari. Bu davrning eng mashhur qoʻlyozmasi “Alifbo tartibida eng mashhur hikoyalar yoki maqollar” hisoblanadi.

Birinchi bosma maqollar toʻplami, tadqiqotchilarning fikriga koʻra, Moskva universiteti professori A. A. Barsov tomonidan tuzilgan. 1770-yilda nashr etilgan va “4291 ta qadimgi rus maqollari toʻplami” deb nomlangan ushbu asar rus tilidagi maqollar xazinasini desak, yanglishmaymiz.

Maqollarni oʻrganishning navbatdagi bosqichi – XIX asrning 30-yillari – XX asrning oʻrtalari. Maqollarining ilmiy, etnolingvistik tavsifini oʻz ichiga olgan birinchi toʻplam bu XIX asr boshlarida yaratilgan I.M.Snegirevning “Ruslar oʻz maqollarida” («Русские в своих пословицах») asari hisoblanadi.

Koʻproq tadqiqotchi va maqol yigʻuvchi sifatida tanilgan V.I.Dal 1853-yilda “Rus xalqining maqollari” («Пословицы русского народа») kitobi ustida ishlagan. Ushbu kitob 1861-1862 - yillarda nashr etilgan (Dal, 1984). Unda 30 000 ga yaqin soʻzlar toʻplangan, bu “Naputnoe” toʻplamining kirish qismi boʻlib, paremiyalar nazariyasini oʻrganish uchun katta ahamiyatga ega. XIX asrda maqollarni oʻrganish va toʻplashga katta hissa qoʻshgan olimlardan F.I. Buslaev va uning shogirdi va izdoshi A. A. Potebnya hisoblanadi.

Paremiologiya alohida fan sifatida 1960-yillarda paydo boʻldi. XX asrda G.L.Permyakovning asarlari tufayli (“Sharq xalqlarining tanlangan maqol va matallari”, 1968) ushbu yoʻnalish ancha takomillashdi. Shuningdek, maqoldan ertakkacha boʻlgan masalalar quyidagi asarlarda oʻz aksini topgan: (“Klishe teoriyasi boʻyicha eslatmalar” 1970), Y.I.Levin (“Maqol maydoni”, 1984), A.N.Jurinskiy (“Sharq xalqlarining topishmoqlari”) va boshqalar. Paremiologik birliklarni oʻrganishning bu bosqichi hozirgi kungacha davom etmoqda.

Maqollar filologlar va tilshunoslarning eʼtiborini tortadigan lisoniy hodisa boʻlib qolmoqda. Tilning boshqa birliklari orasida paremalarning alohida maqomi va ularning jonli nutqqa kiritilishi ushbu birikmalarni mutlaqo maxsus oʻrganish zarurligini hamda tadqiqotning obyekti sifatida tahlil etishni taqozo etadi. Ularning misolida til faoliyatining koʻplab qirralarini aniqlash mumkin.

Dunyoning milliy lingvistik chizmasini oʻz ona tili

va madaniyatining lingvistik sohasi sifatida o'rganish tilshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biridir.

Zamonaviy tilshunoslik lingvistik tahlilning turli xil variantlarini taklif qiladi, ammo lingvistik ta'rifning vazifasi o'zgarishsiz qolmoqda – til birliklarining madaniy semantikasini o'rganish. Konseptual soha ma'lum darajada xalq mentalitetini aks ettiradi, milliy konseptual

sohani tashkil etuvchi psixik birliklar kognitiv stereotiplar – voqelik haqidagi mulohazalar shakllanishiga asos bo'ladi.

Konseptlar – bu inson tafakkur etadigan, o'z idrokini amalga oshiradigan va dunyo bilan aloqa qiladigan birliklar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bozorov Z.A International scientific and practical conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solutions” “Imperial College London” 2021-2022. 165-169 6.
2. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue , January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721 , Peer Reviewed & Referred Journal.
3. Bozorova G. FORMATION OF ABBREVIATIONS IN MEDICAL TERMINOLOGY IN UZBEK LANGUAGE // Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
4. Bozorova, G. (2023). ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЛЕОНАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ИСПОЛЗУЕМЫХ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕЧИ. Центр Научных Публикаций (buxdu.Uz), 34(34). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9752
5. Samandarova G. Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. Current research journal of philological sciences, 2 (05), 39–42. – 2021.
6. Samandarova , G. Y. (2023). BASIS OF THE LEXICAL SENTENCE GROUP “INSECT” IN THE FORM OF A COMPOUND SENTENCE. INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “ INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION”, 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
7. Bozorov Z. A. “Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community.” Journal of Advanced Zoology 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
9. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. “Great Oriental Intellectuals about Civil Culture.” Web of Scholars: Multidimensional Research Journal 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
10. Bozorov Z.A. The role of motivation, needs and interests in the formation of civil culture of future medical workers. ACADEMICIA an international multidisciplinary research journal. ISSN: 2249-7137. Vol. 11, Issue 3, March 2021. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00835.1
11. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. Specific characteristics of paremas formed on the basis of “Insect” LMG in a simple sentences // Best journal of innovation in science, research and development. Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)
12. Samandarova G.Y. Sodda gap ko'rinishidagi “hasharot” lug'aviy ma'no guruhlari asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari // Scientific reports of Bukhara state university. 2023/1 (84). –B. 161-165.

Xasan GAFFOROV,
Samarqand viloyati Samarqand shahar
ISFT instituti Samarqand filiali
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası
vazifa bajaruvchi dotsenti, PhD
Qurgoshin1905@gmail.com

ZIDDIYATLI VAZIYATLARDAYOL VA ERKAK NUTQIY GENDER STEREOTIPLARINING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: gender lingvistikasi ayollar va erkaklar nutqidagi farqlarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatda ayollar va erkaklar uchun belgilangan ijtimoiy rollar va stereotiplar ularning nutq xatti-harakatlariga ham ta’sir qiladi. Ayniqsa, ziddiyatli vaziyatlarda gender stereotiplari nutqiy vositalar orqali yanada yaqqol ifodalanadi. Ushbu maqolada ayol va erkaklarning ziddiyatli vaziyatlarda qo‘llaydigan morfologik vositalari, ya’ni egalik affikslari, sinonimlardan foydalanish darajasi, hissiy va maqsadli grammatik shakllarning qo‘llanilishi kabi jihatlar tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi gender stereotiplarining nutqiy tizimga ta’sirini aniqlash va ularning lingvistik vositalar orqali ifodalanishini ko‘rsatishdan iborat.

Kalit so‘zlar: gender stereotiplari, ziddiyatli vaziyat, ayol nutqi, erkak nutqi, morfologik vositalar, hissiy leksika, grammatik shakllar.

Аннотация: гендерная лингвистика играет важную роль в изучении различий в речи мужчин и женщин. Социальные роли и стереотипы, установленные в обществе для женщин и мужчин, оказывают влияние на их речевое поведение. Особенно ярко гендерные стереотипы проявляются в речевых средствах, используемых в конфликтных ситуациях. В данной статье рассматриваются морфологические особенности речи мужчин и женщин в конфликтных ситуациях, такие как использование притяжательных аффиксов, степень употребления синонимов, эмоциональные и целенаправленные грамматические формы. Цель исследования выявить влияние гендерных стереотипов на языковую систему и показать их проявление через лингвистические средства.

Ключевые слова: гендерные стереотипы, конфликтная ситуация, речь женщин, речь мужчин, морфологические средства, эмоциональная лексика, грамматические формы.

Annotation: gender linguistics plays an essential role in studying the differences in male and female speech. The social roles and stereotypes assigned to men and women by society influence their speech behavior. Gender stereotypes become particularly evident in the linguistic tools used in conflict situations. This article explores the morphological features of male and female speech in conflict scenarios, such as the use of possessive affixes, the frequency of synonyms, emotional expressions, and goal-oriented grammatical forms. The aim of the study is to identify the impact of gender stereotypes on the linguistic system and demonstrate their manifestation through linguistic means.

Key words: gender stereotypes, conflict situations, female speech, male speech, morphological features, emotional lexicon, grammatical forms.

Zamonaviy tilshunoslikda gender stereotiplari va ularning nutqdagi ifodalanishi tadqiqotlarda muhim o‘rin tutadi. Xususan, ayol va erkaklarning ziddiyatli vaziyatlardagi nutqiy xatti-harakatlari va morfologik xususiyatlari jamiyatdagi ijtimoiy rollar, qadriyatlar va madaniy an’analar bilan chambarchas bog‘liqdir. Nutqda gender stereotiplari insonning so‘z tanlashida, grammatik vositalardan foydalanishida va ma’no ifodalash uslubida yaqqol ko‘rinadi. Ziddiyatli vaziyatlar, ya’ni bahs yoki mojaro holatlari esa ushbu stereotiplarni yanada kuchaytiradi va ularni ko‘rsatishga imkon beradi. Ayol va erkak nutqi o‘rtasidagi morfologik tafovutlar, asosan, egalik affikslari, sinonimlarning ko‘pligi, ritorik shakllar va hissiy bo‘laklardan foydalanishda namoyon bo‘ladi. Ayollar nutqida ko‘pincha muloyimlik, yumshoqlik

va ijtimoiy noziklik aks etadi. Bu holat egalik affikslari va boshqa yumshatish vositalarining ko‘p qo‘llanishida seziladi. Masalan, ayollar o‘z nutqida “mening fikrimcha”, “iltimos”, “sizningcha qanday?”, “kechirasiz, lekin” kabi ifodalarni ishlatish orqali hissiy ta’sirni kuchaytiradilar. Morfologik jihatdan, bunday iboralar muloyimlik va hurmat ko‘rsatishning grammatik vositalari sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, ayollar nutqida sinonimlarning keng ishlatilishi kuzatiladi, bu esa muloqotdagi hissiy rang-baranglikni ta’minlaydi. Ziddiyatli vaziyatlarda esa ayollar tinchlantiruvchi nutq uslublaridan foydalanishga moyildirlar va bu holatda ular yumshatuvchi morfemalarga tayanadilar.

Erkaklarning nutqida esa qo‘pollik yoki aniqroq, qat’iyoq ifodalar keng qo‘llanadi. Erkaklar ziddiyatli

vaziyatlarda qisqalik va lo'ndalikni ma'qul ko'radilar, bu esa ularning nutqida buyruq va talabni ifodalovchi shakllarning ko'pligi orqali namoyon bo'ladi. Masalan, "Bu gap tugadi!", "Men aytdim!", "Shunday bo'lsin!" kabi gaplar qat'iy, mujassam ma'no beradi. Erkaklar nutqida maqsadli affikslar, masalan, "-moqchi", "-ishni" kabi maqsad va natijani ko'rsatadigan shakllar ko'proq uchraydi. Bu holat ziddiyatli vaziyatlarda erkaklarning aniq maqsadga yo'naltirilganligini va mavzuni tezroq yakunlashga urinayotganligini aks ettiradi.

Shuningdek, ayollar va erkaklar nutqida ritorik so'zlar va iboralardan foydalanish darajasi ham farqlanadi. Ayollar ritorik savollar va shakllarni, masalan, "Siz haqiqatan buni nazarda tutyapsizmi?", "Nahotki shunday bo'lsa?" kabi jumalarni ishlatishda faol bo'lishadi. Erkaklar esa ritorik iboralar o'rniga bevosita va talabchan jumalardan foydalanadilar. Bu farq, ko'pincha, ijtimoiy va madaniy stereotiplar asosida shakllanadi, chunki ayollarga ko'proq diplomatik va yumshoq xatti-harakatlar to'g'ri keladi deb qaraladi, erkaklarga esa qat'iyatlilik va dominantlik kabi sifatlar nisbat beriladi.

Shu bilan birga, ziddiyatli vaziyatlarda ayollar nutqida emotsional leksik shakllar va modal so'zlarning ko'pligi ham kuzatiladi. Masalan, "afsuski", "ehtimol", "qanday qilib" kabi iboralar ayollarning hissiy qamrovini va masalaga hissiy yondashuvini ko'rsatadi. Erkaklarda esa emotsional leksika kamroq qo'llaniladi, buning o'rniga ular maqsadga yo'naltirilgan va mantiqiy konstruksiyalardan foydalanadilar. Morfologik jihatdan ayollar ko'proq yumshatuvchi va hissiy qo'shimchalardan foydalansa, erkaklar natijaga yo'naltirilgan affikslarni afzal ko'radilar.

Ziddiyatli vaziyatlarda tilning morfologik vositalari ayollar va erkaklar nutqidagi gender stereotiplarini aniq ko'rsatadi. Bu farqlar insonlarning biologik xususiyatlari emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy rollar va madaniy normalar ta'siri natijasida shakllangan. Xulosa qilib aytganda, ayollar nutqida yumshoqlik va hissiylikning ko'proq ko'zga tashlanishi, erkaklar nutqida esa qat'iyatlilik va mantiqiylikning ustunligi morfologik darajada grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Bu holat lingvistik tadqiqotlarda gender masalalarini o'rganishning yanada chuqurroq tahlil qilinishini talab etadi.

Shu sababli, ziddiyatli vaziyatlardagi nutqiy gender stereotiplarini lingvistik va psixologik jihatdan o'rganish

jamiyatdagi kommunikativ jarayonlarni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Ziddiyatli vaziyatlar ayol va erkaklarning nutqiy xatti-harakatlaridagi gender stereotiplarini yaqqol namoyon qiluvchi lingvistik hodisalardan biridir. Ayollar nutqida muloyimlik, hissiylik va ijtimoiy moslashuvchanlik kabi jihatlar ustunlik qiladi. Bunday vaziyatlarda ular yumshatuvchi grammatik shakllar, sinonimlarning ko'pligi, ritorik iboralar va hissiy leksikalarga murojaat qilishadi. Ayollar o'z nutqida ijtimoiy hurmatni ifodalashga va tinchlikni saqlashga moyil bo'lgan grammatik vositalardan foydalanadilar. Masalan, "iltimos", "meningcha", "kechirasiz" kabi iboralar bu nutqning asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

Erkaklarning nutqida esa qat'iyatlilik, aniqlik va mantiqiylik ustun turadi. Ziddiyatli vaziyatlarda ular qisqa va lo'nda jumalar bilan maqsadni ifodalovchi grammatik shakllardan foydalanishga intiladilar. Erkaklar ko'pincha buyruq va talab ohangida gapiradilar, bu esa ularning dominantlikka bo'lgan ijtimoiy intilishlarini aks ettiradi. Erkak nutqida "men aytdim", "shunday bo'lsin", "boshqa gap bo'lmasin" kabi qat'iy ifodalar ko'p uchraydi. Shuningdek, ularning nutqida maqsadga yo'naltirilgan morfemalar va grammatik konstruksiyalar ko'p ishlatiladi, bu esa ziddiyatni tezroq hal qilishga qaratilgan muloqot uslubini hosil qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, gender stereotiplari morfologik vositalarning tanlanishi va ulardan foydalanish uslublarini shakllantiradi. Bu stereotiplar asosan ijtimoiy va madaniy kontekst bilan bog'liq bo'lib, til tizimida grammatik va semantik jihatdan aks etadi. Ayol va erkaklarning ziddiyatli vaziyatlardagi nutqiy xatti-harakatlari shuni ko'rsatadiki, til nafaqat kommunikativ vosita, balki gender rollarini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa sifatida ham namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, ziddiyatli vaziyatlarda ayol va erkak nutqining morfologik xususiyatlarini o'rganish lingvistik va psixologik tadqiqotlar uchun yangi istiqbollarni ochadi. Bunday tadqiqotlar gender munosabatlarini chuqurroq tushunish, ijtimoiy mojarolarni hal qilish strategiyalarini ishlab chiqish va madaniy muloqotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, tilshunoslikda gender stereotiplarini lingvistik darajada o'rganish kelgusida yangi ilmiy yondashuvlarni shakllantirish uchun muhim yo'nalish bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bektoshova L. "Ta'limda gender yondashuvining nazariy asoslari". – Toshkent, 2020. 216-bet.
2. Johnson D. W., & Johnson, R. T. "Cooperative Learning and Teaching Strategies." New York: McGraw-Hill, 2018. – 119 b.
3. Brown H. D. "Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy." Pearson Education, 2017. – 146 b.
4. Ellis R. "Task-Based Language Learning and Teaching." Oxford: Oxford University Press, 2021. – 127 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. "Ta'lim texnologiyalari bo'yicha o'quv qo'llanma". – Toshkent, 2022. 81-bet.
6. Colleen McCullough, The Thorn Birds. Harper Collins e-books 2009. – P. 752

Saodat XASANOVA,
Profi Universiteti Navoiy filiali
o'quv tarbiyaviy ishlar bo'yicha prorektor, katta o'qituvchi
email: saodat75@inbox.ru

INGLIZ TILIDAGI NISBAT MA'NOLARINING O'ZBEK TILIGA TARJIMASI TAVSIFI

Annotasiya: mazkur maqola ingliz tilidagi fe'l nisbatlarining o'zbek tiliga tarjimasi muammolarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Shuningdek, tarjima jarayonida leksik va grammatik qurilmalarni to'liq ma'no saqlab, yetarli darajada samarali ifodalashning qiyinchiliklari, tarjimonning asosiy vazifasi – bir tildagi ma'lumotni boshqasiga to'g'ri va aniq tarzda o'girish ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: *fe'l, nisbat, leksik birlik, kategoriya, grammatika, struktura, lakonizm.*

Annotation: this article is dedicated to analyzing the issues of translating English verb relationships into Uzbek. It also discusses the difficulties in fully and effectively expressing lexical and grammatical structures while preserving the meaning during the translation process. The main task of the translator, which is emphasized, is to transfer information from one language to another accurately and correctly.

Key words: *verb, relationship, lexical unit, category, grammar, structure, conciseness*

Аннотация: данная статья посвящена анализу проблем перевода английских глагольных отношений на узбекский язык. Также рассматриваются трудности полного и эффективного выражения лексических и грамматических структур с сохранением смысла в процессе перевода. Подчеркивается, что основной задачей переводчика является правильный и точный перенос информации с одного языка на другой.

Ключевые слова: *глагол, отношение, лексическая единица, категория, грамматика, структура, лаконичность.*

Kirish. Tarjima jarayonidagi muammolar, asosan, ikki tomonlama: leksik va grammatik vositalar orqali ko'rib chiqiladi. Leksik birliklarni tarjima qilish osonroq bo'lsa, grammatik vositalarning, ayniqsa, murakkab fe'l nisbatlarining tarjimasi ko'proq qiyinchiliklar tug'diradi. Buning sababi, ingliz tilidagi fe'llar va o'zbek tilidagi fe'llar o'rtasida grammatik farqlar mavjudligi va o'zbek tilidagi fe'l tizimining ingliz tili tizimiga nisbatan ba'zi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi bilan bog'liqdir.

Asosiy qism. Mazkur maqolada tarjima jarayoni natijasida tilning faqat lingvistik jihatlari emas, balki madaniy, milliy qadriyatlar va hayotiy tajribalar ham rol o'ynashi xususida to'xtalamiz. Tarjimada yuzaga keladigan murakkabliklarni bartaraf etish uchun tarjimon nafaqat tilni, balki ikki xalqning madaniyatini ham chuqur bilishi kerak. Ayniqsa, ingliz tilidan o'zbek tiliga fe'l nisbatlarining tarjimasida uchraydigan qiyinchiliklarga e'tibor qaratish, bu muammolarni qanday yechish mumkinligini tahlil qilish tilshunoslik uchun ahamiyatli sanaladi. Chunki ba'zi fe'l shakllarining shaxsiy ifodalanmasligi va ularga xos grammatik strukturani aniqlash muhimligini asoslash zarur.

Leksik va grammatik qurilmalarni bir tildan boshqasiga tarjima qilishda ularning ma'nosini to'laqonli saqlab qolish eng asosiy muammolardandir. Bunda bir tildagi ma'lumotni boshqa tilga bir nechta shaklda ifodalash mumkinligini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Yetuk tarjimon bir nechta o'zga til matni uchun eng maqbul variantni tanlaydi va tarjima jarayonida qo'llaydi. Lekin barcha leksik birliklarni, grammatik kategoriyalarni to'liq

ma'noni saqlagan holda tarjima qilishning har doim ham imkoni bo'lavermaydi. Tarjimada ma'noni funksional tashkil qilish uchun quyidagilarga amal qilish talab etiladi:

- tushunchani adekvat o'zgartirish;
- tushunchani kompensatsiyalash, ya'ni uni almash-tirish, mantiqiy jihatdan rivojlantirish¹.

Adekvat o'zgartirishda bir tushunchani ifodalovchi so'z, jumla, ibora, grammatik vosita o'ziga vazifa jihatdan mos vosita bilan almashtirilishidir. Kompensatsiyalashda alohida olingan so'zni bir gapdan boshqa bir gapga ko'chirish, gap sintaktik tarkibini o'zgartirish, so'z qo'shish yoki tushirib qoldirish, bir so'z turkumini boshqa bir turkum so'zlarini almashtirish kabilar nazarda tutiladi. Murakkab grammatik kategoriyalardan hisoblanadigan fe'l nisbatlari tarjimasida ham har ikki holat ham kuzatiladi. Ma'lumki, bir tildagi fikr va tushunchalarni boshqa tilda ifodalash jarayoni tarjima jarayoni hisoblanadi. Grammatik kategoriyalar tarjimalari ularning birikmalar va gaplardagi ishtirokini, ularga ta'sirini ham qamrab oladi. Grammatik vositalar tarjimasi leksik birliklar tarjimasidan shu kabi jihatlarga ko'ra farqlanadi. Leksik birlikning o'zini alohida tarjima qilish mumkin bo'ladi. Ammo grammatik vositalar birikma yoki gaplar tarkibida qo'llangandagina ularning mohiyati yuzaga chiqadi. Shu tufayli muayyan morfologik yoki sintaktik vositani yakka holda tarjima qilib bo'lmaydi. Birikma va gaplarni tarjima qilishda tarjima bilan bog'liq bo'lgan bir nechta muammolar yuzaga keladi. Zero, har qanday gap va birikma nutqiy hosilalar sanaladi. Nutqiy hosilalarda esa lisoniy va nolisoniy vositalar qorishiq holda yuzaga

chiqadi. Mohir tarjimon nutqiy parchani bir tildan boshqa tilga o'g'irishida undan nafaqat lingvistik ma'lumot, balki hayotiy tajriba, ikki xalq milliy-ma'naviy qadriyatlariga doir bilim ham talab etiladi.

Ingliz tilidagi matnlarning boshqa tillarga tarjimasi masalasi yuzasidan tadqiqot olib borgan olimlarning fikriga ko'ra: ot, sifat, son, ravish, olmosh kabi turkumlarga mansub so'zlar tarjimasida muammolar u qadar ko'p kuzatilmaydi¹. Ammo fe'l turkumi va undagi so'zlar, grammatik kategoriyalar tarjimasi haqida bunday deb bo'lmaydi. Fe'ldan boshqa turkum birliklari tarjimasida hech qanday o'zgarishlardan foydalanmasdan yoki kichik o'zgarishlar vositasida mukammal tarjimaga erishish mumkin bo'lsa, fe'l turkumiga oid birliklar va kategoriyalar tarjimasida o'rni bilan murakkab o'zgarishlar amalga oshirilishi talab etiladi. Bu ingliz tilidagi fe'llarning juda ko'p grammatik kategoriyalarga egaligi, o'zbek tilidagi fe'llar bilan nutqiy qo'llanish bo'yicha katta farqlar mavjudligi bilan bog'liq deyishimiz mumkin. Ingliz tilidagi fe'llarning o'zbek tiliga tarjimasida nisbatlar ham birmuncha murakkabliklar tug'diradi. Jumladan, ingliz tilida aniq va majhul nisbatda deb hisoblanadigan fe'llar ishtirokidagi gaplarni o'zbek tiliga tarjima qilishda bu tarjima muammolari yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu jarayonda ingliz tilidagi fe'llarning shaxs ifodalamaydigan shakllari muammoni yanada murakkablashtiradi. Quyida har bir holatni alohida tahlil qilishga harakat qilamiz. Ingliz tilida aniq nisbatdagi (active voice) fe'l ishtirok etgan gaplarda harakat bajaruvchisi ega vazifasini bajaradi. Masalan, aniq nisbatning hozirgi zamon fe'llarida namoyon bo'lishi quyidagicha bo'ladi:

The writer says here that old men have grey beards, small minds and weak legs (U. Shekspir)².

Mazkur gapda qo'llangan fe'l ingliz tilida hozirgi zamon shaklidagi aniq nisbatni ifodalaydi. Bu gapning o'zbek tiliga tarjimasida fe'l-zamoni uchun hozirgi-kelasi zamon tanlanadi. Fe'l o'zbek tilida ham aniq nisbat shaklida beriladi: *Yozuvchi chollarni oppoq soqolli, esi past va nimjon oyoqli qilib tasvirlaydi*. Matnning xususiyatidan kelib chiqqan holda "aytmoq, demoq" fe'li o'zbek tiliga "tasvirlamoq" fe'li yordamida o'g'irilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Buni, albatta, fe'l birikayotgan til birliklari talabi bilan yuzaga kelgan holat sifatida baholash maqsadga muvofiq. Zero, gap ijodkorning obrazlarni tasvirlash mahorati haqida borar ekan, bu o'rinda "demoq", "aytmoq" kabi fe'llarni qo'llash noo'rin bo'lar edi. Fe'l zamoni va nisbati o'zbek tilidagi tarjima matnida ham saqlanadi. Bu ingliz tilidagi aniq nisbat fe'llari tarjimasi uchun me'yoriy holat sanaladi. Shunday bo'lsa-da, tarjimon o'zbek tilidagi fe'lni majhul nisbatda shakllantirishi ham mumkin:

Chollar (yozuvchi tomonidan) oppoq soqolli, esi past

va nimjon oyoqli qilib tasvirlangan.

Bunda fe'l zamoni ham o'zgarishini ko'rishimiz mumkin (*tasvirlaydi - tasvirlangan*). Tarjimadagi bu o'zgarishlar matnning asliyatdan uzoqlashishiga sabab bo'ladi. Shu sababli aniq nisbat shaklidagi fe'llar aksariyat hollarda o'zbek tiliga o'zgarishsiz tarjima qilinadi.

Ingliz tilida aniq nisbat shaklidagi o'tgan zamon fe'llarining tarjimasi ham hozirgi zamon aniq nisbat shakli tarjimasiga o'xshash:

Tom didn't like going to school, and he didn't like working (Mark Tven)³.

Keltirilgan misollarda shaxsli fe'llarning ikkalasi ham aniq nisbatda va *Past simple* zamonida. Shaxsli fe'llarning *active voiced* ekanligidan harakat bajaruvchisining (Tom) ega vazifasida kelayotganligidan ham bilib olish mumkin bo'ladi. Bu gapning o'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha bo'ladi:

Tom maktabga borishni va ishlashni xohlamasdi.

O'zbek tilidagi tarjimada ham fe'llarning zamonlari va nisbatlari o'zgarmaydi. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi gap qurilishining o'ziga xos xususiyatlari asosida ingliz tilidagi matnda takrorlangan fe'l yagona kesim sifatida shakllantiriladi (xohlamasdi). Chunki o'zbek tilida nutqiy qisqalikka e'tibor qaratiladi. Og'zaki nutqda takrorlanadigan fe'llar bilan ifodalangan kesimlar bajaruvchi bitta bo'lgan taqdirda umumlashtiriladi. Buni yuqoridagi gapning "Tom maktabga borishni xohlamasdi va ishlashni xohlamasdi" tarzida shakllantirilmaganligida ham ko'rishimiz mumkin. Bunday gap o'zbekcha matnlar uchun nome'yoriy hisoblanadi. Zero, o'zbek tili jonli nutqida lakonizmga jiddiy e'tibor qaratiladi. "Lakonizm – fikrni bayon qilishdagi qisqalik va aniqlik. Lakonizm adabiy ifoda vositasi sifatida asarda ortiqcha tafsilotlarga berilmaslikni, mezonni bilish va vazminlikni anglatadi"⁴. Boshqacha aytganda, lakonizm fikr ifodalash uchun iloji boricha kam so'zdan foydalanish lozimligini anglatadi. Shu tufayli ingliz tilidagi ikki so'zdan iborat kesim o'zbek tilida bitta kesimga aylantirilgan. Asarning roman janriga mansubligi, ya'ni nasriy yo'lda yaratilganligi takrorlarning ahamiyatini biroz pasaytirishi ham bunda muhim o'rin tutadi. Umuman olganda, ingliz tilidagi o'tgan zamon aniq nisbat fe'llari o'zbek tiliga grammatik o'zgarishlarsiz tarjima qilinadi. Bu holat aniq nisbatning barcha zamonlari uchun ham taalluqli ekanligini ta'kidlash lozim. Boshqacha aytganda, aniq nisbat (active voice) fe'llari tarjimasi aksariyat hollarda adekvat tarjima namunalari sifatida shakllanadi.

Ingliz tilidagi majhul va aniq nisbat shakllari qurilishida shakl va mazmun nomutanosibligi kuzatiladigan o'rinlar mavjud. Aslida, mazmun va shakl falsafiy tushuncha sanaladi. Ammo bu tushuncha barcha fan sohalarida

1 Borisova I., Imyaminova Sh. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Universitet, 2005. B.11- 73.

2 Володько С.М. Подъязык государственного управления: перевод с английского языка на русский // Проблемы управления. 2009. №2(31). – С.224-229; Володько С.М. Неличные формы глагола и страдательный залог: особенности перевода с английского языка на русский // Вестник БГУ, №1, 2012. – С.58-61.

3 Shakespeare W. The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark. Folger Shakespeare Library <http://www.folgerdigitaltexts.org>.

4 Mark Twain. The Adventures of Tom Sawyer. Children's book collection. Library of the University of California Los Angeles

o'z aksini topadi. Mazmun predmetni aynan shu narsa sifatida ifodalovchi muhim unsur va o'zgarishlarning jamlanmasidir. Shakl esa mazmunning mavjudligini, ichki va tashqi tuzilishini ifodalaydi. "Muayyan mazmun hamisha muayyan shaklda ifodalanidek, muayyan shakl ham muayyan mazmunga egadir. Borliqdagi har bir narsa o'zining mazmuni va shakl birligi tufayli mavjuddir. Mazmun o'z mohiyatiga ko'ra, shaklga nisbatan yetakchi o'rinda turadi"⁵. Shakl va mazmun o'zaro mos bo'lmagan o'rinlarda mazmunga mos bo'lgan yangi bir shakl paydo bo'ladi. Shakl va mazmun dialektikasi turli fan sohalarida turli mohiyat kasb etadi va izohlanadi. Tilshunoslikda ham muayyan mazmun, albatta, muayyan shaklda namoyon bo'ladi. Bu nisbat kategoriyasi va uning mazmuni uchun ham xos, deyishimiz mumkin. O'zbek tilida bo'lgani kabi ingliz tilida ham gap shakllari bir nisbatda bo'lsa-da, mazmunan boshqa nisbat ma'nosini ifodalashi mumkin. Ana shunday o'rinlarda tarjimon shakl va mazmun munosabatiga duch keladi va muammoni to'g'ri hal etishda mazmunga tayanishi talab etiladi. Chunki masalaning mohiyati har doim yetakchi, asosiy mavqeda bo'lishi lozim.

Ertaga shu payt yo'llar tozalanayotgan bo'ladi yoki *Ertaga shu payt yo'llarni tozalayotgan bo'lishadi*. Har ikkala holatda ham mazmun o'zgarmaydi, ammo nisbat masalasida vaziyat o'zgaradi. Birinchi gap majhul nisbatda shakllantirilgan bo'lsa, ikkinchi gap birgalik nisbat shakli vositasida hosil qilingan. Ma'lum bo'ladiki, ingliz tilidagi *they* olmoshi o'zbek tiliga tarjima qilinmaydi. Chunki bu so'z gapda ifodalanayotgan harakatlarni (vazifalarni) bajarish uchun mas'ul bo'lgan shaxslarni

(bu o'rinda hukumat) ifodalaydi. Bunday o'rinlarda bajaruvchini ko'rsatish, gap tarkibiga kiritishga zarurat yo'q. Garchi gap mazmuni majhul nisbatni ifodalasa-da, bu mazmundagi gapni ingliz tilida majhul nisbat vositasida shakllantirib bo'lmaydi. Chunki gapda ifodalanayotgan zamonning majhul nisbat shakli mavjud emas. Ya'ni gapni *The roads will be being cleaned this time tomorrow* tarzida shakllantirish grammatik jihatdan xato bo'ladi. Shunday qilib, *they* kishilik olmoshi bilan majhul nisbat ma'nosi ifodalanagan, ammo aniq nisbatda shakllantirilgan gaplarning tarjimasida ayrim o'zgarishlar kuzatiladi. Gap majhul nisbat shakli vositasida yoki shaxsi noma'lum gap tarzida tarjima qilinadi. Aslida, shaxsi noma'lum gaplarda ham mazmunan bajaruvchi bo'lsa-da, uni gap tarkibida tiklab bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, shaxsi noma'lum gap ham mantiqan majhul nisbat vositasida shakllantirilgan gaplarga o'xshash. Umuman olganda, shakl va mazmun nomutanosibligi ingliz tilidagi nisbat kategoriyasi va ularning gaplarda qo'llanishida ham uchraydi. Shunday mazmun va shakldagi gaplarning tarjimalarida transformatsiya hodisasi kuzatiladi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, ingliz tilidagi fe'l nisbatlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda adekvat tarjima bilan birga ayrim transformatsiyalarga ham yo'l qo'yiladi. Bu ikki tildagi nisbat kategoriyasining to'liq mutanosib emasligi, gap qurilishidagi farqlar, shuningdek, tarjima qilinayotgan matnning xususiyatlariga bog'liq. Ikki tilda ham mavjud bo'lgan nisbat kategoriyalari tarjimasida moslik 50 foizdan yuqorini tashkil etishi tahlil qilingan gaplar orqali aniqlandi.

5 <https://uz.wikipedia.org/wiki/Lakonizm> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 22.07.2024.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Borisova I., Imyaminova Sh. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Universitet, 2005. B.11- 73.
2. Hathorn B., Hoepner L., Steynberg M., Linnegar J. Oxford English Grammar. – Cape Town: Oxford University Press Southern Africa (Pty) Ltd, 2015. – P.14-24. – 59 p.
3. Нуриев В.А. Адекватность перевода как лингвистическая проблема // Вестник Воронежского государственного университета. 2003. №1. – С.80-87.
4. Сатуллаева Н. Основные способы перевода английских пассивных конструкций на каракалпакский язык // Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. №1, 2023. – С.233-237.
5. Тошов А.Ю. Сравнительно-сопоставительный анализ страдательного залога в таджикском, английском и русском языках: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Душанбе, 2013. – С.22. – 26 с.
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. Б.184. – 256 б.

Madina JALILOVA,
NamDU mustaqil izlanuvchisi,
Namangan shahar 50-sonli maktabning
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

“BOBURNOMA” ASARIDA TOPONIMIYADAGI QO'SHNOMLILIK VA KO'PNOMLILIK TALQINI

Annotatsiya: maqolada “Boburnoma” asarida tarixiy toponimiya – oykonimlar, xususan, shahar nomlari – polisonimlarga xos qo'shnomlilik va ko'pnomlilik hodisalari dalillar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *memoar, toponim, tarixiy toponim, tarixiy oykonim, polisonim, variantdoshlik, variant, qo'shnomlilik va ko'pnomlilik (polionimiya), lug'aviy asos.*

Аннотация: в статье историческая топонимия в произведении – “Бобурное” анализируется на основе доказательств смежности и полиномиальных явлений, в частности названий городов – полиномов.

Ключевые слова: мемуары, топоним исторический, топоним, исторический ойконим, полионим, вариант, сосодство и полионим (полионимия), лексическая основа.

Annotation: in the article, the historical toponymy – oikonyms, in particular, city names – polynomial phenomena of contiguity and pluralism in the work “Boburnoma” are analyzed on the basis of evidence.

Key words: *memoir, toponym, historical toponym, historical oikonym, polyonym, variant, variation, neighborhood and polynomial (polyonymy), lexical basis.*

Boburning “Boburnoma” qomusiy asari boshqa ko'plab sohalar bilan bir qatorda tilshunoslikning tarixiy onomastik birliklarini o'rganishda eng bebaho tarixiy manbalardan biridir. Bobur memuarda toponimlarga alohida sinchkovlik, mas'uliyat bilan yondashib, ularning etimologiyasi, geografik joylashuvi, tarixiy, kitobiy manbalar va mahalliy xalq tilidagi variantlari haqida ham batafsil ma'lumotlar beradi.

Onomastik tizimning xususiyatlaridan birini obyektning bir vaqtning o'zida birdan ortiq nomga – qo'shnomga ega bo'lishi tashkil qiladi. Ba'zi hollarda geografik obyektlarni xalq tilida eski va yangi nomi bilan atash mavjud.

Qo'shnomlilikka yaqin turadigan hodisalardan biri ko'pnomlilikdir. H.Hasanov o'z ishlarida mana shunday nomlarga to'xtalgan. Ko'pnomlilik hodisasi bitta obyektning birdan ortiq nomi sifatida qo'shnomlilik hodisasiga yaqin turadi. Ammo qo'shnomlilik va ko'pnomlilik paydo bo'lishi vaqti (davri)ga ko'ra farqlanadi. Qo'shnom bitta obyekt yoki shaxsning aynan bir vaqtdagi nomi bo'lsa, ko'pnomlilik biror obyektning turli davrlarda paydo bo'lgan nomlaridir.

Memuardagi polionim toponimlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Oykonimlar.
2. Gidronimlar.
3. Oronimlar.

Oykonimlar. Bobur Farg'ona viloyati chegaralari tasvirida *Yangi* shahrini tilga olib, uni kitoblarda *O'tror* deb yozilishini qayd etadi: ... *shimolida agarchi burun, shahrlar bor ekandur, misli Olmoliq va Olmotu va Yangi-kim, kutubda O'tror* bitirlar, mo'g'ul va o'zbek jihatidin bu tarixda buzulubtur, aslo ma'mura qolmabdur. [1.34].

“Boburnoma”ning mavjud nusxalarida bu toponim *O'tror* yozilgan, aslida *Taroz*. *O'tror* shahri hozirgi Chimkent hududida. [2.593]. H.Hasanov memuardagi bu chalkashlikni izohlab, o'zbekcha, ruscha, turkcha, nemischa va fransuzcha bosma nashrlarda *O'tror* nomi xatodir, to'g'risi shunday deb yozadi: **Yangikim, kutublar-da Tarozkent (Tirozkent) bitirlar.** [3].

Olim tekshirishlarga ko'ra, bunday xatoning manbayi nusxa ko'chirish va tarjimalardagi chalkashlik, matnshunoslik nuqsonlari ekanligini qayd etadi. *Yangi* shahri, Bobur aytganiday, shimoliy sharqda bo'lib, uning qadimiy nomi *Taroz (Tiroz)* edi, keyinchalik *Avliyoota*, hozir esa *Jambul* deb ataladi.

“Boburnoma” asarining tabdillarida ham *Yangi* shahri *O'tror* tarzida xato ko'rsatilgan. Xalqaro Bobur jamoat fondi rahbari Z.Mashrabov va olim V.Rahmonovlarning sa'y-harakatlari bilan “Boburnoma”ning *Baltimor* nusxasi topib o'rganiladi hamda memuardagi bu chalkashlikka barham berildi. *Baltimor* nusxasidagi ma'lumotga ko'ra: **Yangikim, kutublarda Tarozkent bitirlar.** [4.19].

Bu qo'lyozma Amerika Qo'shma Shtatlarining *Baltimor* shtati markazining Volter muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmaning elektron nusxasi bo'lib, memuar nusxalaridagi geografik nuqsonni yechuvchi kalit bo'ldi. Demak, Bobur bizga qoldirgan asl haqiqat keyingi nashrlarda *Tarozkent* deya o'z aksini topdi: **Yangikim, kutublar-da Tarozkent bitirlar.** [5.7] Demak, *Yangi // Tarozkent* polionimlardir.

Bobur o'tmishda *Banokat, Fanokat* polisonimlari *Shohruxiya* nomi bilan ham mashhur bo'lganligini yozadi: *Ma'muraning kanorasida voqi bo'lubtur, sharqi Farg'ona va Koshgar, g'arbi Buxoro va Xorazm, shimoli Toshkand*

va *Shohruxiyakim*, *Shosh* va **Banokat** bitirlar. [1.59]

Banokat – Shohruxiya qo'rg'onining o'rnidagi qadimiy shahar. Chingizxon tomonidan vayron qilingan, Amir Temur qaytadan tiklab, kenja farzandi Shohrux nomi bilan atagan. Qoldiqlari Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida (hozirgi Oqqo'rg'on tumanida) saqlanib qolgan. [2.79]. Bobur bu o'rinda shaharni *Fanokat* variantini qayd etadi: ... *Xo'jandning shimoli va Fanokatning janubiy tarafidinkim, holo Shohruxiyag'a mashhurdur, o'tub yana shimolg'a mayl qilib, Turkiston sori borur*. [1.34.]

Shohruxiya XIII asr boshlariga kelib xarobaga aylangan va hozir o'zni tepalik shaklida mavjud, bir qismini Sirdaryoning suvi yuvib ketgan. Demak, *Banokat*, *Fanokat* polisonimlar aynan bir Shahar nomining fonetik variantlaridir. *Shohruxiya* esa uning keyingi davrlardagi ikkinchi nomidir. Bu toponim bizning davrimizgacha saqlanmagan.

Bobur ayrim shahar nomlarining etimologiyasiga ham alohida to'xtalib o'tadi. Jumladan, hozirgi Qashqadaryo viloyati markazi *Qarshi* shahrining vajhi tasmiyasini quyidagicha izohlaydi: *Yana Qarshi viloyatidurkim, Nasaf va Naxshab ham derlar, Qarshi mo'g'ulcha ottur, go'rxonani mo'g'ul tili bila "qarshi" derlar. G'olib, bu ot Chingizxon tasallutidin so'ng bo'lg'ondur*. [1.61.]

Agar "Boburnoma" yozilmaganida edi biz bu shaharning nomlanishini asl mohiyatini bilolmas edik. Chunki *qarshi* so'zi ko'plab turkiy doston va tarixiy asarlarda, asosan, *zid*, *ro'para*, *saroy*, *qasr* singari ma'nolarda uchraydi. Bobur esa yuqoridagi parchada guvohi bo'lganimizdek, shahar nomining lug'aviy asosi – *qarshi* so'zining mo'g'ulcha ekanini, bu so'z *qabrison* ma'nosini ifodalashini izohlab, asoslashga navbat kelganda, shaharning Chingizxon istilosi qurboni bo'lgani bilan izohlaydi. Demak, bu shaharning buningdek fojia bilan bog'liq tarzda nomlanishiga jamiyat hayotida yuz bergan bosqinchilik sabab bo'lgan. Shuningdek, bu shaharni mo'g'ul bosqiniga qadar *Nasaf* va *Naxshab* deb atalganini ham alohida ta'kidlab o'tadi. Hozirda ham *Nasaf* polisonimi transonimizatsiya asosida ayrim nomlarga asos bo'lgan: "*Nasaf*" – *Qarshi* shahrining futbol kulubi.

Bobur *Kesh* viloyatining *Shahrisabz* deb atalishi boisini ham juda tushunarli izohlaydi: *Samarqand bila Kesh orasida bir tog' tushubtur, ltmak doboni derlar, sangtaroshlik qilur toshlarni tamom bu tog'din eltarlar. Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xub sabz bo'lur uchun Shahrisabz ham derlar*. [1.61] Demak, bu shaharning nomlanishiga bahor chog'i sahrolari-yu shahri, dalalari-yu tomlari yashillikka burkangani, tabiat bilan hamnafas bo'lgani sabab bo'lgan va *Yashil shahar* deb atalgan. Shahar nomi ikki so'zning, ya'ni sanskritcha *shahar* – "davlat", "mutlaqo hokimiyatning qarorgohi" [6.50] va fors-tojikcha *sabz* – "yashil", "yashil rangli" [7.3] so'zlarining izofali birikuvidan hosil bo'lgan.

Memuarda Bobur otasi Umarshayx mirzo viloyatlari xususida so'z ochganda *O'ratepani* ham tilga olib, kitoblarda *O'ratepaning* asl nomi *Ushrushnadir*, *Ushrush*

deb ham yozadilar deya keltiradi: *Farg'ona, Xo'jand va O'ratepakim, asl bularning otlari kitoblarda Ushrushnadir va Ushrush ham bitirlar, qoldilar*. [1.38].

O'ratepa – qo'rg'on va viloyat (hozirgi Tojikiston Respublikasining So'g'd viloyatiga qaraydi). [2.602]. "Hudud ul-olam" asarida *Sarusho'na*, *Sarushana*; manbalarda odatda *Ushrushana* yoki *Ushrushana* shakllarida qayd etilgan. Hozirgi vaqtda mazkur hududda joylashgan *O'ratepa* nohiyasining markazi *Istaravshan* deb ataladi. [8.29] Ma'lumotlarga ko'ra shahar *O'ratepa* nomi bilan dastlab Boburning "Boburnoma" asarida tilga olingan. [9.190]. Demak, *Ushrushna*, *Ushrush*, *Istaravshan* aynan bir polisonimning fonetik, *O'ratepa* polisonimining tarixiy variantlaridir.

Adib *Ikki suv orasi* toponimini uch o'rinda tilga oladi va har birida yana bir nomi *Rabotak o'rchini* deb ham aytilishini ta'kidlaydi: *To'lun xojaning ko'chi Ikki suv orasida erdikim, bu Ikki suv orasini Rabotak o'rchini derlar*. [1.63]

Rabotak o'rchini – Farg'ona vodiysidagi tuman. Hozirgi Namangan viloyatining Norin tumaniga to'g'ri keladi. [2.424]. Bu tarixiy hududga *Norin* va *Qoradaryo* oralig'idagi yerlar kirgani bois *Ikki suv orasi* deb ham atashgan.

Bobur *G'azni* shaharni *Zobul*, *Zobuliston* variantlari ham borligini yozadi: *Yana bir G'azni viloyatidur. Ba'zi tuman ham derlar... Ba'zi G'aznin ham bitibdurur... Uchunchi iqlimdindur. Zobul ham derlar, Zobuliston bu viloyattin iborattur*. [1.113].

G'azni hozirgi kunda ham hech bir o'zgarishsiz shu nom bilan ataladi, Afg'oniston Respublikasiga qaraydi.

Olim Bannu shahri tasvirida uning g'arbida chegara-dosh *Dasht* joylashganligini, bu navohiyni *Bozor* va *Tok* ham deyishlarini qayd etadi: *Janubi Cho'para va Sind suyidur, sharqi Dinkot, g'arbi Dashtkim, Bozor va Tok ham derlar*. [1.119].

Muallif asarda Muborakshoh tomonidan nomlangan *Qal'ayi Zafar* qo'rg'onining o'tmishda *Shoftevar* nomi bilan mashhur bo'lganligini yozadi: *Qal'ayi Zafarkim, burun Shoftevarg'a mashhur ekandur, qo'rg'on qilib berikitti. Qal'ayi Zafar otini ul qo'ydi*. [1.122-123].

Badaxshonlik bek Muborakshoh Muhammad Mahmudiyga qarshi bosh ko'tarib, uning a'yonlarini o'ldirgan va o'zbeklarni quvib chiqargan. Mahmudni mahv etgach, qal'ani mustahkamlab, g'alaba sharafiga Ko'kcha suvi sohilidagi bu maskanni *Qal'ayi Zafar* (Zafar qal'asi) deb atagan.

Manbalarda *Ixtiyoriddin qal'asi* deb atalsa-da, xalq orasida *Olaqo'rg'on* nomi bilan mashhur bo'lgan qo'rg'on memuarda ham shunday keltiriladi: *El orasida bu xabarni solibturlarkim, Badiuzzamon va Muzaffar Mirzo podshohni tutub, Xirining qal'ayi Ixtiyoriddinig'akim, xolo Olaqo'rg'ong'a mashhurdur, chiqoribturlar*. [1.149].

Bu maskan Hirot shahridagi mustahkam qal'a bo'lib, Malik Faxriddin Kurt tomonidan 1300-yillar atrofida xom g'ishtdan to'rtburchak shaklda qurilgan. Shohrux

Mirzoning amri bilan tosh hamda pishshiq g'ishtdan qayta tiklangan. [9.404].

Savoti – shimoliy Hindistonda, Sind daryosi sohili-dagi mavze bo'lib, Bobur bu yerda karkidon ovlagan. *Savotida* karkidon ko'pligi va shu yer ov qilinadigan maskan bo'lganligi uchun xalq orasida *Karkxona* deb ham atalgan: *O'rduni daryo sari yurutub, men Savoti tarafikim, Karkxona ham derlar, karg ovlog'ali bordim, bir necha karg paydo bo'ldi*. [1.165].

Xulosa qilib aytganda, Bobur memuarda toponimlar-

ning ham etimologik, ham ilmiy, ham xalqoniy izohlari, taqqoslari, tavsifi, atalishi, variantlari va shu nom haqida o'zining qarashlarini bergan. "Boburnoma" aynan bir nomning variantlarini, polionimiyalikni o'rganish, to'plash, tartibga solishda ham muhim ahamiyatga ega.

Asardagi toponimlarda kuzatiladigan polionimiyaga manbalarda, kitoblarda berilgan nomlarning ham keltirilganligi, davrlar o'tishi bilan jamiyat hayotida yuz bergan ijtimoiy o'zgarishlar, mahalliy aholi tomonidan nom berilishi va geografik joylashuvi o'z ta'sirini o'tkazgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 3.М.Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002.
- Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014.
- Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965.
- Rahmonov V. Yangi shahri haqidagi yangilik // Til va adabiyot ta'limi, 2019. – №1.
- Z.M.Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
- Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006.
- Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2019.
- Худуд ул-олам. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
- Ўзбекистон миллий энциклопедия. – Тошкент, 2000.

Farxod ABDULLAYEV,
IIV Yuridik ta'minlash boshqarmasi katta mutaxassisi
e-mail: fxa1982@gmail.com

MULOQOTDA NUTQ TA'SIRCHANLIGINI TA'MINLOVCHI OMILLAR XUSUSIDA

Annotasiya: ushbu maqolada nutqiy ta'sir muammosi bo'yicha ritorika, psixologiya va tilshunoslik sohalarida amalga oshirilgan tadqiqotlar to'g'risida ma'lumot beriladi, uning tushunchasi aniqlanadi, nutqiy ta'sirning asosiy usullari hamda vositalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *nutqiy ta'sir, muloqot, nutq akti, ritorika, mantiq, ishontirish, idrok etish, lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya.*

Аннотация: в статье рассматривается информация об исследованиях речевого воздействия в сфере риторики, психологии и лингвистики, определено ее понятие, а также выделены основные методы и средство речевого воздействия.

Ключевые слова: *речевое воздействие, общение, речевой акт, риторика, логика, убеждение, восприятие, высказывание, иллюция, перлокуция.*

Annotation: the article provides information on researches conducted in the field of rhetoric, psychology and linguistics on the problem of speech influence, defines its concept, and highlights the main methods and means of speech influence.

Key words: *speech influence, communication, speech act, rhetoric, logic, persuasion, perception, utterance, illocution, perlocution.*

Kirish. Bugungi kunda dunyoda globallashuv jarayonlarining faollashuviga ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar asosiy omil bo'lmoqda. Ommaviy axborot vositalari jamoatchilik fikri, shaxs dunyoqarashini shakllantirishda asosiy omil bo'lar ekan bunda nutqiy ta'sir hodisasini tadqiq qilish katta ahamiyat kasb etmoqda.

Notiqlik texnikasi so'zlovchi, tinglovchi va matndan iborat nutqiy faoliyat namunasidir. Notiqlik texnikasi nutq ta'sirchanligi tadqiqotlariga asos yaratadi, uning natijalari ommani ishontirishga xizmat qiladi. Notiqlik texnikasi shaxslararo darajada notiq va auditoriya o'rtasida ishonchli munosabatlarni o'rnatadi, matn darajasida esa mantiqiy dalillar, maxsus stilistik vositalar orqali nutqiy

ta'sirchanlikni ta'minlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ma'lumki, ritorikaga ilmiy qiziqish antik davrlarda boshlandi, uning doirasida amaliy notqlik va bahslash usullari o'rganildi. Qadimgi Yunoniston va Rimda nutq oldiga qo'yiladigan talablar ishlab chiqildi [1]. Bu davrda ritorika og'zaki nutq san'ati sifatida talqin qilindi, yaxshi nutq va sifatli matnni yaratish, uzatish hamda idrok etish qonuniyatlarini o'rgandi. Ritorika adabiyot nazariyasi va mantiq fanlariga suyanib ish ko'radi degan tushunchalar natijasida ritorika – ikki “mantiqiy” va “adabiy” yo'nalishlarda teng rivojlandi [2].

Birinchi an'ana tarafdorlari ritorikani mantiq bilan bog'lab, yaxshi nutq ishonchli va ta'sirli bo'lishi kerak, deb hisoblaganlar. Notiqdan vaziyatga qarab ish tutgan holda fikrni to'raligicha tinglovchilarga yetkazishni vazifa qilib olganlar [3]. Shu ma'noda, ritorikani har qanday mavzu bo'yicha ishonitirishning mumkin bo'lgan usullarini topish qobiliyati [4], fan sifatida esa ko'zlangan maqsadga erishish uchun tinglovchilarga lingvistik ta'sir ko'rsatishning turli shakllarini tadqiq qilish bilan shug'ullanishini ta'kidladilar [5]. Ritorikaning mohiyati va vazifasi ishonitirishdan iborat deb e'tirof etildi.

Ikkinchi an'ana “adabiy” yo'nalish vakillari ritorikani axloq qoidalari asosida shakllantirilgan, so'zga boy bo'lgan, bezakli nutq deb ta'kidlaydilar. Rimlik notiq va nazariyachi Kvintilianning ta'biricha, ritorika chiroyli nutq so'zlashdir. Filologik fan sifatida nutqning to'g'ri bo'lishi, so'zlar ko'zlangan ma'noni aniq aks ettirishi, chiroyli, yorqin va ta'sirchan bo'lishini tadqiq qiladi [6]. Bunda ishonitirish bosh maqsad sifatida emas, balki imkoniyat sifatida qaraladi. Buning natijasida ritorika so'zamollik san'ati deb e'tirof etiladi. Ifoda go'zalligi so'zamollikning bosh maqsadi bo'lgan bo'lsa, keyinchalik amaliy mashg'ulot maqsadini ifodalagan.

Ritorika predmetini aniqlashda tafovutlar bo'lishiga qaramay, umumiy ma'noda u ta'sir qilish san'ati sifatida namoyon bo'ladi. “Nutqning yuzaga chiqishida aniq bir maqsad – tinglovchi ongiga ta'sir etish vazifa qilib qo'yiladi [7].” Ushbu maqsadga erishishda notiq ishonitirishga asoslangan nutqni ritorikaning invensiya, dispozitsiya, elokutsiya, talaffuz va eslab qolish kabi qoidalariga rioya qilgan holda shakllantirishi lozim.

Nutqni shakllantirish bosqichida invensiya tanlangan obyektini o'z ichiga olgan holda ishonitirish usullarini topishni maqsad qiladi. Tinglovchiga ta'sir qilishda “axloq” (etos) ma'ruzachi qiyofasini oshkor qiladi hamda uning obro'sini shakllantiradi; “argumentlar” (logos) nutq va mavzuni yoritadi; “ishtiyok” (pafos) tinglovchining munosabatiga yo'naltirilgan mavzuni talqin qilish usulini belgilaydi. Etos axloqiy xislat bo'lib, so'zlovchining rostgo'ylik va haqqo'yiligini belgilaydi. Qadimgi notiqlar axloqni ommaga ta'sir o'tkazishda muhim ekanligini ta'kidlaganlar. Mantiq dalil keltirish san'ati bo'lib, busiz auditoriya e'tiborini qozonib bo'lmaydi. Pafos tinglovchilarga hissiy ta'sir o'tkazishni anglatadi.

Nutq ifoda qilishning keyingi bosqichi dispozitsiya

bo'lib, auditoriyani to'liq ishonitirishda ixtiro (invensiya) natijalari orqali olingan elementlarni tartibga solishdir [8]. Omma oldida nutq qilishga doir dispozitsiya masalalari L. Soper tomonidan batafsil yoritilgan. Dispozitsiyaning diqqat markazida kirish, asosiy qism va xulosa turadi. Notqlik nutqining uch qismdan iborat g'oyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

- 1) nima demoqchi ekanligingizni ayting;
- 2) shuni ayting;
- 3) nima deganingizni aytib bering [8].

Kirish qismida notiq axloqqa (etos) rioya qilgan holda tinglovchi e'tiborini qozonishga harakat qiladi; asosiy qism mantiqqa (logos) rioya qilib isbotlarni keltiradi; xulosada pafos asosga ega bo'lgan holda hissiy ta'sir o'tkazib, qaror qabul qilishga undashi lozim.

Nutqning muvaffaqiyatli bo'lishida dalillar katta ahamiyatga ega. Dalillar sifatida keltirilgan faktlar, albat, o'zaro bog'langan va tezisning mohiyatiga aloqador bo'lishi lozim [9]. Dalillar bo'lib faktlarni qayd qiluvchi hukmlar, ta'riflar, aksiomalar, teoremlar, qonunlar hamda boshqa empirik va nazariy umumlasmalar xizmat qiladi. Dalil (argumentlar) tezisning chinligini asoslash uchun keltirilgan hukmdir.

Keltirilayotgan dalillarning ketma-ketligi fikrning asosli ekanligini belgilaydi. Dalil va asoslarning quyidagi tartibi ko'proq ishonitiradi: kuchli dalillar, o'rta dalillar, bitta eng kuchli dalil. Bunda dalilning quvvati (kuchli-kuchsizligi) gapirayotgan inson nuqtayi nazaridan emas, aksincha, tinglovchi nuqtayi nazaridan belgilanishini e'tiborda saqlash kerak [10].

Elokutsiya nutq ifoda etishning so'nggi bosqichi sifatida unda fikr verballashadi, ya'ni matn hosil bo'ladi. So'z elokutsiyaning markaziy tushunchasini ifodalab, verbal olamning unsuri sifatida mustaqil hayot tarziga ega bo'ldi. Aristotel yozma nutq o'zining uslubi tufayli mazmunga nisbatan ko'proq ta'sir o'tkazishini ta'kidlagan [4]. Shu sabab ko'zlangan maqsadga samarali erishish uchun bunga xizmat qiluvchi nutq vositalarini bilish ahamiyatlidir. Demak, elokutsiya fikrga mos shaklni tanlab, nutqni yanada ta'sirchan ifodalash bosqichidir.

Ishonitirish – bu murakkab kommunikativ jarayon bo'lib, unda so'zlovchi boshqa bir individum yoki individumlar guruhi dunyoqarashlarida, xulq-atvorida va munosabatlarida ma'lum o'zgarishlarni amalga oshirishga harakat qiladi [11]. Klassik ritorikada bosim o'tkazish, qo'rqitish, aldash bilan ishonitirish emas, aksincha axloq qoidalariga rioya qilgan holda ishonitirish zarurligi ta'kidlanadi. Isbotlash jarayonida ataylab (qasddan) xatoga yo'l qo'yuvchilar – sofistlar deb nomlandi, ularning ta'limoti esa sofizm (yunon. – ayyorlik) deb ataldi [9]. Sofistlar dialektikadan mulohaza san'ati sifatida foydalanib hamma narsani isbotlasi bo'ladi, asosiysi – isbotlash uchun kerakli vositalardan to'g'ri foydalanilsa bas deb xulosa qilganlar (maqsadga erishish uchun har qanday vositalar o'rindir) [11].

XIX asrda ruhoniylarning diniy mavzudagi nutqlari

keyinchalik ko'pgina siyosatchilarning notiqlik uslublariga o'z ta'sirini o'tkazdi. 1920-yilga kelib an'anaviy ritorika o'zining ilmiy qadrini yo'qotib bordi va u stilistika fanining ichiga kiritildi [12]. Bu davrda ritorika "ishontirish san'ati"dan "nutqni bezash san'ati"ga aylanib, nutq ta'sirchanligini o'rganishga bo'lgan qiziqishning susayishiga sabab bo'ldi.

Shunga qaramay XX asrda nutqiy ta'sir masalasi dolzarbligi yana kun tartibiga chiqa boshladi. Ushbu davrda muloqot va nutqiy ta'sir masalasini tadqiq qilishga ijtimoiy buyurtmaning shakllanishi, OAVning faollashuvi, shuningdek, ilm-fanda antropotsentrik yondashuvga katta e'tibor ortishi natijasida mazkur masalaga e'tibor ortdi.

Belgiyalik olimlar X. Perelman va L. Olbrext-Titekaning hammualliflikda "Yangi ritorika: argument haqida traktat" asari ritorikaga oid yangi ilmiy tadqiqotlarga yo'l ochdi [13]. Mualliflar nutqiy ta'sir o'tkazishning Aristotel an'anasini davom ettirgan holda, ritorikani "norasmiy hukm mantig'i" deb sharhlashdi hamda uning asosida dalillash nazariyasini yaratishdi. Ushbu nazariyaga ko'ra fikr kuchi tinglovchi tafakkuriga ta'sir qilib, uni ishontirish orqali ma'lum harakatga undaydi.

Bunda dalil, notiq va auditoriya asosiy tushunchalar bo'lib, ular kategoriyalashtiriladi. Buning asosida dalillarning alohida toifalari tahlil qilinadi, ma'ruza omillari (intelektual, axloqiy, ijtimoiy) o'rganiladi, auditoriya turlari aniqlanadi hamda nutqiy ta'sir o'tkazish vositalari tanlanadi [14].

Ta'sir o'tkazish psixologik jarayon bo'lib, uning natijasida obyektning shaxsi, ongi, xulq-atvorining har qanday o'zgarishlari sodir bo'ladi. O'zaro ta'sir natijasida insonda aqlning ijodiy mahsuldorligi, teranligi, tezligi, mustaqilligi, tanqidiyligi, chuqurligi orta boradi [16]. Ta'sir – bu shaxsning o'zaro munosabatda boshqa shaxsning xatti-harakati, munosabati, niyati, g'oyasi, ko'zlagan maqsadlarini o'zgartirish jarayoni hamda natijasidir.

Shaxslarning o'zaro ta'sirlashuvi ko'pchilik hollarda to'rtta asosiy ta'sir ko'rsatish usuli orqali amalga oshadi: e'tiqod, taqlid, ta'sir, majburlash. Taqlid – o'z materialini muomaladan olishini uqtiradi; ta'sirlanish – ijtimoiy jarayonlar namoyon bo'lishining omili tariqasida qaraladi; e'tiqod insonga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyo-qarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi [17], majburlash – erkinlikning qarama-qarshi jihati bo'lib, bu shaxsning manfaatlariga xizmat qiladi [18].

Shaxs ruhiyatiga ta'sir qilish usullari bilan bir qatorda uni yanada samarali amalga oshirishga yordam beruvchi omillar ham o'rganilmoqda. Sotsial psixologiyada muloqot, muomala qonuniyatlari, shaxslararo munosabat, individual va guruhliy o'zaro ta'sir, guruhlarining ichki va tashqi tuzilishi, ularning turlari, tasnifi, ommaviy holatlar va boshqalar tekshirilmoqda [16]. Samimiylik, xushmuomalalik, odoblilik, tinglovchilarga hurmat bilan qarash kabi fazilatlar nutqning kishilar tomonidan e'tibor bilan tinglanishiga sabab bo'ladi [7]. Psixologiyada nutqiy ta'sir qilish usullarini tadqiq qilish hissiy-psixologik tarkibiy

qismlarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi, bunda nutqiy ta'sir o'tkazishning lingvistik va nutq vositalari to'g'risidagi tilshunoslik qonunlari nazarda tutilmaydi.

Til o'zida nafaqat jismoniy, balki psixik komponentni ham mujassam etib, insonning muloqoti va faoliyatini amalga oshiruvchi vositadir. Muloqot sharti sifatida til dunyoni bilishni chegaralaydi, boshqa insonni to'liq tushunish imkonini chegaralaydi [19]. Nutqiy ta'sir o'tkazishda psixologik va lingvistik yondashuvlar birlashishi natijasida psixolingvistika fani yuzaga keldi. Uning doirasida axborotni o'zlashtirish, eslab qolish, qayta ishlash muammolarini tadqiq qilish o'rganila boshlandi. Psixolingvistika nutq faoliyati va odamning psixofiziologik nutqni tashkil etish modellarini ishlab chiqadi va ularni psixologik eksperimentlar yordamida sinab ko'radi [20]. Mazkur tushunchalarga asoslanib, psixolingvistika nutqiy muloqotni faoliyatning maqsadiga bo'ysungan holda muloqot ishtirokchilarining o'zaro hamkorligi deb hisoblaydi. Bunda muloqot maqsadi bir shaxsning ikkinchisiga ta'sir o'tkazishi, subyekt tomonidan muloqot obyektining xulq-atvorini tartibga solish tushuniladi.

Tahlil va natijalar. Nutqiy axborotni yetkazish muloqotning yakuniy maqsadi bo'lmasdan, balki maqsadga erishish vositasi hisoblanadi. Shunga binoan, nutqiy faoliyatni alohida shaxslarning lisoniy belgilar vositasida o'zaro munosabatga kirishuvi sifatida talqin qilishi va u orqali suhbatdoshning holati, xatti-harakatiga ta'sir o'tkazish maqsadiga erishilishi haqidagi fikr barchaga ma'quldir [21]. Shu asosda nutqiy ta'sir o'tkazish keng ma'noda muloqot jarayoni bo'lib, u tufayli va uning ta'sirida shaxs shakllanadi, kichik guruhlar paydo bo'ladi, katta ijtimoiy guruhlarining mavjud bo'lishi uchun sharoitlar yaratiladi [10].

Psixolingvistlar uchun nutqiy ta'sir o'tkazish deganda, tor ma'noda OAV tizimida yoki tashviqot nutqida amalga oshadigan nutqiy muloqot qiziqtiradi [22]. Nutqiy muloqotning ushbu tuzilmasi tashkiliy va motivatsion qismlardan iborat. Tashkiliy – muloqotni yo'lga qo'yish va auditoriya bilan aloqa o'rnatish, uning e'tiborini tortish hamda diqqatni ushlab turish, ishonch qozonish, nutq qabul qilinishi uchun zamin hozirlash, ya'ni tinglovchi holatiga ta'sir etishga qaratiladi.

Motiv – insonni harakatga undovchi tushuncha bo'lsa, motivatsiya xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayonidir [23]. Bir faoliyatni rag'batlantirish uchun bir nechta motivlar qo'llanishi mumkin, ulardan asosiysi – ma'no hosil qiluvchi bo'lib, faoliyatga o'zining mazmunini beradi. Faoliyat motivdan kelib chiqqan, aniq maqsadga yo'naltirilgan individual harakat bo'lib, uning amalga oshirilishi shaxs ehtiyojlarini qondiradi.

Shundan kelib chiqib, nutqiy ta'sir tamoyili tinglovchida muayyan faoliyatni amalga oshirish ehtiyojini shakllantirish yoki unga mos predmet-motivni taqdim etish, shuningdek, harakat rejasini ochiq yoki yashirin tarzda namoyon qilish maqsadini ko'zlaydi. Muloqot maqsadi

oddiygina axborot almashish bilan chegaralanib qolmaydi, axborot uzatishdan "hamkor"ga ta'sir o'tkazish, uni biror narsaga ishonitirish, bo'ysundirish, harakatga undash maqsadi kutiladi [24]. Shu sabab, nutqiy ta'sir o'tkazishning psixolingvistik sxemasi ikki asosiy vazifani hal qiladi: ta'sir o'tkazish uchun qulay sharoitni hosil qilish va o'zining ta'sirini o'tkazish.

Tilshunoslikda nutqiy ta'sir qilish masalalariga e'tibor qaratish XX asrning 60-yillarida yangi shakllangan pragmatika fani bilan bog'liq bo'ldi. "Pragmatika" atamasi deyarli barcha tilshunoslar tomonidan qo'llanishi natijasida uning doirasi, qamrovi kengayib bordi hamda uning mazmuniga oid biror ma'lumotni topish qiyinlashib bordi. Bugungi kunda pragmalolingvistika lisonning qo'llanishi bilan shug'ullanuvchi, nutqiy vaziyatda (kontekstda) faollashgan til tizimi haqidagi fan, tilni rejalashtirilayotgan maqsad nuqtayi nazaridan tadqiq qiluvchi fan, nutq aktlarini tavsiflovchi nazariya, konversatsion (og'zaki nutq) tahlil nazariyasi, shaxslararo munosabatlarni ifodalovchi lisoniy vositalarni o'rganuvchi soha ekanligi ta'kidlanadi [25]. Pragmatika lisoniy shaxsni teng huquqli tadqiqot obyekti sifatida va tildan muvaffaqiyatli foydalanishni ta'minlovchi omillarni esa kommunikativ faoliyat subyekti deb e'tirof etadi.

L.A.Kiseleva tilni ta'sir qilish vositasi sifatida uning pragmatik funksiyalarini tadqiq qiluvchi fanni "pragmalolingvistika" termini bilan nomlab, uning "nutqiy ta'sir qilish nazariyasi" termini bilan teng ma'noga ega ekanligini ta'kidlaydi [26]. M.Hakimov esa pragmalolingvistika nutq subyekti ichki maqsadi bilan bog'liq yashirin propozitsiyalarni o'rganadi, belgining kommunikatsiya jarayonidagi real munosabatiga oid muammolarni tadqiq qiladi, deb ta'riflaydi [27].

Ta'kidlash joizki, pragmatika shug'ullanadigan muammolar ko'p jihatdan ritorikaning tadqiqot sohalariga o'xshab ketadi. Mazkur fanlar o'rtasidagi aniq chegarani belgilash ancha murakkab. Shunga qaramay quyidagi farqlarni sanash mumkin: ritorika nutqning o'ziga, uning shakliga e'tibor qaratsa, pragmatika asosan kontekst, muloqot vaziyati, presuppozitsiyalar (ijtimoiy va kognitiv omillar)ni inobatga oladi. Shakl va mazmun qismlarga bo'linishiga ko'ra pragmatika mazmunga, ritorika shaklga e'tibor qaratadi.

Pragmalolingvistik tadqiqot asoslarini J.Ostin va J.Syorl

tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasi tashkil etadi. Ushbu nazariya tilshunoslikda nutqiy ta'sir o'tkazish tushunchasi mohiyatini to'liqroq anglashga imkon berdi. J.Ostin nutqiy muloqot quyidagi tarkibdan iborat ekanligini ta'kidlagan: lokutsiya – so'zlash harakatini tashkil qiluvchi fonetik, leksik va grammatik vositalar yig'indisi; illokutsiya – fikrni bayon qilish jarayonida kommunikativ maqsadni ifodalash; perlokutsiya – nutqiy harakatni amalga oshirish jarayonida so'zlovchining tinglovchiga ta'sir o'tkazishi.

Nutqiy aktning mazkur tarkibi quyidagilarni ifodalaydi: fikr ifodalashda so'zlovchi nimani aytishi (lokutsiya), fikr ifodalashda so'zlovchi nima qilishi (illokutsiya), so'zlovchi nima uchun fikrni ifoda qilishi (perlokutsiya). Masalan, "Tashqari sovuq" deyilganda, so'zlovchi tinglovchini havo haroratining past ekanligiga ishonitirish maqsadida tashqari sovuqligini aytadi.

Tilshunoslikda nutqiy ta'sir muammosining tadqiq muloqot vaziyati, uning maqsadi va natijalari, shuningdek, muloqot qiluvchi, mazmun, makon va nutq vaqtini inobatga olmasdan amalga oshirilishi mumkin emas. Shu ma'noda nutqiy ta'sir hodisasi lingvistik va ekstralingvistik omillar uyg'unligida tadqiq qilinmog'i lozim [28]. Bunday yondashuv nutqiy ta'sirni bevosita jarayonda ko'rib chiqish, lingvistik tahlilni turli fanlar kesishuvida olib borish hamda muloqotning pragmatik funksiyalari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, nutqiy ta'sirchanlik dastlab antik davrlarda faylasuflar tomonidan qayd etildi va natijada bir qancha fanlarning tadqiqot obyektiga aylandi. Ushbu davrlardan boshlab notiqning omma oldida og'zaki nutqi uning ziyolilik darajasini belgilashi ta'kidlandi.

Nutq orqali yakka shaxs yoki jamoaning ongi va xulqiga ta'sir o'tkazib ko'zlangan maqsad sari chorlanadi. Bugungi kunda nutqiy ta'sir keng ma'noda axborot almashish orqali maqsadga yo'naltirilgan har qanday muloqotni, tor ma'noda tadqiqot obyekti sifatida ommaviy axborot vositalari va targ'ibot-tashviqot chiqishlaridagi nutqlarni anglatadi. Psixologik usullar va pragmatik ahamiyatga ega til vositalari nutq ta'sirchanligini ta'minlaydi hamda ular shaxslararo qulay muloqot muhitini yaratadi. Tilshunoslikda nutqiy aktlar nazariyasi nutqiy ta'sir hodisasini tushunishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 1993. 4-bet.
2. Jiyanova N. va boshq. Nutq madaniyati. O'quv qo'llanma // N. Jiyanova, O. Mo'minova, S. Maksumova. – T.: O'zD-JTU. 20-bet.
3. Rasulov R. va boshq. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. O'quv qo'llanma // R. Rasulov, N. Xusanov, K. Mo'ydinov. – T.: Fan va texnologiya, 2010. 30-bet.
4. Ritorika. Aristotel. – M.: Eksmo-Press, 2015. – S. 12.
5. Львов М.Р. Риторика. Культура речи: Учеб. пособ. – М.: Академия, 2004. – С. 20.

6. Karimov S. va boshq. Yuristning nutq madaniyati // S. Karimov, X. Mamatov, I. Bo'riyev. O'quv qo'llanma. – T.: Zarqalam, 2004. 44-bet.
7. Qo'ng'urov R. va boshq. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Qo'llanma // R. Qo'ng'urov, E. Begmatov, Y. Tojiyev. – T.: O'qituvchi, 1992. 63-bet.
8. Иссерс О.С. Речевое воздействие: учеб. Пособие. – М. : Флинта : Наука, 2009. – С. 15.
9. Sharipov M., Fayzixo'jayeva D. Mantiq: O'quv qo'llanma. – T.: G'ulom nomidagi nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 184-bet.
10. Sirliyev B.N. va boshq. Ijtimoiy psixologiya. Ma'ruzalar kursi // B.N. Sirliyev, R.X. Dushanov, I.X. Kalonov. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2019. 194-bet.
11. Nurmanov A.T., Turganov Y.I. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. – T.: Zebo print, 2022. 69-bet.
12. Samigova X.B. Kurganov A.M. Dialogik ritorika: tadqiq va talqin. Monografiya. – T.: Lambert, 2022. 30-31-bet.
13. Перельман Х., Олбрехт-Тытека Л. Из книги «Новая риторика: трактат об аргументации» // Язык и моделирование социального взаимодействия. — М. : Прогресс, 1987. – С. 207-264.
14. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. – М.: Наука, 1991. – 214 с.
15. Muhammadjonova L. Ritorika: darslik. – T.: O'ZMU, 2019. 84-bet // <https://www.researchgate.net/publication/336106749>
16. G'oziyev E. Umumiy psixologiya: Darslik. – T.: Universitet, 2002. 48-bet.
17. Umarov B.M. Psixologiya. Darslik. – T.: Voris-nashriyot, 2012. 34-178-betlar.
18. Do'stmuhamedova Sh. A. va boshq. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Darslik. – T.: TDPU, 2013. 44-bet.
19. Sharopova Z., Azizova M. Psixolingvistika — nutqiy faoliyatining psixologik va lingvistik jihatlar / “O'zbekistonda xorijiy tillar” elektron jurnali, №4 (12), 2016. 215-219-betlar; <https://journal.fledu.uz>
20. Ergasheva G.I. Applied linguistics: Terminology and Translation through gender discourse lens. – Tashkent: Navruz, 2018. – 154 p.
21. Rasulov Z.I. Nutqiy tuzilmalar axborot-diskursiv mazmuni shakllanishi jarayonida tejamkorlik tamoyilining faollashuvi (ingliz va o'zbek tillari materiali asosida). Monografiya. – Buxoro: Durdona, 2022. 40-bet.
22. Тарасов Е.Ф. Речевое воздействие: методология и теория // Оптимизация речевого воздействия. – М.: Наука, 1990. – С. 5-17.
23. Davletshin M.G. va boshq. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. / M.G. Davletshin, Sh. Do'stmuhamedova, M. Mavlonov, S. To'ychiyeva. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2004. 92-bet.
24. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: SamDCHTI, 2008. 58-bet.
25. Vosiljonov A.B. Pragmalingvistika va uning tahliliy shakllanish tarixi / “Science and innovation” international scientific journal, Vol. 1, Iss. 8., 2022. 99-100-betlar; <https://doi.org/10.5281/zenodo.7336283>
26. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л.: ЛГУ, 1978. – С. 98.
27. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2013. 64-bet.
28. Naumann B. Perlokution als Gegenstand von Sprechaktttheorie und/ oder Gesprächsanalyse? // Hindelang G. et al. (Hg.): Der Gebrauch der Sprache. Festschrift Hans Hunsnurscher. – Münster: LIT, 1995. – S. 272-284.

Mohinir USMONOVA,
Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi
e-mail: E-mail:M.M.M.U@mail.ru

“TOPONIMIKA VA O'RTA OSIYO TOPONIMIKASINING O'RGANILISHI: TARIXIY VA MADANIY O'ZIGA XOSLIKLAR”

Annotasiya: toponimlar onomastik leksikaning bir qismi sifatida turli aholi punktlarining geografik nomlaridan tashkil topgan majmua sifatida qaraladi. Maqolada toponimlarning leksikaning til tizimida tutgan o'rni tizimli-funksional yondashuv nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Ushbu yondashuv joy nomlarining kelib chiqishi, ma'nosi va ijtimoiy hayotdagi o'rnini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: *til tizimi, mikrotoponimika – kichik obyektlar, makrotoponimika esa muhim obyektlar, toponimika, toponimik leksika, oykonimiya, oykonimik leksika, atoqli ot, polinomiya.*

Аннотация: топонимы рассматриваются как часть ономастической лексики, комплекса, состоящего из географических названий различных населенных пунктов. В статье роль топонимов в языковой системе лексики изучается с точки зрения системно-функционального подхода. Этот подход анализирует происхождение, значение и место топонимов в общественной жизни.

Ключевые слова: *языковая система, микротопонимия – малые предметы, а макротопонимия – важные предметы, топонимия, топонимическая лексика, ойконимия, ойконимическая лексика, существительное, полином.*

Annotation: toponyms are considered as part of onomastic vocabulary, a complex consisting of geographical names of various settlements. In the article, the role of toponyms in the linguistic system of vocabulary is studied from the point of view of a system-functional approach. This approach analyzes the origin, meaning and place of place names in public life.

Keywords: *linguistic system, microtoponymy is small objects, and macrotoponymy is important objects, toponymy, toponymic lexicon, oikonymy, oikonymic lexicon, noun, polynomial.*

Kirish. Toponimika – joy nomlarini o'rganadigan fan bo'lib, bu soha geografiya, tilshunoslik, tarix va madaniyatshunoslik kabi turli sohalar bilan chambarchas bog'liqdir. Toponimika atamasi yunon tilidan olingan bo'lib, “topos” (joy) va “onom” (nom) so'zlaridan kelib chiqadi. Bu fan joy nomlarining kelib chiqishi, ma'nosi va ularning ijtimoiy hayotdagi o'rnini o'rganadi.

Toponimika ikki asosiy obyektдан iborat: mikrotoponimika va makrotoponimika. Mikrotoponimika kichik obyektlar – qishloqlar, mahallalar, daryo irmoqlari, ariqlar va boshqa kichik tabiiy yoki ijtimoiy obyektlarning nomlarini o'rganadi. Makrotoponimika esa muhim obyektlar – tog'lar, o'rmonlar, vodiylar, vohalar va boshqa keng hududlarni o'z ichiga oladi.

Toponimikaning rivojlanishi bilan birga joy nomlarini o'rganish faqat kichik obyektlar bilan cheklanib qolmay, balki yanada kengroq obyektlarga e'tibor qaratila boshlandi. Bu jarayon joy nomlarining yanada chuqurroq tahlilini ta'minladi. Toponimik tadqiqotlar davomida gidronomiya (gidro – suv), oronomiya (orono – tog'), oykonomiya (oykos – uy) va polinomiya (polis – shahar) kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Shuningdek, ururbanonomiya (urbos – shahar) shahar toponimlarini o'rganishga qaratilgan.

Toponimikaning rivojlanishi va turlari.

Toponimikaning rivojlanishi bilan birga, joy nomlarini o'rganish faqat kichik obyektlar bilan cheklanib qolmay, balki kichik obyektlar, masalan, mahallalar, daralar, jarliklar, ariqlar kabinetini o'rganishga ham e'tibor qaratila boshlandi.

XIX asr oxirlaridan e'tiboran dunyoda amaliy geografiya va kartografiya munosabati bilan toponimika fani yanada rivojlandi. Bu davrda toponimikaga oid maxsus asarlar paydo bo'lib, geografik nomlarni o'rganish kuchaydi. Shu bilan geografik nomlarni tizimli ravishda o'rganish va birgalikda olib borish uchun turli komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Masalan, 1923-yilda dunyoda birinchi bo'lib mamlakatdagi toponimika ishlarini yaratishdan Angliya Toponimika Jamiyati tuzildi.

Rossiyalik taniqli tilshunos va toponimistlardan biri A.V. Superanskaya hisoblanadi. U o'zining ilmiy faoliyatida toponimlarga, xususan, atama va otlar bilan bog'liq masalalarga alohida e'tibor qaratgan va bu mavzuda ko'plab asarlar yaratgan. Uning “Что такое топонимика?” (“Toponimika nima?”) nomli asari (M., 1985) toponimikaning nazariy asoslarini ochib bergan, geografik nomlarning tarixi va mazmunini

keng muhokama qilgan muhim ilmiy ishdur.

O'rta Osiyo – tarixan ko'plab xalqlarning va madaniyatlarning uchrashuv joyi bo'lib, bu mintaqa dunyoning eng qadimiy madaniyatlari va sivilizatsiyalari-ga guvoh bo'lgan hududlardan biridir. O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmaniston va Afg'onistonni o'z ichiga olgan bu geografik joyda joy nomlari (toponimlar) nafaqat yerning fizik joylashuvini, balki u yerda yashagan xalqlarning tarixini, madaniyatini va ijtimoiy jarayonlarini aks ettiradi

O'zbekistonda toponimiyani tadqiq qilish bilan shug'ullangan bir qancha olimlar bor. Masalan, V.V. Bartold, M.S. Andreyev, S.P. Tolstov, Ya.G'. G'ulomov, B.A. Ahmedov, A.R. Muhammadjonov, M. Masson, O.D. Chexovich, A.A. Semenov va O.A. Suxareva kabi olimlar O'zbekiston hududidagi toponimlarning ma'nosi va kelib chiqishi haqida ko'plab ma'lumotlarni o'z tadqiqotlarida bayon etgan. Ularning XIX asr oxiri va XX asr boshlarida olib borgan ilmiy ishlari toponimikaga katta hissa qo'shgan. Ayniqsa, sharqshunos akademik V.V. Bartoldning asarlari geografik nomlarni tahlil qilishda alohida ahamiyatga ega. Bartoldning tarixiy geografiyaga oid ilmiy ishlari to'plamini toponimikasiz tasavvur qilish qiyin. Uning asarlari geografik nomlarning mazmuni va tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

XIX asr oxirlaridan e'tiboran toponimikaga bo'lgan qiziqish kuchayib bordi. Bu davrda amaliy geografiya va kartografiya sohalarining rivojlanishi bilan bog'liq ravishda toponimika fani yanada kengaydi. Maxsus asarlar paydo bo'lib, geografik nomlarni o'rganish jarayoni tizimlilikka erishdi. Bu jarayonni qo'llab-quvvatlash uchun turli komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi, bu esa toponimik tadqiqotlarning sifatini oshirishga yordam berdi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo toponimikasini o'rganish nafaqat mintaqaning tarixiy merosini aniqlashga, balki uning madaniyati va ijtimoiy hayotining rivojlanishini tushunishga ham xizmat qiladi. Bu fan orqali biz O'rta Osiyo xalqlarining urf-odatlarini, e'tiqodlari va tarixiy tajribalarini chuqurroq anglaymiz.

O'rta Osiyo toponimikasini o'rganishda bir qancha mashhur olimlarning tadqiqotlariga nazar soladigan bo'lsak, Vasilii Bartold izlanishlaridan "Toponimlar tarixning o'zgarmas guvohlaridir". Uning ilmiy izlanishlarida toponimlar asrlar tarixini, iqtisodiy va madaniy merosini aks ettiradi.

Vasilii Bartold O'rta Osiyoning mashhur tarixchisi va sharqshunoslaridan biri bo'lib, uning tarixiy va madaniy merosini o'rganishda katta hissa qo'shgan olimdir. U o'zining ilmiy ishlarida O'rta Osiyo toponimikasini – joy nomlari paydo bo'lishi, kelib chiqishi tarixi va

boshqa ko'plab masalalarni o'rganishga bag'ishlagan. Bartoldning fikriga ko'ra, "Toponimlar tarixning o'zgarmas guvohlaridir".

Shu tufayli, Bartoldning O'rta Osiyo toponimikasiga oid ishlari nafaqat milliy tarixshunoslar, balki lingvistlar va madaniyatshunoslar uchun ham katta ahamiyatga ega. U O'rta Osiyo toponimikasini o'rganish bo'yicha eng ilg'or tadqiqotchilardan biri bo'lib, uning ishlari bugungi kunda ham ilmiy tahlil va izlanishlar uchun muhim manba hisoblanadi. Bartoldning tadqiqotlari mintaqaning madaniy, tarixiy va lingvistik jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi va bu borada yangi yondashuvlar va fikrlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Uning merosi O'rta Osiyo xalqlarining o'ziga xosligini va tarixiy yo'lini o'rganishdagi muhim poydevordir.

Bu so'zlar uning toponimlarga bo'lgan tarixidagi markaziy g'oyani aks ettiradi, ya'ni joy nomlari faqat geografik joylashuvni ifodalabgina qolmay, balki o'sha hududdagi xalqning madaniy o'tmishini ham aks ettiradi.

Bartoldning ilmiy ishlarida O'rta Osiyo toponimlari nafaqat hududning geografik rivojlanishini, balki o'rta asrlar tarixini, iqtisodiy va madaniy aloqalarini chuqur o'rganishda ham muhim rol o'ynaydi. Uning ishlarida toponimlar, ayniqsa, turli etnik va madaniy ta'sirlar bilan bog'liq jarayonlarni aniqlashda katta ahamiyatga ega.

Bartold O'rta Osiyo toponimikasini o'rganishda milliy o'rta asrlar va musulmon dunyosining ta'sirini o'rganishni maqsad qilgan, shuningdek, O'rta Osiyo hududiga kirgan turli xalqlarning madaniy aloqalarini va etnik tarixini yoritgan. Uning fikricha, toponimlar xalqning urf-odatlarini, e'tiqodlari va siyosiy tuzilmalari haqida ma'lumot beradi.

Xulosa. Toponimika – joy nomlarini o'rganadigan fan bo'lib, uning rivojlanishi geografiya, tilshunoslik, tarix, madaniyatshunoslik kabi turli sohalarining birlashuviga asoslanadi. Toponimika mikrotoponimika va makrotoponimika kabi asosiy yo'nalishlarga bo'linadi, ular kichik va katta geografik obyektlarning nomlarini o'rganadi. Bu fan, shuningdek, gidronomiya, oronomiya, oykonomiya va polinomiya kabi turli tarmoqlarni ham o'z ichiga oladi.

O'rta Osiyo toponimikasini o'rganish mintaqaning madaniy va tarixiy merosini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Bu yerda joy nomlari nafaqat geografik joylashuvni, balki uning tarixiy, madaniy va ijtimoiy jarayonlarini aks ettiradi. O'zbekistonda V.V. Bartold, M.S. Andreyev, S.P. Tolstov kabi olimlar O'rta Osiyo toponimikasini o'rganishda muhim hissa qo'shgan, ayniqsa, Bartoldning ilmiy ishlari bu sohada katta ahamiyatga ega.

Uning fikricha, toponimlar "tarixning o'zgarmas

guvohlaridir” va ularning o’rganilishi mintaqaning madaniyati, iqtisodiy rivojlanishi va etnik aloqalarini tushunishga yordam beradi.

Shunday qilib, toponimika fanining rivojlanishi va O’rta Osiyo toponimikasining o’rganilishi nafaqat

geografik, balki madaniy va tarixiy bilimlarni kengaytirishga xizmat qiladi. Bartoldning ilmiy merosi esa mintaqani chuqurroq tahlil qilishda va uning xalqlarining o’ziga xosligini tushunishda muhim poydevor bo’lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bartold, V.V. (1985). Tarixiy geografiya va toponimika. – Moskva: Fan.
2. Andreyev, M.S. (1975). O’rta Osiyo toponimikasiga oid tadqiqotlar. – Toshkent: O’zbekiston nashriyoti.
3. Tolstov, S.P. (1962). Qadimgi O’rta Osiyo va uning toponimlari. – Moskva: Izd. Akademii Nauk.
4. G’ulomov, Ya.G. (1994). O’rta Osiyo toponimikasining asosiy yo’nalishlari. – Toshkent: O’zbekiston Fanlar Akademiyasi.
5. Ahmedov, B.A. (1980). O’rta Osiyo geografik nomlari va ularning tarixi. – Tashkent: Fan.
6. Muhammadjonov, A.R. (1991). O’zbekiston hududidagi toponimlar: Etnik va madaniy tahlil. – Toshkent: O’zbekiston Respublikasi Xalqaro nashriyoti.
7. Masson, M. (1987). O’rta Osiyoning arkeologiyasi va toponimikasining integratsiyasi. – Moskva: Vostok.
8. Chexovich, O.D. (2000). Toponimik tadqiqotlar metodologiyasi. – Moskva: Izd. RAN.
9. Bagomedov, M. R. (2009). Oykonimy darginskogo yazыka s komponentom x’ar. Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta, 1. Retrieved from
10. Usmonova M.B. (2022). Development of methodology and its types. Current research journal of philological sciences,3(12), 50–54. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-12-11>
11. Usmonova Mohinur Bakhtiyarovna. (2024). Derivative processes in the system of units: a linguistic exploration// International Multidisciplinary Journal for Research & Development, 11(05). <http://www.ijmrd.in/index.php/imjrd/article/view/1547>
12. Olimova. X.V. Stylistik possibilities of nicknames in English and uzbek. Science problems.uz Ijtimoiy gumanitar-fanlarning dolzarb muammolari. № 5 (4) - 2024 ISSN 2181-1342 237-243.

Xurshida OLIMOVA,
 Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi
 e-mail: khurshida_olimova@gmail.com

“OYKONIMIKA VA TOPONIMIKA: JANUBIY O'ZBEKISTON OYKONIMLARI MISOLIDA TIZIMIY TAHLIL”

Annotasiya: oykonimika onomastik leksikaning bir qismi sifatida, turli aholi punktlarining geografik nomlaridan tashkil topgan majmua sifatida qaraladi. Maqolada, oykonimik leksikaning til tizimida tutgan o'rni tizimli-funksional yondashuv nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Ushbu yondashuv orqali, oykonimik leksikaning o'ziga xos xususiyatlari va ularning til tizimidagi o'rni batafsil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *til tizimi, apellyativ leksika, onomastika, onomastik leksika, toponimika, toponimik leksika, oykonimiya, oykonimik leksika, atoqli ot, turdosh ot.*

Аннотация: ойконимика, как часть ономастической лексики, рассматривается как совокупность географических названий различных населенных пунктов. В статье рассматривается место ойконимической лексики в языковой системе с точки зрения системно-функционального подхода. Через этот подход детально изложены особенности ойконимической лексики и её роль в языковой системе.

Ключевые слова: *языковая система, аппеллятивная лексика, ономастика, ономастическая лексика, топонимика, топонимическая лексика, ойконимия, ойконимическая лексика, собственное имя, однозначные имена.*

Annotation: oykonimics, as a part of onomastic lexicon, is considered a collection of geographical names of various settlements. The article explores the place of onomastic lexicon in the linguistic system from the perspective of a systemic-functional approach. Through this approach, the unique characteristics of the onomastic lexicon and its role in the linguistic system are presented in detail.

Key words: *linguistic system, appellative lexicon, onomastics, onomastic lexicon, toponymy, toponymic lexicon, toponymy, toponymic lexicon, proper noun, synonymous nouns.*

Kirish. Oykonimika (shahar va qishloq turidagi aholi maskanlarining atoqli otlari yig'indisi)ning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga kirishishdan oldin, oykonimik leksikaning til tizimida joylashuvi masalasini hal qilish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Biz bu masalani tilga tizimli-funksional yondashuv nuqtayi nazaridan ko'rib chiqamiz. “Funksiya – bu har qanday tizimning, shu jumladan, tilning harakatini belgilaydigan yadro” [1,6]. Tilning tizim sifatidagi asosiy vazifasi kommunikativ bo'lib, u tilning turli darajalarida turlicha namoyon bo'ladi [2,30]. Kommunikativ funksiyaning turli xil modifikatsiyalari til tizimini alohida quyi tizimlarga bo'lish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. T.N. Melnikovaning fikricha, kommunikativ funksiyaning leksika darajasida o'zgarishi nominativ funksiya bo'lib, bu leksikani tilning quyi tizimi sifatida ko'rib chiqishga asos beradi [3,19]. Nominativ funksiya apellyativ leksika (turdosh otlar) darajasida nominativ-tasniflash vazifasini, onomastik leksika (atoqli otlar) darajasida esa nominativ-individuallashtirish vazifasini bajaradi.

Nominativ funksiyaning apellyativ leksika va onomastik leksika darajasida o'zgartirilishi, ushbu leksika turlarini ma'lum tizimlar va hatto tilning quyi tizimlari sifatida emas, balki tilning leksik quyi tizimining turdosh otlar kategoriyasi va atoqli otlar kategoriyasi kabi ikkita tarkibiy elementi sifatida tavsiflashga imkon beradi. Har qanday tilning lug'at tarkibi umumiy va maxsus leksikadan

iborat bo'lib, onomastik leksika esa umumiy leksikaga ma'lum darajada oppozitsiyada bo'lgan maxsus leksika turlaridan biridir. Maxsus leksikaning boshqa bo'limlari turli bilim sohaları terminologiyasini, shuningdek, fan, texnika, ishlab chiqarish va savdo nomenklaturasini tashkil qiladi. Maxsus leksikaning barcha turlari umumiy leksikadan semasiologik jihatdan ajratilgan, chunki maxsus leksikaning mutlaq ko'pchiligi ikkilamchi qo'llaniluvchi so'zlardan iborat [4,31].

Leksik birliklarning ikkilamchi qo'llanishi fakti nomenklatura va terminologik leksikani onomastik leksika bilan birlashtirish uchun asos bo'la olmaydi. Ta'kidlanganidek, tilning kommunikativ funksiyasi va uning o'zgarishlari til tizimini quyi elementlarga bo'lish uchun asosiy hisoblanadi. Atoqli otlar, narsa-hodisalarni nomlash orqali individuallashtiradi, ya'ni atalgan obyektning o'ziga xos turdagi yagona obyektlar sinfidan ajratib turadi. Nomenklaturaviy va terminologik ifodalashlar esa tasniflaydi, ya'ni ular bitta obyektning emas, balki ushbu turdagi obyektlar to'plamini nomlaydi. Shu fikrlarga aslanib, biz nomenklaturaviy va terminologik ifodalashlar nominativ-tasniflash vazifasini bajaradiganligi sababli ularni onomastik emas, balki turdosh leksika sifatida tasniflash kerak, deb hisoblaymiz.

Onomastik leksika yoki onomastika atoqli otlar yig'indisi sifatida toponimlar (geografik obyektlarning nomlari), antroponimlar (kishilarning nomlari), teonimlar

(xudolarning nomlari), zoonimlar (hayvonlarning nomlari), kosmonimlar (koinot olami: galaktikalar, yulduz tizimlari nomlari), astronomlar (osmon jismlarining nomlari), astrotoponimlar (sayyoralar sirtining nomlari)ga bo'linadi [5,14]. Onomastik leksika yoki onomastikaning har bir elementi, o'z navbatida, yanada kichikroq elementlarning tuzilishini o'zida aks ettiradi. Atoqli otlar turkumi elementlari, ularning barchasi uchun, shu jumladan, ma'lum leksika turkumiga kiruvchi yagona nominativ-individuallashtiruvchi funksiyani bajaradi. Ularning har biri boshqa element vazifasidan farq qiluvchi o'ziga xos maxsus funksiyaga ega emas, shuning uchun bu elementlarni tilning alohida tizimlariga ham, quyi tizimlariga ham ajratib bo'lmaydi. Ammo onomastikaning har bir elementiga xos bo'lgan turli obyektlarni nomlashga xos bo'lgan xususiyat ularni bir-biridan ajratib turadi. Onimiya yoki onomastika elementlari uchun T.N. Melnikova "sinf" atamasini kiritadi: toponimlar sinfi, antroponimlar sinfi va boshqalar. Toponimikaga esa boshqa onomastik sinflar bilan umumiy vazifa—nominativ-individuallashtirish asosida onomastikaga birlashgan leksik birliklar (toponimlar) sinfi sifatida ta'rif beradi. T.N. Melnikovaning toponimikani tizim sifatida emas, balki onomastik leksika sinfi sifatida keltirgan talqini lingvistik adabiyotlarda mavjud bo'lgan toponimikaning tizim, mikrosistema va makrotizim sifatidagi talqinlardan farq qiladi. Turli tilshunoslar toponimik tizimni butunlay boshqa tushunchalar, masalan, alohida qishloq, shahar, tuman, mamlakat toponimlarining yig'indisi; substrat toponimiyasi va atoqli otlarning alohida darajalari yoki toifalari to'plami, deb ataydilar. Biz T.N. Melnikovaning tilda funksiyalar iyerarxiyasi mavjud va shuning uchun toponimika tizim emas, balki faqat leksik birliklarning onomastik sinfidir, degan fikriga qo'shilamiz.

Nomlangan obyektning turiga qarab toponimlar sinfi odatda kichik turkumlarga bo'linadi: oykonimlar (har qanday aholi maskanlari nomlari), gidronimlar (suv havzalari nomlari), oronimlar (yer relyeflari nomlari), dromonimlar (yo'l nomlari), nekronimlar (qabriston nomlari), horonimlar (siyosiy va ma'muriy birliklarning nomlari). Oykonimlarning kichik sinfi astionimlar (shahar nomlari) va komonimlar (qishloq aholi punktlari nomlari) birikmasi bilan ifodalanadi. A. Smiles, o'z navbatida, astionimlarni kichikroq aholi punktlari guruhlariga ajratadi: yirik shaharlar, shaharlar, kichik shaharlar yoki yirik shaharchalar, kichik shaharchalarning joy nomlari [6, 21].

Demak, oykonimika toponimika bilan bir xil nominativ-individuallashtiruvchi vazifani amalga oshiruvchi va kichikroq tarkibiy qismlar bilan ifodalanadigan toponimlar sinfining elementlaridan biri sifatida toponimik leksika sinfining oykonimik leksika kenja sinfi sifatida tavsiflanadi. Oykonimikaning muhim xususiyatlaridan biri oykonimlarning kelib chiqishidir. Oykonim turdosh otga nisbatan ikkilamchi ot bo'lganligi sababli, oykonim etimologiyasi uni turdosh otga mos keladigan oykonim etimoni yoki oykonim shakllangan boshqa atoqli otning

apellyativiga olib keladi [7:28]. Oykonimning ilmiy etimologiyasi yoki asl kelib chiqishini faqat aholi punkti nomining taraqqiyotini kuzatish imkonini beruvchi haqiqiy hujjatli yozuvlar mavjud bo'lgandagina aniqlash mumkin [8,7].

Motivatsiya oykonimiyaga xosdir. Nomlanish motivi – bu ma'lum bir obyekt uchun atoqli otni tanlash yoki yaratish uchun kerak bo'lgan ekstralingvistik sababdir. Oykonimikada substrat va o'zlashtirilgan nomlarning ko'pligi tufayli oykonimiya "moslashuvchanlik" – nomning uzoq muddat qo'llanishi, o'zgarishi, begona tizim hodisasining so'zlovchilarning til tizimiga moslashuvi. Moslashuvchanlik fonetik bo'lishi mumkin va quyidagi fonetik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi: tovushlarning tushib qolishi, tovushlarning almashishi, protez va epentetik qo'shimchalar, tovushlarning almashishi (metateza), urg'uning siljishi, morfemalar birikmasida bo'g'inlarning yo'qolishi (gapologiya). Morfologik moslashishga sonlarning reduksiya, aglyutinatsiya natijasida yo'qolishi – oykonimik affikslarning begona o'zak yoki negizga qo'shilib, oykonim yasash usuli; deglyutinatsiya – o'zbek tilining grammatik tuzilishiga bo'ysunish natijasida boshqa tilga tegishli qo'shimchalarning yo'qolishi kiradi.

Tadqiqotning metodologik asoslari va usullari.

Tadqiqot metodologiyasi tilshunoslikda kuzatilgan tarixiy tendensiyaga asoslanadi, ya'ni ma'lum bir tarixiy jarayondagi barcha hodisalar tarixiy shartlar va hodisalardan ajratmasdan talqin qilishga asoslanadi. Tadqiqotning ilmiy-nazariy bazasini zamonaviy tilshunoslikning onomosologiya sohasida qo'llaniladigan ilmiy fikrlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi. Shuningdek, toponimlarning lingvistik tadqiqida jamoa va xususiylik, mohiyat va hodisa, shakl va mazmun bilan uyg'unlashgan dialektik qonuniyatlarga asoslanadi. Tadqiqot usuli sifatida qiyosiy-tarixiy, qayta tiklash, tuzilish va shakllanishiga ko'ra tahlil qilish, til faktlarini solishtirishdan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Oykonimikada apellyativning ononimlashuv jarayoni, ya'ni turdosh otning atoqli otga o'tishi, quyidagi misollarda ko'rinish topadi: "ko'l" (suv havzasi) – "Ko'l" (Shahrisabz tumanidagi qishloq), "madaniyat" – "Madaniyat" (Yakkabog' tumani, qishloq). Ba'zan esa, unga qarama-qarshi bo'lgan apellyativlashuv yoki deetimologizatsiya jarayoni – atoqli otning turdosh otga aylanishi hodisasi sodir bo'ladi. Oykonimiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri turli aholi punktlarining bir xil tovushli nomlari, ya'ni omonimiyaning mavjudligi va polisemiyaning yo'qligidir. Omonim oykonimlar zamonaviy shakllari mutlaqo bir xil bo'lishiga qaramay, ular etimologik jihatdan ko'pincha turli xil apellyativlarga borib taqaladi. Oykonimik omonimiyaning kelib chiqish sababi ham lingvistik, ham ekstralingvistik omillar bo'lishi mumkin. Omonimiyaning kelib chiqish sabablaridan qat'i nazar, omonim oykonimlarni farqlash ma'lum bir nomning ma'lum bir joy bilan bevosita bog'lanishi orqali amalga oshadi.

Oykonimiyada son-sanoqsiz oykonimik qayta nomlash yoki deetimologizatsiyaning mavjudligi, ya'ni oykonimik leksika tarkibidagi substrat apellyativlarining ko'pligi natijasida nom asosining apellyativ bilan etimologik bog'lanishlarining buzilishi hisoblanadi. Qayta nomlash jamiyatning tushunarsiz holga kelib qolgan nomga yangi ma'no kiritish istagidan kelib chiqadi. Substrat nomni ushbu jamiyatga xos bo'lgan madaniy universalliklarga muvofiq makon va zamon jihatidan davomiylik nuqtayi nazaridan bog'laydi. Deetimologizatsiya jarayonida oykonimning fonetik qiyofasi va shaklida o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda "xalq etimologiyasi" deb ataladigan hodisalar yuzaga keladi.

Oykonimikada yana shunday hodisa kuzatiladiki, dunyoqarashning dinamik jarayonlari yoki madaniy paradigmaning o'zgarishi natijasida yo'qolgan dunyo manzarasi izlarining oykonimiyada mustahkamlanib, leksikaning boshqa elementlarida saqlanmaganligidir. Oykonimika tarixida nomlarning o'zgarishi yoki o'zgartirilishi juda tez-tez uchraydigan hodisa bo'lib, bu ham uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bir nomni boshqasiga almashtirish ko'pincha tarixning burilish nuqtalarida, urushlar, inqiloblar va hukumat o'zgarishlari davrida sodir bo'ladi. Obyektlarning o'zi o'zgarganda, masalan, bir nechta aholi punktlari bittaga birlashganda nomlarning o'zgarishi tabiiydir. Nomaqbul ma'noli so'zlar bilan mos keladigan ism-evfemizmlar va dissonant nomlar almashtirilishi mumkin. Har qanday holatda ham, faqat aniq bir tarixiy vaziyatni tahlil qilish nom o'zgarishining ijobiy yoki salbiy holatini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa. Shunday qilib, funksional-tizimli yondashuv

nuqtayi nazaridan, tizimlar emas, balki funksiyalar iyerarxiyasining ustuvorligi bilan, onomastikaning alohida tizimi ham, quyi tizimi ham emas, balki onomastikaning kichik toifasi nominativ tizimni amalga oshiradi. Individuallashtiruvchi funksiya toponimiyaning onomastik sinfi bilan umumiy bo'lib, strukturasiga ko'ra kichikroq oykonimik elementlarni nomlash xususiyatiga ega: astionimlar (shaharlar va shahar tipidagi aholi punktlari) va komonimlar (qishloq tipidagi aholi punktlari). Oykonimika toponimik leksikaning kichik sinfi sifatida quyidagi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega: turli tipdagi aholi punktlarini nomlashning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda tuzilganlik; qo'llanish chastotasi turlicha bo'lgan o'ziga xos oykoformantlar to'plamining mavjudligi; oykonim makonini hosil qilish qobiliyati; oykonimlar substrat leksikasining sezilarli miqdorda mavjudligi; ikkilamchi etimologiyaga egaligi; deetimologiyaga moyilligi; fonetik jihatdan moslashuvchanligi; morfologik, leksik o'zlashtirish va substratning ma'lum bir til tizimiga moslashuvchanligi; dunyoning nominativ manzarasida oykonim bo'lagini shakllantirish qobiliyati; transonimizatsiya va apellyatsiyaga moyillik; birlamchi semiozning bevosita va hosila nominatsiyalar jarayonida olingan apellativ ma'noni ikkinchi darajali semioz jarayonida obyektini aniqlash qiymatiga o'zgartirish qobiliyati; metonimizatsiya va metaforizatsiyaga moyillik; maxsus omonimiya va polionimiya hodisasining mavjudligi, barobarida polisemiya, antonimiya, sinonimiya hodisalarining yo'qligi; nomni o'zgartirishga moyillik; leksikaning boshqa tarkibiy qismlarida yo'qolgan dunyoning arxaik til manzarasini saqlab qolganligi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Haposhnikova, I.V. (1999). Sistema diaxronicheskikh izmeneniy leksiko-semanticheskogo koda angliyskogo yazyka v lingvo-etnicheskom aspekte. Irkutsk: [Publisher], 243 p.
2. Sossyur, F. de (1999). Kurs obshchey lingvistiki. Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 432 p.
3. Melnikova, T.N. (1992). Toponimiya Anglii v yeye istoricheskom razviti: dis. ... d-ra filol. nauk. SPb: [Publisher], 488 p.
4. Superanskaya, A.V. (1986). Teoriya onomasticheskikh issledovaniy. In: Teoriya i metodika onomasticheskikh issledovaniy. AN SSSR, In-t yazykovedeniya. Moscow: Nauka, pp. 3–46.
5. Podolskaya, N.V. (1988). Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii. Moscow: Nauka, 187 p.
6. Smailes A.E. (1944). "The urban hierarchy in England and Wales," Geography, L. Part 2, Vol. 29, № 144.
7. Bradley, H. (1910). The English Place-Names: Essays and Studies. London: [Publisher], 263 p.
8. Stokes, H.G. (1949). English Place-Names. London: [Publisher], 342 p.
9. Usmonova M.B. (2022). Development of methodology and its types. Current research journal of philological sciences, 3(12), 50–54. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-12-11>
10. Olimova. X.V. Tilshunoslikda nominativ birliklar haqidagi dastlabki qarashlar. TAMADDUN NURI jurnali. Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal. 101-110.
11. Bagomedov, M. R. (2009). Oykonimy darginskogo yazyka s komponentom x'ar. Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta, 1. Retrieved from
12. Daniyeva M.Dj. Parodiya mazmunini hosil qiluvchi strukturaviy va ma'noviy transformatsiyalar. Ilmiy axborotnoma. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. № 7. – Namangan, 2023. 387-391-b.

Komila TURABOYEVA,
Qarshi iqtisodiyot universiteti
Assistent o'qituvchisi
komilaturaboeva@gmail.com

INGLIZ VA O'ZBEK DRAMATURGIYASINING TARAQQIYOTI VA UMUMIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: dramaturgiya, teatr san'atining ajralmas qismi sifatida, insoniyatning ijodiy tafakkurining aks etgan shakllaridan biridir. Ingliz va o'zbek dramaturgiyasi har ikki millatning madaniyati, tarixiy jarayonlari va jamiyatidagi o'zgarishlarga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Bu maqolada ingliz va o'zbek dramaturgiyasining taraqqiyoti, umumiy xususiyatlari va o'ziga xos farqlari haqida so'z yuritamiz.

Kalit so'zlar: dramaturgiya, teatr tomoshabinlari, badiiy namuna, san'at shakli, hayotiy muammolar.

Аннотация: драматургия, как неотъемлемая часть театрального искусства, является одной из форм творческого мышления человечества. Английская и узбекская драматургия оказали непосредственное влияние на изменения в культуре, исторических процессах и обществе обоих народов. В этой статье мы поговорим о развитии, общих чертах и специфических различиях английской и узбекской драматургии.

Ключевые слова: драматургия, театральный зритель, художественная модель, вид искусства, жизненные проблемы.

Annotation: drama, as an integral part of theater art, is one of the forms of creative thinking of mankind. English and Uzbek drama had a direct impact on the changes in the culture, historical processes and society of both nations. In this article, we will talk about the development, common features and specific differences of English and Uzbek drama.

Key words: drama, theater audience, artistic model, art form, life problems.

Kirish. Ingliz dramaturgiyasining tarixi juda boy va uzoq. Uning taraqqiyoti asosan shunday davrlarga bo'linadi: yangi davr (Renessans), klassik davr, romantik davr va zamonaviy davr. Renessans davrida ingliz dramaturgiyasida eng katta inqilobni William Shakespeare amalga oshirdi. Uning asarlari teatrning maqomini yangi bosqichga olib chiqdi va dramaturgiyani chuqur falsafiy, ijtimoiy va ma'naviy muammolarni aks ettiruvchi san'at shakliga aylantirdi. Shakespeare, Ben Jonson, Christopher Marlowe, Richard Brinsli Sheridan kabi dramaturglar o'z asarlarida inson tabiati, uning ehtirolari, jamiyatdagi o'zgarishlar va siyosiy muammolarni yoritdilar. Ushbu davrda komediya, tragediya, tarixiy dramalar kabi janrlar rivojlandi va teatr tomoshabinlari uchun juda ko'p yuksak badiiy namuna yaratildi.

Klassik davrda ingliz dramaturgiyasida Jon Dryden, Richard Sheridan va boshqa yozuvchilar sahnaga yangicha qarashlarni olib keldi. Ular o'z asarlarini ko'proq ijtimoiy va axloqiy masalalar bilan bog'lab, teatrni ma'rifat va ta'lim vositasi sifatida ishlatdilar. Zamonaviy davrda esa, ingliz dramaturgiyasi xususiyati sifatida absurdizm va eksperimental teatrning ommalashishini ko'rishimiz mumkin. Harold Pinter, Tom Stoppard va Caryl Churchill kabi yozuvchilar sahnada til va ma'nolarni qiyinlashtirgan, tomoshabinni o'ylashga undagan yangi estetik qarashlarni joriy etdilar.

O'zbek dramaturgiyasining tarixiy ildizlari ham juda chuqur. U o'zining rivojlanishida milliy an'analar, ijtimoiy hayot va adabiyot bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbek dramaturgiyasining shakllanishi va rivojlanishida 19-20-asrlar katta ahamiyat kasb etadi. O'zbek klassik dramaturgiyasining asoschilaridan biri bu Alisher Navoiydir, u o'zining "Farhod va Shirin" asarida romantik dramani yaratdi. Navoiyning dramalarida insonning ma'naviy qadriyatlari, muhabbat va sadoqat mavzulari markaziy o'rinda bo'lgan. 20-asrning boshlarida, yangi dramaturglar, jumladan, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Fitrat, Cho'lpon kabi yozuvchilar o'z asarlarida jamiyatdagi o'zgarishlar, mustamlakachilik va milliy ozodlik kurashlarini yoritdilar. Bu davrda o'zbek dramaturgiyasida realist teatr rivojlanib, insonning hayotiy muammolari, ma'naviy-axloqiy dilemma va ijtimoiy muammolarni aks ettiruvchi asarlar yaratildi.

Umumiy xususiyatlar va farqlar. Ingliz va o'zbek dramaturgiyasining umumiy xususiyatlari ko'p jihatdan o'xshash. Har ikkala teatrda ham insoniyatning abadiy qadriyatlari, ijtimoiy masalalar, axloqiy dilemmalar muhokama qilinadi. Shuningdek, ular har doim o'z davrining siyosiy va ijtimoiy muhitiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Shakespearena asarlari jamiyatdagi ziddiyatlarni, siyosiy o'zgarishlarni va inson tabiatining qarama-qarshiliklarini aks ettirgan bo'lsa, o'zbek dramaturgiyasida ham mustamlakachilik va ijtimoiy inqilob davrining ta'siri kuchli bo'lgan. Biroq, ingliz va o'zbek dramaturgiyasining farqlari ham mavjud. Ingliz dramaturgiyasining taraqqiyotida antik yunon teatrining ta'siri katta bo'lgan bo'lsa, o'zbek dramaturgiyasi o'zining mustaqil va milliy an'alariga tayangan holda rivojlangan. O'zbek dramaturgiyasida turli milliy

ma'naviyat, folklor va qadimiy teatr shakllari ta'siri seziladi, bu ingliz teatrida nisbatan kamroq uchraydi. O'zbek dramaturgiyasida jamiyatning ma'naviy va axloqiy qadriyatlari, shuningdek, milliy o'zlik va istiqlol mavzulari ko'proq yoritilgan.

Ingliz dramaturgiyasining rivojlanishini yanada chuqurroq tahlil qilganda, uning turli davrlarda qanday o'zgarishlarni boshdan kechirganini ko'rishimiz mumkin.

1. Yangi davr (Renessans) va Shakespeare: Shakespeare 1564–1616-yillarda yashab ijod qilgan va uning asarlari ingliz dramaturgiyasining oltin davrini tashkil etadi. Renessans davrining asosiy xususiyati antik davrning qayta tiklanishi va insonning erkinligi va aqliga bo'lgan ishonch edi. Shakespearenig asarlari o'zining chuqur psixologik tahlillari, inson tabiati va uning ehtiroslarini o'rganishdagi inqilobiy yondashuvi bilan ajralib turadi. U o'z asarlarida, masalan, "Hamlet", "Macbeth", "Romeo va Juliyetta" kabi tragik komediyalarida insonning ichki ziddiyatlari, adolat, muhabbat, sadoqat, shon-sharaf, o'lim kabi universal mavzularni yorqin aks ettirgan. Shuningdek, u jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlikni, siyosiy zulmni va moral muammolarni yoritishda juda muhim rol o'ynagan.

2. 18-19-asrlar. Klassik va Viktoriya davri: klassik davrda ingliz dramaturgiyasida komediya va tragediya janrlarining rivojlanishiga qo'shimcha ravishda, 18-asrda jonli va ijtimoiy masalalar bilan boyitilgan bir qator asarlar paydo bo'ldi. Jon Dryden, Richard Sheridan va boshqa yozuvchilar o'zlarining komediyalarida ijtimoiy va axloqiy masalalarga murojaat qilishdi. Viktoriya davrida esa, dramaturgiya ko'proq ijtimoiy realizmga asoslanib, chinakam hayotiy muammolarni, adolatni, iqtisodiy va ijtimoiy sinfnig ta'sirini ochib berdi. Teatr o'zining ta'lim beruvchi va ijtimoiy o'zgartirishlardagi rolini kuchaytirdi.

3. Zamonaviy ingliz dramaturgiyasi: zamonaviy ingliz dramaturgiyasida teatrning eng dolzarb xususiyati – bu eksperimentalizm va absurdizmning ta'siridir. Harold Pinterning "Silent Partner" asarida va Tom Stoppardning "Rosencrantz va Guildenstern Are Dead" asarida tilning va ma'no yaratishning murakkabligi ko'rsatilgan. Bu dramaturglar sahnada tomoshabinlarga oddiy ko'rinishdagi holatlarni va syujetlarni o'zgartirib, hayotning absurd va beqaror tomonlarini yoritdilar. Bu davrda teatr, shuningdek, gender, irq va sinf muammolarini muhokama qilishda yanada ijtimoiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbek dramaturgiyasining rivojlanishi. O'zbek dramaturgiyasi ham o'zining tarixiy, madaniy va siyosiy sharoitlariga asoslangan holda shakllanib, rivojlanib borgan. Uning rivojlanishining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. O'rta asrlar va klassik dramaturgiya: o'zbek dramaturgiyasining ildizlari o'rta asrlar va Sharq adabiyotiga borib taqaladi. Alisher Navoiy o'zining "Farhod va Shirin" asarida teatr va drama an'alarini

rivojlantirishga katta hissa qo'shdi. Navoiy asarida inson qalbi, muhabbat, fidoyilik va azob-uqubatlar kabi universal mavzularni yoritdi. Boshqa qadimgi o'zbek adiblari, masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur, o'z asarlarida drama va poetikaning o'ziga xos shakllarini yaratdilar.

2. XX asr boshidagi yangilanishlar: 20-asrning boshlarida o'zbek dramaturgiyasi yangi bosqichga o'tdi. O'zbek xalqining milliy ozodlik kurashi, rus imperiyasidan mustaqillikka intilishi, yangi madaniy qarashlar dramaturgiyaga o'z ta'sirini o'tkazdi. Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Muborak" va "Pichoq va qalam" kabi dramalari o'zbek dramaturgiyasiga zamonaviylikni olib keldi. Fitratning "Turkiston" va "Shuhrat" kabi asarlari milliy g'oya, erkinlik va adolat haqida so'z yuritgan. Cho'lponning "Kecha va kunduz" asari o'zbek teatrida yangi avlodning voqealarini o'rta tashlab, uni zamonaviy teatrning shakllanishiga olib keldi.

3. Sovet davri va ijtimoiy realizm: sovet davrida o'zbek dramaturgiyasining asosiy yo'nalishi ijtimoiy realizmga asoslangan edi. Teatr jamiyatdagi sinfiy kurashni, inqilobiy o'zgarishlarni va yangi jamiyatni yaratishning ahamiyatini ko'rsatishga qaratilgan edi. 1930-40-yillarda o'zbek dramaturgiyasida jamiyatdagi yangi normalarni, ishlab chiqarish va siyosiy muammolarni aks ettiruvchi asarlar ko'p yaratildi. Abdulla Qodiriy, Ismoilbek Muhammadjonov kabi yozuvchilar o'z asarlarida jamiyatdagi yangi qadriyatlarni va ijtimoiy jihatlarni yoritdilar.

4. Sovet davridan keyingi davr: mustaqillikdan so'ng o'zbek dramaturgiyasi milliy o'zlikni, an'analarining qaytishini va yangi ijtimoiy haqiqatlarni ko'rsatishni davom ettirdi. Asarlarda, ayniqsa, o'zbek milliy va tarixiy mavzulari ko'tarildi. Ularning asarlarida insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, mustaqillikni qo'lga kiritish va o'z o'zligini anglash kabi muhim masalalar ko'tarildi.

Ingliz va o'zbek dramaturgiyasining umumiy xususiyatlari:

1. Insoniyatning asosiy muammolari: har ikkala dramaturgiya ham insoniyatning abadiy va universal muammolarini, jumladan, muhabbat, o'lim, adolat, axloqiy dilemmalarni ochib beradi. Ularning asarlarida insonning ijtimoiy hayoti va uning ichki dunyosidagi ziddiyatlar doimiy ravishda yoritilgan.

2. Milliy va universal elementlarning uyg'unligi: ingliz dramaturgiyasi o'zining tarixiy va madaniy sharoitlariga asoslangan holda rivojlangan bo'lsa, o'zbek dramaturgiyasida ham milliy an'analar, xalqning o'ziga xos qadriyatlari va madaniyati doimo sahnada aks etgan. Shu bilan birga, har ikki dramaturgiyadagi asarlarda universal masalalar, jamiyatdagi adolatsizlik va inson huquqlari kabi mavzular ham muhokama qilingan.

3. Teatrning ta'lim va ma'rifat vazifasi: ingliz va o'zbek dramaturgiyasining har ikkalasi ham teatrni na-faqat badiiy san'at sifatida, balki jamiyatni tarbiyalovchi, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlovchi vosita sifatida

ham qabul qilgan. Teatr sahnasida nafaqat badiiy san'at, balki siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy masalalar ham yoritilgan.

Xulosa. Ingliz va o'zbek dramaturgiyasi o'zaro bog'liq bo'lmagan holda, turli tarixiy, madaniy va siyosiy sharoitlarda rivojlangan bo'lsa-da, ular bir-biriga o'xshash

asosiy qadriyatlarni yoritgan. Har ikkala teatr ham insoniyatning abadiy muammolarini, shuningdek, jamiyatdagi o'zgarishlarni aks ettirgan. Bunday o'xshashliklar, bir tomondan, dramaturgiyaning global xususiyatini, boshqa tomondan esa uning har bir milliy madaniyatda o'ziga xos tarzda rivojlanishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. To'laxo'jayeva M., Qozoqboyev T. "Drama nazariyasi" – T.: Fan va texnologiyalar markazi, 2014. 49-b.
2. Hans Bertens. Literary Theory. The basics, 2001, -page 34, 35, 36.
3. Matluba Isokova. "Dramaturg mahorati". – T., 2021. 3-b.
4. Jalilovna, K. S. (2022). Common Similarities and Differences of Uzbek and English Fairy Tales. European Journal of Innovation in Nonformal Education, 2(1), 366-369.
5. Jalilovna, K. S. (2022). COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH FAIRY TALES. IJTIMOYIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI, 80-83.
6. Jalilovna, K. S. (2022, February). A CASE STUDY ON VOCABULARY LEARNING THROUGH READING FAIRY TALES. In E-Conference Globe (pp. 5-6).

Iroda OCHILBOYEVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
Samarqand, Uzbekistan

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ODOB-AXLOQ LEKSEMALARI TADQIQOTINING NAZARIY TAHLILI

Annotatsiya: ushbu maqola konseptual makondagi sabab-oqibat aloqalari va ularning turli xil milliy nutqlar va kommunikativ sharoitlarda suhbatdoshlar o'rtasidagi muloqot jarayoniga ta'siri bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqishga bag'ishlangan bo'lib, unda muloyim va samarali muloqot vositasi sifatida nutq odob-axloq qoidalariga alohida e'tibor berildi. Kontekstual tahlil yordamida "odob" tushunchasining o'zbek va ingliz tillari madaniyati doirasidagi asosiy leksik ma'nolari va semantik, figurativ, metaforik o'zgarishlari aniqlandi. Shu bilan birga, axborot maydonida "xushmuomalalik" ("odob") kalit so'zi ishtirokidagi matnlarning parchalari ajratib ko'rsatildi, so'ngra o'ziga xoslik va umumiy kayfiyatdan kelib chiqqan holda leksik ma'no va uning stilistik va obrazli tushlari talqini shakllandi.

Kalit so'zlar: "odob" tushunchasi, odob-axloq leksemalari, xushmuomalalik, nutq odobi, nazariy tahlil, lingvomadaniy tahlil.

Аннотация: данная статья посвящена рассмотрению вопросов, связанных с причинно-следственными связями в концептуальном пространстве и их влиянием на процесс общения между собеседниками в различных национальных дискурсах и коммуникативных контекстах. Особое внимание уделено нормам речевого этикета как средству вежливого и эффективного общения. С помощью контекстуального анализа были выявлены основные лексические значения и семантические, образные и метафорические трансформации понятия «этикет» в рамках культур узбекского и английского языков. Кроме того, были выделены фрагменты текстов с участием ключевого слова «вежливость» («этикет») в информационном пространстве. На основе их специфики и общего настроения сформированы интерпретации лексического значения, а также его стилистических и образных оттенков.

Ключевые слова: понятие "этикет", этикетные лексемы, вежливость, речевой этикет, теоретический анализ, лингвокультурологический анализ.

Annotation: this article is dedicated to examining issues related to causal relationships in the conceptual space and their impact on the communication process between interlocutors in various national discourses and communicative contexts. Special attention is given to the norms of speech etiquette as a means of polite and effective communication. Through contextual analysis, the main lexical meanings and semantic, figurative, and metaphorical transformations of the concept of "etiquette" within the cultural frameworks of Uzbek and English languages were identified. Additionally, excerpts from texts involving the keyword "politeness" ("etiquette") in the informational domain were highlighted. Based on their uniqueness and general tone, interpretations of lexical meaning, along with its stylistic and figurative nuances, were developed.

Key words: concept of "etiquette", etiquette lexemes, politeness, speech etiquette, theoretical analysis, linguacultural analysis.

Odob-axloqqa doir leksemalarni lingvistik va madaniy nuqtai nazardan o'rganish zarurati turli madaniy kontekst va vaziyatlarda nutqning milliy o'ziga xosligini o'rganish zaruratidan kelib chiqadi. Bundan maqsad odob-axloq leksemalarining kontekstdagi semantik ma'nosini kontekstual, konseptual, kommunikativ, lingvomadaniy, analitik-sintetik va qiyosiy metodlar orqali tahlil qilishdir.

Ma'lum bir til leksik qatlamini tahlil qilish jarayonida "odob-axloq" tushunchasining muloqot tamoyillari, odob-axloq qoidalariga aloqadorlik darajasi va nosamimiy munosabatdan foyda olish strategiyalarining funksional-semantik ma'nolari aniqlanadi. Kelajakda ushbu ishdan xushmuomalalikning konseptual tuzilishini boshqa turdosh va turdosh bo'lmagan tillarda taqdim etilgan modellar bilan qiyosiy tahlil qilish, turli milliy madaniyatlarda nutq odobi va lingvistik formulalarni taqqoslash uchun foydalanish mumkin.

O'zbek tili XI asrdan boshlab O'rta Osiyo hududida shakllangan eng qadimiy milliy tillardan biri hisoblanadi. O'rta ingliz tili (XII–XV asrlar) urg'usiz unilarning reduksiyaga uchrashi natijasida fe'llik so'z birikmalari ko'p o'zgarishlarga uchragan. Yangi ingliz tili XVI–XVII asrlarda yuzaga kelgan. Buyuk Britaniyaning XVII va XX asr o'rtasidagi kuchli rivojlanishi hamda AQSHning XX asrdagi dunyoviy ta'siri ostida ingliz tilining xalqaro nufuzi oshdi. Ikkala til madaniyatida turli toifalarga, turli kommunikativ vaziyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish o'rnatilgan. Ingliz tili ikkinchi til sifatida eng mashhur tildir. Ingliz tilida so'zlashadigan odamlarning umumiy soni, shu jumladan ona tilida so'zlashuvchilar sonidan ham, boshqa tillarda gapiradiganlar sonidan ham oshadi [Z.Toshboyeva 2024:573]. Ushbu ilmiy tadqiqot ishida o'zbek va ingliz tillarida mavjud odob-axloq leksemalarining kognitiv va lingvokulturologik tahlili amalga oshirilib, ularda xushmuomalalikning namoyon bo'lishi va uning muloqot jarayoniga ta'sirini o'rganishga e'tibor qaratilgan.

Odob-axloq leksemalarining nutqdagi bu semantik rolini ota-onalar bilan farzandlar, yoshlar bilan kattalar, begonalar bilan bo'lgan o'zaro muloqotda ko'rish mumkin. "Odob" so'zi arabcha "adab" so'zining ko'plik shakli bo'lib, jamiyatda e'tirof etilgan xulq normasini anglatadi. Shaxs ma'naviy hayotining tashqi jihatini ifodalaydi va o'zgalar bilan oila davrasida, mehnat jamoasida yoki turli marosimlardagi munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Tushuncha – bu konsepsiyaning semantik tarkibiy qismi bo'lib, ma'lum bir ifoda shaklidan abstraksiyani ko'rsatadi, og'zaki va tildan tashqari voqelik o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi [Dosjan 2023:52-54]. Konsepsiyaning funksional-semantik sohasi kalit so'zlar, dominantlar, tasvirlar, metaforalar va taqqoslashlardan iborat. Konsepsiya tahlili kalit so'zlar va ularning sinonimlarini, semantik xususiyatlarini (ta'riflarini) ajratib ko'rsatish va tasviriy komponentning funksiyalarini o'rganish va konseptual makonni tavsiflashdan iborat [Bazaluk va Nezhyva 2016; Ben-Amos va boshq. 2020;

Löbner va boshq. Tuyakbaev va boshq. 2021; 2023]. Konsepsiyaning tuzilishi quyidagicha ifodalanadi:

a) keyingi metaforalash uchun asos bo'lgan stilistik jihatdan neytral nominatsiyalarni o'z ichiga olgan yadro (markaz);

b) asosiy qiymatga yaqin sinonimik variantlar bilan ifodilangan yadro zonasi; lingvistik va madaniy tahlil.

v) foydalanish chastotasi pastroq bo'lgan va kontekstga minimal bog'liq bo'lgan leksik birliklarni o'z ichiga olgan yaqin atrof;

d) metaforik qayta o'ylangan ma'nolar bilan ifodilangan uzoq chekka [Fatkulina 2015; Mao 2022; Shaules 2016].

Yadro va yadro zonasi umuminsoniy va milliy bilimlarni, periferiya esa individual bilimlarni nazarda tutadi. "Odob-axloq" tushunchasining asosiy ma'nolari quyidagilardan iborat:

a) "kommunikativ maqsadlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun kommunikativ xususiyatlar to'plami (og'zaki va og'zaki bo'lmagan)";

b) "jamiyat tomonidan belgilangan va huquqiy sohada mustahkamlangan me'yorlar, o'zini tutish qoidalari majmui".

Har bir millatga xos bo'lgan milliy tushunchalardan nutqda foydalanishning lingvokulturologik tahlilini amalga oshirish masalasi muhimdir. Sababi ma'lum bir xalq lingvomadaniyatidagi o'ziga xos xususiyatlar nafaqat milliy tilning boyligi va go'zalligini, balki o'sha xalqning milliy g'oyasini ifodalaydi. Lingvokulturologiya odob-axloq tushunchalarini, ularning modellarini, tuzilmalari va funksional-semantik sohalarini o'rganish ma'lum qoliplar, tamoyillar va formulalar vositasida tahlil qilishni nazarda tutadi. Bunday namunalarni o'rganish zarurati xalq, millat, mamlakat yoki mintaqa haqida yaxlit tushunchani shakllantirishga imkon beradi. [Kunanbayeva 2017: 4-7; Mykhailovych 2022: 2-3].

Nutq odobini o'rganishning dolzarbligi, birinchi navbatda, bir xalqni boshqasidan ajratib turadigan xususiyatlarni o'rganishga bo'lgan talabning yuqoriligi bilan bog'liq. Zamonaviy tilshunoslikda uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lgan yoki yangi artefaktlarni lingvokulturologik yoritishga qaratilgan yondashuvlar tobora ko'proq foydalanilmoqda [Sarsembayeva 2018:19]. Nutq odob-axloqi nafaqat og'zaki va og'zaki bo'lmagan ko'rinishlarni, balki umuman ma'lum bir guruh odamlarning jamoaviy dunyoqarashini va mentalitetini ham aks ettiradi. O'zbek tili madaniyatining o'ziga xos jihatlari, madaniy munosabatlar va konseptual o'zgarishlarning talqini hozirgacha chuqur o'rganilmagan; bu sohada muayyan jamoalarda kuzatuvlar va tajribalarni tavsiflovchi ko'p empirik tadqiqotlar amalga oshirilmagan [Zakirova 2023:12-14].

O'zbek va ingliz odob-axloqqa doir leksemalarning qiyosiy tahlilini amalga oshirishda ularning nazariy jihatlari ham inobatga olinadi. So'nggi paytlarda jahon miqyosida milliy urf-odatlar, marosimlar va madaniy o'ziga xosliklarni o'rganishga ayniqsa e'tibor qaratilmoqda.

O'zbek va ingliz tillari madaniyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar bu ikki millat madaniyatining umumiy va farqli tomonlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Vahobova o'zbek tilida nutq odobini milliy muloqot madaniyati va mentalitet nuqtai nazaridan o'rganib, lingvistik odob-axloq formulalarini tahlil qilish orqali o'zbek xalqining lingvistik o'z-o'zini anglashining o'ziga xos xususiyatlarini o'rgangan [Vahobova 2022:24]. Israfilova o'z tadqiqotlarida tilni madaniy qatlamidan ajratmagan holda o'rganish muhimligini, xalq yoki mamlakat haqida madaniy bilimlarni egallash samarali madaniyatlara muloqotning muhim elementi hisoblanishi fikrini ilgari surgan [Israfilova 2010:12]. Til madaniyatini bilish o'z qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda o'zbek qadriyatlarini tizimi va an'analari haqida asosiy bilimlarga ega bo'lish imkonini beradi.

Lingvistik va madaniy tahlil yaxlit matnni, alohida qismlarni yoki parchalarni, millatning mafkuraviy va semantik qatlamini, shuningdek, o'ziga xos iboralarni

(lingvistik formulalarni) madaniyat hodisasi sifatida madaniy ma'lumotni idrok etish va uni amalga oshirishning lingvistik jihatlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Lingvistik va madaniy tahlilda nutqning nafaqat lingvistik dizaynini hisobga olish, balki har bir murojaatga kiritilgan madaniy, diniy va ijtimoiy kodlarga ham e'tibor berish muhimdir.

"Odoblilik" tushunchasining chekkasida nafaqat ijobiy assotsiatsiyalar (odoblilik, jasorat, noziklik, odob-axloq, hurmat, xushmuomalalik, to'g'rilik va yaxshi tarbiya) ma'nolari, balki salbiy ma'nolar ham mavjud (foydalilik, beg'uborlik, beadablik, yolg'onchilik, nosamimiylilik munosabat va iltifot).

Shunday qilib, zamonaviy tadqiqotlar ijtimoiy, siyosiy, diniy, madaniy va boshqa shart-sharoitlarni ta'minlaydigan milliy ta'sir omilini hisobga olgan holda turli xil ma'lumotlar maydonlarida odob-axloq leksemalarining muloqotga ta'siri va ularning nutqdagi rolini o'rganishga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. Bandura "Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory" Prentice-Hall, USA. Englewood Cliffs, New Jersey, 1986. P. 617
2. A. Bandura "Social Learning Theory", General Learning Press. USA. Morristown, New Jersey. 1998. P. 261
3. Daniel Goleman "Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ" Bantam Books. 1995. P. 352 ISBN: 978-0-553-38371-3
4. E. Erikson "Identity: Youth and Crisis", W. W. Norton & Company; 1998. P. 336.
5. E. Erikson "Childhood and Society". Nyu-York, W. W. Norton & Company nashriyoti. 1990. P. 400
6. E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov "Til va madaniyat". – Moskva. 1993. B 53.
7. E. Dyurkgeym "De la division du travail social" Félix Alcan. Oxford University Press. 1993. P. 345
8. J. Piaje "Bolaning nutqi va tafakkuri" (1993) 344 – bet.
9. L. Vigotskiy "Pedagogik psixologiya" (1996) 286 – bet.

Gulsanam TO'LANBOYEVA,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchi,
g.tolanboyeva@pf.fdu.uz
orcid: 0009-0009-4094-5766

INTERNETNING INFORMATIV VA KOMMUNIKATIV ASPEKTLARI INTEGRATSIYASI

Annotatsiya: internet hayotimizning ajralmas, muhim bir bo'lagiga aylanib, eng asosiy muloqot vositamizga aylanib bo'ldi. Internet bugungi kunda har bir kishi tomonidan aloqa va ma'lumot yig'ish uchun keng foydalanilmoqda. Ushbu maqolada internetning informativ va kommunikativ jihatlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: *internet, informativ, kommunikativ, interpersonallik, real vaqtdagi muloqotlar, kollaboratsiya, jonli efir, KAHOOT.*

Annotation: the Internet has become an integral and important part of our lives, becoming our main means of communication. The Internet is widely used by everyone today for communication and collecting information. This article will cover the informative and communicative aspects of the Internet.

Key words: *internet, informative, communicative, interpersonal, real-time communication, collaboration, live streaming, KAHOOT.*

Аннотация: интернет стал неотъемлемой и важной частью нашей жизни и нашим основным средством общения. Сегодня Интернет широко используется всеми для общения и сбора информации. В данной статье рассматриваются информационные и коммуникативные аспекты Интернета.

Ключевые слова: *интернет, информативный, коммуникативный, межличностный, общение в реальном времени, сотрудничество, прямая трансляция, KAHOOT.*

Internetning eng muhim jihatlari yana biri bu uning "kommunikativligi". Odatda, internet haqida so'z yuritilar ekan, bevosita uning "aloqa, kommunikatsiya, muloqot qilish" funksiyasi haqida to'xtalib o'tish lozim. Ya'ni shaxslar yoki guruhlar internetda oralarida masofa qanchalik olis bo'lishiga qaramay, bir-birlari bilan to'siqsiz bog'lanadilar, yozma xabarlar, audio yoki video qo'ng'iroqlar yoki turli chat va forumlar vositasida bog'lanib, muloqot qiladi. Ularni quyida tahlil qilamiz.

Interpersonal – Shaxslararo muloqot¹. Shaxslar orasida yuzma-yuz aloqa qilinsa, deyarli texnik asbob-uskunalar yoki vositalarning bizga keragi yo'q. Lekin internetdagi aloqa o'rtadagi masofalar nuqtayi nazaridan bundan mustasno. Odatda onlayn muloqot uchun ma'lum bir messenjerlar yoki eng kamida e-maildan foydalaniladi. Dunyo bo'ylab fan, ta'lim, tibbiyot, biznes-marketing va shu kabi qator soha vakillari elektron pochtdan keng foydalanadilar. Soniyalarda dunyoning bir burchagidan ikkinchi burchagiga xabarlarini jo'natish har qanday band insonga qo'l keladi. Elektron pochtdan yana bir afzalligi yuborilgan va qabul qilingan xabarlar uzoq muddat davomida, ya'ni foydalanuvchi o'zi ularni o'chirib tashlamaguncha saqlanib turishidir.

Real-time communication² – real vaqtdagi muloqotlar.

Bunga tezkor xabar almashish dasturlarini misol tariqasida keltirishimiz mumkin, ya'ni Whatsapp, Telegram, Facebook kabi platformalar. Real vaqtda, asosiy turi matnga asoslangan aloqa turidan foydalanish mumkin. Bunga qo'shimcha ravishda, audio va video xabarlar yo'llash, ovozi va video qo'ng'iroq qilish ham mumkin. Bundan tashqari bu va bu kabi platformalarda guruh bo'lib ya'ni, chat, forum ko'rinishida ham suhbat qurish mumkin. Messenjerlarda foydalanuvchi har xil emoji, smayllardan foydalanib fikr va tuyg'ularni yanada aniqroq ifodalashi mumkin.

Collaborative, video conferencing tools³ – hamkorlik, video konferensiya vositalari. Majlislar, turli xil yig'ilishlar issiq va sovuq, olis manzillarda bo'lishi mazkur soha vakillari uchun qator qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Ammo video konferensiyalar, masalan ZOOM yoki GOOGLE MEET platformalari vositasida virtual uchrashuvlar, konferensiyalar qilish imkoniyati bor. Borish-kelish xarajatlari, olis masofa qiyinchiliklari bartaraf etiladi. Istagan joydan muammo-siz ishtirok etish mumkin, faqatgina, internet, telefon yoki kompyuter bo'lsa kifoya. Hozirgi kunda oliy ta'lim, tibbiyot, biznes va tijorat kabi sohalarida ZOOM meetinglardan keng foydalanilmoqda.

Live streaming⁴ – jonli efirlar. Bugun hayotimizni in-

1 International Journal of Social Sciences & Educational Studies ISSN 2520-0968 (Online), ISSN 2409-1294 (Print), September 2018, Vol.5, No.1

2 International Journal of Recent Development in Engineering and Technology Website: www.ijrdet.com (ISSN 2347 - 6435 (Online) Volume 2, Issue 3, March 2014)

3 Demetrios Karis, Daniel Wildman & Amir Mané (2014): Improving Remote Collaboration With Video Conferencing and Video Portals, Human-Computer Interaction, DOI: 10.1080/07370024.2014.921506. <http://dx.doi.org/10.1080/07370024.2014.921506>

4 Real Life in Real Time: Live Streaming Culture: Johanna Brewer, Bo Ruberg, Amanda L. L. Cullen, Christopher J. Persaud, doi:10.7551/mitpress/14526.001.0001. ISBN 9780262374750. The MIT Press 2023

ternet, ijtimoiy tarmoqlar, mashhurlar, bloggerlar, turli xil shoularsiz tasavvur etish imkonsiz bo'lib qoldi. Bloggerlar va mashhur shaxslar internetda o'z auditoriyasi bilan muntazam aloqada turish va blogining reytingini oshirish uchun tez-tez jonli efirlar va ushbu efirlar tarkibida turfa shoular va kichik musobaqalar o'kazib turishadi. Jonli efirlar nafaqat bloggerlar tomonidan, balki davlat telekanallari tomonidan ham tashkillashtirilmoqda.

Internet faqatgina ko'ngilochar vosita yoki ma'lumotni topish, foydalanish, uzatish emas, uni qayta ishlab, boshqalar bilan bo'lishish va muloqot jarayonida ishlatiladi. Informativlik funksiyasi kabi internetning kommunikativlik funksiyasi ham nihoyatda keng qamrovli tushuncha sanaladi. Internetning informativlik va kommunikativlik funksiyasi uzviy bog'liq. Chunki bir qancha manbalardan kerakli ma'lumotlar olingach, uni uzatish, bo'lishish uchun yana bizga internet zarur. Ta'limni misol tariqasida olsak, o'qituvchi kitob va onlayn manbalardan ma'lumot olib, yana uning o'zida turli xil o'yinlar, savol-javoblar yaratib, o'quvchilarga jo'natadi. Darslar davomida undan unumli foydalanish mumkin. Bunga KAHOOT.COM⁵ onlayn platformasi misol bo'la oladi. Ushbu platformaga internetdan turli xil ma'lumotlar yordamida darslar, kurslar, ma'ruzalar, o'yinlar, viktorinalar tayyorlanib, ular o'quvchi, talabalarga uzatilib keng foydalaniladi. KAHOOT platformasida quyidagi tarzda guruh yoki jamoalarga bo'linib, ishtirokchilar esa ushbu jamoalarga bo'linib, mashg'ulotlarda ishtirok etib, berilgan topshiriqlarni bajarishadi. Topshiriqlar o'yin va viktorina tarzida bo'lib, ba'zilar soddal, ba'zilar esa bir nechta bosqichdan tashkil topadi. O'z navbatida ishtirokchilar unda berilgan topshiriqlarni bosqichma-bosqich bajarishib, so'nggida bitta jamoa yoki bitta ishtirokchi g'olib bo'ladi. Bu kabi platformalarning ustun va foydali jihatlari bisyor.

Bilim va ma'lumotga ega bo'lish;

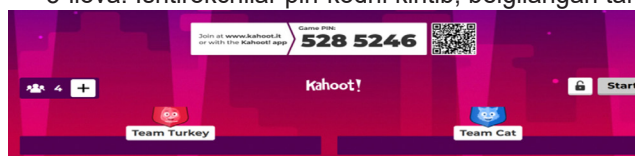
Mavjud bilimlarni mustahkamlash;

Ko'ngilochar tarzda ta'limiy o'yinlarni o'yinash.

Shu tarzda ham bilim olib, ham o'yinda ishtirok etib, ham onlayn muloqot qilish ko'nikmalari shakllanadi. Quyida

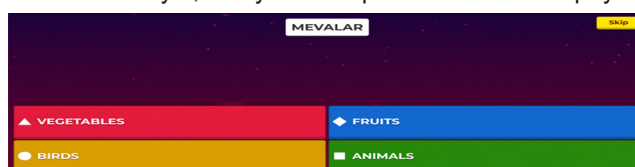
undan bir nechta lavhalar keltiraman.

5-ilova. Ishtirokchilar pin-kodni kiritib, belgilangan tar-

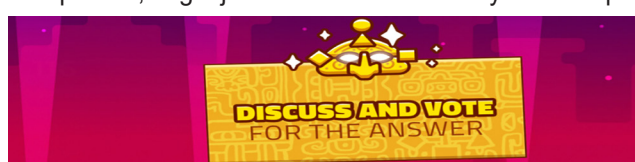
tibda guruhlarga bo'linadilar va guruhlarda birlashadilar.

6-ilova. O'yin, test yoki ochiq savol ko'rinishida paydo

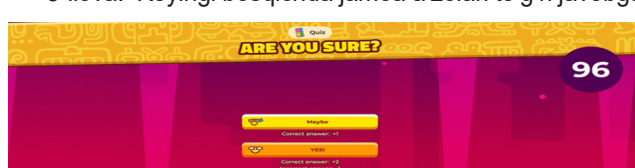
bo'ladi.

7-ilova. Bir javobni tanlab, guruh bo'lib uni muhokama qiladilar, to'g'ri javob sifatida tanlanadi yoki boshqasi

tanlanadi.

8-ilova. Keyingi bosqichda jamoa a'zolari to'g'ri javobga

ovoz beradilar.

O'yin so'nggida shunday qilib g'olib jamoa tanlab olinadi va podiumda jamoa va uning logotipi namoyish etiladi. Shu va shunga o'xshash platformalar internetning informativ, ta'limiy, kommunikativ aspektlarining yig'indisi o'laroq namoyon bo'ladi.

5 https://kahoot.com/files/2021/06/StarterGuide_0621.pdf

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Demetrios Karis, Daniel Wildman & Amir Mané (2014): Improving Remote Collaboration With Video Conferencing and Video Portals, Human-Computer Interaction, DOI: 10.1080/07370024.2014.921506. <http://dx.doi.org/10.1080/07370024.2014.921506>
2. G.A.To'lanboyeva. Internet va uning ta'limdagi ahamiyati. Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari mavzusi-dagi 17-sonli respublika ilmiy-amaliy online konferensiyasi materiallari to'plami. 1 – iyul, 2024-yil.
3. G.A.To'lanboyeva. Tilshunoslikda media diskurs. Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№9/4 (106), Xorazm Ma'mun akademiyasi, 2023 й. – 195 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>
4. International Journal of Social Sciences & Educational Studies ISSN 2520-0968 (Online), ISSN 2409-1294 (Print), September 2018, Vol.5, No.1
5. International Journal of Recent Development in Engineering and Technology Website: www.ijrdet.com (ISSN 2347 - 6435 (Online) Volume 2, Issue 3, March 2014)
6. Real Life in Real Time: Live Streaming Culture: Johanna Brewer, Bo Ruberg, Amanda L. L. Cullen, Christopher J. Persaud, doi:10.7551/mitpress/14526.001.0001. ISBN 9780262374750. The MIT Press 2023.
7. https://kahoot.com/files/2021/06/StarterGuide_0621.pdf

Yulduz SHAYMANOVA,
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti o'qituvchisi
e-mail: yulduztoshniyazovna@gmail.com

O'ZLASHMA IBORALARNING O'RGANILISH TARIXI

Annotatsiya: maqolada frazeologizmlar, o'zlashma iboralarning o'ziga xos xususiyatlari, iboralarning boshqa tillardan o'zlashish yo'llari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *kalka, yarim kalka, sovuq urush, issiq urush, frazeologik ma'no, o'zlashma iboralar, baho berish funksiyasi, qomusiy lug'at, siyosiy lug'at.*

Annotation: the article discusses phraseologisms, specific features of adopted phrases, ways of acquiring phrases from other languages.

Key words: *kalka, semi-kalka, cold war, hot war, phraseological meaning, idioms, evaluation function, public dictionary, political dictionary.*

Аннотация: в статье рассматриваются фразеологизмы, особенности заимствованных выражений, способы заимствования выражений из других языков.

Ключевые слова: *калька, полукалька, холодная война, горячая война, фразеологическое значение, заимствованные выражения, функция оценки, энциклопедический словарь, политический словарь.*

Gazeta-jurnal materiallarini kuzatish shundan dalolat beradiki, jamiyatdagi siyosiy-ijtimoiy o'zgarish bilan bog'liq holda bir tildan ikkinchi bir tilga kalka yo'li bilan ko'plab frazeologizmlar o'zlashadi. Bunga birgina "*urush*" tayanch so'zi bilan bog'liq holda XX asr o'rtalarida tilimizga kirib kelgan "*sovuq urush olovini yoqmoq*", "*kosmik urushga tayyorlanmoq*", "*yulduzlar jangi // urushini yaqinlashtirmoq*" singari iboralar misolida ishonch hosil qilish mumkin. Siyosiy va publitsistik maydonga "*urush*" tayanch so'zi bilan bog'liq inglizcha bunday iboralarning kirib kelishi o'ziga xos tarixga ega.

"Правда" gazetasining 1946-yil 8-mart sonida xabar qilinishicha, sobiq ingliz bosh vaziri U.Cherrillning 1946-yil-5 martda AQSHda Vestminster kolleji (Fulton shahri)da so'zlagan nutqida Sovet Rossiyasi boshchiligidagi dunyo kommunizmiga qarshi ingliz-amerika ittifoqini tuzishga chaqirgan edi. Bu chiqish keyinchalik matbuotda "*sharqiy Yevropaga qarshi yangi harbiy yurish*" deb baholangan. Shundan keyin rus tilidagi matbuotda ana shu g'oyaviy niyatni ifodalash maqsadida *холодная война // sovuq urush* iborasi tez-tez qo'llanadigan bo'ldi. Bu inglizcha Cold war iborasining frazeologik kalkasi bo'lib, amerika matbuoti bu iboradan sobiq Ittifoqning g'arb mamlakatlari bilan munosabatini xarakterlash uchun foydalangan. Lekin leksikografik manbalarda "*холодная война*" iborasining kelib chiqishi ko'pincha ta'kidlab ko'rsatilmaydi. Masalan, I.A.Uolsh va V.P.Berkovlarning "Русско-английский словарь крылатых слов" nomli lug'atida (M., 1984) *Cold war* iborasining kelib chiqishi aniqlanmagan, bu birikma ilk bor 1947-yilda amerika publitsisti U.Lippman tomonidan qo'llangan, deb ko'rsatilgan. Yoki Y.N.Afonkinning "Русско-немецкий словарь крылатых слов" lug'atida (M., 1985) ta'kidlanishicha, *Cold war* iborasi amerika iqtisodchisi va siyosiy arbobi M.Brauxning 1947-yil

18-aprelda so'zlagan nutqida birinchi marta qo'llangan edi, keyinchalik amerika jurnalisti U.Lippman AQSHning tashqi siyosatiga oid o'z kitobini shu ibora bilan atab, uning keng ommalashuviga sabab bo'lgan.

Keyinchalik "*холодная война*" iborasi qat'iy siyosiy termin darajasiga ko'tarildi hamda uning izohi qomusiy va siyosiy lug'atlardan o'rin oldi (2). "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ham bu ibora quyidagicha izohlangan, lekin uning o'zlashma ekanligi ta'kidlab ko'rsatilmagan: "Sovuq urush.-siyos. imperialistik agressorlarning xalqaro munosabatlarda keskinlik tug'dirib yangi urush olovini yoqishga qaratilgan siyosati" (O'TIL, P 63). Sh.Rahmatulloyev, M.Sodiqova lug'atlarida "*sovuq urush*" iborasiga o'rin berilmagan.

"*Sovuq urush*" va "*issiq urush*" iboralarining antonimik xususiyati ulardagi reversiv (teskari) aloqa natijasida vujudga keldi:

mamlakatlar o'rtasidagi	G'arb mamlakatlarning
Rossiya davlatiga	
tashkiliy harbiy kurash	nisbatan dushmanlik
siyosati	

urush	-----	"sovuq urush"
-------	-------	---------------

"issiq urush"	
---------------	--

Bu o'rnida "*urush*" tayanch so'zi yuqorida ta'kidlangan tashqi siyosatini ifodalash maqsadida "*sovuq urush*" iborasining shakllanishiga sabab bo'lgan edi, keyinchalik ana shu iboraning obrazli zid ma'nodoshi "*issiq urush*", "*keskinlikni yumshatish*" birikmalarning shakllanishi uchun zamin hozirladi.

Amerika publitsistikasida *Star wars* iborasining va uning frazeologik kalkasi "*звездные войны*" // "*yulduzlar urush*" ("*samoviy urush*", "*kosmik urush*") birikmalarining vujudga kelishiga 1983-yil 23-martda AQSH Prezidenti R.Reyganning televizion chiqishi sabab bo'ldi. Bu televizion nutqda raketa mudofaasiga qarshi keng

miqyosdagi harbiy siyosat tamoyillari izohlab berilgan edi (qarang "Правда", 1983-yil 27-mart). Bu siyosat rus tilida "Система противоракетной обороны (ПРО) с элементами космического базирования" deb nomlanadi (журн: "Международная жизнь", 1985, № 1). Ana shu siyosat mahsuli sifatida amerika va rus, keyinchalik o'zbek matbuotida "yulduzlar urushi" iborasi mustahkam o'rin oldi.

Shunday qilib, "sovuq urush" va "yulduzlar urushi" frazeologik kalkalari ijtimoiy-siyosiy leksikaning turli guruhlariga mansubdir. Birinchi ibora ijtimoiy-siyosiy termin bo'lsa, keyingisi ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega bo'lgan noterminologik birliklar qatoriga kiradi.

A.Abdunazarov o'z ishida kalka asosida hosil bo'lgan o'zlashma frazeologizmlarni quyidagicha uch guruhga ajratib tahlil qilgan edi: a) so'zma-so'z tarjima (to'liq kalka) asosida hosil bo'lgan frazeologizmlar: *yog'lamasang-yurmaydi // не подмажешь-не поедешь; sehrli doira // заколдованный круг; chap cho'ntakka urmoq // класть в левый карман* va boshqalar b) ayrim komponentlarning saqlash (yarim kalka) asosida hosil bo'lgan o'zlashma frazeologizmlar: *kalushka o'tirmoq // сесть в галошу; yangi Amerika kashf etmoq // открыть Америку* va hokazo; v) rus tilidagi frazeologizmning ma'nosi asosida vujudga kelgan frazeologizmlar (semantik kalka): *jo'xoridan achitma go'ja bo'lishini kashf qilmoq // открыть Америку* kabilar (3). Shuningdek, A.Abdunazarov o'z tadqiqotida "chorig'idan kashida qilmoq" (birovning

oyog'idan tortmoq), "ko'rmaksho' qilmoq" (po'stagini qoqmoq) kabi tarkibida tojikcha komponentlari bo'lgan frazeologizmlarni dialektal iboralar deb, "dafi qazo qabl az vuqo'" singari arabcha o'zlashma iboralarni esa jargon frazeologizmlar deb tahlil qiladi.

E.Umarov "Xazoyin-ul-maoniy" da qo'llangan frazeologizmlarni kelib chiqishiga ko'ra umumturkiy va o'zlashma iboralarga ajratib tahlil qiladi. Olimning ta'kidlashicha, Alisher Navoiy forscha o'zlashma iboralarini quyidagi uch shaklda qo'llashga e'tibor qaratgan: a) originaldagi shaklda qo'llangan iboralar: *pechu tob, pok doman, xom xayol, siyoh baxt, tiyra ro'zg'or* kabilar; b) yarim kalka shaklida qo'llangan iboralar: *zeru zabar qilmoq // zeru zabar kardan, lof urmoq // lof zadan, subxini shom aylamoq // subxan shom shud* va boshqalar; v) to'la kalkalangan shakldagi iboralar: *ko'zi qon // didai xunbor, qaro kun // siyoh ro'z, ko'ngil qaro siyoh dil, so'ngaki oqarmoq // ustuxanro safed shud, erta kunni kech qilmoq // subx shom shud* kabilar E.Umarovning tadqiqotlari shundan dalolat beradiki, Alisher Navoiy "Xazoyin-ul-maoniy" asarida "baytul-xazan" (qayg'u uyi), "min xabl-ul-varid" (juda yaqin), "turfat-ul-ayn" (juda tez, ko'z ochib yumguncha) singari ayrim arabcha o'zlashma iboralarni qo'llashga ham e'tibor qaratgan.

Umuman olganda, o'zlashma iboralarning tilda vujudga kelishi uzluksiz jarayon bo'lib, tilning taraqqiyoti, shu til egalarining boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy aloqalari bilan uzviy bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bu haqda qarang: Наумова И.О. О фразеологических кальках английского происхождения в сфере общественно-политической терминологии // журн.: "Русский язык в школе", 1983, № 3. С. 96.
2. Политический словарь, под редакцией Б.Н.Пономарева, М., 1958.- С.232; Большая советская энциклопедия (БСЭ), М., 1978, том 28. -С. 413.
3. Умаров Э.А. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов дивана "Хазойии-ул-маоний" Алишера Навои, Автореф. дис... канд. филол. наук, Л., 1968. - С. 15-17; Умаров Э.А. Иноязычные фразеологизмы в языке Навои // Сов.тюркология, 1972, № 4. - С. 46-52.
4. Tursunov U., Muxtorov J., Raxmatullaeva Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'zbekiston, 1999.
5. Боровков А.К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков // Ученые записки Института востоковедения АН СССР . Том 1У. Лингвистический сборник. М.: 1952. - С. 198-199.
6. Baho mazmunini ifodalovchi birliklarning gap tarkibida ifodalanishi. S. Yulduz Qishloq xo'jaligi, atrof-muhit va barqaror rivojlanish milliy konferensiyasi...
7. O'zbek tilidagi neologizmlarning tasnifi Classification Of Neologisms In The Uzbek Language. Y Shaymanova, Z Qarshiboyeva. Qishloq Xo'jaligi, Atrof-Muhit va Barqaror Rivojlanish Milliy Konferensiyasi ...
8. RUS OLIMI AN SAMOYLOVICHNING SHARQ TILLARINI O'RGANISHGA QO'SHGAN HISSASI. YT Shaymanova, ZA Qarshiboyeva

Klara DUSYOROVA,
Qarshi davlat universiteti
Yangi o'zbek adabiyoti va adabiyot
nazariyasi kafedrasida katta o'qituvchisi

IMKONIYATLARNING QO'SH ESHIGI

Annotatsiya: maqolada Yurtboshimiz rahnamoligida kitobsevar millat farzandlarining kitobxonlik madaniyatini oshirish uchun amalga oshirilayotgan islohotlar, bu boradagi intellektual salohiyat va imkoniyatlarni tubdan oshirishning asosiy omili ekanligi to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *kitob, kitobxonlik, yoshlar, ilm, ustoz, kitobxonlik madaniyati, kitob mutolaasi, ko'rgazmali adabiyotlar, kitob mahsulotlari.*

Аннотация: в статье рассматриваются реформы, реализуемые под руководством нашего Президента по повышению культуры чтения детей книголюбивой нации, что является основным фактором радикального повышения интеллектуального потенциала и возможностей в этом отношении.

Ключевые слова: *книга, чтение, молодежь, наука, учитель, культура чтения, книгочтение, изобразительная литература, книжная продукция.*

Annotation: the article discusses the reforms implemented under the leadership of our President to increase the reading culture of the children of the book-loving nation, which is the main factor for the radical increase of intellectual potential and opportunities in this regard.

Key words: *book, reading, young people, science, teacher, reading culture, book reading, visual literature, book products.*

“Yoshlarni kitob o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishga, ularning kitob bilan do'st bo'lishiga, aholining kitobxonlik saviyasini yanada oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim”.

SH.MIRZIYOEV

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoev 2017-yil 13-sentyabr sanasida “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida”gi PQ-3271 sonli qarorini imzolagan bo'lsa, 2019-yil 7-iyundagi “O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada takomillashtirish to'g'risida”gi PQ-4354 sonli qarori imzolandi va bu jahonshumul ikki qaror azaldan kitobsevar bo'lgan o'zbek xalqi aholisi, xususan, yosh avlod uchun katta imkoniyatlar sari qo'sh eshiklarni ochib bergan edi. Qarorga ko'ra, “Ma'naviy hayotimizni yuksaltirishda ulkan ahamiyatga ega bo'lgan ana shunday muhim vazifalarni kompleks hal qilish, kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini takomillashtirish, o'zbek va dunyo adabiyotining eng yaxshi namunalarini internet tarmoqlariga joylashtirish va ularni targ'ib qilish hamda keng kitobxonlar ommasiga yetkazish ishlarini samarali tashkil etish maqsadida:

Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi tasdiqlanib, dasturda ko'zda tutilgan quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshirishga alohida

e'tibor qaratilishi beg'ilangan edi. Bunda: kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish, noshirlik va matbaa sohalarini yanada rivojlantirishga oid normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan kitoblarni, ayniqsa, bolalarga mo'ljallangan adabiyotlarni chop etishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

Kitob mahsulotlari bo'yicha davlat buyurtmasining asosiy yo'nalishlarini shakllantirish, adabiy-badiiy, o'quv-uslubiy, ilmiy-nazariy, ilmiy-ommabop va ko'rgazmali adabiyotlarni chop etish va tarqatish tizimini takomillashtirish, ixtisoslashtirilgan kitob do'konlari faoliyatini rivojlantirish;

Jahon adabiyotining eng sara namunalarini o'zbek tiliga tarjima qilish bo'yicha davlat buyurtmalari berish, ularni ko'p nusxada yuksak sifat bilan nashr etish va moliyalashtirish tizimini yo'lga qo'yish, kitob tarqatish tizimini yanada rivojlantirish va kitob mahsulotlarining narxini shakllantirish va sotish bo'yicha aniq mexanizmlarni ishlab chiqish choralari belgilash;

Axborot-kutubxona faoliyatini kuchaytirish, ta'lim muassasalari axborot-resurs markazlarining kutubxona fondlari, kutubxonalar, tashkilot va muassasalarining “Ma'naviyat xonalari”ni o'quv-uslubiy adabiyotlar, adabiy-badiiy, ma'rifiy va ilmiy-ommabop kitoblar bilan boyitish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash;

Nashriyotlar va matbaa sohasi mutaxassislarini, badiiy va texnik muharrirlar, grafikachi rassomlar, axborot-kutubxona xodimlarini tayyorlash, malakasini oshirish va rag'batlantirish tizimini takomillashtirish;

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosidagi ilmiy-texnik, adabiy-badiiy va ensiklopedik adabiyotlarni yanada ko'paytirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish;

O'zbekiston Milliy kutubxonasi va axborot-kutubxona markazlaridagi barcha turdagi axborot-kutubxona resurslarining yagona bazasini shakllantirish va undan boshqa axborot-kutubxona muassasalarida turib foydalanishni ta'minlash;

qishloq aholisiga kutubxona xizmati ko'rsatish tizimini tashkil etish choralari to'g'risida tadbirlar rejasi loyihasini tayyorlash;

mamlakatimizda internet orqali zarur adabiyotlarni topish va xarid qilish imkonini beradigan eReader elektron o'quv qurilmalarini ishlab chiqarishni tashkil etish, ularning axborot bazasiga umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari uchun darsliklar, o'quv qo'llanmalari, o'quv-uslubiy, ilmiy-nazariy manbalarni joylashtirish, bunday mahsulotlarni arzon narxlarda sotib olish mexanizmlarini yo'lga qo'yish bo'yicha takliflar tayyorlash;

mazmunan sayoz, milliy ma'naviyat va qadriyatlarimizga, axloq me'yorlariga mos kelmaydigan, yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan adabiyotlarni tayyorlash, bosib chiqarish va tarqatishning oldini olish choralari ko'rish;

kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishga doir targ'ibot ishlarini tizimli va samarali tashkil etish, bu borada kitobxonlar, kutubxonachi va targ'ibotchilar o'rtasida "Eng kitobxon maktab", "Eng kitobxon mahalla", "Eng kitobxon oila", "Eng faol kutubxonachi" kabi ko'rik-tanlovlarning saralash va respublika bosqichlarini yuqori saviyada o'tkazishni yo'lga qo'yish." kabi vazifalar belgilab qo'yilganligi ham juda muhim.

Bu bilan muhtaram Prezidentimiz buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy hazratlari yozganidek, "Kitob – beminnat ustoz, bilim va ma'naviy yuksalishga erishishning eng asosiy manbai" ekanligini, xalqimiz tilida ham kitob o'qib bilim va munosib ta'lim-tarbiya olish, ilm-fan bilan shug'ullanish, kasb-hunar o'rganishning ahamiyatiga doir maqollar juda ko'p. Jumladan, "Kitobsiz aql – qanotsiz qush", "Baxt belgisi – bilim", "Bilim – aql chirog'i", "Go'zallik – ilmu ma'rifatda", "Ilm baxt keltirar, bilim taxt keltirar", "Hunar – oqar buloq, ilm – yonar chiroq", "Oltin olma, bilim ol, bilim olsang, bilib ol". Bunday purhikmat naqlarni yana uzoq davom ettirish mumkinligi, eng muhimi, necha ming yillardan buyon sayqallanib, ne-ne avlodlarga yo'lchi yulduzdek to'g'ri yo'lni ko'rsatib kelayotgan ana shu xalqona hikmatlar negizidagi asl haqiqat shuki, insonning bilimli, tarbiyali, kasb-hunarli va albatta baxtli va davlatli bo'lishining muhim omili – bu kitobga do'st bo'lish, hamisha kitob

o'qish va kitob mutolaasini umr bo'yi kanda qilmaslikdir. Ayniqsa, yoshlarning baxtu kamoli, osoyishta va farovon hayotida kitobning alohida o'rni bor. Chunki yaxshi kitob insonda Vatanga muhabbat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'ularini yuksaltirib, yaxshilik hamda ezgulikka undashini yana bir bor ta'kidadi.

O'tgan davrda matbuot, noshirlik va axborot sohasining mustahkam huquqiy asosi yaratildi. Xususan, bu borada 10 dan ortiq qonun va 30 dan ortiq qonunosti hujjati qabul qilindi. Mazkur qarorning imzolanishi esa ana shu ezgu ishlarni yangi, yanada yuksak bosqichga ko'tarishga qaratilganligi bilan g'oyatda ahamiyatlidir.

Farmoyishda qayd etilganidek, bugungi kunda yurtimizda zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlangan Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi ishlab turibdi. Istiqlol davri arxitekturasining noyob inshooti – poytaxtimizdagi muhtasham "Ma'rifat markazi"-da joylashgan Milliy kutubxona fondida qariyb 8 millionta kitob va boshqa manbalar, jumladan 450 mingtadan ortiq kitobning elektron versiyalari, elektron darslik va qo'llanmalar mavjud. Elektron kutubxonaning ma'lumotlar bazasi o'zbek, rus va ingliz tillarida yaratilgan. Shuningdek, 14 ta viloyat axborot-kutubxona markazi, tuman markazlari va shaharlardagi ta'lim muassasalarida 200 ga yaqin axborot-resurs markazi tomonidan aholiga axborot-kutubxona xizmatlari ko'rsatish yo'lga qo'yilgan.

Ushbu salmoqli dalilni tahlil etishda, albatta, yurtimizda axborot-kutubxona markazlari ko'rsatadigan xizmatlar uchun belgilangan soliq imtiyozlari 2020-yil 1-yanvargacha uzaytirilganini alohida qayd etish zarur. Negaki, bu imtiyozlar axborot-resurs va axborot-kutubxona markazlarining aholini ijtimoiy ahamiyatga molik axborotlardan keng foydalanishini ta'minlash, yoshlarda kitob o'qishga qiziqishni kuchaytirish, jamiyatda muhim va ishonchli axborotlarni tarqatish borasidagi rolini yanada yuksaltirish imkonini beradi. Shu bilan birga, yurtimizda noshirlik va matbaa ishlarini rivojlantirishga, matbaa korxonalarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilashga qaratilayotgan alohida e'tibor samarasida kitob mahsulotlarini chop etish ko'lamini va sifati tubdan oshdi. Buning natijasida bugungi kunda kitobxonlar qo'lga yetib borayotgan kitoblar ham shakl, ham mazmun nuqtayi nazaridan davr talablariga, demakki, yurtdoshlarimizning zamonaviy estetik didiga to'la javob beradi, deyish mumkin.

Mamlakatimizda "Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor" shiori ostida har yili respublika "Kitob bayrami" tadbirlarini o'tkazish yaxshi an'anaga aylangan. Aytish joizki, ushbu ma'naviy-ma'rifiy tadbir davlatimiz tomonidan adabiyotni rivojlantirishga qaratilayotgan e'tibor va erishilayotgan natijalarni keng jamoatchilikka yetkazish, xalqimiz, jumladan, yoshlarning kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, ijodkorlar va kitobxonlar o'rtasidagi muloqotni yaxshilash, kitobga bo'lgan ehtiyojini to'liq qoplashda o'z samaralarini bermog'da.

Dinimizda ilmiy bo'lishga chorlanadi. Buni biz "ilm"

so'zi Qur'oni karimning 811 joyida turli ma'nolarda kelganidan ham ko'rishimiz mumkin. Qur'on va hadislarida ilm insoniyatni turli axloqsizliklar, yomon yo'l va amallardan qaytarishi zikr etilgan. Shuningdek, nodir manbalarda ilm eng ko'p yoritilgan masalalardan sanaladi. Ma'rifat egallashning eng muhim sharti esa kitob o'qish bilan bo'lishi barchamizga ma'lum. Bu bora-da Mujodala surasining 11-oyatida: "... Alloh sizlardan

imom keltirgan va ilm ato etilgan zotlarni (baland) daraja (martaba)larga ko'tarur", deya marhamat qilindi. Ulug'larimizdan biri: "Kitobni muqovasiga qarab oladilar, ichiga qarab baho beradilar", degan ekanlar. Darhaqiqat, kitobning asl ma'nosi uni o'qiganda ayon bo'ladi. Buni hamisha unutmasligimiz lozim. Mutolaa bizni nafaqat ilmi qiladi, balki biz hech qachon his etmagan zavqni ham baxsh etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-dekabrda "2020 - 2025 yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash milliy dasturini tasdiqlash to'g'risida" gi 781-sonli Qarori .
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoev 2017-yil 13-sentyabrda " Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish,kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi PQ-3271 sonli qarori.
3. Mirziyoyev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish–xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. (Prezident Mirziyoyev Shavkat Miromonovichning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi). - «Halq so'zi» gazetasi, 2017-yil, 4-avgust.
4. A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. –Toshkent: O'qituvchi, 1992.

Malika MANSUROVA,

Guliston davlat pedagogika instituti

"O'zbek tili va tillarni o'qitish" kafedrasida katta o'qituvchisi

malika.mansurova.93@mail.ru

BADIIY ADABIYOTDA CHO'L PON SIY MOSINING AKS ETTIRILISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada jadid ma'rifatparvar adiblaridan biri bo'lgan Cho'lpon siymosining badiiy adabiyotdagi tasviri tahlilga tortilgan. Uning badiiy obrazini she'riyat va dostonda yaratilishining o'ziga xos xususiyatlariga doir nazariy fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *lirika, doston, ijodkor obrazi, badiiy talqin, ijodkor mahorati, uslub.*

Annotation: this article analyzes the image of Cholpon, one of the modern enlightener writers, in fiction. Theoretical considerations are made about the specific features of the creation of his artistic image in poetry and epic.

Key words: *lyrics, epic, image of the creator, artistic interpretation, creative skill, style.*

Аннотация: в статье анализируется образ Чолпона, одного из современных писателей-просветителей, в художественной литературе. Высказываются теоретические соображения об особенностях создания его художественного образа в поэзии и эпосе.

Ключевые слова: *лирика, эпос, образ творца, художественная интерпретация, творческое мастерство, стиль.*

Cho'lpon o'zbek adabiyoti tarixida muhim o'ringa ega ijodkorlardan biri bo'lib, uning g'oyalari va qarashlari bugungi kunda ham o'zining ahamiyatini yo'qotmagan. Uning nasriy asarlarida, she'riyatida va maqolalarida

ham jadidchilik g'oyalari aks etganligini ko'rishimiz mumkin. Cho'lpon xalqni ozodlikka, farovon hayotga olib chiqishda ma'rifatni yagona yo'l sifatida bilgan va asarlarida barchani ilm olishga da'vat etgan. Adabiyot

bu borada katta kuchga ega ekanligini chuqur anglagan Cho'lon o'zining "Adabiyot nadir?" maqolasida adabiyotning hayotimizdagi o'ni haqida quyidagi fikrlarni bayon qilgan: "Hech to'xtamasdan harakat qilib turg'an vujudimizga, tanimizga suv-havo naqadar zarur bo'lsa, maishat yo'lida har xil qora kirlar ila kirlangan ruhimiz uchun ham shul qadar adabiyot kerakdir. Adabiyot yasha – millat yashar. Adabiyoti o'lmagan va adabiyotining taraqqiysiga chalishmagan va adiblar yetishtirmagan millat oxiri bir kun hissiyotdan, o'ndan, fikrdan mahrum qolub, sekin-sekin inqiroz bo'lur"¹. Darhaqiqat, adabiyotning inson kamolotidagi o'ni beqiyosdir. Cho'lon ijodi bilan yaqindan tanishar ekanmiz, jasoratli qalb sohibi, haqqo'y, jonkuyar va millatparvar shaxs ekanligining guvohi bo'lamiz.

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lon siymosi badiiy asarlarimizda ko'plab ijodkorlar tomonidan tarixiy shaxs obrazi sifatida jonlantirildi. Buni turli janr namunalari misolida ko'rish mumkin. Har bir muallif Cho'lonning jonli qiyofasini yaratishda turli janr imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanishga intilgan. Masalan, Rauf Parfining 1983-yilda yaratilgan "Shoir qismati" she'ri Cho'loniga bag'ishlangan bo'lib, muallif bu ijod namunasini "Cho'lon" deya nomlay olmaganligining sababini quyidagicha izohlaydi: "Cho'lon" deb nom qo'ysam, bu she'r chiqmasdi o'sha paytda. Negaki, shoirimiz fuqaro sifatida oqlangan bo'lsayam, shoir sifatida oqlanmagan-da. Ajablanarlisi shundaki, mazkur she'r birinchi marta latish tilida, latish matbuotida bosilgan"². Bu she'r so'nggi yillarda nashr qilingan "Saylanma"lariga "Abdulhamid Sulaymon Cho'lon" nomi bilan kiritilgan, she'r uchta sonetdan iborat. Uchinchi sonetdan olingan quyidagi misralarda Cho'lonning achchiq qismatiga ishora seziladi:

"Yo'lsizlik yo'ldoshi, tolei nigon,
Hech qachon to'yarmi axir yovuzlar.
Bu – xalq dushmani, deb tutsalar bir kun,
Baribir, u xalqning nomidan so'zlar"³.

Rauf Parfining Cho'loniga bag'ishlangan yana bir lirik asari "Abdulhamid Cho'loniga muxammas" deb nomlanib, Cho'lonning "Ko'ngil" she'ri bilan uyg'un va hamohang shaklda yaratilgan. Rauf Parfi Cho'lon siymosini nafaqat she'rlar orqali gavdalantirdi, balki maqolasida ham alohida e'tibor qaratdi. Uning "She'riyat huquqi" maqolasida Cho'loniga quyidagicha ta'rif berilgan: "O'zbek ma'naviyat osmonida bir Cho'lon yulduzi porladi, tobora o'ziga jalb etdi va uning ovozi butun bir xalqning hayqirgan ovozi edi"⁴.

Doston janrida ham Cho'lon obrazining badiiy talqin etilganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Iste'dodli

shoir To'lan Nizomning "Cho'lon" sarlavhali dostoni 1991-yilda yaratilgan bo'lib, doston "Uchar yulduz", "Sado", "Aks sado", "Zilzila", "Kampir ertaklaridan", "Mutolaa", "Araz", "Ular kimdir", "Ona iltijosi", "Hijron satrlari", "Soliha yig'isi", "Vido", "So'roq", "Oybek so'zi", "Tutqun", "O'q ovozi", "Singil nolasi" kabi qismlardan tarkib topgan. Bu qismlarning sarlavhalari ham o'ziga xos bo'lib, unda Cho'lon hayot yo'lining muhim bosqichlari aks ettirilgan.

"Zilzila" nomli qismda 1902-yil qish oyida Andijonda ro'y bergan dahshatli zilzila voqeasi tasvirlangan:

"G'ichirlab quladi nuragan hujra,
Yosh Hamid boshiga yiqildi bir sinch.
Qon ketar, yorildi bosh suyak ichra,

Bolakay yotibdi o'lik kabi tinch"⁵. Ushbu misralardagi voqea tarixiy haqiqatga asoslangan. Muallif dostonida zilzila ro'y bergan paytda Cho'lonni to'rt yoshli bola sifatida tasvirlaganini hisobga oladigan bo'lsak, uning tug'ilgan yili 1898-yil bo'lib chiqadi. Demak, To'lan Nizom bu borada akademik Naim Karimovning xulosalariga tayanganligi ma'lum bo'ladi, chunki boshqa ko'plab manbalarda uning 1897-yilda tug'ilganligi qayd etilgan.

Dostonida Cho'lonning bolaligi bilan bog'liq voqealarga alohida e'tibor qaratilgan. Uning otasi Sulaymonqul Andijonning obro'li kishilaridan bo'lib, gazlama savdosi bilan shug'ullanganligi sababli xalq orasida Sulaymon bazzoz nomi bilan tanilgan. U o'g'li Cho'loniga ham savdo ishlarini o'rgatishga harakat qilgan, biroq uning savdogar bo'lmaganligining tarixiy asosi akademik Naim Karimovning "Cho'lon" nomli ma'rifiy romanida to'liq ochib berilgan: "Kunlarning birida Sulaymon bazzoz Qo'qon qishloqdagi do'kondan xabar olsa, kambag'al-parvar o'g'il anchagina mollarni beva-bechoralarga tekinga yo nasiyaga ulashib, do'konni ship-shiydam qilib yuborgan ekan"⁶. Bu voqeadan so'ng Sulaymonqul farzandidan do'kondor chiqmasligiga aniq ishongan. Dostondagi quyidagi ikki misra orqali o'sha voqeaga ishora qilingan:

"Ota tutgan yo'ldan u bormas emish,
Unga hamma o'g'lingiz o'jar, demish"⁷.

Dostonida Cho'lon hayoti bilan bog'liq muhim ma'lumotlar badiiy talqin etilgan bo'lib, To'lan Nizom ushbu asarda Cho'lonning butun hayotini qisman bo'lsa-da asosiy voqealar zamiriga joylashga harakat qilgan. Muallif uning hayoti bilan bog'liq eng muhim tarixiy faktlarni keltirishda akademik Naim Karimovning "Cho'lon" ma'rifiy romaniga tayanganligini sezish mumkin. Masalan, dostonning "Araz" qismidagi g'ayridinning musulmon bo'lishi bilan bog'liq voqealarda buni yaqqol ko'rish mumkin.

Dostonning yana bir o'ziga xos jihati shundaki, muallif

1 Abdulhamid Cho'lon. Asarlar. 4 jildlik. IV. – T.: Akademnashr, 2016. – 4 b.

2 Rauf Parfi. Saylanma. 2 jildlik, 2-jild. Nashrga tayyorlavchi va izohlar muallifi: Olim Oltinbek. – T.: Muharrir nashriyoti, 2022. 7-8- betlar.

3 Rauf Parfi. Saylanma. 2 jildlik, 1-jild. Nashrga tayyorlavchi va izohlar muallifi: Olim Oltinbek. – T.: Muharrir nashriyoti, 2022. 315- betlar.

4 Rauf Parfi. Saylanma II jild. Muharrir nashriyoti, – T.: 2022. – B. 104.

5 To'lan Nizom. Sayanma. Uch jildlik. Bahoriy maysalar. 1-jild. – T.: Sharq, 2007. – 245 b.

6 Naim Karimov. Cho'lon. Ma'rifiy roman. – T.: "Sharq", 2003. – 43 b.

7 To'lan Nizom. Saylanma. Uch jildlik. Bahoriy maysalar. 1-jild. – T.: Sharq, 2007. – 253 b.

unda Cho'lpon ijodiyotiga ham alohida o'rin bergan. Masalan, asarning "Kampir ertaklaridan" nomli qismida Cho'lponning "Yorqinoy" dramasi voqealarining qisqacha mazmuni bilan kitobxonni tanishtirib o'tsa, "Qalandar ishq" she'ridan olingan "Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim, do'stlar" misrasi "Cho'lpon" dostonining "Sado" sarlavhali qismida har bir badda takrorlanuvchi misra bo'lib, shoir ushbu misralarga mos vazn, qofiya va radif tuzilishi orqali mushtaraklik hosil qilgan holda tazmin san'atidan ustalik bilan foydalangan. Bu esa dostonda o'ziga xos badiiylik hosil qilish bilan birga, Cho'lpon ijodini aks ettirishga ham xizmat qilgan. Bu esa asarga o'zgacha ruh bag'ishlagan:

"To'g'ri so'z aytsam agar, har ne yomonga yo'ydlar,
 Kecha-kunduz doimo yo'linga qopqon qo'ydlar,
 Do'stlarim dushman ekan, ikki ko'zimni o'ydlar,
 Chunki men majlis aro achchiq zabon edim, do'stlar,
 "Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim, do'stlar"⁸.
 Ushbu misralarda Cho'lponning to'g'riso'zligi va

haqiqatgo'yligi natijasida boshiga tushgan og'ir damlar tilga olingan. Cho'lpon haq gapni nafaqat davralarda, balki barcha asarlarida baralla aytishdan hech qachon cho'chimagan. Uning yonida do'st qiyofasida yurgan ayrim shaxslarning unga qarshi bo'hton maqolalar yozib, dushmanlik qilganliklari ham ayni haqiqatdir.

Bundan tashqari, dostonda Cho'lponning "Xalq", "Buzilgan o'lkaga", "Men va boshqalar", "Go'zal" kabi she'rlaridan ham misralar keltirish orqali uning ijodiyoti bilan uyg'unlik hosil qilingan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Rauf Parfi she'rlarida va To'lan Nizom dostonida Cho'lpon siymosi o'ziga xos holda talqin etilgan. She'rlarda ko'proq Cho'lponning achchiq qismatiga hamdardlik hissi yetakchilik qilsa, dostonda esa muallif shoirning butun hayot yo'lini ijodiyoti bilan chambarchas holda tasvirlash orqali ijodkor badiiy siymosini mahorat bilan gavdalandirishga erishgan.

8 To'lan Nizom. Saylanma. Uch jildlik. Bahoriy maysalar. 1-jild. – T.: Sharq, 2007. – 242 b.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Naim Karimov. Cho'lpon: Ma'rifiy roman. – T.: Sharq, 2003.464-b.
2. Rauf Parfi. Saylanma. 2 jildlik, 2-jild. Nashrga tayyorlavchi va izohlar muallifi: Olim Olтинbek. – T.: Muharrir nashriyoti, 2022.280-b.
3. To'lan Nizom. Saylanma. Uch jildlik. Bahoriy maysalar. 1-jild. – T.: Sharq, 2007.400-b.
4. Abdulhamid Cho'lpon.Asarlar. 4 jildlik. IV. – T.: Akademnashr, 2016. 320-b.
5. Olim Olтинbek. Rauf Parfi ijodida qatag'on qurbonlari siymosi. / "Abdulla Qodiriy va yangi o'zbek adabiyoti" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman to'plami. – T., 2024. 61-69-betlar.

Vazira ABDULLAYEVA,
Qo'qon universiteti "Pedagogika va psixologiya"
kafedrası o'qituvchisi
abdullayeva16@gmail.com

"QUTADG'U BILIG" ASARIDAGI FRAZEMALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada "Qutadg'u bilig" asaridagi frazemalarning qo'llanilishining semantik jihatdan ifodalanishi hamda frazemalarning struktur jihatdan xususiyatlari yuzasidan ifodalanishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, frazema, semantika, tarixiy jarayon, nutq, frazema tarkibi, frazeologik birliklar.

Аннотация: в данной статье рассматривается смысловое выражение употребления идиом в произведении «Кутадгу Билиг» и структурные особенности идиом.

Ключевые слова: фразеологизм, фразема, семантика, исторический процесс, речь, состав фраземы, фразеологизмы.

Annotation: this article discusses the semantic expression of the use of idioms in the work "Kutadgu Bilig" and the structural characteristics of idioms.

Key words: phraseologism, phraseme, semantics, historical process, speech, composition of phraseme, phraseological units.

Kirish. Yurtimizda o'zbek tilshunosligining yanada rivojlanishida asarning til xususiyatlarini o'rganish muhim hisoblanadi. Bu borada Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari tahlil qilinganida, asardagi davr muhitini va obrazlarning ichki ruhiyatini ochib berishda frazemalarni qo'llash juda katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rish mumkin.

Ma'lumki, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida syujet obrazlarning savol-javoblari asosida qurilgan. "Qutadg'u bilig" asarida mazkur g'oyani o'quvchiga yetkazib berishda frazemalarning semantik jihatdan o'zni juda kattadir.

Frazemalarning eng muhim muammosi ularni nutqda hosil qilinadigan so'z birikmalaridan farqlab olish hisoblanadi. Bu borada, albatta, frazemalarning turg'un birliklar ekanligi inobatga olinishi kerak bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Jahon tilshunosligida frazeologizmlar yuzasidan bir qator tilshunos olimlar ilmiy faoliyat olib borganlar. Xususan, Sh.Balli (1865-1947) frazeologik semantikani ularning mutlaq belgisi deb e'tirof etadi. U o'zining "Stilistik ocherki" (1905) va "Fransuz stilistikasi" (1909) nomli asarlariga so'z birikmalari, ya'ni frazeologizmlarni tadqiq etuvchi maxsus fikrlarini kiritgan. Frazeologik birliklarni leksik-grammatik, semantik va sintaktik yaxlit birlik ekanligini ta'kidlaydi. Frazeologizmlar XX asrning 40-yillarida rus tilshunosligida paydo bo'lgan.

V.V.Vinogradov, N.N.Amasova, A.V.Kunin, N.M.Shanskiy, O.S.Axmanova, A.Bushin rus tilshunoslari frazeologik birliklarni semantik hodisa ekanligini e'tirof etadilar. Turkologik tadqiqotlar yuzasidan Z.G.Uransin, T.A.Bayramov, F.A.G'aniyev, G.X.Axuniyazov, M.F.Chernovlar, hozirgi o'zbek tilshunosligida Sh.Raxmatullayev, B.Yo'ldashev,

A.Mamatovlar ham tilshunoslar frazeologik birliklar yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar.

Sh.G'aniyeva "Frazeologik birliklarning sintagmatik tadqiqi" mavzusida filologiya doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tili leksik va sintaktik frazeologik birliklarining struktur-semantik tuzilishi, ularning nutqiy qurshovidagi sintagmatik voqelanishi yoritilgan. Shu bilan birga hozirgi kungacha bir qator ilmiy ishlar olib borilmoqda. R.Arziyev asarning leksik-stilistik xususiyatlari asosida nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilindi. Ushbu ilmiy ishda "Qutadg'u bilig" asari leksikasini lingvostilistik jihatdan tahlil qilishga erishildi. Bunda asarni bayon qilishda metafora, epitet kabi tasviriy vositalardan foydalanilgan. Asardagi sifat so'z turkumiga oid ko'p ma'noli so'zlarning qo'llanilishi yuzasidan qozog'istonlik G.Bayaliyeva ma'lum darajada yoritishga harakat qilgan. "Qutadg'u bilig" asaridagi shaxs belgi-xususiyatini anglatuvchi leksikani maxsus o'rganishni F.Abdujabborov olib bordi. M.Xolmurodova "Qutadg'u bilig" asarini leksik-semantik jihatdan tahlil qilgan. U asardagi o'z va o'zlashgan leksikasini statistik jihatdan tahlil qilib, leksemalarning atash ma'nosidan tashqari emotsional-ekspressiv vazifalarda kelishini, ko'chma ma'noga ega bo'lgan so'zlarni tahlil qilishga erishgan.

Yuqoridagi olib borilgan ilmiy ishlarda frazeologizmlar masalalari yetarli darajada tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqoladagi ma'lumotlarni keltirishda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari obyekt qilib olindi. Mazkur asardagi frazeologik birliklarni tahlil qilishda bevosita kuzatish, tahlil qilish, solishtirish metodlaridan foydalandi. Tahlil davomida "Qutadg'u bilig" asaridagi baytlarning tabdili va uning transkripsiyasiga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Frazeologik birliklarni badiiy matnda

qo'llash juda murakkabdir. Bu birliklar mazmuni tarkibining ham frazeologik, ham uslubiy ma'nolari mavjud. Badiiy matnda, umuman, yozma va og'zaki matnlarda frazeologizmlar qo'llanilganda, bu birlik bir qator vazifalarni bajargan. Frazeologizmlar narsa-hodisalar, voqealar, xarakterlarni obrazli, ekspressiv ifodalash ehtiyoji asosida yuzaga keladi. Ma'lumki, frazeologizmlar tarkibida nechta so'z bo'lishidan qat'i nazar ular yagona umumiy ma'no bilan birlashadi va emotsional-ekspressiv ma'noni ifodalaydi.

Asardagi frazeologik birliklarni tahlil qilish orqali quyidagi guruhlar bo'lish mumkin:

1. "Qutadg'u bilig" asaridagi frazemalarni semantik jihatdan tasniflash;

2. "Qutadg'u bilig" asaridagi frazemalarni struktural jihatdan tasniflash.

"Qutadg'u bilig" asaridagi frazemalarning semantik tadqiqini aniqlashda quyidagi frazeosemantik guruhlar bo'lib o'rganildi:

1. Holat semasini bildiruvchi frazemalar.

2. Harakat semasini bildiruvchi frazemalarga bo'lish mumkin.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi frazeologik birliklar tadqiqatga tortilganida holat semasini bildiruvchi frazemalarni bir qancha kichik guruhlar bo'lib tahlil qilishga to'g'ri keldi:

I. Holat semasini bildiruvchi frazemalar:

II. Harakat semasini bildiruvchi frazemalar.

I. Holat semasini bildiruvchi frazemalar:

1. Narsa-jism holatini bildiruvchi semali frazemalar;

2. Tabiat va ob-havoga ishora semali frazemalar;

3. Insonning jismoniy va ruhiy holatini bildiruvchi semali frazemalar;

4. Kinoya semali frazemalar;

1. Narsa-jism holatini bildiruvchi semali frazemalar. Bunda frazeologik birliklar ma'lum narsa va jismning holatini bildirishga xizmat qiladi. Bunday frazeologik birliklardan narsa va jism ma'nosi obrazlilik asosida kuchaytirib beriladi.

Bu Ayto'ldi aydi menge berk kishen, Bu bir qach neng-ul kop berayin nishan (689)	Ma'nosi: Oyto'ldi aytdi: Meni qattiq tutuvchi kishan, Bu bir necha narsalardan iborat, qara, men belgilar berayin.
--	---

Baytlardagi **menge berk kishan** narsa-jism holatini ifodalashga xizmat qilgan. Bunda narsa-jismning qay holatdali-giga urg'u berilmoqda.

2. Tabiat va ob-havoga ishora bo'luvchi semali frazemalar:

Yag'ish yer yashil torqu yuzke badi, Xitay arqishi yadti Tavg'ach edi. (67)	Ma'nosi: Bo'z yer yuziga yashil parda tortdi, Tavg'och hazrati oliylari Xitoy karvonini (har tomonga) tarqatdi. .
---	--

Baytda keltirilgan **yashil torqu yuzke badi** kabi frazemalar bevosita tabiat va ob-havoning holatini bildirishga xizmat qilgan. Bunda tabiatning ko'karishiga ishora qilingan.

3. Insonning jismoniy va ruhiy holatini bildiruvchi semali frazemalar:

Tumen yilde baru tul erdim tules Bu tul toni suchib orun kedtim as (81)	Ma'nosi: Tuman yildan beri ma'yus tul edim, Bu tullik kiyimini yechib oq libos kiydi.
---	--

Baytda keltirilgan **tul toni** – frazema bo'lib, bevosita **yolg'izlik** ma'nosini bildirib, insonning ruhiy holatini bildirgan.

4. Kinoya semali frazemalar ham "Qutadg'u bilig" asarida o'ziga xos tarzda bayon qilishga erishilgan.

Kosemish turub chiqti andin yana Kelib aydi Ayto'ldi tug'di kune (499)	Ma'nosi: Ko'samish u yerda turib qaytib chiqdi, Kelib aytdi: Oyto'ldi, kun(ing) tug'di.
--	--

Baytlardagi **tug'di kune** – **tug'di kuni** – **omadi keldi** frazemasi bevosita kinoya ma'nosida qo'llangan. Ikkinchi baytdagi **basinma begingni begingni bosma, oyoq osti qilma** frazemalari ham kinoya ma'nosida qo'llangan.

II. Harakat semasini bildiruvchi frazemalar. Harakat semasini bildiruvchi frazeologik birliklar, asosan, jonli shaxs tomonidan bajariladi. Frazeologik birliklarning turg'un birliklar ekanligi inobatga olinganda bevosita struktural jihatdan so'zga, so'z birikmasiga va gapga teng keladi.

Mungar mengzetu keldi shair so'zi, Oqisa ochilg'ay oqig'li kozi (404)	Ma'nosi: Shoirning so'zi bunga o'xshatish uchun mos keldi, Uni o'qisa, o'quvchining ko'zi ochiladi.
---	--

Baytda **ochilg'ay oqig'li kozi** – **o'quvchining ko'zi ochiladi** – **bilimli bo'ladi** kabi shaxs tomonidan harakatni bildiruvchi semali frazemalardan tashkil topgan.

Tilshunoslikda frazeologik birliklarning grammatik tomoni tekshirilganda, ularning so'zga, so'z birikmasiga va

gapga teng bo'lib kelishi va boshqa shu kabi xususiyatlari o'rganiladi.¹

XI asrda yaratilgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi frazeologik birliklarni ham struktural jihatdan tahlil qilish tarixiy tilshunoslikdagi frazeologik birliklarning kelib chiqishi va struktural (tuzilishi) jihatidan yuzaga kelgan bilimlarni yanada to'ldiradi.

Frazeologik birliklar komponentlarining struktural jihatiga e'tibor qaratildi:

Frazeologik birliklar komponentining struktural tasnifi.

2. Frazeologik birliklarning komponentlarida o'zaro turg'un birikma hosil qilishdagi bog'lanish usullari tasnifi.

Frazeologik birliklar komponentining struktural tasnifi:

Fe'l komponentli frazeologik birliklar;

Sifat komponentli frazeologik birliklar;

Ravish komponentli frazeologik birliklar;

Ot komponentli frazeologik birliklar.

Frazeologik birliklarning hosil bo'lishida yuqoridagi so'z turkumlarining o'rni juda muhim bo'lib, ular ham o'zaro tobelanish yo'li bilan bog'lanadi.

Frazeologik birliklarning tuzilishida ishtirok etgan so'z turkumlarining nomi nazarda tutilib, ularning nomi bilan bog'lanadi.

Fe'l komponentli frazeologik birliklar, asosan, gap shaklida uchraydi.

Misol: **yashiq yandi** – *quyosh qaytdi*, **qaliq qashi tugdi** – *osmon qavog'ini soldi*, **chechek yazdi yuz** – *gullar yuz ochdi*. "Qutadg'u bilig" asarida frazeologik birliklarni tahlil qilish jarayonida fe'l frazeologik birliklar **60 foizni** tashkil qildi. Fe'l komponentli frazeologik birliklar gapda kesim vazifasida keladi.

2. **Sifat komponentli frazeologik birliklar** asar matnida **15 foizni** tashkil qiladi. Asarda, asosan, metaforik o'xshatishlar bilan birga kelgan. Misol: **sarig' bo'lg'a en** – *yuzim sarg'ayadi*, **qara bash yag'isi qizil til turur** – *qora boshning yovi qizil tildir*.

3. **Ravish komponentli frazeologik birliklar**, asosan,

frazeologik birlik komponentlaridan biri ravishdan iborat bo'ladi: **yaritsa ko'zin** – *ko'zi bilan nur sochsa*.

4. **Ot komponentli frazeologik birliklarning** har bir komponentlari ot so'z

turkumidan tashkil topadi. Gapda ega vazifasini bajaradi: **dunyoning eshigi, ag'izlig' er** – *og'izli botir*, **ag'izlik eron** – *og'izli kishi*, **bash ag'rig'** – *bosh og'rig'i* kabilar. "Qutadg'u bilig" ot komponentli frazeologik birliklar 10 foizni tashkil qilgan.

Xulosa va takliflar.

Jahon tilshunosligi shuni ko'rsatadiki, tilda frazemalardan keng foydalanish bevosita asarni badiiy jihatdan kuchaytirib tasvirlashga ko'mak beradi. Bu borada frazemalarning qo'llanilishidan tarixiy asarlarda ham keng foydalanganini ko'rish mumkin. Xususan, XI asrda yaratilgan nodir asar hisoblangan "Qutadg'u bilig" asarida ham muallif juda keng foydalangan. "Qutadg'u bilig" asarida frazeologizmlardan foydalanishda semantik jihatlar o'ta muhim hisoblanadi. Frazemalarning turli semalarni o'zida aks etishi asosida tahlil qilinganida "Qutadg'u bilig" asarida ko'pgina frazemalar qo'llanganini ko'rish mumkin. "Qutadg'u bilig" asaridagi frazemalarning ayrimlari hozirgi o'zbek adabiy tilida turli o'zgarishlarga uchragan holda hozirgi kun nuqtayi nazaridan qo'llanganligini va frazemalarning semantik xususiyatlarini ko'rsatishda holat va harakat semalarining o'ziga xosligini ko'rish mumkin.

Xulosa sifatida, "Qutadg'u bilig" asaridagi frazemalar xususida shuni aytish mumkinki, bevosita davrlar silsila natijasida hozirgi kun nuqtayi nazaridan turli o'zgarishlarga uchragan, struktur jihatdan komponentlari saqlanib qolgan va ma'nolarida torayish va kengayish yuzaga kelganini ko'rish mumkin.

"Qutadg'u bilig" asarining yozilganiga bir necha yillar o'tgan bo'lsa-da, asardagi frazemalarning tuzilishi, semantik xususiyatlarining ko'lam kengligidan o'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning tarixiy taraqqiyotiga ega ekanligi ko'rinib turibdi.

¹ Y.Pinxasov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: "O'qituvchi" nashriyoti, 1969. 57-bet.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Mamatov. "Frazeologik birliklar va turg'un birikmalar derivatsiyasi tadqiqi" maqolasi. 3-bet.
2. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: "Talqin", 2005. 221-bet.
- 3.Karimov.Q. Qutadg'u bilig. – T.: "Fan" nashriyoti, 1979.
4. Quronovna, A. V. (2024). YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG" ASARIDA SO'Z QO'LLASH VA HUSNIXAT BILAN YOZISH FOYDALARI HAQIDA. *IQRO INDEXING*, 8(2 (2)), 160-168.
5. Quronovna, V. A. (2023). YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG 'U BILIG" ASAR MATNIDA FRAZELOGIK BIRLIK LARNING QO'LLANILISH SINONIMIYALARI. *International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING*, 3(2).
6. Quronovna, A. V. (2023). Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asar matnida frazeologiyalarning qo'llanilishi. *International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING*, 3(2).
7. Quronovna, A. V. (2024). The Sematico-Paradigmatic Structure of Phraseological Units in the Work "Qutadgu Bilig". *International Journal of Scientific Trends*, 3(5), 27-34.

Nodira SALIXOVA,
BuxDU Xorijiy tillar fakulteti
Ingliz adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik
kafedrasi katta o'qituvchisi

INGLIZ VA O'ZBEK TILI TIBBIY LISONIY TIZIMDA KO'CHIM TURLARINING O'RNI

Annotatsiya: ushbu maqolada ingliz va o'zbek tili tibbiy lisoniy tizimda ko'chim turlarining o'rni haqida so'z boradi. Maqolada ingliz va o'zbek tillarida tibbiy terminologiya shakllanishida ko'chim turlarining o'rni, ularning tilshunoslikka qo'shayotgan hissasi va bu jarayondagi qiyinchiliklar hamda ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *ko'chim va uning turlari, lison, tibbiyot, metafora, metonimiya.*

Annotation: this article talks about the role of migration types in the medical linguistic system of the English and Uzbek languages. The article shows the role of migration types in the formation of medical terminology in English and Uzbek languages, their contribution to linguistics, difficulties in this process and ways to overcome them.

Key words: *migration and its types, language, medicine, metaphor, metonymy.*

Аннотация: в данной статье говорится о роли типов миграции в медицинской лингвистической системе английского и узбекского языков. В статье показана роль типов миграции в формировании медицинской терминологии в английском и узбекском языках, их вклад в лингвистику, трудности в этом процессе и пути их преодоления.

Ключевые слова: *миграция и ее виды, язык, медицина, метафора, метонимия.*

Tilshunoslik fani turli tillarning rivojlanish jarayonlarini, ularning o'zaro ta'sirini va bu ta'sir natijasida yuzaga keladigan leksik o'zgarishlarni o'rganadi. Globalizatsiya va ilm-fan rivoji sharoitida tibbiyot tili alohida ahamiyatga ega bo'lib, ingliz tili bu sohada asosiy manba hisoblanaadi. Ingliz tilida yaratilgan ko'plab tibbiy atamalar dunyo tillariga, jumladan o'zbek tiliga ham o'zlashmoqda. Shu bilan birga, o'zbek tili o'zining grammatik va fonetik xususiyatlari asosida ushbu atamalarni moslashtirib, milliy terminologiya boyligini rivojlantirib kelmoqda. Mazkur maqola ingliz va o'zbek tillarida tibbiy terminologiya shakllanishida ko'chim turlarining o'rnini, ularning tilshunoslikka qo'shayotgan hissasini va bu jarayondagi qiyinchiliklar hamda ularni bartaraf etish yo'llarini ko'rsatishga qaratilgan.

Ko'chim tushunchasi va uning turlari.

Tibbiy lisoniy tizimda ingliz tilidan o'zbek tiliga ko'chish jarayoni bir necha asosiy shaklda amalga oshiriladi:

1. Fonetik ko'chim

Ingliz tilidan kirib kelgan so'zlar o'zbek tilining fonetik qonun-qoidalariga moslashtiriladi. Masalan, "*diagnosis*" – "*diagnostika*", "*cardiology*" "*kardiologiya*". Bu ko'chish usuli so'zning xalqaro standartini saqlab qolish bilan birga, o'zbek tilining talaffuziga moslashuvni ham ta'minlaydi.

2. So'zma-so'z tarjima qilish.

Ba'zi atamalar so'zma-so'z tarjima orqali o'zbek tiliga o'zlashtiriladi. Masalan:

Health care system – "Sog'liqni saqlash tizimi";

Medical training – "Tibbiy ta'lim".

Ushbu usul yangi atamalarni milliy til madaniyati va ma'no tizimiga moslashtirishda keng qo'llaniladi.

3. Murakkab moslashuv.

Ko'chma ma'noli atamalar tibbiyot sohasida alohida moslashuvni talab qiladi. Masalan: Telemedicine – "*Telemeditsina*". Bunday jarayonlar global tushunchalarni milliy til madaniyatiga moslashtirishni ta'minlaydi.

4. Neologizmlar orqali ko'chim.

Ingliz tilidan kirib kelgan atamalarning o'zbek tilida yangi so'zlar yaratish orqali ifodalanishi. Masalan:

Genetic engineering – "Genetik muhandislik";

Artificial intelligence in medicine – "Tibbiyotda sun'iy intellekt".

Tibbiyot lisoniy tizimida inglizcha atamalarni qabul qilish zaruriyati.

Alohida ta'kidlab o'tish joizki, 2020-yilda boshlangan COVID-19 pandemiyasi global darajada sog'liqni saqlash tizimiga va tibbiy tilga ta'sir ko'rsatdi. Ushbu davrda yangi tibbiy atamalarga ehtiyoj keskin oshdi, bu esa ingliz tilidan o'zbek tiliga ko'chish jarayonini tezlashtirdi. O'zbek tilida COVID-19 bilan bog'liq bo'lgan ko'plab atamalar o'zlashdi yoki yangi shakllarda yaratilgan holda tilga kirdi. Pandemiya davrida global miqyosda keng qo'llangan atamalar va ularning o'zbek tilidagi shakllariga misollar:

"Quarantine" → "Karantin"

"Social distancing" → "Ijtimoiy masofa saqlash"

"Lockdown" → "Yopilish" yoki "Cheklov rejimi"

"PCR test" → "PZR testi"

"Vaccination" → "Vaksinatsiya" yoki "Emlash"

"Herd immunity" → "Jamoaviy immunitet"

Ingliz tilidan kirib kelgan tibbiy atamalar nafaqat ilmiy-texnik rivojlanishga hissa qo'shadi, balki tibbiyot mutaxassislarining xalqaro standartlarga moslashuvini ta'minlaydi. Misol uchun, MRI (magnet-rezonans tomografiya), CT scan (kompyuter tomografiyasi) kabi

atamalarini o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri moslashtirish orqali ma'lumot almashinuvi tezlashadi.

Ko'chim jarayonining til rivojiga ta'siri.

1. Leksik boylikni oshirish.

Ingliz tilidan o'zlashtirilgan atamalar milliy lug'atni kengaytiradi. Masalan, antibiotics – "antibiotiklar", pharmacology – "farmakologiya". Ushbu jarayon yangi sohalar bo'yicha tushunchalarni xalq tiliga kiritishga yordam beradi.

2. Til madaniyatining boyishi.

Milliy til inglizcha atamalarini o'zlashtirish jarayonida grammatik jihatdan boyiydi. Bu jarayon so'z yasash qobiliyatlarini oshirib, tilning semantik diapazonini kengaytiradi.

3. Xalqaro kommunikatsiyaning rivojlanishi. Tibbiyot sohasida xalqaro ilmiy konferensiyalar, darsliklar va qo'llanmalarni o'rganishda ingliz tilidan kirib kelgan atamalar muhim rol o'ynaydi. Bu esa tibbiyotning xalqaro miqyosdagi rivojiga zamin yaratadi.

Ko'chim jarayonidagi muammolar va ularning yechimlari.

1. Atamalarining noto'g'ri ishlatilishi.

Ba'zan inglizcha terminlar o'zbek tiliga noto'g'ri tarjima qilinadi yoki ularning asl mazmuni buziladi.

2. Yechim: Ilmiy lug'atlar yaratish va standartlashtirilgan qo'llanmalarni keng joriy qilish.

3. Madaniy farqlar.

Ba'zi inglizcha tushunchalar milliy til madaniyatiga mos kelmaydi. Yechim: Atamalarini moslashtirishda tilshunoslar va mutaxassislarning birgalikdagi ishlashi zarur.

4. Milliy o'ziga xoslikning yo'qolishi xavfi.

Ko'p miqdordagi ko'chimlar tilning milliy ruhini zaiflashtirishi mumkin.

Yechim: Har bir yangi termin uchun milliy tilga mos ekvivalent yaratish va bu ekvivalentlarni keng joriy qilish.

Metafora va metonimiyaning tushunchasi lisoniy tizimda:

Fikrlarni, hissiyotlarni yoki mavhum tushunchalarni obrazli asosda ifodalash. Masalan:

"Yurak buzilishi" (emotsional yoki sog'liqni belgilovchi ma'noda ishlatiladi).

"Sog'liqni yo'qotish" (sog'liqni boylik sifatida tasvirlash).

Tibbiyot sohasida murakkab tushunchalarni soddalashtirish uchun qo'llaniladi. Masalan:

"Genetik kod" (DNK informatsion kod sifatida tasvirlanadi).

"Qon aylanishi motor kabi ishlaydi" (qon aylanish jarayonini avtomobil mexanizmi bilan qiyoslash).

Metaforaning tibbiyotdagi o'rni.

Metaforalar nafaqat ilmiy-texnik ifodalarda, balki bemorlar bilan muloqotda ham ishlatiladi. Ular orqali murakkab jarayonlar oddiy va tushunarli tarzda tushuntiriladi. Misol uchun: "Saraton hujayralari jangari kuchlar kabi hujum qiladi" metaforasi yordamida bemorga kasallik mohiyati tushuntirilishi mumkin.

Metonimiyaning tibbiyotdagi o'rni.

Metonimiya orqali tibbiy jarayonlar, atamalar va vositalar qisqa va ma'noli ifodalanadi. Misollar:

"Reanimatsiya" – hayotiy muhim organlar faoliyatini tiklash jarayoni.

"Stetoskob" deyilganda nafaqat qurilma, balki diagnostik jarayonning o'zi ham tushuniladi.

Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi ko'chim jarayoni milliy tilni rivojlantirish va xalqaro darajada tibbiy bilimlarni o'zlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Tibbiyot tili, xususan, ilmiy terminologiya global va milliy o'ziga xoslikni uyg'unlashtirish orqali boyib bormoqda. Bu jarayonda nafaqat tilshunoslar, balki tibbiyot sohasi vakillarining hamkorligi zarurdir.

Tilshunoslik va tibbiyot o'rtasidagi bu sinergiya nafaqat ilm-fan rivojiga xizmat qiladi, balki milliy tilning xalqaro miqyosda tan olinishiga ham hissa qo'shadi. Shu bois, ko'chma atamalarini milliy tilga moslashtirishda ilmiy va metodik yondashuv muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, K. (2019). "Inglizcha tibbiy terminlarning o'zbek tilida qo'llanishi".
2. World Health Organization (2020). "COVID-19 Terminology".
3. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). "Metaphors We Live By".
4. Kovaleva, N. A. (2015). "Metonimiya va metaforalar lingvistik tahlili".
5. Soliyev, I. (2021). "Tilshunoslik va tibbiyotning o'zaro ta'siri".
6. Tashkent Medical Academy (2020). "O'zbek tilida tibbiy terminologiya yaratish usullari".
7. Crystal, D. (2003). "English as a Global Language".
8. O'zbekiston Respublikasi Tilshunoslik Instituti (2022). "Tibbiy atamalarini milliyliklash".
9. Millat, M. (2020). "Til madaniyati va tibbiy ko'chimlar".

Mehriniso KENJAYEVA,

Surxondaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi

O'quv jarayonini metodik ta'minlash va darsliklar bo'limi boshlig'i, erkin tadqiqotchi

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDAGI YO'L VA YO'LOVCHI OBRAZLARI TALQINI

Annotatsiya: ushbu maqolada hazrat Alisher Navoiy asarlarida, xususan, “Lison ut-tayr” (“Qush tili”) falsafiy-tasavvufiy dostonida aks etgan yo'l va yo'lovchi timsollari to'g'risida so'z boradi. Navoiyning yo'li – bu ma'rifat va kamolot yo'li ekanligi, Navoiy o'zbek adabiyotida yo'lni ma'rifat, falsafa va ilohiy haqiqatga erishish yo'li sifatida talqin etganligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *o'zbek adabiyoti, yo'l, yo'lovchi, muhabbat, ma'rifat va kamolot yo'li.*

Аннотация: в данной статье говорится о символах дороги и пассажира, нашедших отражение в произведениях хазрата Алишера Навои, в частности, в философско-мистическом эпосе «Лисон ут-тайр» («Язык птицы»). Выявлено, что путь Навои – это путь просвещения и совершенствования, а в узбекской литературе этот путь трактовался Навои как путь к просветлению, философии и божественной истине.

Ключевые слова: *узбекская литература, дорога, пассажир, любовь, просвещение и путь к совершенству.*

Annotation: this article discusses the symbols of the road and the traveler in the works of Hazrat Alisher Navoi, in particular, in the philosophical and mystical epic “Lison ut-tair” (“Bird’s Language”). It is revealed that Navoi’s road is the path of enlightenment and perfection, and that Navoi interpreted the road in Uzbek literature as a path to enlightenment, philosophy, and divine truth.

Key words: *Uzbek literature, road, traveler, love, path of enlightenment and perfection.*

Hazrat Alisher Navoiyning 20 jildli “Mukammal asarlar to'plami”da berilgan lirik va epik turga mansub asarlarining deyarli barchasida yo'l va yo'lovchi obrazlari mavjud bo'lib, biz, baayni motivlar tadqiqi jarayonida “Lison ut-tayr” (“Qush tili”) falsafiy-tasavvufiy dostoniga yuzlandik.

Shoir “Lison ut-tayr” dostonini hayotining oxirgi yillarida – donishmandlik va faylasuflik cho'qqisiga yetgan umr faslida 1499-yilda yaratgan. Doston 193 bob, 3 ming 666 baytdan iborat ekanligi haqida ma'lumotlar uchraydi.

“Lison ut-tayr” ramal bahrining “ramali musaddasi mahzufl” vaznida (– V – – V – – V –) yozilgan bo'lib, uning dastlabki 13 bobini muqaddima: Allohning kuch-qudrati, dunyoning yaralishi, to'rt unsur mohiyati va inson xilqati xususida, shuningdek, Sarvari olam – Payg'ambarimiz (s.a.v)ga madh(na't)lar haqidagi voqealar tashkil etadi. Qolaversa, xalifalar, ularning hayot yo'li va faoliyatidagi diqqatga sazovor o'rinlar qalamga olinadi. Nihoyat, 13 bobda Shayx Farididdin Attor madhiga bag'ishlanadi. Navoiy “Lison ut-tayr”ni “Mantiq ut-tayr”ga javoban bitilganidan faxr etadi: Kim bu to'ti to'masi bo'lg'oy shakar, Ul shakar fikr aylasang bo'lg'ay magar.

Shu o'rinda qayd etish lozim, ayrim olimlar “Lison ut-tayr” “Mantiq ut-tayr”ning “tarjima” qabilidagi xulosalarni o'rtaga tashlaydi. Ammo professor Y.E.Bertels har ikki dostonni sinchiklab o'rganib, jiddiy tafovutlarni aniqlaydi:

“Biz yuqorida Attorning dostoni (“Mantiq ut-tayr” nazarda tutilmoqda – M.K.) kiritma hikoyatlar bilan to'lib-toshganini ham ta'kidlagan edik. Navoiy aslyat-

dan yanada uzoqlashgan. Asarda keltirilgan oltmish uch hikoyatdan faqat o'n ikkitasigina forscha aslyatga taalluqli, qolgan ellik uchasi Navoiyning yangiliklaridir. Navoiy bunday holatlarda qo'l keladigan manbalar – Qur'on oyatlari, hadis, agnografik (avliyo-anbiyolarga doir. – Tarj.: I.Mirzayev) adabiyot, arab tillaridagi nasriy asarlardan foydalangan”.

Dostonning asosiy qismi 14 bobdan boshlanadi: Bir kuni guliston, o'rmon, suv, sahro qushlari bir joyga yig'ildilar. Ular sevgi bilan suhbat qurmoqchi, so'ng bazm tugagach, havoga uchmoqchi edilar. Ammo o'rmashishda betartiblik yuz berdi. Hamma tushundiki, bir odil podshoh bunday bo'lmas edi. Qushlarning ichida Hudhud (popishak – dostonidagi o'ttiz qushni Oliy Maqsad sari chorlovchi kuch timsoli) ular istaganday podshoh borligini, u Simurg' bo'lib, unga yetar **yo'l** olis va mashaqqatli ekanligini, **yo'lovchilardan** katta chidam va bardosh talab etilishini: uzun vodiy bo'ylab bardavom ofatlar, daryolar – qon, aksiga olib zaharlangan, tog'lar cho'qqisi – tig'li, balo-yu ofatlar bisyorligini ta'kidlaydi.

*Lek mundog' shahga vasl oson emas,
Istamay ko'p sa'y ila imkon emas.*

*Yo'lida yetsa talabdin ming taab,
Ham anga yetmas kishi qilmay talab.*

*Lekin ul vodiy nihoyatdin uzun,
Qat'ida ofat nihoyatdin fuzun.*

Umlar urmoq kerak tinmay qanot,
Necha karkas umricha bo'lsa hayot.

Yo'lda daryolardurur xunobdin,
Demayin xunob – zahri nobdin.

Tog'lardur tortqon shardung'a tig',
Tig'i barcha qon to'karga bedarig'.

Shundan so'ng barcha qushlar Hudhud boshchiligidan yo'lga tushib, Simurg' huzuriga oshiqadilar. Ammo bu yo'l ular o'ylagandek oson emas, qiyinchiliklar tufayli qushlar birma-bir yo'ldan tonadilar. Dastlab, To'ti, Tovus, Bulbul, Qumri, Kabutar, Kabki dariy (tog' kakligi), Tazarv, Qarchig'ay, Shunqor, Burgut, Kuf (Boyo'g'li), Humoy, O'rdak, Tovuq kabi qushlar Hudhud esa ularga turli hikoyatlar aytib, yo'lga chog'laydi. Ushbu qushlar inson fitratida barcha zamonlarda mavjud bo'lgan va **ulkan yo'llarga** kirishga monelik qiladigan xos hoy-u havaslar – to'g'anoq illatlar timsoli sifatida tasvirlangan. Jumladan, To'ti – hiylaga mayl, Tovus – yaltir-yultirga mayl, Bulbul – dunyoviy ishqqa mayl, Qarchig'ay – hokimlikka mayl, Kaklik – xudbinlik, Burgut – maqsadsiz kuch-qudrat, Tovuq – fikriy, ma'naviy qoloqlik va h.k. Ushbu illatlar bilan inson ma'naviy manzillar sari safar qilolmaydi. Birinchi to'siqqa ro'baro' kelgan zahoti **yo'lda qolib ketadi**. Ko'rinadiki, dostonida Hudhud asosiy timsollaridan biri hisoblanadi.

Atoqli navoiyshunos N.Mallayevga ko'ra, dostonidagi barcha qushlar ikkiga bo'linadi: "1. Hudhud; 2. Barcha boshqa qushlar. Hudhud – "faqr-u fano" yo'lga boshlovchi shayx – murshid. Boshqa qushlar – oddiy kishilardir". "Lison ut-tayr"dagi ramziy obrazlarni tekshirgan adabiyotshunos Z.Mamadaliyevaga ko'ra, "Alisher Navoiyning komil inson va bu komillikning ibtidosi hisoblanmish insoniylik martabasi haqidagi qarashlari "Lison ut-tayr" dostonida alohida e'tiborga molik mavzudur. U goh Hudhudning yo'lovchi qushlarga qilgan nasihatlarini bo'lsin, goh ularga misol sifatida keltirilgan hikoyatlarda bo'lsin, bir butun tizim sifatida aks etgan". Jarayon inson botinida kechayotganini inobatga olsak, Hudhud, bizningcha, inson tabiatida nafs izmiga tushishga moyil bo'lgan barcha mayllarni tartibga solib turuvchi qalb qorovuli – vijdon va imon timsolidir. Qolgan barcha qushlar esa – nafsga moyil xarakter, odat va illatlardir. Shuningdek, muallif badiiy niyatidan kelib chiqib, "Hudhud obraziga Navoiyning falsafiy masalalarga oid qarashlarini ifoda etuvchi badiiy vosita sifatida qarash mumkin" va Hudhud timsolida ham faqr obrazi simvolistik tarzda yaratilganini ham e'tirof etish joiz.

Dostonida Hudhudning yo'lovchi qushlar irodasini toblash uchun bayon etgan "Shayx San'on" hikoyati salmoq, mazmun va ta'sir jihatdan alohida ajralib turadi. Nihoyat yo'lovchilar ma'lum tayyorgarlikka (**insoniylik martabasiga**) erishgach, shundan so'nggina **asosiy yo'l** – yetti vodiydan o'ta boshlaydilar ("2-jadval"ga qarang).

T/r	YETTI VODIY (Riyoza bosqichlari)	Ma'naviy kamolotga erishish yo'llarini sabr-bardosh bilan bosib o'tuvchi so'fiy – yo'lovchining ichki olamida quyidagi hodisalar ro'y beradi:
1.	Talab yo'li	Allohni topishni istaydi
2.	Ishq yo'li	Tinimsiz ravishda Alloh ishq bilan mashg'ul bo'ladi
3.	Ma'rifat yo'li	"Alloh mohiyati"ni anglay boshlaydi, ma'rifat hosil bo'ladi
4.	Istiq'no yo'li	Uning buyukligini bilgach, qanoatlanadi, ehtiyoji qolmaydi
5.	Tavhid yo'li	Biru Borning tengsiz va mutlaq qudrat ekanligini anglaydi
6.	Hayrat yo'li	Bu tengsizlik va buyuklik uni hayratlantiradi
7.	Faqr fano yo'li	Hayrat tufayli dunyo zarlaridan kechadi; U uchun jisman faqirlikni tan olib, fano bo'ladi.

2-jadval. "Lison ut-tayr" dostonida Navoiy ifoda etgan yo'l – "Yeti vodiy" (riyoza bosqichlari) hamda u eltadigan komillik maqomlari.

Navoiy Hudhud tilidan har bir vodiy ta'rifida, uning spetsifikasiga monand hikoyatlar keltiradi: 1) "Husnda Yusufmonand o'g'li bo'lgan podshoh" hikoyati; 2) "As'amiy bilan bog'liq" hikoyati; 3) "Hindistondagi fil va ko'rlar" hikoyati; 4) "Shatranj o'yini" hikoyati; 5) "Mansur Halloj" hikoyati; 6) "Visoldan sarxush, hajr o'tida kuygan yigit" hikoyati hamda 7) "Parvonalar va sham" hikoyati. Ushbu hikoyatlar yo'l va yo'lovchining chambarchas bog'lanishiga, riyoza mohiyatiga yetishiga xizmat qilishi, qolaversa, tasviriy bo'yoqdorlikni oshirishga xizmat qilishi bilan bag'oyat ahamiyatli. Dostonida bayon etilgan jami 65 ta hikoyatni adabiyotshunos Sh.Sharipov 4 tasnifda tekshirgan:

1. Ijtimoiy-siyosiy va falsafiy mazmundagi hikoyatlar.
2. Din va tasavvuf vakillari, ularning ba'zi muhim qarashlariga oid hikoyatlar.

3. Axloqiy-ta'limiy hikoyatlar.
4. Ishq-muhabbat mavzusidagi hikoyatlar.

Bizningcha, "Lison ut-tayr" dostoni strukturasida hikoyatlarga (lirik chekinish) bu qadar keng o'rin berilishi bejiz emas. Zero, ushbu hikoyatlar insoniyat ma'naviy olamining tarixi – ibrat va xaloskorlik vositalaridir. **Insoniylik martabasini** saqlab qolish va katta yo'llarga o'tlanish uchun odam qalbi doimo ruhiy madadlarga ehtiyoj sezadi. Dostondagi, umuman Sharq va musulmon xalqlari orasidagi bunday qudratli kuch – ularning kechmishi, tarixiy saboqlaridir. Shundan kelib chiqib, biz, "Lison ut-tayr" dostonidagi yo'l va yo'lovchi motivlari bilan bog'liq obraz va ifoda vositalarini quyidagi jadval asosida tartib berdik.

Yo'l	Yo'lovchi	Maqsad	Yo'lboshchi (Yo'lga solib turuvchi kuch)	Yo'lda saqlash vositalari	Yo'l adog'i – manzil
Insoniylik martabasiga erishish yo'li; 2. Yetti vodi (riyozat bosqichlari)	O'ttiz qush (ko'ngil; botiniy xislatlar)	Ma'naviy komillikka erishish	Hudhud (vijdon, imon)	Hikoyatlar, ya'ni insoniyatning ma'naviy tarixi	Simurg' (Alloh vasli)

3-jadval. "Lison ut-tayr" dostonidagi yo'l va yo'lovchi motivlarining aks etishi va ma'no ko'lam.

"Lison ut-tayr"da fano tushunchasi talqinlari bevosita asarning bosh g'oyasini ta'minlashga xizmat qiladi. Dostonning bosh g'oyasi esa – ishq". Mundin o'tsa o'trug'a kelmas yano, Yo'l aro juz vodi (Faqru Fano). Shunday qilib yo'l oxirida o'ttiz qush (forscha: "Si murg'") qolganligi ko'rinadi. Simurg' – bir qush emas, barcha kamolotning oliy bosqichiga ko'tarilib yetgan qushlarning majmuasidir. Bu qushlar har yerda o'z akslarini ko'radilar:

*Ko'rdilar o'zni qayonkim tushti ko'z,
Olloh-Olloh ne ajoyibdur bu so'z.*

*Kim qilib Simurg'ni o'ttiz qush havas,
O'zlarin ko'rdilar ul Simurg' ba.*

Yo'ning yakunida Simurg' o'ttiz qushning o'zlari ekanligi oydinlashadi (*O'z vujudingga tafakkur aylagil, Har ne istarsan, o'zingdin istagil*).

Hisob-kitobimizga ko'ra, "Lison ut-tayr" (MAT – 12-tom) dostonida yo'l va unga doir istilohlarning berilishi statistik jihatdan quyidagicha:

Yo'l – 217 ta;

Roh – 8 ta;
Suluk – 14 ta;
Ro(a)hrav – 17 ta;
Hamroh – 7 ta;
Irshodgar (to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi (diniy ma'noda)) – 1 ta;
Yo'ldosh – 1 ta.

Dostonda ushbu istilohlarning aksariyat qismidan botiniy yo'l va uning yo'lovchisi obrazlarini tasvirlashda foydalanilgan.

Atoqli navoiyshunos S.G'aniyeva "Lison ut-tayr" dostonida ko'tarilgan muammoni umuminsoniylik va ijtimoiylik jihatidan quyidagicha talqin qiladi: "Navoiy asarining asosiy masalasi ikkitadir: biri – Xudo bilan borliq hamda inson orasidagi munosabat, ikkinchisi – davrdagi adolat-sizlik va beboshliklarni qoralash, hukmdorlarni aql va adolatga chaqirish". Shu ma'noda muxtasar aytganda, "Lison ut-tayr" dostonini haq yo'lini tanish va undan sabot bilan odimlash ilinjidagi yo'lovchilar haqidagi eng nodir asarlardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupova D. "Lisonu-t-tayr" dostonining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/xurshid-davron-navoiynoma-xv-xvi-lison-ut-tayr-haj-armoni-yana-gavgo-mahbubul-qulub-navoiy-armoni.html>
2. Navoiy Alisher. Lison ut-tayr. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1994. 12-jild. 29-bet.
3. Bertels YE.E. Navoiy. Monografiya / Tarjimon f.f.d., prof., I.K.Mirzayev. – Toshkent: "Tafakkur qanoti", 2015. 372-bet.
4. Qayumov A. Alisher Navoiy. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. 24-bet.
5. G'aniyeva S. Alisher Navoiy. – Toshkent: Fan, 1968. 109-bet.
6. Olim S. "Lison ut-tayr"da fano talqinlari. "Infolib" jurnali, 2023, 1-son. 13-bet.
7. Imomnazarov M. Haqiqat va majoz (3-maqola) // Sharq yulduzi. – Toshkent, 1991. – № 4.

Nurxon MO'MINOVA,
Andijon davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

OLAMNI BILISHDA ONA TILINING O'RNINI

Annotatsiya: ushbu maqolada xalq topishmoqlari, ertaklarini tahlil qilish orqali inson va til munosabatlarini ochib berish, tahlillarni orqali o'quvchilarni olam haqidagi bilimlarini oshirish, ular yordamida xalqlarning o'ziga xos bo'lgan madaniyati til bilan birgalikda avlodlarga yetib kelishi haqidagi fikrlar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: xalq maqollari, topishmoqlar, til va inson, antroposentrizm, tafakkur, olamni anglash.

Annotation: in this article, through the analysis of folk riddles and fairy tales, the relationship between man and language is revealed, the students' knowledge of the world is increased through the analysis, and the unique culture of the people, together with the language, reaches generations with the help of them.

Key words: folk proverbs, riddles, language and man, anthropocentrism, thinking, understanding the world.

Аннотация: в данной статье посредством анализа народных загадок и сказок раскрывается связь между человеком и языком, углубляются знания учащихся о мире через анализ, а уникальная культура народа вместе с языком передается поколениям с их помощью.

Ключевые слова: народные пословицы, загадки, язык и человек, антропоцентризм, мышление, понимание мира.

Insoniyat, mamlakatlar va xalqlar hayotida XX asr poyoniga yetmoqda. Bizni hozirgi O'zbekistonda istiqomat qiluvchilarning ko'pchiligini... chin voqelik muammolari bilan birga: "Bu yorug' olamda biz kimmiz va qayoqqa qarab ketyapmiz? Insoniyat yangi – XXI asrga qadam qo'yanida bizning o'rnimiz qayerda va qanday bo'ladi?" degan savollar o'ylantirishi tabiiy". [I.A. Karimov, 1997: 3] Umumjahon xalqlari o'z-o'zining o'rnini qidirayotgan bir davrda Vatanimiz O'zbekistonning har bir yashovchisi o'z nutqi va odobida, o'z muomala madaniyatida o'zbeklarning dunyo xalqlari o'rtasidagi mavqeyining naqadar ustunligini namoyon qilayotgani ma'lumdir. Shuning uchun ham olimlar inson tilini u yashab turgan jamiyat bilan chambarchas bog'liqligini isbotlab, o'z mulohazalarini ilmiy asosda bildirib keltirmoqdalar. Antroposentrizmning ilmiy tadqiqotlarining asosiy tamoyilga aylanishining sababi, unda inson u yoki bu hodisalarning tayanch nuqtasi bo'lib, uning o'zi mazkur tahlilga jalb etiladi. Darhaqiqat, til insongagina xos bo'lgan xususiyat bo'lib, uni tafakkurdan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun tilni, uning sathlarini antroposentrik paradigmada, ya'ni ma'lum bir til hodisalariga inson omilining ta'sirini ham inobatga olgan holda tadqiq qilish yana ham kengroq imkoniyatlar eshigini ochib beradi. Chunonchi, til hodisalari o'z-o'zidan emas, balki bevosita insonning amaliy faoliyati, muloqati jarayonida takomillashadi, yangilanib boradi, uning ba'zi birliklari iste'moldan chiqadi. Til o'z holicha mavjud bo'la olmaydi. Tilning shakllanish nuqtasida ham, maqsad yo'naltirilgan nuqtasida ham inson turadi, ya'ni til inson tomonidan qo'llaniladi va unga xizmat qiladi. Mazkur jarayonda bevosita insonning aqliy, ruhiy holatlari tilga o'zining sezilarli ta'sirini o'tkazadi. Inson psixikasi tafakkuri juda murakkab bo'lib, fikrlarning shakllanishi ham to'xtovsiz abadiy jarayondir.

Bugungi tilshunoslikning antroposentrik asoslar zahirida barpo etilishi ham "Inson va til" yagona

nazriyasining yaratilishini nazarda tutadi. Darhaqiqat, "Tilda inson" yoki antroposentrizm tamoyili dunyo tilshunosligida uzoq vaqtlardan beri diqqat markazidagi masaladir.

Antropotsentrik tahlil ko'rinishlari, xususan, matn tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Dunyo tilshunosligining lingvopragmatika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika kabi yo'nalishlarida shaxs omili tadqiqot obyekti markazini tashkil etadi. Mazkur sohalarining yuzaga kelishi fanda insonni yanada chuqurroq o'rganish hamda lisoniy faoliyatni shaxs omili bilan uzviylikda yoritish harakatlari bilan bog'liqdir. Tilni antropotsentrik tadqiq etish muayyan xalqning milliy o'ziga xosligini ko'rsatib berish demakdir. Zero, "Ona tili – bu millatning ruhidir".

O'zbek tilshunosligida yaratilgan bir qator tadqiqotlarda til millat mentalitetining in'ikosi ekanligi haqidagi ilmiy qarashlar o'zbek tili birliklarini tahlil etish orqali ko'rsatib berildi.

Tabiat va jamiyatda hamma narsa bir-biri bilan uzviy bog'langan, biri ikkinchisini taqozo etadi. Tabiatdagi biror o'zgarish, albatta, jamiyatga o'z ta'sirini o'tkazadi. Jamiyatdagi har bir o'zgarish esa tilda o'z aksini topadi. Shu sababli ham til doimo rivojlanib, takomillashib boradi. Inson o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hisoblangan munosabatlar tizimiga kiradi. U bir davrda va bir jamiyatda odamlar bilan o'zaro birgalikda harakat qiladi va ular bilan turli munosabatga kirishadi. Bu esa o'z navbatida uni atrof-muhitdan alohida ajratib ko'rsatadi. Demak, inson qay darajada madaniyatli ekanligi, faoliyati, o'zining jismoniy va psixologik holati, xatti-harakatlari va o'zi bilan bog'liq jarayonlarining subyekti bo'lgan lisoniy shaxs sifatida aks etadi. "Tabiiyki, tilshunoslikning tadqiq manbayi – til; til esa, faqat va faqat insoniy jamiyatda uning o'ziga xos aloqa aralashuv – muloqot vositasi sifatida yashagan va yashaydi. Jamiyatdan tashqari til va tilsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas. Tilning ijtimoiy

mohiyati va muloqotning eng asosiy vositasi ekanligi hamma davrlarda barcha tilshunoslar tomonidan yakdillik bilan tan olinganligi holda qadim-qadimdan XX asrning 70-yillarigacha tilning muloqot vositasi sifatida o'nlab etnik, sotsial-psixik, situativ omillar bilan birgalikda voqelanishi tilshunoslar diqqatidan chetda qolib keldi. Tilshunoslar muloqot jarayonida yaxlit bir butunlik sifatida voqelanuvchi va lingvo-etno-psixo-situatsion omillar majmui bo'lgan muloqot birliklaridan faqat og'zaki yoki yozma nutq shaklida voqelana oladigan hodisalarnigina tilshunoslikning tadqiq birligi sifatida ajratib oldilar va ularning tadqiqi tahlili bilan mashg'ul bo'ldilar. [Safarov Sh, 2007: 10]. Jahonning eng rivojlangan davlatlari tilshunosligida bo'lgani singari o'zbek tilshunosligiga ham "inson omili" tushunchasining kirib kelishi fandagi bugungi kun uchun eskirgan aqidalardan voz kechish, tildagi mavjud hodisalar mohiyatiga yangicha yondashuv zaruratini keltirib chiqarmoqda. Bugungi kunda tilshunoslikning yangidan yangi yo'nalishlari paydo bo'lmoqda, ular orasida tilni inson bilan bog'lab o'rganuvchi, uning ongi, tafakkuri, ruhiy-amaliy faoliyati bilan bog'liq masalalarda bahs yurituvchi antropologik tilshunoslik yetakchilik qilmoqda. XXI asr o'zbek tilshunosligining yangi bosqichiga ko'tarilganligini ko'rsatuvchi muhim xususiyatlaridan biri shuki, tilning o'zaro aloqa jarayonida namoyon bo'luvchi ma'no qirralari inson omiliga bog'liq ekanligi e'tirof etilmoqda.

Tilning taraqqiyotida uning sohibi mutlaqo hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til o'z egasining inon-ixtiyori, e'tiqod-u ehtiyoji, aqliy-ruhiy salohiyati, tafakkur va tahayyul talablaridan tamoman muxtor holda takomil sari odim o'tish imkoniyatidan tamomila mahrumdir. Tildagi har qanday harakat, kattadir, kichikdir, muayyan maqsadga ko'ra yuz beradiki, bu maqsad faqat til egasi bo'lmish odam bolasigagina mansub bo'lishi mumkin, xolos.

O'quvchilarni lisoniy bilimlarini oshirishda, eng avvalo, xalq og'zaki ijodi namunalarini amaliy tahlilga tortishimiz kerak. Chunki, xalq og'zaki ijodi (maqollar, topishmoqlar, ertaklar) tili sodda, ta'sirchan kuchga ega. Ular xalqning ichida yashaganligi uchun ham antropotsentrik tahlilda bizga judayam zarur manba bo'lib xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodida shaxs omili qay darajada ekanligini misollar orqali ko'rib chiqamiz:

O'zbek xalqi o'zining uzoq o'tmish tarixiga, asrlar osha xalq tafakkurini boyitib, o'zligini anglashga xizmat qilib kelayotgan ma'naviy merosiga ega. Bu meros go'yoki xalqimiz yuziga tutilgan ko'zgu, kechagi kunini buguni bilan bog'lovchi ko'prikdir. Ana shu meros tarkibida o'zbek folklorining ommaviy janrlaridan biri bo'lgan topishmoqlar ham alohida o'rin egallaydi. Topishmoqlarning paydo bo'lish tarixi, yaratilishi haqida ma'lumotlarga ega bo'lmasdan topishmoqlarda shaxs omili masalasi to'g'risida gapirish bir muncha tushunmovchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Boisi, bu masala, albatta, topishmoq yaratuvchi shaxs, makon, zamon, muhit, sharoit, ehtiyoj, sabab, natija kabi tushunchalar bilan bevosita bog'liqdir.

Shuning uchun topishmoqlar yaratilishi haqidagi fikr va qarashlarga to'xtalishni joiz deb bildik.

Xalq orasida, topishmoq, jumboq, ba'zan matal, topar, cho'pchak kabi terminlar bilan yuritilib kelingan topishmoq janri o'zbek folklorida qadim zamonlardan hozirgacha yashab kelmoqda va rivojlanmoqda. Uzoq o'tmish davrlarda topishmoq insonni o'rab olgan muhit va tabiatning turli-tuman hodisalar haqidagi tushunchalarning badiiy ifodasi sifatida maydonga kelgan. Topishmoq atamasiga ilmiy adabiyotlarda quyidagicha izohlar berilgan:

"Topishmoq" so'zi "top" buyruq fe'liga "ishmoq" yasovchilari qo'shilishi bilan chigal, murakkab, belgixususiyati yashirin berilgan biror no'malum narsani topish mazmunini ifodalaydigan yasama otga aylangan. Topishmoq og'zaki ijodning ommaviy va maxsus janrlaridan biri. Ularning uslubi metafora (istiora), ko'chim, kinoya, qochiriy yo'li bilan so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatib, yashiringan narsa, hodisalarning belgilariga ikkinchi bir narsa, hodisalarning belgilarini qiyoslash, imo-ishora qilishdan iboratdir" [Murodova M, 2008 :69].

"Shakli, vazifasi, ish-harakati va holati jihatidan bir-biriga o'xshash ikki predmet, narsa va hodisani jumboqlanib, ikkinchisiga xos o'xshash belgilar asosida uni topishga mo'ljallab she'riy yoki nasriy tuzilishda berilgan savol yoki topshiriq topishmoq deb yuritiladi. "Topishmoq" termini "top" buyruq fe'liga "-ish" yasovchi qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan va unga "-moq" formasini qoshish bilan janr atamasi yuzaga kelgan [Imanov K, 1990: 100].

Narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlar topishmoq sanaladi. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zamirida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlar yotadi [Matjonov S, 2010: 12].

Rus xalq topishmoqlarini jiddiy tekshirgan olim Ribnikova: "Topishmoq konkret predmetni uning kelib chiqishi, vazifasi hayoti dialektikasida bilib olib, ifoda etadi, – deb ta'riflaydiki, bu topishmoqni folklorning boshqa janrlaridan xiyla ajralib turuvchi xususiyatdir. Topishmoq sodda, siqiq, darak gap shaklidagi so'roqni predmetga xarakterli belgilar vositasi bilan anglatib, javob talab qiluvchi jumladan iborat bo'ladi [Xusainova Z, 1996: 3].

Topishmoqni yechmoqchi bo'lgan kishi unda keltirilgan ko'chma belgilarini xayolida mantiqan solishtiradi va uni hayotdagi belgilarga to'g'ri kelishiga qarab javobni topadi. Topishmoq, avvalo, aqlni chiniqtiradigan, ayniqsa, bolalarni yoshlikdan mantiqiy fikrlashga undaydigan tarbiya vositasi bolsa, ayni paytda ko'ngilochar o'yin ham hisoblanadi. Topishmoq aytish juda qadim zamonlardan boshlab turli xalqlarning hayoti, ijtimoiy shart-sharoitlari, dunyoqarashlari, urf-odatlar, mifologik tasavvurlari

bilan bog'liq bo'lgan. Topishmoq aytish insonlarning so'z boyligini oshirish, hayot va uning hodisalari haqidagi tushunchalarini, idrok va mulohazalarini kengaytirish

uchun zarur tarbiya vositalaridan biri bo'lgani uchun ular soddadan murakkabga, osonlardan qiyinga borish usulida yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent, 1997.3-b.
2. Сафаров Ш., Тоирова Г.. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007.10-54- бет.
3. Иманов К.ва бошқалар. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Т.: Уқитувчи, 1990, 100-бет.
4. Муродова.М. Фолклор ва этнография. – Т.: Алоқачи, 2008.69-бет.
5. Матжонов С, Сариев Ш. Ўзбек адабиёти. – Т.: Юрист - медиа маркази. 2010, 12-бет.
6. Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. – Т: Фан, 1966.3-бет.

Zafar DADABAYEV,
NamDU mustaqil izlanuvchisi

KIMYO YO'NALISHI TALABALARINING INGLIZ TILIDA O'QISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH MODEL

Annotatsiya: ushbu maqolada kimyo yo'nalishida tahsil oladigan talabalarga ingliz tilini o'qitishning zamonaviy kompetensiyalari tahlil etilgan. Integrativ yondashuv, kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, til o'qitishni rivojlantirishning integrativ metodikasini takomillashtirish modeli haqidagi mulohazalarga ham munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: o'qitish, metodika, kompetensiya, integrativ yondashuv, topshiriq, kreativ fikrlash.

Аннотация: в статье анализируются современные компетенции в преподавании английского языка студентам, изучающим химию. Интегративный подход играет важную роль в развитии навыков чтения на английском языке у студентов-химиков.

Ключевые слова: обучение, методика, компетентность, интегративный подход, задача, творческое мышление.

Annotation: this article analyzes modern competencies in teaching English to chemistry students. An integrative approach plays an important role in developing chemistry students' English reading competence.

Key words: teaching, methodology, competency, integrative approach, task, creative thinking.

Kirish. Kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirish uchun integrativ metodikalar muhim ahamiyatga ega. Talabalarning bilimlarini kengaytirish, ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini oshirishga va rivojlantirishga qaratilgan integrativ metodikaning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

1. Kreativ fikrlashni rivojlantirish:

Kreativ fikrlashni rivojlantirish, shaxsning innovatsion g'oyalar ishlab chiqish va muammolarni samarali

hal qilish qobiliyatini oshirishga qaratilgan jarayondir. Ushbu jarayonni amalga oshirishda bir qator metodlar va yondashuvlar qo'llaniladi.

Asosiy metodlarni keyingilar tashkil qiladi: 1) Aqliy hujum (Brainstorming): guruhda fikrlarni erkin ravishda aytish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish uchun mo'ljallangan usul. Bu metod, talabalar o'rtasida interfaollikni oshiradi va kreativ fikrlashni rag'batlantiradi. 2) Keys-stadi (Case Study): haqiqiy hayotdagi muammolarni tahlil qilish

orqali talabalarga kreativ yechimlar topishga yordam beradigan metod. Bu usul, talabalarni amaliyotga jalb qiladi va ularning nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini yaratadi. 3) Vizuallashtirish: Maqsadlarni va g'oyalarni tasavvur qilish uchun vizual materiallardan foydalanish, bu esa fikrlarni aniqroq ifodalashga yordam beradi. Talabalar o'z g'oyalarni grafik yoki diagramma shaklida ko'rsatish orqali kreativliklarini oshirishi mumkin. 4) Transformatsiya: g'oyalarni turli vaziyatlarda qo'llash orqali yangi yechimlar topish. Bu yondashuv, talabalar-ni mavjud bilimlarini boshqa kontekstlarda qo'llashga undaydi. 5) Savollar orqali fikrlash: talabalarga kreativ fikrlashga undovchi savollar berish.

Kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun talabalar o'zlarini erkin his qiladigan muhitda bo'lishlari kerak, bu ularning ijodiy faoliyatini rag'batlantiradi. Talabalar o'z g'oyalarni erkin ifoda etishlari uchun xavfsiz muhitda bo'lishlari zarur.

Kreativ fikrlashni rivojlantirish jarayoni, talabalarning bilimlarini kengaytirish va ularni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini oshirish uchun zarurdir.

2. Integrativ yondashuv

Integrativ yondashuv, ta'lim jarayonida nazariya va amaliyotni birlashtirishga qaratilgan yondashuv bo'lib, bu orqali talabalar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda integrativ yondashuvning ahamiyati katta.

Asosiy tamoyillar. 1. Fanlararo integratsiya: kimyo va boshqa fanlar (masalan, biologiya) o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganish orqali talabalar o'z bilimlarini kengaytiradilar. Bu yondashuv, talabalarga turli mavzularda yaxlit g'oyalarni shakllantirishga yordam beradi. 2. Nazariya va amaliyotning uyg'unligi: o'quv jarayonida nazariya va amaliyotni birlashtirish, talabalarni o'z bilimlarini amaliyotda qo'llashga undaydi, mustaqil fikrlash qobiliyatini oshiradi va o'rganilgan materialni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. 3. Innovatsion pedagogik texnologiyalar: zamonaviy ta'lim texnologiyalari va metodlaridan foydalanish, talabalarni faol ishtirok etishga undaydi va ularning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi.

Integrativ yondashuv, kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Nazariya va amaliyotni birlashtirish, fanlararo integratsiyani ta'minlash va innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali talabalarning bilimlarini kengaytirish va ularni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini oshirish mumkin.

3. Interfaol metodlar

Interfaol metodlar, ta'lim jarayonida talabalarni faol ishtirok etishga undovchi pedagogik usullardir. Ular o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi. Kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda interfaol metodlardan foydalanishning ahamiyati katta.

Asosiy interfaol metodlar.

1. Munozara: talabalar o'rtasida fikr almashish va muhokama qilish orqali bilimlarni chuqurlashtirish. Munozara jarayonida talabalar o'z fikrlarini ifoda etish, argumentlar keltirish va boshqalar bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Rolli o'yinlar: talabalar turli rollarda ishtirok etishadi, bu esa ularga hayotiy vaziyatlarni modelashtirish va muammolarni hal qilishda amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi.

3. Keys texnologiyasi: haqiqiy hayotdagi vaziyatlarni tahlil qilish orqali talabalar muammolarni hal qilishga o'rganadilar. Bu metod, talabalarga analitik fikrlash va ijodiy yechimlar ishlab chiqishga yordam beradi.

4. Kompyuter simulyatsiyalari: kimyo jarayonlarini simulyatsiya qilish orqali talabalar nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu usul, murakkab jarayonlarni tushunishni osonlashtiradi.

5. Aqliy hujum (Brainstorming): guruhda fikrlarni erkin ravishda aytish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish uchun mo'ljallangan usul. Bu metod, talabalarni ijodiy fikrlashga undaydi.

Interfaol metodlarning afzalliklari - talabalarni o'z bilimlarini mustaqil ravishda tushunishga va izlanishga undaydi; - talabalar birgalikda ishlash orqali jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradilar; - interfaol usullar orqali talabalar yangi g'oyalarni ishlab chiqishga va ijodiy yechimlar topishga qodir bo'ladi.

Interfaol metodlar kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ularning yordamida talabalar nafaqat nazariy bilimlarni egallaydilar, balki ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ularning kelajakdagi professional faoliyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Natijalar. Kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan integrativ metodikalar va interfaol yondashuvlarning natijalari quyidagilarni ko'rsatadi:

1. Kreativ fikrlash darajasi. PISA-2022 xalqaro tadqiqoti natijalariga ko'ra, O'zbekiston o'quvchilari kreativ fikrlashda qizlar o'g'il bolalarga qaraganda yaxshiroq natija ko'rsatgan. Qizlar uchun o'rtacha ball 34, o'g'il bolalar uchun esa 31 ballni tashkil etgan. OECD ma'lumotlariga ko'ra, qizlarning 82 foizi va o'g'il bolalarning 75 foizi kreativ fikrlashning bazaviy darajasiga erishgan.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy maqom. O'zbekistonda turli ijtimoiy-iqtisodiy maqomga ega oilalar farzandlari o'rtasida minimal farqlar qayd etilgan. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'ziga to'q oilalar o'quvchilari kam ta'minlangan oilalardagi tengdoshlariga qaraganda o'rtacha 10 ball ko'proq to'plagan bo'lsa, O'zbekistonda bu farq atigi 3 ballni tashkil etadi.

3. Integrativ yondashuvning ahamiyati: tadqiqotchilar kreativ fikrlash bo'yicha eng yaxshi ko'rsatkichlarga ega bo'lgan mamlakatlar o'z o'quv dasturlariga kreativ fikrlashni integratsiya qilgani va o'quvchilarni kreativ

fikrlashni talab qiluvchi fanlararo loyihalarga jalb qilganini ta'kidlamogda. Bu yondashuvlar talabalarning ijodiy va analitik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

4. O'qitish metodlari: integrativ yondashuv asosida ta'lim jarayonida pedagogik metodlarni takomillashtirish, jumladan, interfaol metodlardan foydalanish orqali talabalar mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini oshiradilar.

5. Kreativlikni rivojlantirish usullari: o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishda ochiq savollar berish, ijobiy muhit yaratish, guruhda ishlash va ilmiy mashg'ulotlar o'tkazish kabi samarali usullar tavsiya etilgan. Bu yondashuvlar ta'lim jarayonida o'quvchilarning shaxsiy va intellektual o'sishiga yordam beradi.

Ushbu integrativ metodikalar yordamida talabalar nafaqat ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantiradi, balki kimyo faniga oid bilimlarini ham kengaytiradi. Bu esa kelajakda ularning professional faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. Kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda integrativ metodikalar va interfaol yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Nazariya va amaliyotni birlashtirgan holda, talabalar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Fanlararo integratsiya, talabalarga turli fanlar

o'rtasidagi bog'lanishlarni tushunishga yordam beradi, ularning umumiy bilim darajasini oshiradi.

Talabalarni faol ishtirok etishga undovchi usullar, masalan, munozara, rolli o'yinlar va keys texnologiyasi kabi metodlar, o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Bu metodlar talabalarga murakkab muammolarni hal qilishda yordam beradi va ularning analitik fikrlash qobiliyatini oshiradi.

Talabalarda kreativ fikrlashni shakllantirish uchun turli metodlardan foydalanish zarur. Integrativ yondashuv va interfaol metodlarning natijalari talabalar bilimini kengaytirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonlar talabalarni kelajakdagi professional faoliyatlariga tayyorlaydi.

Ta'lim jarayonida nazorat va o'zini-o'zi nazorat qilish metodlari muhim ahamiyatga ega. Ular talabalarning bilim darajasini aniqlash va ta'lim sifatini oshirishda yordam beradi.

Ushbu xulosa, kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda integrativ yondashuv va interfaol metodlarning samaradorligini ko'rsatadi. Bu jarayonlar nafaqat nazariy bilimlarni egallashga, balki ularni amaliyotda qo'llay olishga va ularning kelajakdagi professional faoliyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown H. D. (2007). Principles of language learning and teaching. Pearson Education.
2. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). The grammar book: An ESL/EFL teacher's course (2nd ed). Heinle & Heinle.
3. Harmer, J. (2007). The practice of English language teaching. Pearson Education.
4. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). How languages are learned (4th ed). Oxford University Press.
5. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching (3rd ed). Cambridge University Press.

Jumagul ISAQOVA,
mustaqil tadqiqotchi

HOZIRGI O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING O'RGANILISHI

Annotatsiya: mazkur maqola o'zbek bolalar adabiyotining hozirgi holatini, uning rivojlanish jarayonlari, mavjud muammolari va istiqbollari ilmiy va adabiy me'yorlar asosida tahlil qiladi. Tadqiqotda bolalar adabiyotining badiiy va tarbiyaviy qiymati, uning yosh avlodga ta'siri va zamonaviy talablarga mos ravishda yangi uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati ko'rsatilgan. Maqola o'zbek bolalar adabiyotining milliy xususiyatlari, xalqaro o'rni va kelajakdagi istiqbollari haqida ilmiy, badiiy va uslubiy yondashuvlar orqali fikr bildiradi.

Kalit so'zlar: *bolalar adabiyoti, estetik tarbiya, badiiy qiymat, uslubiy yondashuvlar, milliy an'analar, yosh avlod, axloqiy qadriyatlar, zamonaviy talablar, adabiyot rivojlanishi, o'zbek adabiyoti.*

Annotation: this article analyzes the current state of Uzbek children's literature, its developmental processes, existing problems, and prospects based on scientific and literary standards. The research highlights the artistic and educational value of children's literature, its impact on the younger generation, and the necessity of developing new stylistic approaches in line with modern demands. The article discusses the national features, international standing, and future prospects of Uzbek children's literature through scientific, artistic, and stylistic approaches.

Keywords: *children's literature, aesthetic education, artistic value, stylistic approaches, national traditions, younger generation, moral values, modern demands, literary development, Uzbek literature.*

Аннотация: в данной статье анализируется текущее состояние узбекской детской литературы, ее развитие, существующие проблемы и перспективы на основе научных и литературных норм. Исследование освещает художественную и воспитательную ценность детской литературы, ее влияние на молодежь, а также необходимость разработки новых стилистических подходов в соответствии с современными требованиями. В статье рассматриваются национальные особенности узбекской детской литературы, ее международное положение и перспективы на будущее.

Ключевые слова: *детская литература, эстетическое воспитание, художественная ценность, стилистические подходы, национальные традиции, молодежь, моральные ценности, современные требования, развитие литературы, узбекская литература.*

Kirish. Bolalar adabiyoti har qanday jamiyatning intellektual va ma'naviy salohiyatini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu adabiyot sohasi nafaqat yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish, balki ularning estetik dunyoqarashini shakllantirish, ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun ham katta ahamiyatga ega. Milliy qadriyatlarni saqlash va ularni kelgusi avlodga yetkazish hamda jahon madaniyatiga integratsiya jarayonida bolalar adabiyoti hal qiluvchi rol o'ynaydi. Hozirgi davrda O'zbek bolalar adabiyoti xalqimizning boy madaniy merosini aks ettirish bilan birga, zamonaviy global muammolarni yoritishda ham sezilarli yutuqlarga erishmoqda (A. Shukur, "Bolalar adabiyoti va uning rivojlanish yo'llari", 2020). A. Shukurning fikriga ko'ra, bolalar adabiyotining rivojlanishi xalqning madaniy va intellektual salohiyatini ko'rsatadi. Uning yondashuvi nafaqat adabiyotni o'rganish, balki uni jamiyatdagi ta'lim va tarbiyaning ajralmas qismi sifatida ko'rishga yordam beradi. Bu nuqtada, bolalar adabiyotining mamlakat madaniyatini shakllantirishdagi o'rni aniq ko'rinadi. Mazkur tadqiqot hozirgi O'zbek bolalar adabiyotining dolzarb masalalarini yoritishga, uning rivojlanish yo'nalishlarini, janrlar xilma-xilligini va estetik yondashuvlarini aniqlashga qaratilgan. Bugungi kunda bolalar adabiyotining mavzulari, obrazlarining hayotiyiligi va badiiy yondashuvlarining

o'ziga xosligi yosh avlodning intellektual rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, bolalar uchun mo'ljallangan adabiyot mustaqil fikrlash, ijodkorlik va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi (N. Qodirova, "Bolalar adabiyotining ta'limdagi roli", 2021). N. Qodirova bu borada adabiyotning ta'lim jarayonidagi o'rni haqida chuqur fikr bildirgan bo'lib, u yosh avlodni shakllantirishda bolalar adabiyotining ta'lim va tarbiyani birlashtiruvchi kuch sifatida ahamiyatini ta'kidlaydi. Shu nuqtada, uning fikriga qo'shilish mumkin, chunki bugungi kunda bolalar adabiyoti faqat o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirishda emas, balki mustaqil fikrlashni rag'batlantirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy bolalar adabiyotini o'rganish jarayonida uning xalqaro maydondagi o'rni va ahamiyati, shuningdek, O'zbek adiblarining asarlari orqali xalqimizning madaniy qadriyatlarini dunyoga tanitish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bolalar adabiyotining bugungi holati, imkoniyatlari va mavjud muammolarini aniqlash bilan birga, uni yanada rivojlantirish uchun zarur ilmiy va badiiy asoslarni belgilashga yordam beradi. Shu nuqtada, O'zbekiston bolalar adabiyotining global madaniy muhitga qo'shgan hissasini tan olish zarur (R. Xolmatova, "Xalqaro bolalar adabiyoti", 2022). Xolmatovanning fikriga ko'ra,

bolalar adabiyoti nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham o'z o'rnini egallashi kerak. Bu jarayonni tan olish, O'zbek bolalar adabiyotini dunyo madaniyatiga integratsiya qilishda muhim qadamlardan biridir. Bu fikrni ham qo'llab-quvvatlash mumkin, chunki global madaniyatga kirishish, O'zbek adabiyotining xalqaro sahnada tanilishiga imkon yaratadi. Bolalar adabiyotining o'rganilishi O'zbek adabiyotshunosligining eng dolzarb va istiqbolli sohalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot doirasida bolalar adabiyotining tarbiyaviy ahamiyati, janr va uslub xususiyatlari, shuningdek, uning ijtimoiy-hayotiy mavzular bilan uyg'unligi atroflicha tahlil qilinadi. Shundan kelib chiqib, bugungi kunda bolalar adabiyotini yangi badiiy-uslubiy vositalar bilan boyitish va uni chuqur ilmiy o'rganish dolzarb masala bo'lib qolmoqda (T. Sirojiddinov, "Adabiyotshunoslikda bolalar adabiyotining roli", 2023). Sirojiddinov bolalar adabiyotining o'ziga xos badiiy-uslubiy xususiyatlarini o'rganish, uning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini chuqur tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi. Bu fikrni ham tahlil qilish kerak, chunki yangi badiiy-uslubiy yondashuvlar bolalar adabiyotining rivojlanishiga yangi yuksakliklar olib kelishi mumkin. Mazkur tadqiqot davomida o'zbek bolalar adabiyotini ilmiy va adabiy me'yorlarga muvofiq o'rganish uchun quyidagi usullardan foydalanildi. Har bir usul adabiyotning badiiy qadriyatlari, tarbiyaviy ahamiyati va yosh avlodga ta'siri haqida chuqur tahlil o'tkazish imkonini berdi. Bolalar adabiyotining mavzulari, janrlari va obrazlari ilmiy va adabiy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. T.Sirojiddinov (2022) badiiy tahlilni adabiyotshunoslikda asosiy usul sifatida ko'rib, asarning estetik jihatlari, shakl va mazmunini to'liq o'rganish zarurligini ta'kidlagan (T.Sirojiddinov, 2022. O'zbek adabiyotining estetik qadriyatlari). Tadqiqotda bu usul yordamida bolalar adabiyotining badiiy qadriyatlari va yosh avlodga ta'siri o'rganildi. Har bir asar alohida tahlil qilindi, uning badiiy yuksakligi va tarbiyaviy ahamiyati aniqlanib, adabiyotning yosh avlod ongiga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilindi.

Bolalar adabiyotining tarixiy rivojlanish jarayonlari va uslubiy xususiyatlari tarixiy kontekstda tahlil qilindi. R.Xolmatova (2021) tarixiy-uslubiy tahlilni adabiyotning shakllanish bosqichlarini aniqlashda zarur deb hisoblagan (R.Xolmatova, 2021. O'zbek adabiyotining tarixiy rivojlanishi). Tadqiqotda o'zbek bolalar adabiyotining tarixiy rivojlanishini va janrlarning o'zgarishini o'rganishga imkon yaratildi. R.Xolmatovanning fikriga

ko'ra, adabiyotning o'sish dinamikasi tarixiy va madaniy kontekstni hisobga olgan holda tahlil qilinishi kerak. Tadqiqotda o'zbek bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari va uning tarixiy o'sish jarayoni batafsil tahlil qilindi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda o'zbek bolalar adabiyotining rivojlanish jarayonlari, mavjud muammolari va istiqbollari keng ko'lamda tahlil qilindi. O'zbekistonning mustaqillik yillarida bolalar adabiyotida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi, bunda milliy qadriyatlar, til va madaniyatni saqlash va rivojlantirish maqsadida zamonaviy adabiy uslublar va yondashuvlar hamda xalqaro tajriba hisobga olindi. Tadqiqot natijalari bolalar adabiyotining faqat estetik va tarbiyaviy ahamiyatini emas, balki uning yosh avlodning axloqiy va psixologik rivojlanishida ham muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Bolalar adabiyotining zamonaviy holati yoshlar orasida katta qiziqish uyg'otmoqda. Ular uchun ishlab chiqilgan asarlar nafaqat o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish, balki mustaqil fikrlash, ijodiy salohiyatni oshirish va mantiqiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishga ham xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ba'zi adabiy asarlarda, ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar va internet tarmog'idan foydalanishning ta'siri ostida, yangi uslubiy yondashuvlar va kontentni yangilash zarurati mavjud.

O'zbek bolalar adabiyotining kelajakdagi istiqbollari yangi uslublarni, zamonaviy muammolarni va global madaniyatga integratsiya jarayonini inobatga olgan holda shakllanishi mumkin. Tadqiqotda milliy an'analar va jahon adabiyotining eng yaxshi namunalari o'rtasida uyg'unlik yaratish, o'zbek bolalar adabiyotining xalqaro maydonda o'z o'rnini topish imkoniyatlari ko'rsatilgan. Maqolada ta'kidlanishicha, o'zbek bolalar adabiyotini global madaniyat bilan integratsiyalash va uning sifatini yanada oshirish uchun ilmiy va badiiy yondashuvlar, shuningdek, zamonaviy pedagogik metodlarni qo'llash muhimdir. Shuningdek, o'zbek bolalar adabiyotining turli janrlaridagi asarlarning pedagogik va axloqiy ta'siri bo'yicha chuqur tahlil qilish, yosh avlodga ko'rsatilgan ta'limiy va tarbiyaviy yordamini yanada samarali qilish uchun zarur bo'lgan ilmiy asoslarni belgilash muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda nazariy va amaliy jihatlar o'rtasida bog'lanish yaratish, bolalar adabiyotining ijtimoiy hayotdagi o'rnini mustahkamlash va uni yanada rivojlantirish uchun qo'llaniladigan strategiyalarni ishlab chiqish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O'qituvchi, 1980. 80-bet.
2. Imomova K. O'zbek xalqi nasri poetikasi. – T.: Fan, 2008. 123-bet.
3. Suyumov A. O'zbek bolalar adabiyoti. – T.: G'afur G'ulom, 1982. 127-bet.

Shahnoza ALIMOVA,
Termiz davlat Pedagogika instituti ilmiy tadqiqotchisi

TILSHUNOSLIKDA “PORA” VA “PORAXO‘RLIK” KONSEPTLARIGA DOIR NAZARIY QARASHLAR

Annotatsiya: mazkur maqolada korrupsiya so‘zining ma’nosi, korrupsiyaning shakllari va turkumi, korrupsiyaning oqibatlari, korrupsiyaga qarshi kurash, tijoriy poraxo‘rlik va ulush olish, islom dinimizda poraxo‘rlik kabilar haqida tavsif va tahlillar berilgan.

Kalit so‘zlar: korrupsiya, tijoriy poraxo‘rlik, “yovuz balo”, “halollik vaksinasi”, rishva, manfaatlar to‘qnashuvi, “vazirlik darajalarining ijtimoiy ta’limoti”, pora.

Аннотация: в данной статье описывается и анализируется значение слова “коррупция”, формы и виды коррупции, последствия коррупции, борьба с коррупцией, коммерческое взяточничество и получение доли, а также взяточничество в нашей исламской религии.

Ключевые слова: коррупция, коммерческое взяточничество, «злая бича», «вакцина честности», взяточничество, конфликт интересов, «социальное обучение министерского уровня», взяточничество.

Annotation: this article describes and analyzes the meaning of the word corruption, the forms and types of corruption, the consequences of corruption, the fight against corruption, commercial bribery and taking a share, as well as bribery in our Islamic religion.

Key words: corruption, commercial bribery, “evil scourge”, “honesty vaccine”, bribery, conflict of interest, “ministerial level social training”, bribery.

Xalq tilida soddagina qilib – poraxo‘rlik, keng ma’no-da korrupsiya, deb ataluvchi hodisa barcha islohotlar ildiziga bolta urarkan, ushbu paragrafda uni keltirib chiqaruvchi sabab va qarshi kurash choralarini tahlil etamiz.

Korrupsiya nima o‘zi? Korrupsiya so‘zi – lotincha “corruptio” so‘zidan olingan bo‘lib, “yemirilish”, “buzilish” degan ma’nolarni anglatadi. Korrupsiya so‘zining ijtimoiy ko‘rinishi “hokimiyatni buzish, chiritish orqali sotib olish” degan ma’noni beradi. Ko‘p hollarda bu atama siyosiy elitadagi byurokratik apparatga qarata ishlatiladi. Korrupsiya ko‘plab davlatlarning jinoyat va ma’muriy qonunchiligi bilan huquqqa qarshi harakat sifatida ta’qib qilinadi.

“Korrupsiya” deb ataladigan tushuncha, odamlarni hokimiyat, qonun, va huquqqa zidlash, odamlar tomonidan ma’lum shaxslarga va tashkilotlarga shaxsiy foydalanishga yoki ma’muriyatni undan foydalanishga yo‘l qo‘yishdir. Bu maqsadda, qonun va adabiyotlarda “hokimiyat ziddiyat” va “shaxsiy foydalanish” kabi so‘zlardan ham foydalaniladi.

Shakllari va turkumi: Korrupsiya turli shakllarda bo‘lishi mumkin, masalan, “vazirlik darajalarining ijtimoiy ta’limoti” kabi rasmiy vazifalarning aniqlangan jarayonida yoki “xususiy loyiha” deb ataladigan yordam bo‘lmagan ishchilar ma’lumotlarni ko‘rish uchun moliyalashtirilgan holatlar.

Korrupsiyaning oqibatlari: Korrupsiyaning oqibatlari davlat boshqaruviga, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan kuchli zarar yetkazadi. Misol uchun, soliqlar va moliya

moliyalash xizmatlarida korrupsiya o‘zining holatlari, qayta investitsiyalar va investitsiyalar uchun xavfsiz bo‘lishni ta’minlashda hamda ijtimoiy adolat va qonun tizimida islohotlarga ta’sir etadi.

Korrupsiyaga qarshi kurash: Korrupsiyaga qarshi kurash uchun amaliyotlar davlatlar, xalqaro tashkilotlar va jamiyatlar tomonidan olib boriladi. Bu kurashda qonun va boshqaruvning kuchli ta’siri bo‘lishi kerak. Korrupsiyaga qarshi kurashning ilmiy asoslanishi, korrupsiya bilan kurashishda jamiyat va boshqa tashkilotlar orasidagi hamkorlik ham muhimdir.

Tilshunoslikda korrupsiya mavzusi ko‘rib chiqilganda, bu fikr manbalari va mohiyatlar asosida tahlil qilinadi va shakllanadi. Bu jarayonda korrupsiya tushunchasi va uning oqibatlari yoki korrupsiyaga qarshi kurash strategiyalari to‘g‘risida tarjimalar va nazariy qarashlar taklif etiladi.

“Korrupsiya – shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish”¹ hisoblanadi. Manfaatlar to‘qnashuvi nima? Manfaatlar to‘qnashuvi – shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorlik shaxsning mansab yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta’sir ko‘rsatayotgan yoxud ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolarning, tashkilotlarning, jamiyatning yoki davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlari o‘rtasida qarama-qarshilik yuzaga

1 Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни, 3-модда.

kelayotgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaziyat².

Aslida korrupsiya biror mansabdor shaxsning qonunchilik va axloqqa zid ravishda o'zining boshqaruv vakolatlari va huquqlaridan shaxsiy manfaatlar maqsadida foyda olishidir.

Uning kelib chiqish sabablarini aniqlash, korrupsiyaga qarshi kurashning samarali yo'llarini topish bo'yicha mutaxassislar, turli institutlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan yuzlab, minglab tadqiqotlar o'tkazilgan. O'ziga xos reytinglar tuzilib, har xil ko'rsatkich va raqamlar qayd etilgan jadvallar yaratilgan. Hatto korrupsiyaning xilma-xil ko'rinishidagi formulalari ham ishlab chiqilgan. Hanuzgacha, barcha millatlar uchun qo'l keladigan qarshi kurashda asqotadigan yagona yechim yo'q. Gap shundaki, korrupsiyaning asl ildizi uning paydo bo'lish geografiyasi bilan o'zgaradi.

Poraxo'rlik – pora olish, pora berish, bu ishda vositachilik qilish kabi mansabdorlik jinoyatlari hisoblanadi. Poraxo'rlik moddiy boylik yoki mulkiy manfaat evaziga muayyan harakatlarni bajarish yoki bajarmaslik bilan tavsiflanadi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksiga (JK) ko'ra, u boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar sirasiga kiradi. JK bo'yicha, pora olish deganda mansabdor shaxsning o'z xizmat mavqeidan foydalangan holda sodir etishi lozim yoki mumkin bo'lgan muayyan harakatni pora berayotgan shaxsning manfaatini ko'zlab bajarishi yoki bajarmasligi evaziga shaxsan o'zi, yoki vositachi orqali moddiy qimmatliklar olishi yoki mulkiy naf ko'rishi tushuniladi. Bunday jinoyat uchun – eng kam oylik ish haqining 50 baravaridan 100 baravarigacha miqdorda jarima yoki muayyan huquqdan mahrum etilgan holda 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilangan³.

“Pora” terminiga to'liq ta'rif berishning imkoni yo'q, chunki poraxo'rlikning shakllari, qimmatbaho narsalarni bir shaxsdan boshqasiga o'tkazish tartibi (masalan, soxta figuralar zanjiri orqali) har bir holat uchun alohida xususiyatdir. Ammo shuni aniq xulosa qilib aytish mumkinki, moliyaviy operatsiyalar paytida ulush olish harakatlari nafaqat axloqqa zid, balki noqonuniydir. Shu o'rinda pora, tijoriy poraxo'rlik, ulush olish va ma'no jihatdan ularga yaqin bo'lgan boshqa bir qator so'zlarning semantik farqlanishi o'rganildi.

S.A.Kuznesov lug'atida “pora – mansabdor shaxsga pora sifatida berilgan pul yoki moddiy boyliklar, beruvchining manfaatlarini ko'zlab qilgan harakatlari uchun to'lov; pora berish – jalb qilish, pul, sovg'alar va boshqalar bilan o'ziga og'dirib olish” deb ta'riflangan.

Kundalik nutqda pora – bu ma'lum bir shaxsni pora beruvchiga foydali bo'lgan harakatlarga moddiy jihatdan qiziqtirishga qaratilgan har qanday harakatdir (“ha, shapkasini berdingizmi, bo'ldi ish bitdi”).

“Pora”ni umumiy termin deb hisoblashimiz mumkin, ya'ni qonunni buzgan holda kimgadir berilgan moddiy manfaatlar. Pora, odatda, noqonuniy harakat qilishdan oldin beriladi.

Tijoriy poraxo'rlik va ulush olish poraxo'rlikning alohida turlaridir. Tijoriy poraxo'rlik – boshqaruv funksiyalarini bajaruvchi mansabdor shaxsga pora berishdir. Tijoriy poraxo'rlikni amalga oshirish ham noqonuniy xatti-harakat sodir etilishidan oldin amalga oshiriladi.

Ulush olish – mansabdor shaxsga tuzilgan shart-noma yoki amalga oshirilgan xarid summasing bir qismini unga qaytarish tarzidagi pora turi. Bu noqonuniy harakat sodir etilganidan keyin amalga oshiriladi.

O'zbek tilidagi bu tushunchalar minnatdorchilik bildirish va “muomala” kabilarga yaqin. Muomalalar – atirlar, mehmon qilish, restoranga taklif qilish shaklida ko'rsatilgan xizmat uchun “to'lov” hisoblanadi. Bu sof o'zbekona hodisa bo'lib, odatda, pora beruvchilar va pora oluvchilarning ijtimoiy mavqei teng yoki past bo'lgan hollarda qo'llaniladi.

O'zbek tilidagi bunday kontekstlarda minnatdorchilik bildirish – “pora” so'zining o'rniga ishlatiladi va u “voqeadan keyin” “pora”ga o'tkaziladigan evfemizmdir. Manfaaddor tomonlar o'z muammosini hal qilish kimgadir bog'liq bo'lsa, “sizni rozi qilamiz”, “yaxshiligingizni qaytaramiz”, “bizda qolib ketmaydi” kabi gaplarni aytdilar. Bu holatda minnatdorchilik juda keng ma'noda tushuniladi – haqiqiy og'zaki minnatdorchilikdan tortib, sovg'alar, shu jumladan, juda qimmat, ma'lum bir xizmatlarni taqdim etish, imtiyozlar berish va boshqalar.

Bundan tashqari, minnatdorchilik yuqori ijtimoiy darajada emas, balki o'rtacha “bildirilishi” mumkin.

Stilistik nuqtayi nazardan tadqiq etilayotgan so'zlar tilda turlicha qo'llanish doirasiga ega. Jumladan, pora – kundalik tilda nomaqbul komponentga ega stilistik neytral so'z, shuningdek, huquqshunoslik sohasi terminidir. Tijoriy poraxo'rlik, ya'ni ulush olish – huquqshunoslikka oid termin hisoblansa, minnatdorchilik, muomala (ko'rsatilgan ma'nolarda) og'zaki so'zlashuv tiliga taalluqlidir. Hozirgi kunda ingliz tilidagi “rollback” so'zining terminologizatsiyalashuvi tendensiyasini kuzatish mumkin.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvar kuni Oliy majlisga Murojaatnomasida korrupsiya “yovuz balo” ekanligini ta'kidlab, jamiyatimiz a'zolarini “halollik vaksinasi” bilan emlanishga undadi. “... korrupsiyaning har qanday ko'rinishiga murosasiz bo'lish kundalik hayot tarzimizga aylanishi shart. Bu il-latga qarshi kurashishga barcha davlat organlari, siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari, umuman, har bir fuqaro safarbar etilishi zarur⁴”.

“Korrupsiya – osiyocho hayot tarzining o'ziga xos

² <https://yuz.uz/news/korrupsiya-nima-ozu-va-u-nimadan-boshlanadi?>

³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-p/poraxorlik-uz/>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2020- йил 29- декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасидан.

xususiyatlaridan biri. Jazoning muqarrarligi korrupsiyani jilovlovchi birlamchi omildir⁵, degan edi Singapurning atoqli davlat arbobi Li Kuan Yu.

O'zbek tilining izohli lug'atida *"poraxo'r"* so'ziga shunday ta'rif berilgan: *"Poraxo'rlik"* – (pora yeyuvchi, oluvchi). 1. Pora oladigan, poraga o'rgangan. 2. Pora olish bilan shug'ullanuvchi kishi". *"Poraxo'rlik"* atamasi aslida o'zbek tiliga fors tilidan kirgan. Uning arab tilidagi ma'nodoshi esa *"rishva"*dir. O'zbek tilida ham *"poraxo'r"* bilan birga *"rishva"* ham ishlatiladi. Bu haqida O'zbek tilining izohli lug'atida: *"Rishva(t)xo'r – rishva yeyuvchi, poraxo'r"* deyiladi⁶.

Islom dinimiz shariatida poraxo'rlik gunohi kabiralar-dan biri hisoblanadi. Imom Hofiz Shamsiddin Zahabiy poraxo'rlikni "Gunohi kabiralar" kitobida: Oltinchi oltinchi gunohi kabira poraxo'rlik" deb e'tirof etgan⁷. Poraxo'rlik birovning molini nohaq yeyishdir. Alloh taolo "Qur'on Karim"da shunday deydi:

وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتَذَلُّوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"Bir-birlaringizning mollaringizni nohaq yemanglar. Bilaturib odamlarning mollaridan bir qismini yeyish maqsadida gunoh yo'l bilan uni hokimlarga uzatmanglar⁸".

Porani olgan ham, bergan ham, o'rtada vositachilik qilgan kishi ham gunohkordir. Bu haqda ham "Tafsiri irfon"da: "Payg'ambarimiz (s.a.v): "Alloh pora beruvchini ham, oluvchini ham, o'rtalarida turganni ham la'natladir⁹". Ayrim ulamolar: "Pora beruvchining maqsadi musulmonga ozor yetkazish yoki haqqi bo'lmagan narsani qo'lga kiritish bo'lsa, u la'natlangandir. Bordi-yu, o'zining haqqini qo'lga kiritish yoki o'zidan zulmni daf qilish uchun pora bersa, u la'natlangan bo'lmaydi. Hokimning esa, biron biror haqni bekor qiladimi, zulmni daf qiladimi - farqi yo'q, pora olishi harom. O'rtadagi kishi esa, pora beruvchi kabi, maqsadiga qarab baholanadi", deyishgan. Boshqa ulamolar bu fikrga qarshi chiqib, poraning haromligi mutlaq – hamma holda ham harom deyishgan" deyiladi.

Poraning sunnatda harom qilinganiga kelsak, bu boradagi hadislar juda ko'p. Ulardan biri Payg'ambarimiz (s.a.v.) pora beruvchi, pora oluvchi va ularning o'rtasidagi vositachini la'natladilar". Demak, poraning ikki xil, ya'ni lug'aviy va istilohiy ma'nolari bor. Lug'atda poraning ma'nosi "shirinkoma – haq, mukofot" deb

ta'riflangan. "Al-Qomus"da "rishvat" ("pora")ning misoli shirinkoma ekani aytilgan. "Rashaahu" deyilsa, unga biror narsa berilganini aytiladi. "Irtashaa" esa o'sha narsani olganni aytiladi. "Istarshaa" esa biror narsa talab qilganni aytiladi⁹.

"Al-Misboh"da "rishvat" "pora" ning kasrasi bilan biror shaxsning uning foydasiga hukm qilishi yoki uning istaganini amalga oshirishi uchun hokimga yoki boshqa birovga biror narsani berganiga aytiladi, deyilgan. Rishvat so'zining asli "rasha" dan olingan bo'lib, jo'ja onasi og'ziga biror narsa solishi uchun bo'ynini – boshini cho'zganiga aytiladi¹⁰.

"Al-Mug'rib" da "rishvat" va "rushvat" deb ham aytilishi mumkinligi, ko'pligi "ar-rushaa" kelishi zikr qilingan. "Rashaahu" deyilsa, pora berganni aytiladi, "irtashaa minhu" deyilsa, uni olganni aytiladi¹¹.

Poraning istilohdagi ma'nosi "Al-Misboh"da berilgan ta'riflar bilan o'xshashdir. Abu Nasr al-Bag'dodiy rahimahulloh "Sharh al-Quduriy" da: "Pora bilan sovg'a-ning farqi pora unga yordam berilishi uchun beriladi, sovg'ada esa bunday shart bo'lmaydi" deb ta'riflagan.

Al-Buqo'iy rahimahulloh Al-Munosabot" asarida *"va tudlu"* so'zini: "Hokimlarga maxfiy holatda umumiy pora bilan ishlarni o'zingizning foydangiz tarafiga burish uchun bera ko'rmanglar!" deya ifodalagan.

Al-Halvoniy rahimahulloh: "Pora – chelakni quduqqa suv tortib olish uchun maxfiy tarzda tushirish ma'nosida" deb izohlagan. Ya'ni, pora beruvchi nohaq ravishda mol-dunyo yeyishga hukm chiqartirish maqsadida o'z parasini maxfiy ravishda hokimga beradi.

Shu bilan birga dinimiz va shariatimizda poraning turlari, halol bo'ladigan va harom bo'ladigan jihatlari ham yoritilgan. "Fath al-qadir"da bunday deyilgan: "Pora to'rt tur bo'ladi. Ulardan biri oluvchiga va beruvchiga ham harom bo'lgan turi. U qozilik (hukm o'quv) va amirlik (boshqaruv) ishlaridagi poradir. Bu holatda qoziligi o'tmaydi. Ikkinchi turi qoziga hukm o'qishi uchun pora berishdir. Bu ham ikki tomonga ham haromdir. Pora olgan ishi bo'yicha chiqargan hukmi inobatga olinmaydi. Chiqargan ushbu hukmi haq yoki nohaq bo'lishining farqi yo'q. Chunki, agar haq bo'lsa, unga bu hukmi chiqarishning o'zi vojib bo'lardi. Bunga mol olish halol bo'lmaydi. Hukmi botil bo'ladigan bo'lsa, nima bo'lishi ravshan. Pora olib, so'ng hukm chiqarishi

5 Ўзбек тилининг изохли луғати. Т. Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2007. 3-жилд. 296-бет.; Ўзбек тилининг изохли луғати. Т. Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2007. 3-жилд. 388-бет.

6 Имом Хофиз Шамсиддин Заҳабий / Гуноҳи кабиралар // Дилмурод Қўшоқов таржимаси, Ғафур Ғулом нашриёти, 2020, 256- бет.

7 Куръони Карим / Бақара сураси 188-оят //

8 Шайх Усмонхон Темурхон Самарқандий / Тафсири Ирфон» 6 жилд // Шарқ нашриёти, Тошкент. 2019. 180-181- бет.

9 Иброҳимов Н., Орипов А., Икромжонов А., Зайриев А. / Ал-Қомус» Арабча-ўзбекча қомусий луғат. 1-жилд // ҒОҒУР ҒУЛОМ Нашриёти, Тошкент, 2017, 848-бет.

10 Саййид Қосим Ибн Абдулжаббор Андижоний / Ал -Мисбоҳ // Қомус, 2018, 380- бет.

11 Беруний Х. / Машхур бидъатлар // Рисола. <http://ahlisunna.uz/mashhur-bidatlar-bayoni/>.

va hukm chiqarib turib, so'ng pora olishining farqi yo'q. **Uchinchi**, podshoh oldida zararni daf qilish yoki foydani jalb qilish maqsadida ishini to'g'rilab berish maqsadida mol (pora) olishdir. Bu oluvchiga harom bo'ladi, beruvchiga harom bo'lmaydi. "Al-Aqziya" da hadya va sovg'aning bir turi mana shu qismda zikr

qilingan. **To'rtinchi**, o'ziga va mol-dunyosiga yetishi mumkin bo'lgan xavfni daf qilish uchun beriladigan narsa. Bu ham beruvchiga halol, oluvchiga haromdir. Chunki, musulmondan zararni daf qilish vojibdir. Vojibni qilish uchun mol olish joiz bo'lmaydi¹².

12 Беруний X. / Машхур бидъатлар // Рисола. <http://ahlisunna.uz/mashhur-bidatlar-bayoni/>.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi qonunga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 21.12.1995-yildagi 167-I-son. <https://lex.uz/docs/121051>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni / O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017. 6-son. 70-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 - yil 21 - oktyabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021- yil 19- maydagi PQ- 5117-sonli "O'zbekiston Respublikasi-da xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori.
5. Croft W. Explaining Language Change: an evolutionary approach. – London: Longman, 2000: –S. 287.
6. Fauconnier Gilles. Leitgo de Almeida, M., Ferreira Lisboa Junior. "Semantics and Cognition" – Fauconnier 1999. – R. 96-98.

Muazzamxon BAXRIDDINOVA,
ADU o'zbek adabiyoti ixtisosligi
2-bosqich tayanch doktoranti
muazambaxriddinova@gmail.com

HABIB SIDDIQ QISSALARI VA FOLKLORIZM

Annotatsiya: ushbu maqolada taniqli yozuvchi Habib Siddiqning "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasi tahlilga tortilgan. Qissada qo'llanilgan oddiy va murakkab folklorizmlar haqida fikr yuritilgan. Maqollar va iboralarning qissa mazmuni va badiiyatiga ta'siri aniqlangan.

Kalit so'zlar: qissa, xalq og'zaki ijodi, folklorizm, oddiy folklorizm, murakkab folklorizm, maqol, ibora.

Аннотация: в данной статье анализируется рассказ известного писателя Хабиба Сиддика «Добро во многих мирах». Обсуждаются простые и сложные фольклоризмы, использованные в повести. Определено влияние пословиц и выражений на содержание и художественность рассказа.

Ключевые слова: рассказ, устное народное творчество, фольклоризм, простой фольклоризм, сложный фольклоризм, пословица, поговорка.

Annotation: this article analyzes the story of the famous writer Habib Siddiq "Good in many worlds". Simple and complex folklorisms used in the story are discussed. The influence of proverbs and expressions on the content and art of the story has been determined.

Key words: short story, folk oral creativity, folklorism, simple folklorism, complex folklorism, proverb, phrase.

Kirish. Andijon adabiy muhitining taniqli vakillaridan biri Habib Siddiq o'z o'quvchilariga hajviyalari, hajviy hikoyalari, chet el adabiyotidan tarjimalari orqali yaxshi tanish. Kitobxonlar yozuvchini asosan kichik hajviyalar ustasi sifatida yaxshi biladilar. Chindan ham adib asarlarining salmoqli qismini kichik hajviy asarlar tashkil etadi. Shunday bo'lishiga qaramay Habib Siddiq o'rta epik janrda ham o'z qalamini sinab ko'rgan va ikkita qissa yaratgan va aytishimiz mumkinki, bu ishni muvaffaqiyatli uddalagan. Yozuvchining har ikki qissasi: "Yaxshilar ko'p dunyoda" va "Labbay, xo'jayin" adabiyot ahli va kitobxonlar tomonidan iliq kutib olindi. Quyida yozuvchining "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasini tahlilga tortamiz.

Asosiy qism. Ma'lumki, qissa epik tur janrlaridan biri hisoblanadi. Qissada bir yoki bir nechta qahramonning taqdiri yoritiladi. Qissa hajmiga ko'ra hikoyadan katta, romandan kichikroq bo'ladi. Qissaning syujet va kompozitsiyasi ham romandagi kabi quriladi. Habib Siddiqning "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasi ham ana shu talablarga to'liq javob beradi. Yozuvchining ushbu qissasi 2024-yil nashr etilgan "Saylanma"dan o'rin olgan. Qissa mazmunan boy va o'quvchini mushohadaga chorlaydi. Ushbu qissaning kitobxonlar tomonidan iliq kutib olinishining asosiy sabablaridan biri qissaning tili so'zlashuv tiliga juda yaqin va yozuvchi qissani yaratishda xalq og'zaki ijodiga murojaat qilganligidir. Bilamizki qadimdan yozma adabiyot va xalq og'zaki ijodi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanib kelgan. Yozma adabiyotni xalq og'zaki ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, xalq og'zaki ijodi ham yozma adabiyotsiz rivojlanmaydi. Yozuvchi va shoirlarimiz eng qadimgi davrlardan boshlab o'z asarlarida xalq og'zaki ijodiga murojaat etib, undan foydalanib kelganlar. Lutfiy, Alisher Navoiy, Gulxaniy asarlari fikrimizning yaqqol isbotidir. Ular o'z asarlarida xalq og'zaki ijodi namunalarini aynan yoki biroz o'zgarish bilan qo'llaganlar va bu asarlarni o'quvchiga yanada yaqinlashtirgan va ularning badiiy qimmatini oshirgan. Bu an'ana adabiyotimizda bir necha asrlardan buyon davom etib kelmoqda. Yozuvchi Habib Siddiq ham bu an'anani davom ettirgan holda o'z asarlarida folklor namunalariga ko'p bora murojaat qilgan. Adibning barcha asarlarida folklorning qaysidir variantini ko'rishimiz mumkin. Yozma adabiyotda folklor namunalaridan foydalanish turli istilohlar bilan nomlangan. Xususan, "folkloridan foydalanish", "folklor ta'siri", "folklor an'analari" va "folklorizm" atamaları shular jumlasidandir. Turli bahs-munozaralar, olimlarimizning izlanishlari yakuni o'laroq xalq og'zaki ijodining yozma adabiyotga ta'siri, ijodkorning folkloridan foydalanish mahorati "Folklorizm" atamasi bilan yuritila boshlandi.

Ijodkor folklor materialidan g'oyaviy maqsadi va niyatiga, qaysi turda ishlatishiga qarab, turlicha yo'nalish va maqsadlarda foydalanishi mumkin. U xohlasa, folklor materialini shaklan o'zgartirmay aynan qo'llashi

yoki qayta ishlab, o'z asarining ruhiga singdirib keltirishi mumkin. [4:144]

Bugungi kungacha o'zbek adabiyoti namunalarida uchraydigan folklorizmlarni adabiyotshunos, olimlar L. Sharipova to'rt jihatiga ko'ra tasnif qilgan:

Qo'llanish davriga ko'ra: a) mumtoz folklorizm; b) zamonaviy folklorizm.

Qo'llanish o'rniga ko'ra: a) badiiy folklorizm; b) publitsistik folklorizm.

Folklorizmning sifatiga ko'ra: a) oddiy folklorizm; b) murakkab folklorizm.

Qo'llanish yo'nalishi va vazifasiga ko'ra: a) uslubiy-nutqiy folklorizm; b) kompozitsion folklorizm; d) ijtimoiy-etnografik folklorizm. [4:35]

Habib Siddiqning "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasida ham ushbu folklorizmlarning ko'plab turlarini kuzatishimiz mumkin. Yozuvchi qahramonlari nutqida, vaziyat talabi bilan, yoki o'z fikrlarini dalillash uchun folklorizmga murojaat etadi. Qissada oddiy folklorizmlar, murakkab folklorizmlarni ko'rishimiz mumkin. Ya'ni yozuvchi ushbu asarda ko'plab xalq maqollari, iboralar, matallar, latifalar, rivoyatlarni keltiradiki, bu qissaning mazmunini yanada boyitadi, asarni kitobxonga yanada yaqinlashtiradi. Darhaqiqat, o'zbek nasrining rivojlantirishida xalq og'zaki ijodining roli nihoyatda buyukdir. "Folklor asarlaridan foydalanishning eng yaxshi namunasini bergan asarlarda folklor unsurlari asarning butun syujeti va kompozitsiyasiga singib, uni harakatga keltiruvchi bir kuch bo'lib qoladi, o'zida ifodalangan g'oyalari, qahramonlarining o'y-fikrlariga qanot baxsh etadi, yozuvchining katta g'oyaviy-badiiy suyanichiga aylanadi". [2:140] "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasi badiiy-estetik jihatdan mukammal ishlangan. Tili sodda, bo'yoqdor va o'qimishli. Asardagi voqealar tizimi kompozitsion jihatdan yaxlit, syujet qiziqarli. Asar tarkibida rivoyatlar keltirilgan. Badiiy matn qatidagi maqol, matal, frazeologik iboralar uzukka ko'z qo'yganday taassurot uyg'otadi. Bularning barchasi qissa badiyatini yuksaltirishda asosiy omillardan bo'lib xizmat qilgan, uning xalqchilligini ta'minlagan.

Quyida ushbu folklorizmlarga va ularning asardagi o'rniga to'xtalib o'tamiz. "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasi mavzu jihatidan ham bugungi kun uchun dolzarb asarlardan biridir. Asarda bugungi kunda odamlar orasida kamayib borayotgan fazilatlar: odamgarchilik, birovning haqidan qo'rqish, omonatga hiyonat qilmaslik, haqiqiy do'stlik, jigarchilik kabi tushunchalar haqida so'z yuritiladi va mavzuni yoritishda xalq ertaklarida bo'lgani singari "hikoya ichida hikoya" usulidan foydalaniladi. Qissa bosh qahramoni Kamoliddin ismli haydovchi yigit o'z hayotida yuz bergan bir voqeani hamkasblariga hikoya qilib beradi va hikoya davomida boshqa qahramonlar tilidan yana boshqa hikoyalar va rivoyatlar keltiradi. Bu kabi voqealar rivoji "Uch og'a-ini botirlar" yoki "Ming bir kecha" turkumidagi ertaklardagi kabi usulni yodga soladi. Yozuvchi bitta qissada bir

nechta hikoyani keltirsa-da ularning hammasini Kamoliddin obrazi orqali birlashtiradi va qissa kompozitsiyasi va syujetini yanada mukammallashtiradi. Yozuvchi Kamoliddinning hikoyasi ichida boshqa qahramonlar tilidan yana 7 ta hikoya keltiradi, bu hikoyalarning ayrimlari rivoyat, ayrimlari hayotiy voqea tarzida berib boriladi va qissani mazmunan boyitadi hamda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrlarni yanada oydinlashtiradi. Xalq og'zaki ijodi ta'sirida yuzaga kelgan bu usul qissani o'quvchiga yanada yaqinlashtiradi.

Qissada yana ko'plab oddiy folklorizmlarni uchratish mumkin. Oddiy folklorizmlarning eng faol qo'llaniladigan bu asarda xalq maqollarini qo'llash hisoblanadi. "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasida ham buni kuza-tishimiz mumkin. Yozuvchi qissa davomida ko'plab xalq maqollarini keltiradi. Quyida ushbu maqollarning ayrimlarini keltirib o'tamiz: "Kengga keng dunyo" ma-qoli qahramon tilidan keltiriladi, bu maqolning to'liq varianti "Torga tor dunyo, kengga keng dunyo aslida, lekin muallif matn talabi bilan maqolning faqat yarmini qo'llaydi, shunday bo'lishiga qaramay mazmunga pu-tur yetmaydi, aksincha yanada sayqallanadi. "Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq" zamonaviy maqoli ham Kamoliddinning otasi tomonidan qo'llaniladi va qahramonimiz hayratiga sabab bo'ladi. "Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv" maqoli esa singlisining azasida o'tirgan akaning tilidan keltiriladi va aka sin-glisiga qayg'urish o'rniga o'z cho'ntagini o'ylayotgani ushbu maqol orqali dalillanadi. Xalqimiz orasida "Do'st boshga kulfat tushganda bilinadi" maqoli qo'llaniladi,

bu maqolning "Do'st do'stni kulfatda sinar" varianti ham bor. Yozuvchi qissada ushbu maqolni "Do'stingni boshingga ish tushganda sinab ko'r" shaklida qo'llaydi va bu murakkab (qayta ishlangan) folklorizmni yuzaga keltiradi. Yozuvchi qissada o'zbek xalq maqollari bilan birgalikda bitta "Daryo shovqin qilsa, bilginki u sayoz" hind xalq maqolini ham qo'llaydi. Kamoliddinning hi-koyasiga yakun sifatida esa "Yaxshilik qil, daryoga tashla. Baliq biladi, bilmasa Xoliq biladi" maqolini kelti-radi va bu maqol qissaning xulosasi o'laroq jaranglaydi.

"Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasida adib juda ko'p frazeologik birliklar- iboralardan foydalangan. Bu esa asar tilini yanada sayqallagan. "Til topishib ketadi", "an-qoning urug'i", "o'tga cho'qqa urmoq", "uning do'ppisi-ni bunga kiygizmoq", "kun ko'rmoq", "ko'ngilni keng qilmok", "otang bozor, onang bozor", ko'ngillari to'q", "besh qo'l barobar emas", "tagiga yetmoq", "ko'ngli joyiga tushmoq", "og'ziga ko'z tikmoq", "oyoq qo'li yengil", "kosasi oqarmoq", "yengilning ostidan, og'irning ustidan" kabi iboralar asar tilini xalq tiliga yaqinlashtir-gan va o'zgacha ma'no kasb etgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Habib Siddiqning "Yaxshilar ko'p dunyoda" qissasida rivoyatlar, hikoyat-lar, latifalar, maqollar, iboralar faol qo'llanilgan va bu folklorizm hodisasini yuzaga keltirgan. Asarda qo'llanil-gan folklorizmlar asarga o'zgacha ruh, yangi mazmun, fikr go'zalligi, ifoda teranligi baxsh etgan. Qissadagi folklorizm namunalari kitobxonlarning asarga bo'lgan qiziqishini yanada orttiradi va qo'llanilgan xalq og'zaki ijodi namunalariga qayta umr bag'ishlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳабиб Сиддиқ. Сайланма. – Т.: Адабиёт, 2024. 391-б.
2. Мўминов Ф. Афсона ва ривоятлар бадиий асар тўқимасида // Изланишларимдан қатрала. 1984. 140-б.
3. Ёрматов И. Стилизация характеридаги фолклоризмлар.-Ўзбек адабиёти, 3, 31-35.
4. Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizm. – T.: Fan, 2011.
5. Sharipova L. She'riyat va folklor. – T.: Navro'z, 2011.
6. Sharopova N. Og'zaki lirika janrlariga murojaat etish tamoyili. O'zbek tili va adabiyoti. 1998. 2.28-32.

Tursinoy JARKINOVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
tursunoyjarkinova@gmail.com

YUSUF SHOMANSURNING ADABIY-ESTETIK QARASHLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada shoir, nosir, tarjimon Yusuf Shomansurning adabiy tanqidchilikdagi faoliyati xususida fikr yuritiladi. Uning davriy matbuot nashrlarida chop etilgan maqola va taqrizlari tahlilga tortiladi. Bu ijod namunalari ijodkorning adabiy-estetik olamini yoritishda muhim manba ekanligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *adabiy tanqidchilik, uslub, taqriz, maqola, dramaturg, xarakter.*

Annotation: this article discusses the work of poet, novelist, translator Yusuf Shomansur in literary criticism. His articles and reviews published in periodicals are analyzed. It is shown that these examples of creativity are an important source for illuminating the literary-aesthetic world of the creator.

Key words: *literary criticism, style, review, article, playwright, character.*

Аннотация: в данной статье рассматривается деятельность поэта, прозаика, переводчика Юсуфа Шомансура в литературной критике. Анализируются его статьи и рецензии, опубликованные в периодической печати. Показано, что эти примеры творчества являются важным источником освещения литературно-эстетического мира творца.

Ключевые слова: *литературная критика, стиль, рецензия, статья, драматург, персонаж.*

O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixida o'ziga xos evrilish va ko'tarilishlar yuz berib, chuqur ilmiy-nazariy tamoyillar-ga boy bo'lgan, shu bilan birga kommunistik g'oyaviylik tazyiqi ostida bir tomonlamalik, soxtalik va yaltiroqliklarga ham yo'l qo'yilgan 60-70-yillar adabiy-tanqidchiligi tarixini yaxlit olgan holda ilmiy tadqiq qilish shu kun nuqtayi nazari va talablari jihatidan juda ahamiyatlidir.[1: 16]

Bu davr adabiy tanqidchiligi uslub va mahorat, o'ziga xoslik jihatdan yangi pog'onaga ko'tarildi, tanqidchilik nazariyasi masalalari badiiy asarlarning tahlil asosida amaliy jihatdan mustahkamlandi. Shuningdek, mazkur davrda har bir iste'dodli yozuvchi o'z navbatida adabiy tanqidchilik faoliyati bilan ham shug'ullanib kelgan. Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi ijodkorlarni badiiy ijod hamda tanqidiy-estetik tafakkur yaxlitligiga erishgan desak bo'ladi. Erkin Vohidovning "San'at va tafakkur", "Aruz haqida" kabi maqolalardan tashkil topgan "Shoiru she'ru shuur" nomli kitobi, Zulfiyaning ijodiy yo'li haqidagi "Shoiraning hayot qo'shig'i" adabiy maqolasi, Abdulla Oripovning "Ehtiyoj farzandi" maqolalar to'plami orqali ijodkorlarning badiiy-estetik olamining naqadar keng ekanligini anglashimiz mumkin. San'atkor-yozuvchining adabiy-tanqidiy qarashlari adabiyot olamida alohida bir ijtimoiy va ilmiy-estetik ahamiyat kasb etishi esa qadimdan tan olinib kelingan. Yozuvchi badiiy tasvirlarida hayotni hali hech qanday san'atkor ifoda eta olmagan yangi tomonlarini kashf etishga intilganidek yozuvchi-tanqidchi ham o'zining ilmiy-ijodiy tajribalari va tanqidiy-estetik tafakkuri asosida o'quvchini badiiy ijod olamiga, qolaversa, o'z ijod ustaxonasiga yanada chuqurroq olib kirishi mumkin.[2: 237] Yusuf

Shomansurning ham shoir va yozuvchi bo'lishi bilan birga adabiy tanqidida ham o'z so'zini ayta olgan ziyarak aql egasi edi. Tafakkur olami keng inson sifatida ijodining ilk davridayoq tengdoshlarining ijodi haqida o'z taqrizlari bilan chiqishlar qilib borardi. She'r va ijod tahlilida bilim darajasi yetarli ijodkor ekanligini bir necha maqolalarida aks etgan adabiy-tanqidiy qarashlari tasdiqlab turibdi. Olim sifatidagi qiyofasi esa Maqsud Shayxzoda haqidagi risolasi, filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan "Voqelikni realitik aks ettirishda ilmiy tafakkurning roli" dissertatsiyasi misolida ravshan ko'rinadi.

Dastlab kichik taqrizlari, maqolalari namunasida ijodkorning adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganishni afzal ko'rdik. Yusuf Shomansur ijodining ilk bosqichidayoq tengdosh shoirlardan sanalmish Husniddin Sharipovning "Nihol" nomli birinchi she'rlar to'plamiga, undagi she'rlarning saviyasiga "Yoshlik niholi"[3: 150] taqrizida o'z munosabatini bildiradi. To'plamdagi she'rlarga baho berar ekan, mavzu jihatdan boy, badiiy jihatdan mukammal ishlangan she'rlarga e'tibor qaratishga harakat qiladi. Biroq davr talabi nuqtayi nazaridan bo'lsa kerak, "sovet kishilarining bukilmas irodasi tarannum etiladi" – deya "Sahroda" she'rini eng yaxshi she'r deb belgilaydi. Shuningdek, bir necha she'rlardagi mehnatsevarlik, ishchanlik kuylanganligini oqlaydi. Bu jihatlar maqolaning kamchiliklari sirasiga kiradi, sababi faqat bir tomoniga e'tibor qaratgan, badiylik mezonlariga kam o'rin ajratgan. Ammo to'plamda umumiylik, quruq bayonchilik ustun bo'lib qolgan ba'zi she'rlarni uchrashini ham misollar orqali isbotlab bera olganligini ham inkor eta olmaymiz.

Keyinroq yozilgan "Izzat Sulton dramaturgiyasida

tarixiylik va badiiylik"[4: 55-60] maqolasida esa Yusuf Shomansurning ilmiy qarashlari teranlashganligiga, bilim doirasi kengayganligiga amin bo'ldik. Maqolada dramaturgning tarixiy dramalaridagi konflikt, uning asar badiiy quvvatini oshiruvchi vazifasi haqida fikr yuritadi. Antagonistik konfliktidan hayotiy ziddiyatlarning realistlik tomlarini to'g'ri topib, o'sha davr masalalarini murakkabliklari bilan ochishda foydalanganligini ta'kidlaydi. I.Sulton va Uyg'unning "Alisher Navoiy" dramasidagi fabula juda soddaligini undagi sharq poeziyasiga xos didaktik va dramatik ruh "yuvi" yuborishini aytib, yana ayrim kamchiliklarini sanaydi. Obrazlar to'liqligiga halal beruvchi dabdabaga moyil satrlar mavjudligini, "o'ldirildi" degan gapni uch marta – qirqildi boshi, so'ndi quyoshi, boshini oldirdi tarzida berilishi dramatik ruhni susaytirib qo'yg'anligini tanqidga oladi. Izzat Sultonning she'rda ifodalanib kelayotgan lirik kayfiyatdan prozaga, ijtimoiy masalalar tasviriga o'tilganda asarning kompozitsion qurilishiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan devorni cheklab o'tish mahoratiga yuksak baho beradi. Ya'nikim, to'y haqidagi shirin orzularni poeziyada, qo'zg'olon ko'tarilganligining xabarini esa poeziyada berishiga urg'u beradi. Izzat Sultonning "Noma'lum kishi" she'riy dramasidagi izlanishlariga alohida e'tibor qaratadi: "Bu asarda realistlik va romantik ruh, tarixiylik va xalqchilik o'zaro chatishib ketgan. Bu asar zaminida ham I.Sultonning avvalgi asarlarida ko'tarilgan masala – inson hayotini yaxshilash uchun kurash falsafasi yotsa-da, yozilish uslubi, obrazlarining xarakteristikasi jihatidan farq qiladi. Muallif bu asarda ham fikrlovchi qahramon obrazini baland qo'ysa-da, jismoniy qahramonlik, xalq dostonlariga xos favquloddalik, bahodirona ruh alohida rang va ohanglar bilan ifodalanadi"[5: 58]. Niyoz, Azamat, Turg'unoy, Nurbobo – asosiy drama qahramonlarining xarakterlarini ko'rsatuvchi asosiy jihatlariga e'tibor qaratadi. Maqolani o'qib, Yusuf Shomansurning adabiy-estetik qarashlari yuzakilik emas, ko'p izlanish samarasi ekanligiga ishonch hosil qildik.

"Sharq yulduzi" jurnalining 1972-yilning 9-sonida Primqul Qodirovning "O'ylar" kitobi haqida yozilgan "Adib o'ylari" nomli taqrizi bosiladi. Unda kitobning mundarijasi, muallif qalamga olgan mavzularning ahamiyati xususida fikr yuritiladi. Muallif kitob adib va tadqiqotchining mahorat sirlari haqidagi mulohazalari, ko'p yillik hayotiy kuza-tishlari, mushohadalari asosida tug'ilgan xulosalaridan iborat ekanligini qayd etadi: "P.Qodirov talant, matonatli mehnat, hayot va adabiyotni bilish masalalarini bir butunlikda qo'yadi, ularning birortasiz katta ijodiy yutuqni qo'lga kiritib bo'lmashligini dalillaydi"[6: 87]. Shuningdek, Yusuf Shomansur "O'ylar" adibning munaqqid sifatidagi sifatidagi qalami o'tkirlashayotganligini ko'rsatuvchi kitob ekanligini alohida qayd etadi.

Yusuf Shomansurning adabiy-tanqidiy qarashlari sayqallanganini Maqsud Shayxzoda haqidagi risolasi orqali yaqqol anglashingiz mumkin. Maqsud Shayxzoda ijodini o'rganish jarayonida Yusuf Shomansurning "Shayxzoda

– bunyodkor shoir" (O'zbek she'riyatida an'ana va novatorlik masalalari)[7: 42] deb nomlangan risolasining o'zni yuksakligini alohida qayd etib o'tgan Javlon Jovliyevning yozishicha: "Risola muallifi ham shoir, ham olim bo'lmish Shayxzoda ijodining har tomonlama tadrijiy ravishda kamolot cho'qqilari sari intilganini yorqin, o'ziga xos tasvirlar aks etgan misollar orqali atroflicha tadqiq etadi, badiiy o'xshatmalar qiladi. Risolaning ahamiyatli tomoni ilmiy qarashlarning sodd va hamma bop qilib berilganidadir. Bundan tashqari, Shayxzoda va Mayakovskiy ijodining hamohangligi alohida tahlilga tortilgan, u Shayxzodani "ulkan rus shoiri Vladimir Mayakovskiy maktabidan ta'lim olib, ijodiy sarchashmasidan bahramand bo'lgan va nihoyat, uning Sharqdagi barkamol shogirdlari sirasida o'rin egallagan", – deya e'tirof va talqin etadi"[8: 24]. Shu darajagacha yetib kelish esa mashaqqatli mehnatni talab qilganligini, buning uchun Maqsud Shayxzoda she'rshunos, shoirshunos, adabiyotshunos olim sifatidagi tadqiqotlarida ham Mayakovskiyning she'r va shoir to'g'risidagi mulohazalarini chuqur o'rganganligini aytib o'tadi. Yosh Shayxzoda ijodidagi tadrijiy o'sishning qiyin kechganligini, u Mayakovskiy maktabiga G'.G'ulom va Hamid Olimjondan keyin kirib kelganligini, badiiy quvvati va she'riy mahorati ularnikidan kam bo'lganligini ro'yrost aytadi. Mayakovskiyning yetuk shogirdi bo'lish darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'lgan muhim omillarga esa ustozining olimligi, adabiyotshunosligini kiritadi. Yusuf Shomansur Maqsud Shayxzodaning ijodini tahlilga tortishda davr masalasiga e'tibor qaratadi. Urush yillarida yaratgan "Kurash nechun?", "Kapitan Gastello", "Yo'q, o'lgan emasman" she'rlari oldingi yillarda yaratilgan she'rlariga nisbatan ancha takomillashganligini aytadi. Ular shoirning kamolot bosqichiga yetishganligining belgisi sifatida yangraganligini ta'kidlaydi. Maqolga aylanib ulgurgan quyidagi to'rtligida esa butun bir "she'rlarining galereyasi"ni ko'rish mumkinligi haqida yozadi:

Umrlar bo'ladiki
Tirigida o'likdir,
O'limlar bo'ladiki
O'lgan odam tirikdir

"Bunday she'rlarda, – deydi Yusuf Shomansur, – Shayxzodaning bilimdonligi, ya'ni klassik adabiyotni ham, xalq ijodini ham, Mayakovskiycha fikrlashni ham o'zlashtirganligi va keragida yetarlicha foydalana olganligi ko'rinadi"[9: 20].

Maqsud Shayxzodaning Mayakovskiycha so'zlash mahoratini u sevib qo'llagan giperbolik obrazlar, mubolag'ali iboralarni qo'llash san'atini mohirona egallaganligida ko'radi: "Bir qaraganda, go'zallik olami poeziya uchun dag'al tuyuladigan bunday obrazlar, kutilmagan mubolag'alar ortiqcha yukdek ko'rinsa-da, biz zamon va hayot shiddatini, novatorlikning o'ziga xos qudratini o'ylasak, bu "dag'allik"ning tagida go'zallik, ichki bir go'zallik yashirinib yotganini payqaymiz". Shayxzodaning bir she'ridagi "Yashasin tabassum, yo'qolsin yig'i" oddiygina ifodada "dangal xitob borligi, gumanistik

nido borligi”ni ta’kidlab, uning murakkablikni oddiyligidan izlashiga urg’u beradi.

Maqsud Shayxzodaning novatorligining yana bir o’tkir qirrasini o’laroq maydonga kelgan erkin vaznli she’rlaridagi izlanishlar ham munosabat tomonidan tahlilga tortiladi. Avvalo, uning erkin she’rlari ma’lum ijtimoiy va badiiy zarurat bilan dunyoga kelganligini, badiiyat va mazmun mutanosibligi o’rtasidagi kurash natijasida yaratilganligini aytib o’tiriladi. “Pxyenanning qoni” she’ridagi bir parchada ikki bo’g’indan o’n besh bo’g’ingacha turli hijolar qo’llansa-da, parokandalik sezilmasligini aytadi:

U qon!...

U qon hali yuraklarda kezishi kerak edi,
go’daklar yuragida
Yashamoq shabbodasin sezishi kerak edi
onalar ko’krigida.
U qon hali ko’p yosh edi,
sevgiga yo’ldosh edi,
Lola kabi qirmizi,
Umidning asl qizi,
Kelinlarning sho’x labida
Do’ndiq qizlar qalbida...

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Йўлдошев Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари(60-70-йиллар):Филол.фан.док....дисс. – Тошкент, 2000.16-Б.
2. Юсуф Шомансур. Ёшлик ниҳоли. // Шарқ юлдузи, 1957, № 2. 150-Б.
3. Юсуф Шомансур. Иззат Султон драматургиясида тарихийлик ва бадийлик. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 6. – 55-60-б.
4. Юсуф Шомансур. Адиб ўйлари. // Шарқ юлдузи, 1972, 9-сон.87- Б
5. Юсуф Шомансур. Шайхзода – бунёдкор шоир (Ўзбек шеъриятида анъана ва новаторлик масалалари). –Тошкент:Ўзбекистон, 1972.42-б.
6. Jovliyev J. Maqsud Shayxzoda asarlari qo’lyozmalarining matniy-qiyosiy tadqiqi: Филол. фан. фалсафа д-ри....дисс (PhD). – Тошкент, 2022.24-б.

Mohira SA'DULLAYEVA,
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti
e-mail: mohirasobirovna2020@gmail.com

O'G'UZ SHEVASIDAGI BA'ZI ARAB TILIDAN O'ZLASHGAN POLISEMANTIK SO'ZLAR: TADQIQ, TAHLIL VA MOHIYAT

Annotatsiya: ushbu maqolada o'g'uz lahjasida keng qo'llaniluvchi ba'zi arab tilidan o'zlashgan polisemantik so'zlarning mohiyati, tahlili va ularning turli asarlar, lug'atlarda kelishi haqida fikr yuritilgan. Shevadagi so'zlarning adabiy tilimizda qanday tavsiflanishi, o'zbek tilining izohli lug'atidagi muvofiq varianti, shuningdek, bugungi kunda hududlarda qay tarzda ishlatilishi misollar orqali qiyoslab o'rganilgan.

Kalit so'zlar: arab tili, polisemiya, ko'p ma'noli so'z, o'g'uz, sheva, lahja, adabiy til, lug'at, Alisher Navoiy, leksema, O'zbek tilining izohli lug'ati.

Аннотация: в этой статье рассматривается сущность, анализ некоторых заимствованных из арабского языка многозначных слов, широко используемых в Огузском диалекте, и их появление в различных произведениях, словарях. То, как слова на диалекте описываются в нашем литературном языке, их соответствующий вариант в толковом словаре узбекского языка, а также то, как они используются сегодня в регионах, было сравнительно изучено на примерах

Ключевые слова: арабский язык, полисемия, многозначное слово, Огуз, диалект, литературный язык, словарь, Алишер Навои, лексема, толковый словарь узбекского языка.

Annotation: this article discusses the essence, analysis of some polysemantic words borrowed from Arabic, which are widely used in the Oghuz dialect, and their occurrence in various works and dictionaries. The description of the words in the dialect in our literary language, the corresponding variant in the explanatory dictionary of the Uzbek language, as well as how they are used in the regions today are studied through comparative examples.

Key words: arabic language, polysemy, polysemous word, Oghuz, dialect, literary language, dictionary, Alisher Navoiy, lexeme, Explanatory dictionary of the Uzbek language.

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlari o'tmishi arab xalqlari madaniyati, e'tiqodi, tarixi, tili, urf-odati bilan bevosita chambarchas bog'liq. VII-VIII asrlarda Arab xalifaligining tashkil topishi va Movarounnahrning ular tomonidan zabt etilishi mahalliy aholi turmushida muhim rol o'ynaydi. Arablar o'zlari egallagan hududlardagi mahalliy dinlarni ta'qiblab, mavjud dinlarning o'rniga islom dinini joriy qila boshladilar. Islomni targ'ib qilish bilan bir qatorda, arab tili ham yoyila bordi. Arablashtirish siyosatining olib borilishi natijasida, arab tili hukmron til, fan va adabiyot tili bo'lib qoldi. Iqlim va tabiiy sharoitning qulayligi sababli bu hududga arab tili harbiylar va boshqa xizmatchilarning oilalari bilan ko'chishi avj ola boshlaydi. [1: 200-201.] Arab tilida maktab-madrasalar, bilim beruvchi turli oliy dargohlar tashkil qilina boshlandi. Ijod, davlat boshqaruv tizimi va shu kabi sohalar arab tilida faoliyat olib borishi qat'iy belgilab qo'yildi.

Mahalliy tillardan foydalanish ko'lami chegaralab qo'yildi. Bu tartib-qoidalar arab tili orqali dunyoga mashhur yunon, rim, hind va Vizantiya ilm-fanidagi yutuqlarni puxta o'rganishga zamin tayyorladi. Forobiy, al-Xorazmiy, Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Zamaxshariy kabi qomusiy olimlar dunyo ilm-fanining matematika, mineralogiya, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, mantiq, tilshunoslik, tibbiyot kabi shunga o'xshash sohalarga o'zining beminnat hissasini

qo'shdilar.

Shuningdek, hadisshunoslik ilmida Imom al-Buxoriy, Iso at-Termiziy, Abu Mansur al-Moturudiy va tasavvufshunos Hakim at-Termiziy singari allomalar yetishib chiqdi. Ular islom dini ilmi va yuksalishiga o'zlarining yaratgan asarlari bilan ulkan hissa qo'shdilar.

Ayniqsa, shu zamin farzandi Mahmud Zamaxshariyning arab tili grammatikasiga bag'ishlab yozgan asari qimmatli ma'lumotlar beradi. "Uning "Al-mufasssal" asari arab tili grammatikasiga bag'ishlangan va yuksak darajadagi asarlardan hisoblanadi. Shuni aytish kerakki, u arab tili grammatikasiga oid ko'pgina masalalarni grammatikaga bag'ishlanmagan asarlarida ham yechib bergan. "Al-kashshof" asarida ham arab tili grammatikasining ko'pgina nozik tomonlari ustalik bilan ochib berilgan". [2: 14]

Keyingi asrlarda arab tilida yozilgan asarlar birmuncha susaygan bo'lsa-da, biroq leksikamizdagi so'zlarning ko'p qismini shu tildan o'zlashgan so'zlar tashkil etadi. Adabiy tilga munosib hissa qo'shgan Alisher Navoiy arab tilining bu xususiyati haqida "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida shunday deydi: "Bu tillarning barchasida arab tili nafislik bilan ajralgan va badiiylilik bezagi bilan mo'jiza ko'rsatuvchandirki, bunda hech bir til ahllarining da'vosi yo'q..." [3: 106] Ayniqsa, arab tilining boyligi, ifodaliligi ilmiy terminlar yaratishda juda qulay edi. Bu ham o'rta

asrda yashagan olimlarning arab tilida ijod qilishlariga sababchi bo'lganini alohida ta'kidlash lozim. "Shoirning poetik asarlari tilidagi so'z boyligining taxminan 30-33 foizini arab tilidan kirgan so'zlar tashkil qiladi". [4: 110] Alisher Navoiy ijodida ayrim polisemantik so'zlarda qo'llanish jihatdan uslubning ham alohida roli borligini unutmaslik kerak. Shoir arabcha, fors-tojikcha, hindcha va boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlarni ham o'z asarlarida yangi-yangi ma'nolarda qo'llagan.

Shuningdek, mamlakatimiz hududidagi toponimlarda arab va arab indikatorli Arabxona, Arabon, Arablar, Araboncha kabi ko'plab joy nomlari uchraydi. Buxoro o'g'uzlari shevalari til xususiyatini o'rgangan A.Allaberdiev yozishicha, "Buxoro amirligi hududida bo'lgan Qamashi tumaniga qarashli Jeynov (Qashqadaryo viloyati), Qorako'l, Olot, G'ijduvon singari aholi istiqomat qiladigan manzillardagi o'zbeklar asli kelib chiqishlari arablar ekanligini eslashdi. Buxoro viloyatining Qizilqumga tutashib ketgan Qorako'l, Olot tumanlaridagi Bandboshi, Yakqalam, Jat, Arabxona, Arababdal, Arna, Mirpo'lat, Mirzaqal'a, Xirs, Quydin kabi juda ko'pchilik qishloqlarda qadimda arablar yashab o'tishgan. Ularning tashqi ko'rinishi va urf-odatlarida qisman o'ziga xosliklar mavjud. Biroq ular arab tilida so'zlasha olishmaydi. Bu tilni batamom eslaridan chiqarishgan. Bu qishloqlar aholisi shevasi o'z xususiyatiga ko'ra o'g'uz o'zbeklari lahjasiga kiradi". [5:59]

Ko'rinib turibdiki, arab tilining ta'sir doirasi kengligi rang-baranglikni yuzaga keltirganki, shevada qo'llanish bilan birga asrlar davomida turli polisemantik munosabatini shakllantirgan. O'g'uz shevalari leksikasidagi arab tilidan o'zlashgan so'zlar ko'p va xilma-xildir. Maqolada arabcha o'zlashmalar atroflicha tahlil qilindi.

Asosiy qism. Əməl // эмәл – bu so'z arab tili-dan tarjima qilinganda orzular, tilaklar [6: 21] kabi ma'nolarni anglatib, o'zbek adabiy tili va shevalarida semantik o'zgarishga uchragan. Shevadagi 1. Mansab, martaba, lavozim; 2. Chora, iloj; 3. Matematik hisobning har bir turi kabi ma'nolari o'zbek adabiy tilida ham mavjud. 4. Qorabuloq shevasi va Bo'shlari leksikasida ishlatiladigan kundalik ish, faoliyat ma'nosi mavjud: **Əməl ədədirən nərsəmi yaxshı bilən** (Bo'sh; Romitan). So'zning ushbu ma'nosini Xorazm va Qoraqalpog'iston o'g'uz shevalarini o'rgangan olimlar tadqiqotlari va lug'atlarida qayd qilib o'tishmagan. 5. Boshqa o'g'uz shevalarida uchramaydigan, faqat Bo'shda hiyla, nayrang ma'nosi ham mavjud: **Зор эмәл эттим** (BO'SH; Olot). Navoiy asarlarida ish, harakat, ijro; mansab [7: 44] ma'nolarida qo'llagan. Bu polisemantik so'zning O'TILda sakkizta ma'nosi izohlangan.

Ўесәр – arab tilida davlat, mulk; chap tomon, o'ng qo'l [6: 270] kabi ma'nolarni bildirsa, barcha o'g'uz shevalari aholisi nutqida faol ishlatiladi. O'zbek adabiy tilida **ecup** leksemasi eri o'lgan, ersiz qolgan xotin; beva, tul deb izohlangan. F.Abdullayev XO'Sh da bu so'zning uchta polisemantik ma'nosi borligini ta'kidlaydi. [8: 52]

1. Bebosh, qaysar kabi ma'nolarni ifodalab, boshqa o'g'uz o'zbek shevalarida qayd etilmagan: Бала гөрдим, сәһиңдйн **ўесәр** балани гөрмәдим (XO'Sh; Xonqa). 2. Mutakabbir, g'ayir (odam). Bu ma'no ham faqat XO'Sh ga xos bo'lib o'g'uz o'zbek shevalarida uchramaydi; 3. F.Abdullayev izohlagan uchinchi ma'noda o'zbek adabiy tiliga nisbatan boshqa ya'ni ayol kishini bildirmay, onasi o'lgan, otasi bor bolaga nisbatan qo'llanishi keltirilgan. 4. BO'Sh da so'zning yana bir ma'nosi mavjud bo'lib, unda **ўecip** leksemasi fonetik jihatdan XO'Sh dan farq qilib, ota yoki onaning qaysi biri vafot etgan bo'lsa ham ahamiyatga ega bo'lmaydi va shu so'z umumiy holatda qo'llanaveradi. O'zbek tilining o'g'uz shevalarini o'rgangan O.Madrahimov bu so'zni boshqa **ўecep** shaklda izohlaydi va ikkita polisemantik ma'nosini qayd etadi. 1. Sho'x, xuligan; 2. Chaqqon, dastyor ma'nolarini ko'rsatib o'tadi. Turkman tilida **ecep** shaklida qayd qilinib quv, ayyor, ko'p narsa biluvchi [9: 143] ma'nosini anglatadi. Bu leksik birlikdan xulosa qilish mumkinki, shevaning ichki imkoniyatlarida so'zlarning ko'p ma'nolilik xususiyati kengligi bilan ajralib turadi.

Мәрәз – arab tiliga xos bo'lgan leksik birlik barcha o'zbek shevalari va adabiy tilida faol qo'llanadigan leksema hisoblanadi. Bu so'z O'TILda quyidagicha izohlangan 1. Yiring olgan, fasod bog'lagan yarani bildirib, eskirgan so'z ekanligi qayd etilgan. Aynan shu ma'no BO'Sh va XO'Shda ham qo'llanilib, hozirgi kunda ancha passivlashib eskirgan so'zga aylangan. [10: 179] 2. So'zning yana bir ma'nosi adabiy tilga xos bo'lmay, barcha o'g'uz shevalarida insonning jarohat olib, yiring boylangan joyini bildiradi 3. So'nggi yillarda **мәрәз** leksik birligining shaxsga nisbatan haqoratni ifodalashi ham kuzatilmoqda: **Ши мәрәз жәһимә дегди, нехел күтүлсамкан** (BO'Sh, Qorako'l). Bundan tashqari o'g'uz shevalarida ko'chma ma'noda ham qo'llanib, illat, zararli nuqson, yaramas odat ma'nolarida ham ishlatiladi: **Әдәмләрдә мәрәз әдәт йәмәнәм гүжәйп гідән** (XO'Sh; Hazorasp). Mumtoz adabiyotimizda ham **мәрәз** so'zi keng ko'lamda foydalanilgan. Jumladan, Alisher Navoiy ijodida ham bu so'zga ko'p bora murojaat etadi:

Hajr aro dardimg'a rahm qilmasa ul ko'z ne tong,
Kimsa marazg'a iloj topmadi bemordin. [11: 373]

Demak, shoir misralarda kasallik, dard, illat kabi ma'nolarda qo'llaganini kuzatish mumkin.

Ға:пат – arabchadan o'zlashgan leksik birlik aslida "Ға:пат" bo'lib, "qo'qqisdan hujum" ma'nosini bildiradi. O'g'uz shevalariga hosila ma'no hisobiga yangi polisemantik ma'no qirralarini yuzaga keltirgan. O.Madrahimov tadqiqotlarida so'zning ikki ma'nosiga to'xtaladi. 1. Vayron, ostin-ustun: **ӘКСИННІ Ға:пат қиді**. (JQO'Sh; Qarnoq) 2. So'kish, haqorat qilish: **Ға:пат қилмақ** (JQO'Sh; Qarnoq) kabi. BO'Shlarida ot+fe'l shaklda **Ға:пат едмәк** tarzida qo'shma fe'l bo'lib, egallamoq, bosib olmoq ma'nolarda qo'llanadi: **Хамсайамиз хәммә үепи Ға:пат единмип**. (BO'Sh; Qorako'l) O'g'uz shevalaridagi Ға:пат so'zi mumtoz adabiyotimizda, jumladan,

A.Navoiy asarlarida talon qilish, barbod berish, bitirish kabi ma'nolarda uchraydi. Masalan, *Ақлу ҳуш ғорат этмак* – Aql-u hushini olmoq, aql-hushdan begona qilmoq; *Ғорати дин қилмоқ* – Dinni oyoq osti qilmoq kabi ma'nolarda uchraydi.

ла:зумада – o'g'uz o'zbek shevalarini o'rgangan O.Madrahimov tadqiqotlarida bu leksik birlikka to'xtalib, asosan, XO'Shga oid ishlarida quyidagi ma'nolarni bildirishi ko'rsatilgan. [12: 156]. Olim ikki ma'nosini 1. Marosim, fотиha, biror munosabat bilan biror joyga borish; 2. Xotinlar lozimi ma'nosini keltirgan, ammo misollar bilan izohlamagan. BO'Sh leksikasini o'rgangan A.Al-laberdiev dissertatsiyasining oxirida keltirgan lug'atida **лэзъм** shaklida farqlanish bilan qo'llanishini yozgan. ".... 1. Ayollar ishtoni: **Қизим йодиннан чиқмасин айоллариң позимини кир йувонда кўзиң олдина сермидилар** (Qorako'l t., Qandim q.) 2. Dafn marosimi: **Потйа-позима гийиш учун бозора боранда гўк метирийол аливалишим гарак** (Qorako'l t., Qorahoji q.)" [13: 203] Shuningdek, F.Abdullayev XO'Sh ning Urganch, Xiva va Gurlan tumanlarida BO'Sh dagi dafn marosimi, ta'ziya, aza ma'nolaridagi fотиha [8: 64] ma'nosi qo'llanishini qayd etgan. Ko'rinib turibdiki, o'g'uz shevalarida uchraydigan polisemantik so'z O'TIL ning hozirgi paytgacha nashr uchun tayyorlangan biror nashriga kiritilmagan. Lug'atda esa uning omonim shakli qayd etilgan.

Ва:ж // важ – arab tilida vajh shaklida qo'llanib, polisemantik leksik birlikdir. Bu so'z o'zbek adabiy tilida uch ma'noni ifodalaydi. A.Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida vajh leksik birligi sabab, bahona, yo'l kabi ma'nolarda qo'llagan bayt bor:

Bularga vojib erdi intizomi,

Adolat vajhidin bermak nizomi. [14: 37]

Shuningdek, shoir boshqa o'rinlarda yuz, bet, chehra kabi ma'nolarda qo'llagan. O'zbek shevalarida qo'llanadigan polisemantik arabcha so'zlar ma'nosidagi o'zgarishlarni ya'ni o'zlashgan arabcha so'zlardagi ma'no o'zgarishlari BO'Shlarida ham mavjud va ular o'zbek tilidagi ma'no o'zgarishlari bilan o'zaro mosdir. BO'Sh "... вәж 1.Narsa, xarid qilingan u-bu buyum va narsalar: **Бәшым бәзәрдән көп вәж гетирди** (Olot; Qassob bayot). 2. Sabab, bahona: **Хәр хыл вәж гәрсәтип ишә гелмеди** (Romitan; Qoqishduvon)" [13: 186] kabi ma'nolarini ko'rsatadi. F.Abdullayev [8: 30] va O.Madrahimov [12: 123] larning olib borgan tadqiqotlarida (ва:ж tarzida ishlatilishi ko'rsatilgan) keltirgan misollar Xorazm va Buxoro o'g'uzlari til xususiyatlari bir-biridan yaqqol farqlanmasligini aytib o'tish lozim. Ushbu o'zlashma XO'Shlari, BO'Shlari va shu kabi boshqa o'g'uz shevalarida so'zlashuvchi aholining tarixiy ildizlari bir ekanligini ular nutqida ma'no semalari hali hamon saqlanib qolganini izohlagan misollar ham isbotlaydi.

Лукма – bu so'z o'zbek tili va uning shevalariga arabchadan t tovushi tushib qolishi orqali o'zlashgan ya'ni "luqmat" og'ziga olmoq ma'nosini anglatgan. O'g'uz

shevalarida bu so'zning ma'no xususiyatlari o'rganilganda o'zbek adabiy tilidagi ko'p ma'nologli tubdan farq qilmaydi. XO'Shlaridagi so'zlashuvchi aholi nutqida 1. Umuman yeyimlik; 2. Oz miqdorda yeyiladigan ovqatlik [12: 156] ma'nolari mavjud. BO'Shlarida esa yuqoridagi ma'nolari bilan birga gap tashlamoq ko'chma ma'noda ham ishlatiladi. Turkman tilida bir bo'lak, bir og'iz, bir yutum oziq-ovqat ma'nosidan tashqari isbot, dalil, bahona [9: 420-421] kabi ma'nolari qayd etilgan. A.Navoiy asarlarida bir yutum ovqat, ozgina ovqat, bir osham [7:342] ma'nolarda ishlatilgan.

халпа // хэлпа – arab tiliga oid **халфа** so'zi o'g'uz shevalarida o'zgarishga uchragan fonetik shakli hisoblanadi. Polisemantik so'z vaqt o'tishi bilan qo'llanish ko'lamini passivlashib borayotgan leksik birlikdir. Xorazm va Qoraqalpog'istondagi o'zbek o'g'uz shevalarida 1. Savodli ayol; 2. Baxshi ayol; 3. Ashulachi ayol [12:182] kabi ma'nolarni ifodalaydi. BO'Sh leksikasida birmuncha farqlanib, erkak va ayol kishilarga nisbatan bir ko'rinishda qo'llanaveradi. Vohada so'nggi yillarda ko'proq mahalliy og'zaki ijod namunalarni ijro etuvchi guruh, tarkib tushuniladi. Turkman tilida "xal'ina" **Muallim, ustoz; yo'ldosh, do'st** [9: 699] ma'nolarni bildiradi. O'TILda so'zning qo'llanish ma'nolari o'g'uz o'zbek shevalaridan birmuncha farq qiladi. Buni o'rganilayotgan o'zbek o'g'uzlarining qadriyat va urf-odatlarini hali unutilmay, undagi sheva bilan bog'liq lisoniy tushunchalar sof holda saqlanayotgani bilan izohlash mumkin.

хәләк // хөләк – o'zbek adabiy tilida o'lim, o'lish, vafot etish, halok bo'lish kabi bir tushunchani ifodalab, aslida arab tilida fojiali o'lim topmoq ma'nosini bildiradi. Ammo hozirgi o'g'uz shevalarida turli ma'no ottenkalarining o'sib chiqishi orqali polisemantik xususiyatlarini yuzaga keltirgan. O'g'uz shevalari leksikasida ish-harakatning holatini anglatuvchi leksik birlik quyidagi (1. Halok bo'lish; 2. Bekorga ovora bo'lmoq; 3. Charchamoq, tobi qochmoq) [12:183] ma'nolarda ishlatiladi:Magaz'ina bərsəm nən yoq ekən **хәләк бәлип** bərip gəldim (XO'Sh; Tuproqqal'a). Turkman tilida **хөләк** – 1. Qurbon bo'lmoq, o'lmoq; 2. Natijasiz mehnat qilmoq [9: 710] ma'nosini ifoda etadi. Odatda, o'zlashma so'z ot+fe'l qolipda bo'lmoq, etmoq va ba'zan qilmoq fe'llari bilan aloqaga kirishadi. Шь гүн їссїда **хөләк** вөлдїм (BO'Sh; Olot) kabi.

равақ – o'zbek shevalarida o'zlashma so'z uchta omonimlikni hosil qilgani va har bir omonimligi o'zining polisemantik xususiyatini yuzaga keltirgani bilan ajralib turadi [10: 224]. Ammo o'zbek tilining izohli lug'atida arab tiliga oidligi va faqat polisemantik xususiyati izohlangan. Bundan ko'rinadiki, o'zbek shevalarida adabiy tilga xos bo'lmagan omonimlik variantlari mavjud. Shu paytgacha qilingan o'g'uz shevalariga oid tadqiqot ishlarida atrof-licha ochib berilgan. O.Madrahimov o'zbek tili o'g'uz lahjasining Xiva shevasi bag'ishlangan nomzodlik ishida **равақ** ikki ma'nosini keltirib o'tadi: 1. Eshik qo'yilmagan ochiq deraza o'rni; 2. To'la ochiq ma'noda [12: 146]. Biroq olim misol bilan izohlab bermaydi. Shunday holatni

F.Abdullayevning “Xorazm shevalari” lugʻatida ham kuzatamiz: 1. Ravoq; 2. Ikki ustunning oraligʻi, koʻprik usti; 3. Boloxona devoriga shabada kirish uchun qoʻyilgan teshik [8: 76]. Janubiy Qozogʻistondagi ayrim oʻgʻuz oʻzbek shevalarida yuqorida izohlangan maʼnolardan tashqari alohida mustaqil koʻrsatgichga ega maʼnolar mavjud: 1. Boloxona; 2. Tom ustiga qurilgan ombor (Qoramurt, Qarnoq) [10: 224] kabi. Buxoro oʻgʻuzlari leksikasida soʻzning ikki maʼnosi qayd etiladi: 1. Uy ichidan shiftga yaqin joyga oʻrnatilgan kichkina derazacha; 2. Paxsa uyning ichidagi deraza oldiga narsa qoʻyish uchun moʻljallangan joy (BOʻSh; Qoqishduvon) kabi. Hozirgi kunda barcha oʻgʻuz shevalarida *paëoq* soʻzining koʻpgina maʼnolari isteʼmol doirasi chegaralangan yoki arxaik koʻrinishga kelgan. Izlanishlar davomida katta avlod vakillari nutqida leksik birlikni qoʻllanishi kuzatilsa, yosh avlod vakillari soʻz haqida umuman tushunchaga ega emasligi koʻzga tashlandi.

Biroq soʻzning qaysi tilga tegishli ekanligi borasida muammoli fikrlar bor. Mumtoz adabiyotimizga bagʻishlangan lugʻatlarda *paëoq* soʻzi fors-tojikcha ekanligi qayd etilib, katta binolarning ichidagi yoki oldidagi yarim doira qilib ishlangan qismlari [7: 519] ni bildirishi koʻrsatilgan. Sh.Rahmatullayev “bu arabcha soʻz *pieāq(un)* shakliga ega [15: 321] oʻzbek tiliga *i* unlisini *a* unlisiga, choʻziq *ā* unlisini *â* unlisiga almashtirib qabul qilingan: ... oʻzbek tilida “binoning old tomonidagi peshtoq va ustunlar bilan bezatilgan koʻrkam qismi” anglatishini bildirib, soʻz arab

tiliga tegishli ekanligini misollar bilan aniq izohlagan.

мәлләк – soʻz oʻzbek lahjalarining oʻgʻuz shevalariga xos boʻlib, asosan, Urganch, Xiva, Xonqa tumanlari va Buxoro oʻgʻuzlarining ayrim qishloq shevalarida saqlangan. Bu leksema oʻzbek tili bilan aloqador lugʻatlarda qaysi tilga tegishliligi qayd qilinmagan boʻlib, ozarbayjon tilining “Arab va forscha soʻzlari lugʻati”da arab tiliga oidligi koʻrsatilgan va “mulkdor; yer egasi” [6: 350] shaklida izohlangan. Turkman tilida *мәлләк* “aholiga xususiy foydalanish uchun boʻlinib berilgan yer, uchastka” [9: 437] maʼnosini bildirishi koʻrsatiladi. Xorazm oʻgʻuzlarida polisemantik oʻzlashma 1. Xususiy mulk, boylik; 2. Tomorqa [12: 126] kabi maʼnolarni ifodalaydi. BOʻSh ga oid qilingan ishlar va lugʻatlarda *мәлләк* leksemasi toʻgʻrisida maʼlumot uchramaydi. BOʻSh boʻyicha qilingan ekspeditsiyamiz jarayonida shevani yaxshi saqlayotgan qishloqlar nutqida tomorqa maʼnosida ishlatilishini aniqladik va leksik birlik koʻproq katta avlod vakillari soʻzlashuviga xos boʻlib, yosh avlod koʻproq *дамарқа* soʻzini ishlatishini kuzatdik: Қўшда *мәлләги* сўвләп билмәнмисин, йәздә йахшї пәйдә едип билмәдим (BOʻSh; Qorakoʻl) kabi.

Xulosa qilish mumkinki, oʻzbek tilining oʻgʻuz shevalari vakillari leksikasida asrlar davomida arab tilidan oʻzlashgan soʻzlarning katta foizini ijtimoiy, madaniy, maʼnaviy-maʼrifiy, diniy kabi tushunchalarni bildirishi va oʻzlashmalar, asosan, ot soʻz turkumiga tegishli boʻlib, ular aniq va mavhum tushunchalarni ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston tarixi. IV jildli. 1-jild. – Toshkent: “Fan”, 1970.
 2. Rustamov A., Zamaxshariy M. – Toshkent: “Fan”, 1971.
 3. Navoiy A. Asarlar. Oʻn besh tomlik. 14-tom. – Toshkent: “Gʻafur Gʻulom nomidagi badiiy asabiyot nashriyoti”, 1967.
 4. Begmatov E. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent, “Fan”, 1985.
 5. Allaberdiev A. Buxoro oʻgʻuz shevalarining leksik qatlamlari. – Toshkent: “Abu matbuot-konsalt” nashriyoti, 2016.
 6. Arabcha va forscha soʻzlar lugʻati. – Boku, 1967.
 7. Navoiy asarlari lugʻati. – Toshkent: “Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti”, (Tuzuvchilar – Shamsiyev P., Ibrohimov S.)1972
 8. Abdullayev F. Oʻzbek tilining Xorazm shevalari 1. – Toshkent: “Oʻzbekiston SSSR Fanlar akademiyasi nashriyoti” 1961.
 9. Түркмен дилинің сөзлүгі. Ашгабат, “Ылым”, 1962.
 10. Oʻzbek xalq shevalari lugʻati. – Toshkent: “Fan”, 1971.
 11. Navoiy A. Turkiy adabiyot durdonalari.6-kitob. – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2022.
 12. Madrahimov O. Oʻzbek tilining oʻgʻuz lahjasi leksikasini oʻrganish masalalari. – Toshkent, “Fan”, 1973.
 13. Allaberdiev A. Buxoro oʻgʻuz shevalari leksikasi. Dissertatsiya ishi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat Oʻzbek tili va adabiyoti universiteti, 2018.
 14. Navoiy A. Farhod va Shirin. – Toshkent: “Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2006.
 15. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Изд. М., “Русский язык”, 1976.
 16. Oʻzbek tilining izohli lugʻati.5 jildli. – Toshkent: “Oʻzbekiston nashriyoti”, 2021.
- Shartli qisqartmalar:
 BOʻSh – Buxoro oʻgʻuz shevalari
 XOʻSh – Xorazm oʻgʻuz shevalari
 OʻTIL – Oʻzbek tilining izohli lugʻati
 Oʻgʻuz – Oʻzbek tilining oʻgʻuz lahjasi
 JQOʻSh – Janubiy Qozogʻistondagi oʻzbek shevalari
 q. – qishloq
 t. – tuman

Temur BOBOYEV,
O'z DJTU doktoranti

INGLIZ, O'ZBEK, RUS TILLARIDAGI HAJVIY SHE'RLARDA QOFIYANING LINGVISTIK AHAMIYATI

Annotatsiya: tilshunoslikda qofiya va uni shakllantiruvchi vositalar borasida turli xil qarashlar mavjud va bu nazariyalarni jamlagan holda qofiyani nafaqat adabiyot ilmiga oid balki lingvistikaning fonetika va fonologiya bo'limining o'rganish obyekti deb hisoblash mumkin.

Kalit so'zlar: qofiya, alliteratsiya, assonans, fonetika

Аннотация: в языкознании существуют разные взгляды на рифму и средства ее формирования, и, суммируя эти теории, рифму можно рассматривать как объект изучения фонетики и фонологии кафедры языкознания, а не только литературоведения.

Ключевые слова: кофия, аллитерация, ассонанс, фонетика

Annotation: in linguistics, there are different views on rhyme and the means of its formation, and, summing up these theories, rhyme can be considered as an object of study of phonetics and phonology of the Department of Linguistics, and not only literary criticism.

Key words: coffee, alliteration, assonance, phonetics

Adabiyot ilmida qofiya shoir nazdida so'z qo'llashning lafzdoshlikka asoslanganlik mahorati sifatida qaralsa, lingvistikada esa qofiyani hosil qiluvchi harflar va ular ifodalagan tovushlar fonetik-fonologik prinsiplarga ko'ra bir-biri bilan o'zaro ohangdoshlikni hosil qilishdagi vazifalari tahlil qilinadi. Shuningdek, qofiyaning turlari ularning she'rdagi o'rni va funksiyalari haqida bahs yuritir ekanmiz, har bir tilda xususan, ingliz, o'zbek va rus tillarida bu qofiya turlarining shu tillarda yaratilgan she'rlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligiga guvoh bo'ldik. Qofiyani asosini so'z tashkil qilganligi uchun qofiya adabiyotshunoslikdan tashqari lingvistikaning ham muhim obyekti hisoblanadi. Adabiyot sohasida qofiyani hosil qiluvchi so'zlar bir-biri bilan ohangdoshlikni hosil qilishi bilan o'ziga xos so'zlardagi jozibadorlikni, emotsional ta'sir kuchiga egaligi bilan ham alohida ahamiyatga ega.

Hajviy she'rlarda qofiya xususiyatlari she'r misrasidagi leksik birliklarning ma'nosini izohlashdagi, shu bilan birga, she'r misralaridagi mazmunning gap sifatida to'liq shakllanganligini ifodalashdagi o'ziga xos o'lchov, mezon sifatida ham qaraladi. O'zbek she'riyatida qofiya haqida gap ketganda bizga Shamsiddin Qayz Roziyning "Al-Mu'rob fi me'yor ul-ash'or al-arab", Nosiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or", Ahmad Taroziyning "Funun ul-Balo g'a" va Atoulloh Husayniyning "Risolai qofiya" singari asarlarida qofiyaning o'sha davr she'riyatida qo'llanilishi, uning turlari va qofiya haqidagi dastlabki nazariyalar batafsil bayon etilganligi ayon bo'ladi. Ularning asarlarida qofiyaning turlari sifatida esa: *asliy*, *ma'muliy* va *shoygon* kabi asosiy turlari qayd etiladi. Asliy qofiyani hosil qiluvchi so'zlar asl o'zakdan tashkil topgan bo'lishi bilan xarakterlanadi. Asliy qofiyada so'zlardagi ohangdoshlikni hosil qiluvchi raviy harf ham asos so'z tarkibida bo'ladi. Masalan, she'r misralarida keluvchi "ravoq", "firoq", "oyoq" va "nifoq" so'zlari qofiyani hosil qilib, ohangdoshlikni yuzaga keltiradi. So'zlar oxiridagi "q" harfi raviy harf

hisoblanadi. Mamuliy qofiyada esa so'zlarning ohangdoshlik xususiyati biroz farqli holatda hosil qilinadi. Asliy qofiya bilan taqqoslaganda mamuliy qofiya asosan so'z o'zagi bilan emas, aksincha qo'shimchalar vositasida amalga oshiriladi. Bunday holatda ba'zan asliy va mamuliy qofiyalar o'zaro ohangdoshlikni hosil qilsa, ba'zan faqat mamuliy qofiyaga oid bo'lgan so'zlar, qo'shimchalar qofiyadoshlikni hosil qiladi. Masalan, Erkin Vohidovning "Donishqishloq hangomalari" turkumiga kiruvchi "Mat-musaning qishlo g'i" hajviy she'rida:

Pashshaga sopqon otgan,

Qopqon qo'ygan chivinga.

Almashtirgan sarrofdan,

O'tgan kunni indinga bundan tashqari, she'rdagi asosiy uch o'lchovlardan biri hisoblangan qofiya muallifning she'rida ifodalamoqchi bo'lgan maqsadini she'r g'oyasini, uning janrini masalan, hajviy ekanligini, belgilab beruvchi xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Sababi, barcha she'rlarda qofiya mavjud va she'r qofiyasida qo'llanilgan ohangdosh so'zlar she'rning hajviy ekanligini belgilab beradi. She'rning qofiyasiz turida assonans tovushlar to'liq qofiyani hosil qilmasada, lekin dastlabki she'r namunalarda aynan assonans harflar qofiya vazifasini bajarganligini rus tilidagi she'rlarda mavjud bo'lganligini manbalarda guvohi bo'ldik. Badiiy adabiyotda dastlabki davrlarda she'riy san'atlar to'liq yaratilmasidan oldin og'zaki nutqda qofiya elementlari mavjud bo'lgan. Turkiy xalqlar adabiyotida qofiya ilmi haqida ma'lumotlar bo'lgan bo'lsada, arablar istilosidan keyin turkiy xalqlar adabiyotiga qofiya nazariyasi va unsurlari keng ko'lamda kirib keldi. Arab istilosigacha bo'lgan davrda qofiya elementlari va shakllari turkiy xalqlarda O'rxun-Enasoy yodgorliklarida saqlanib qolgan. Shuningdek, arab va fors tillarida vazn asosida qofiya yaratish muhim hisoblangan bo'lsa, turkiy xalqlarda esa aruzning barmoq vaznida qofiya yaratish asosiy o'rinda turgan.

Ingliz she'riyatida ham qofiya muhim hisoblanib, she'rdagi so'zlarning urg'u olishiga qarab qofiyaning bir nechta turlari borligi sanab o'tildi. Ingliz tilining fonetiko-fonologik sostavi o'ziga xos bo'lganligi uchun ham qofiyani hosil qiluvchi birliklar tilning orfografik xususiyatidan ko'ra ko'proq uning orfoepiyasiga diqqatni qaratadi. Bundan tashqari, she'riyatdagi qofiya elementlari xotira mashqi sifatida ham qaraluvchi texnika bo'lib, inson xotirasini mustahkamlashda ham samarali ish beradi. Ingliz tilidagi she'rlarda *masculine* qofiyada urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. *Feminine* qofiyada esa aksincha urg'u so'z oxiridan hisoblanganda bitta oldingi ya'ni ikkinchi bo'g'inga tushadi. Uslubiy vositalardan alliteratsiya va anafora ingliz she'riyatida ham keng qo'llanilib, shoir tomonidan jumlagi ritmlikni hosil qilishdan tashqari, tinglovchi e'tiborini jalb qilishda ham ishlatiladi.

Rus she'riyatida ham qofiya asosan she'r misrasidagi so'zlarning oxirgi bo'g'inlariga tushishi natijasida hosil bo'lishini guvohi bo'ldik. Qofiya she'r misralarida kelish o'rniga qarab misra boshida, o'rtasida yoki oxirida kelishi mumkin. Shuningdek, rus she'riyatida ham misralarda qofiyadan tashqari alliteratsiya, assonans va anafora kabi fonetiko-fonologik hodisalarning ishtiroki yuqori hisoblanadi. Rus tilidagi hajviy she'rlarning qofiyasida absurdlik, kalamburlik vaziyatlari ko'p uchrashligi natijasida she'rda kutilmagan holatlar kulgi effektini yaratadi. Bu kabi holatlar she'rda o'ziga xos shaklni hosil qilsada, ba'zan shoirning hajviy vaziyat ya'ni tovushlarning ohangdosh lekin ma'noda farq qiluvchi hazil, so'z o'yinini yaratishdagi maqsadini ham namoyon qiladi. Bu kabi so'z o'yiniga asoslangan hajviy she'rlar D. Minayev ijodida ko'p uchraydi. Masalan, quyidagi she'rda so'z o'yiniga asoslangan ohangdosh tovushlar berilgan.

*Область рифм – моя стиХИя,
И легко пишу стиХИ я;
Без раздумья, без отсРочки
Я бегу к строке от стРОчки,
Даж е к финским скаЛАМ бурым
Обращаясь с каЛАмбуром.
Qofiya — mening sohamdir,
Va men oson she'r yozaman;*

*Hech ikkilanmasdan, kechiktirmasdan
Qatordan qatorga yuguraman,
Hatto Finlandiya jigarrang qoyalariga
Kalambur bilan murojaat qilaman.*

Bu she'rdagi qofiyalarning hammasi so'z o'yiniga asoslangan bo'lib, ular odatda she'rlarda, epigrammalarda va satiralarda qo'llanilib hajv effektini hosil qilishda ishlatiladi. Bundan tashqari, qatordagi so'zlarda bog'liq undoshlarni ham uchratish mumkin. Masalan, *-xu; po; la;* kabi bog'liq undoshlarni ko'rish mumkin. She'rda aynan bir so'zning ikki so'zga ajrala olish holatlari she'rda so'z o'yinini hosil qiladi. Masalan, *стихия-стихи я, отсрочки- от строчки, скалам бурим- с каламбуром.*

So'z o'yiniga xos bo'lgan qofiyalarda so'zlar ohangi odatdagi qofiya turlariga qaraganda ifodalibroq bo'ladi. Shuningdek, so'z o'yinidagi qofiyalarda adresant bir-biriga aloqador bo'lmagan so'zlarni she'r qatorlarida qo'llash orqali adresat oldida so'zlarning semantik ma'nosini farqlash kabi vaziyatlarni qo'yadi. Alliteratsiya hodisasi ham she'rda ma'lum bir vaziyatlarda o'zaro ohangdoshlikni hosil qiladi. Tovushlar o'yini sifatidagi xususiyati bilan alliteratsiya aynan undosh harflarning takrorini talab qiladi. Masalan, quyidagi she'rda *-c;* harfi alliteratsiyani hosil qilgan deyish mumkin.

Свет мой, зеркальце, скажи, Ко'згуюн, сenga ayon,

*Да всю правду доложи – Haqiqatni qil bayon –
Я ль на свете всех милее, Men dunyoda go'zal-man,*

Всех румяней и белее? Barchasidan qizil va oq yupoqman?

А мне зеркальце в ответ: Ко'згу menga javob berdi:

“Протрезвей, блин, я планшет!” “Ko'zingni och, jin urgur, men planshetman!”

Ingliz, o'zbek va rus tillaridagi hajviy she'rlarda qofiyaning asosiy funksiyasi sifatida uning so'z o'yiniga asoslanib, she'rlarda paradoksallikni, voqealarning kutilmagan kulgili yakunlanganligini va buning natijasida hajvni keltirib chiqarishligini aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сатирик и сатириканы: [сборник / главный редактор, автор проекта Юрий Кушак]. – Москва: Эксмо, 2006. – 509, [1] с., [24] л. ил., портр: ил. (Антология сатиры и юмора России XX века / редколлегия: Аркадий Арканов [и др.] т. 3). – ISBN 5-699-07799-5.
2. Куранов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Инновацион-зиё, 2020. 311-б
3. Ершов Л. Сатирические жанры русской литературы. – Москва: Литература, 1977. с 249
4. Зырянов И.В. О внутрижанровой классификации частушек // Русский фольклор. Москва; Ленинград, 1964. Вып. 9. с. 196,
5. Faynberg A. Введение в сатиру. – Тошкент: Фафур Фулом, 1968. 480-б
6. <https://stihi.ru/2016/11/05/6242>

Gulzada KAMALOVA,
Nókis mámleketlik pedagogika instituti
Pedagogika kafedrası doktoranti

OQIWSHILARDA KREATIVLIK KOMPETENTLIKTI RAWAJLANDIRIWDA GEYMIFIKACIYA MÁSELELERI

Annotaciya: bul maqalada oqiwshilarda kreativlik kompetencyalardı rawajlandırıwda geymifikaciya máseleleri haqqında sóz etiledi.

kalit sózler: oqıwshı, oqıtıwshı, kompetenlik, kreativlik, sabaq, geymifikaciya.

Аннотация: в этой статье речь идет о проблемах геймификации в развитии креативных компетенций у учащихся

Ключевые слова: ученик, учитель, компетентность, креативность, урок, геймификация.

Annotion: this article discusses the problems of gamification in the development of creative competencies in students

Key words: student, teacher, competence, creativity, lesson, gamification.

Kreativ kompetentlik shaxsta erkin pikirlew sıpat-ların kórsete alıwdıń eń tiykarǵı ham aktiv forması bolıp esaplanadı.

Barlıq táriypler bir- birinen parıqlanıwına qaramastan onıń bazı bir ulıwma táreplerin kórsetiw mumkin. Birinshiden, kreativlik kompetentlik natıyjesi sıpatında alanatuǵın ónimnin sıpat tarepinen jańalıqqa iye bolıwı, ekinshiden usı tarepler kreativ kompetentliktiń dáslepki tiykarlarında ámeldegi bolmaǵanlıǵı; úshinshiden bolsa, hár qanday kreativlik kompetentlik iskerligi intellektuallıq izertlewdi talap etiwı menen belgilenedi.

Oqıwshılar kreativlik kompetentlik iskerligin shólkemlestiriwde eki óz-ara baylanıslı wazıypanı itibarǵa alıw kerek. Olardıń birinshisi - oqıwshılar kreativlik kompetentlik iskerliginde erkin pikirlewdi rawajlandırıw, bilim iyelewdegi umtılwshańlıǵı, ilimiy dúnyaǵa kóz- qarasin qalıplestiriliwı menen, ekinshisi - ózlestirilgen bilimlerde talimde ham ámeliy iskerlikte erkin qollay alıwǵa úyretiw menen belgilenedi.

Tómendegi kórsetkishler oqıwshılarda kreativlik kompetentlikti qalıplestiriw kriteriyaları sıpatında usınıs etildi: erkin qarar qabıllaw; óz múmkinshiliklerine isenim; aktiv izleniwshilik; pikirlew tezligi; pikirlew maslasıwshanlıǵı; ideyanıń ózgesheligi; ideyanıń jetiliskenligi; ideyanıń unamalı baǵdarlanǵanlıǵı; informaciyalardı qayta islew ham maqsetli qollay alıw; oylaw keńligi; bir- birinen uzaq pikirlerdi óz- ara baylanıstıra alıw; ideya úlesin bahalay alıw; sheshimniń elegant, ıqsham ham ápiwayılıǵı; kóp-legen ideyalardı júzege keltire alıw; ideyanıń turaqlılıǵı.

Úzliksiz talim sistemasında oqıwshılardıń jáhán civilizaciya jetiskenlikleri ham informaciyalıq resurslarınan keń paydalanıw, talim mútajliklerinin múmkinshiliklerin keńeytiw ayırıqsha aktuallıq ham áhmiyetke iye bolmaqta. Bunda innovciyalıq texnologiyalar qatarınan orın alǵan oqıw informaciyalıq ózlestiriwdin pedagogikalıq, psixologiyalıq ham metodikalıq ózgesheliklerin uyreniw menen birge sanlı geymifikaciyalıq texnologiyalarınan paydalanıw máseleleri jetekshilik qılıp atır.

Rawajlanǵan mámleketler - AQSh, Ullı Britaniya, Germaniya, Qıtay sıyaqlılarda talim sistemasında zamanagóy informaciyalıq- kommunikaciyalıq texnologiyaları ham qurallarınıń rawajlanıwı negizinde talim qarıydarları tarepinen elektron xızmetten paydalanıw arqalı bilim, koniklikpe, tájiriybelerde ózlestiriw ham kompetencyalardı rawajlandırıw formalarına bolǵan mútajlik asıp barmaqta ham de bul baǵdarda keń qamılǵan izertlew jumsların alıp barılmaqta.

XXI ásir informaciyalıq -kommunikaciyalıq ásirinde maǵlıwmatlar kóleminiń keskin kóbeyiwı oqıwshılarda oqıw materialın oqıw esesinde uzatılıp atırǵan informaciyanıń sapasına da ayırıqsha talaplar qoymaqta. Sol tarepten alǵanda, oqıtıwshı tarepinen oqıw informaciyalıq ózlestiriw texnologiyaların jetilistiriw ayırıqsha itibar talap qılınıp atırǵan máseleler taypasına kiredi. Zamanagóy dúnyada sanlastırıw insannıń ómiriniń barlıq tarawların qamtıp alar eken, informaciyalıq jámiyetin qalıplestiriw processinde Ózbekstan Respublikası bilimlendiriw sisteması salasında da túpkillikli ózgerisler júz berip atır.

Pedagogikalıq ádebiyatlarda oqıwshılarda kreativlik kompetentlik iskerligin tómendegishe belgilerine kóre klassifikaciyalaw múmkin:

- dóretiwshilik túri (texnikalıq, texnologiyalıq, shólkemlestiriwshilik, ekonomikalıq, social, ruwxıy, pedagogikalıq, didaktik, oqıwshılarda, aralas);
- dóretiwshilik dárejesi (mono dóretiwshilik, multi dóretiwshilik, mega dóretiwshilik);
- dóretiwshilik qamıwdı (bilim tarawı, tarmaqlar aralıq, milliy, regionlıq, regionlar aralıq, xalıq aralıq);
- dóretiwshilik dawam etiw waqti (qısqa múddetli, orta múddetli, uzaq múddetli);
- dóretiwshilik forması (innovaciyalıq, bilimlendiriwge tiyisli, investitsiyalıq, aralas);
- ulıwma táreplerine kóre (jańa ideyalardı turmısqa nátiyjeni ámelde qollanıw; principial tárepten jańa sheshimlerdi ilgeri jılıtıw; jańalıqtı ámeliy qóllaw);
- jaratılğan dóretiwshilik jemisin mánisi hám quramalıǵına kóre (racionalizatorlik usınısı; oylap tabıw; jańa ashılıw). [3]

Analizler hám hádiyselerge baylanıstıra alıwı, alınğan nátiyjelardi tuwrı bahalap, analiz etiwı, aldınǵı iyelen-genleri menen ulıwmalastıra alıwı bolıp tabıladı.

Dóretiwshilik iskerlikti oqıtıwshı hám oqıwshılardıń bul processke psixologiyalıq tárepten jeterli dárejede tayar emesligi quramalılastıradı. Úzliksiz túrde arnawlı oqıwshınıń dóretiwshiligi onıń máseleler sheshiwi, dóretpe jazıwı, tájiriye jumislari, oqıw tapsırmaların orınlawı menen baylanıslı mashqalalı jaǵdaylarda erkin pikirlewi menen kórinetuǵın bolıwın kórsetedi.

Pikirimizge kóre, oqıwshınıń dóretiwshiligi – ólestirilgen bilimlerde ámeliyattaǵı dálil bir usıl, forma, qurallarǵa súylene otirip qalıw - jańa jaǵdaylarǵa iykemlese almaslıq, ayırıqsha jaǵdaylarda jumıs júrgize almaslıqqa alıp keledi. Bul psixologiyalıq jaǵday sıpatında hár túrli sırtqı kórinislerde kórinetuǵın bolıwı múmkin, atap aytqanda: ózgeler pikir hám oy- pikirlerin ulıwma qabil etpeslik; ulıwma qabil etilgen kóz- qarastan qatar qorgaw; jańa mazmun hám qurallarǵa salıstırǵanda eski usıllardı qollaw; jańa usıllarda eski usıllardıń saqlanıw qalıwı; ulıwma jańa mäseleni sheshiwde dástúriy usıllardı qollaw sıyaqlılar.

Ulıwma orta bilim beriw mektebi oqıwshılarında kreativ kompetenciya tiykarında innovaciyalıq jumısqa tayarlaw, óndiris hám taraw texnologiyaların jańalap barıw mexanizmlerin ólestiriw, óziniń keleshektegi iskerligi dinamikasin kóz aldına keltiriw bilimlerde ólestiriwdiń áhmiyetin ańlaw, óziniń keyingi jumısı baǵdarın anıqlaw, aktiv ámeliy jumıs alıp barıw tájiriyesin iyelew hám ilimiy málimlemeler menen islesiw kónlikpesin ielew qalıplestiriw imkaniyatların jaratadı. Pedagog oqıwshılar menen óz ara baylanısı procesinde álbette olardıń qadıriyatlar sistemasın, ózin-ózi oqıwshılarda-dóretiwshilik rawajlandırıwǵa umtılıwshılıǵı hám

sanalıqtıń dárejesin itibarǵa alıwı kerek. İnsan jo-qarı qadıriyatlar hám ideyalarga tiykarlanbasa, jeke

pazıyetleri hám de oqıwshılarda dóretiwshilik sheber-ligin rawajlandırıw procesleriniń áhmiyetin túsineydi, aqıbetinde pedagog hám oqıwshınıń óz-ara birge isles-iwindegi dóretiwshiligi tolıqámelge asıwı múmkin.

Oqıwshılar kreativlik kompetenciya sıpatında oqıw-shılardıń kreativ kompetenciya sıpatların qalıplestiriw-de bilimlendiriw mazmunın joybarlaw hám standartlastırıw, oqıwshılardıń kreativlik kompetenciyasın rawajlandırıwdıń didaktikalıq sharayatlari, oqıwshılardıń kreativlik kompetenciyasın shólkemlestiriw hám rawajlandırıwdıń kreativlik pedagogikalıq texnologiyaları, oqıwshılardıń kreativlik kompetenciya jumısın shólkemlestiriw hám intensivlestiriwdiń intellektuallıq oqıtıw siste-ma bilimlendiriw mazmunınıń úzliksizligin támiyinlewde tákirarlanbawdı támiyinlew tiykarında pánler ushın ajratılğan oqıw saatları, oqıwshı hám oqıtıwshılardıń waqıttan nátiyjeli paydalanıwǵa ayırıqsha áhmiyet qaratılıwı, oqıwshı jaslardıń erkin pikirlew hám erkin bilim alıw qábiletin rawajlandırıw menen bir qatarda bilimlendi-riw procesinde shaxstıń dóretiwshilik belsendiligin art-tırıwǵa qaratılğan innovaciyalıq kóz- qaraslardı engiziw oqıwshılardıń kreativlik kompetenciyasın támiyinlewde zárúrli áhmiyetke iye.

Oqıwshılardıń kreativlik qábiletin rawajlandırıwda geymifikaciya judá áhmiyetli roldi atqaradı ham bul há-zirgi künde eń actual máselelerdin biri bolıp esaplanadı.

Geymifikaciya – bul tálim procesi sub'ektleriniń oqıw tapsırmaların kompyuter oyunlarına uqsas jaǵdayda pay-dalanıw. Eger házirgi künde geymifikaciya kópshilik jag-dayda biznes hám islep shıǵarıw tarawlarında qollanılp kelinsede, tálim procesine geymlerdiń barǵan sayın kirip keliwi, onıń nátiyjeliligin asırıwǵa xızmet etip atır.

Barlıq xarakteristikalarđ analiz etip, avtorlıq kóz-qa-rasınan – geym atamasına tómendegishe táriyp berildi: Geym- IT tarawında bir neshe dárejeli oyındı bildirip, hár bir basqısh oyın paydalanıwshısına nábettegi basqısh-qa ótiwge múmkinshiligin jaratadı. Tálim processinde geymler didaktikalıq xarakteristikaǵa iye bolıp, oqıwshını oqıw predmetine qızıǵıwshılıǵın hám motivaciyasın asırıwǵa mólsherlenedi. Oqıwshılardı oqıtıwda geymler oqıwshılarda creative product tasks, yaǵnıy dóretiwshilik tapsırmalarđ orınlaw kónlikpelerdi rawajlantıradı, oqıw kursları boyınsha temalarđ sıpatlı ótiwge járdem beredi.

Tálim geymifikaciyası bilimlendiriwge tiyisli maqsetke erisiw yamasa qoyılğan mäseleni sheshiwge qaratılğan geym- oyunlar izbe- izligin orınlaw boyınsha atqarıwına túsiniikli hám anıq kórsetpeler beriw názerde tutıladı. Sonday eken, tálim processinde oqıwshı tárepinen oqıw materialın nátiyjeli ólestiriw ushın shárt- sharayat hám múmkinshiliklerdi keñeytiwde oqıtıwshı tálim geymifik-aciyasınan (teoriyalıq) hám ámeliy operaciyalarđ izbe-izlik rejimin oyunlar arqalı ámelge asıradı. Geymler óz betinshe oqıtıw baǵdarlaması yamasa basqa oqıtıw baǵdarlamaların bólegi bolıwı múmkin. Sanlı texnologiyalar sharayatında talabalarǵa geymifikaciya járdeminde túrli kompyuterli oyunlar arqalı oqıw materialı algoritmler,

kesteler tiykarında hám bloksxema formasında beriliwi múmkin.

Juwmaglap aytqanda geymifikaciya- bul onlayn tarzde oqitilatuđın shınıđıwlarında tálim qatnasıwshılarnı háreketlerin ámelge asırıwğa ham jaqsı nátiyjelerge

erisiwge úndewdiń usulı. Geymifikaciya dan paydalanıw iskerligi oqıwshılarda birge islesiw, sabaqqa qızıđıwshılıq ham tiykarđısı oqıwshılarda kreativlik kompetentlikti rawajlandırıwda áhmiyetli rol atqarıwına isenimimiz kámil.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Ózbekstan Respublikasınń Bilimlendiriw haqqındađı Nızamı. –T., 2020-j. 23-sentyabr
2. Арбузов С. С. Реализация информационно-технологической модели подготовки будущих ИТ специалистов в области инфокоммуникационных систем и сетей // Педагогическое образование в России. – 2014. – № 8. – С. 85– 89.
3. Арбузов С. С. Технологии подкастинга как средство активизации учебной деятельности студентов при обучении компьютерным сетям // Педагогическое образование в России. – 2015. – № 7. – С. 30–35.
4. Арбузов С. С. Формирование компетенций в области компьютерных сетей у бакалавров в процессе обучения информатике : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Екатеринбург, 2016. – 169 с.
5. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940. (4 т.) /
6. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., va boshq. Pedagogika (nopedgogik oliy ta'lim muassasalari uchun). – T.: TDPU, 2013 y. 15,25 b.t.

Farangis ABDULLOYEVA,

NavDPI doktoranti

Farangizazimovna7@gmail.com

“BAHOUDDIN NAQSHBAND YOXUD BUROQ VODIYSI QISSASI” ASARIDA MUSHUK OBRAZI

Annotatsiya: badiiy asarlarda hayvonlar obrazidan turli maqsad va vazifalarda foydalaniladi. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan ijodkor To'lg'in Hayitning “Bahouddin Naqshband yoxud Buroq vodiysi qissasi” romanida badiiy obraz sifatida gavdalangan mushuk obrazi xususida mulohaza yuritiladi. Mazkur obrazni qo'llashdan muallif maqsadi va mahorati kabilarga diqqat qaratilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, To'lg'in Hayit, Bahouddin Naqshband, mahorat, tarixiy roman, mushuk, obraz.

Annotation: the image of animals in works of art is used for various purposes and tasks. This article discusses the image of a cat, embodied as an artistic image in the novel “Bahouddin Naqshband or the Story of the Buraq Valley” by the creator Tolqin Hayit, who has a place in Uzbek literature. Attention is paid to the author's purpose and skill in using this image.

Key words: work of art, Tolqin Hayit, Bahauddin Naqshband, skill, historical novel, cat, image.

Аннотация: в произведениях искусства образ животных используется в различных целях и функциях. В данной статье рассматривается образ кошки, воплощенный как художественный образ в романе «Бахоуддин Накшбанд или История долины Бурак» писателя Толкина Хаита, который занимает особое место в узбекской литературе. Использование этого изображения подчеркивает цель и мастерство автора.

Ключевые слова: произведение искусства, Толкин Хаит, Бахауддин Накшбанд, мастерство, исторический роман, кот, образ.

Kashf sohiblari bo'lgan avliyolar uchun jonli va jonsiz predmetlar Haq jamoli va irodasining ko'zgusi hisoblana-di. Ular nimagaki boqsa, avval Allohning sifatini, zotini, so'ngra o'sha narsaning o'zini ko'radi. Shu sabab avliyolar borliqni boshqalarga nisbatan teranroq anglaydilar va borliqdagi har bir jonot ham ularga hamroh, yordamchi bo'la oladi. Bu haqida mumtoz adabiyotimizdagi manbalarda ham ma'lumotlar keltirilgan. Aytish o'rinliki, ayrim hollarda tasavvuf tarixida avliyolarning tabarruk nazariga

tushgan jonotlar, ularning g'ayrioddiy xususiyatlari haqidagi hikoyalar ham anchagina. Masalan, Najmiddin Kubro vujud-u hol (tasavvufda ishq va ishtiyoq g'alabasi natijasida behush bo'lish) holatida bo'lganida muborak nazarlari kimga tushsa, u tasavvuf yo'liga kirib avliyolik martabasiga yetadi. “Nasoyim ul-muhabbat” asarining guvohlik berishicha, Shayx Kubro shu qadar o'tkir nazarli kishi bo'lganlarki, hatto nazarlari itga tushganda it ham bog'-u rog'larni qo'yib, qabristonlar oralab yuradigan va

atrofiga bir qancha boshqa itlarni to'plab go'yoki majlis o'tkazadigan bo'lib qoladi: "Nogoh bir it yetishdi va quyruq'in tebratadur erdi. Alarning muborak nazarlari ul it sori tushdi. Filhol baxshish topib, mutahayyir va bexud bo'lub, shahrdin yuz evurdi va go'ristong'a mutavajjih bo'ldi va boshin yerga surtar erdi. Debdurlarki, har yon borsa, kelsa erdi, ellik-oltmishqa yaqin it oni erishib, ondin ayrilmaslar erdi va qayda sokin bo'lsa, tegrasida halqa urub, iliklarin ilik ustiga qo'yib, un chiqarmaslar erdi va nima yemaslar erdi va hurmat bila turarlar erdi." [1, 147]

Bu kabi misollar, hayvonlarning avliyolar bilan munosabati xususida badiiy asarlarda ham turli obrazlar yaratilgan. Xususan, hozirgi o'zbek nasrida o'z yo'nalishiga ega bo'lgan nosir To'liqin Hayitning "Bahouddin Naqshband yoxud Buroq vodiysi" romanida mushuk obrazining faol ishtirok etishi, turli vaziyatlarda qahramonlar bilan munosabati diqqatni tortadi.

Bir qaraganda o'quvchi uchun mushukning kiritilishi ortiqchadek. Asarda shunchaki kiritilgandek, biroq chuqurroq tahlil qilinsa, mazkur mushukka bir qancha badiiy, nafaqat badiiy, balki g'oyaviy vazifalar ham yuklangan. Ijodkor tomonidan mushukka berilgan ta'rif ham fikrimizni dalillaydi: "Aqlli mushuk, qayerga borib kelsa, uyga kirishdan oldin panjalarini tozalaydi, oshxonada hamma narsa ochiq turadi, lekin biror narsaga tegmaydi, hatto go'shtga ham. Namoz payti yaqinlashganda, sekin miyovlab qo'yadi va har doim tilovat qilayotganida o'ng tomonida tik turadi. Dasturxondan bir narsa bersangiz, indamay yeydi, so'ng "rahmat" degandek ko'zini tikib, sekin miyovlaydi." [7.9] Ijodkorning "hatto go'shtga ham" deb ta'kidlashi bejiz emas. Bu bilan mushukning hatto nafsini ham jilovlay oladigan darajada aqlli ekanligini ko'rsatmoqchi bo'ladi.

Mushukning faol ishtirok etishi, avvalo payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) va mushuk voqeasini yodimizga soladi. Rivoyatlarga ko'ra, Payg'ambarimizning Muizza ismli oq rangli mushuklari bo'lgan. Bir kuni tahorat olish uchun mo'ljallangan suvdan mushuk bir-ikki bor ho'playdi. Payg'ambarimiz ushbu suvni pokiza hisoblab unda tahorat olib namoz o'qiydilar. Chunki mushuk pokiza hayvon hisoblangan. Kabsha binti Ka'b roziyallohu anhodan rivoyat qilinadi: "U kishi aytadilar: "Abu Qatoda (uyimizga) kirdi. Unga tahorat suvi quyib berdim. Bas, bir mushuk kelib, undan ichdi. U esa idishni engashtirib, unga ichib olishi uchun tutdi. Bas, u o'ziga nazar solayotganimni ko'rdi va: "Ey birodarimning qizi, ajablanyapsanmi?" dedi. Men: "Ha", dedim. U: "Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: "Albatta, u (mushuk) najas emas, u sizlarning atrofingizda aylanib yuruvchilardandir", deganlar, dedi".

Boshqa bir rivoyatda aytilishicha, bir kuni Payg'ambarimizni ilon chaqmoqchi bo'lib tashlanganda mushuk ilonni g'ajab tashlagan. Sahobalardan Abdulrahmon roziyallohu anhu ham mushuklarni juda yaxshi ko'rgan va qayerga borsa, o'zi bilan mushuk olib yurgan. Shunda Payg'ambarimiz unga Abu Hurayra (mushuklar otasi)

kuniyasini berganlar. Yana bir rivoyatda Payg'ambarimiz namoz o'qib turganlarida kiyimlarining etagida mushuk uxlab qoladi. Payg'ambarimiz uni uyg'otib yubormaslik uchun kiyimlarining etagini yirtib o'rinlaridan turadilar.

Manbalarga ko'ra, Bahouddin Naqshbandning irodatsilsilasi Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga borib taqaladi: Muhammad (s.a.v); Abu Bakr Siddiq (r.a); Salmon Forsiy; Jafar ibn Muhammad Sodiq; Boyazid Bistomiy; Abulhasan Xaraqoniy; Abu Ali Formadiy; Xoja Yusuf Hamadoniy; Abduxoliq G'ijduvoni. [6.31] G'ijduvoniyan keyingi silsila vakili esa Bahouddin Naqshbanddir. Ijodkor Payg'ambarimiz uchun suyukli bo'lgan mazkur jonzotni Bahouddinni turli vaziyatlardan ogoh etuvchi bir vosita sifatida ko'radi va o'ziga xos bir obraz yaratadi.

Mushuk asar qahramonlari bilan barobar harakat qiladi, ularning orasida yuradi, shuningdek, uning ichki nutqlari ham yozuvchi tomonidan yoritilib boriladi. Ba'zan Bahouddin bilan xayolan suhbatlashadi: "... – Bizga xalaqit beryapsiz, karomatgo'y inson!

... – Uzr, ojiz bandamiz, bilmay orangizga tushib qolibman! Ketdim. Yaxshi qolinglar" [7, 9].

Mushuk atrofda bo'layotgan voqealarni tushunadi, ularga turli shaklda o'z munosabatini bildirishga ham harakat qiladi. Xususan, mushukning sohibasi Dildorbegim uni yaxshi anglaydi va unga sizlab munosabatda bo'ladi. Umuman olganda, u asarda faol ishtirok etadi va insonlarga xos turli holat va kayfiyatlar mushukda ham mavjud. Vaziyat va holatga mos ravishda uning ko'zlari xavotirli boqadi, biror kishi noto'g'ri gapirsa, e'tiroz bildiradi, tashvish chekadi.

Asarda Bahouddin hazratlari Haj safariga otlanar ekan, unga mushuk hamroh bo'lishni istaydi va bir necha yillar oldin yo'qotgan do'sti Bahodirni topishida sababchi bo'ladi.

Xoja Bahouddin hazratlari "yaxshi qolinglar, azizlarim!" deya xitob qilar ekan, bir xo'rsinish tomog'ini kuyirdi. "Hajga otlangan kishi hayotini garovga tikib ketadi, omonat dunyo, ikki nafas orasida yashaysan, bunisida borsan, bunisida yo'qsan! Lekin uning hali bajaradigan ishlari ko'p!" Mushuk miyovladi. Ot hurkib chetlandi. Sinchiklab razm solgan Xoja Bahouddin hazratlari hovlilarida paydo bo'lib qolgan mushukni ko'rib: "Sen ham bormoqchimisan?!" deya engashib, uni qo'lga oldi. Mushuklar odamning dardini tortib oladi. Hazratning chehrasi yorishib, xuddi polvon yo'ldosh bo'lganday ko'ngli quvvatga to'ldi.

...Mushuk miyovladi va ozib, cho'pi chiqqan, ko'zlari ichiga botgan mardikor yigitning yoniga borib, oyog'iga suykaldi. Uning yuzi, ko'zi tanish edi. Qayerda ko'rgan ekan?

Yigit qo'lidagi to'rt dona g'ishtni chetga uloqtirdi:
– Pirim?

Hoja Bahouddin hazratlari Bahodirni tanib, otdan tushdi:

– Siz, Bahodirbek?

– Men! Menman, hazratlari! [7, 211]

Bahodir taqdir taqozosi bilan qul qilib sotib yuborilgan edi. Ammo haj safariga otlangan Bahouddin Naqshbandni mushuk Bahodirning yoniga boshlab boradi va Bahodir mardikorlikdan qutulib, Bahouddinga hamroh bo'ladi. Mushukning sherik bo'lganligidan Bahouddin behad xursand bo'ladi, o'zini kuchli bir sherikka ega bo'lgandek his qiladi.

Yoki bo'lmasa asarning uchinchi vodi y ikkinchi fasliga "Yo'lto'sar mushuk" deb nom berilgan. Bu bobda ham mushukning karomati bilan Dildorbegimning hayoti Sulaymon chol tomonidan qutqariladi.

Sulaymon chol kampiri Rohila aya bilan umri nihoyasiga yetyapti hamki befarzand. Bahouddinning bobosi Sayyid Jaloliddin boboni o'ziga pir tutgan. O'sha kuni ham Sulaymon chol Buxoroga borib Sayyid Jaloliddin bilan uchrashib, Bahouddinni ko'rib ortiga qaytayotgan bo'ladi. Majburan Abbosxonga uzatilib, so'ng To'qsonboy qo'lida qo'g'irchoq bo'lishni istamagan Dildorbegimni otni dumiga bog'lab haydashganda taqdir taqozosi bilan Sulaymon chol va Rohila aya yashaydigan tog'ga kelib qoladi. Bu vaziyatda ham Dildorbegimning hayoti qutqarilishiga mushuk sababchi qilib ko'rsatiladi.

"...qum tepa yonidan shu mushuk chiqib yo'limni to'sib qattiq miyovladi, otim hurkib ketdi. Nima gap? Cho'lda mushuk nima qilib yuribdi deb hayron bo'llim. "Bor, ket!" desam, ketmadi. Qum tepaga chiqib, goh menga, goh pastga qaradi, hadeb zorlanib miyovlayvergach, tepaga chiqib qarasam, sen, qizim, pastda

qumga belanib yotibsan". [7,113]

Mushuk Dildorbegimning qismatini shunday bo'lishini bilgandek, Sanjar To'qsonboy Hasan hojini (Dildorbegimning otasi) chaqirishi bilanoq bezovtalanib boshlaydi. "Mushuk bu safar tashvishli miyovladi, behudaga emas, shekilli, balki "Kimsan To'qsonboy degan taniqli odam otangizni behudaga chaqirmagan, bir balosi bor" deganidir bu!

Asar davomida mushuk Bahouddin bilan turli vaziyatlarda uchrashadi, bir qancha safarlarida birga bo'ladi. Bir muddat kitobxon ko'z o'ngidan g'oyib bo'ladi. Bizningcha, u ham Bahouddin bosib o'tgan yo'llarni bosib o'tib, Buroq vodiysiga safarga otlangan va bir qancha vodiylarni kezib chiqqan edi. Chunki asar so'ngida Bahodir va Dildorbegimning to'yida mushuk ularning yonida paydo bo'ladi. "Mushukning yunglari bahorgi maysadek yaltirar, toza, ozoda edi" [7,436]. Aslida mushuk doimo toza va ozodalikka amal qilar edi, biroq bu yaltirash va tozalik butunlay boshqacha. U mushukning safar davomida erishgan martabasini ifodalashga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, mushuk obrazining qo'llanilishi asarga o'ziga xos joziba bergan. Qahramonlar harakati-ga mos ravishda uning ham harakat etishi, boshqalar bilan munosabati asar qahramoni Bahouddinni avliyo va yuksak martabaga ega inson ekanligiga yanada urg'u berilishiga vosita bo'lgan. Shuningdek, yozuvchi tomonidan aynan mushukning tanlanishi Bahouddinni payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) bilan bog'lovchi bir ip sifatida ham ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik. 17-tom. "Nasoyim ul-muhabbat, "Fan" nashriyoti. – T, 2001.
2. Xurshid Davron . Shahidlar shohi "Fan" nashriyoti. – T, 2008.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent.
4. Navoiy asarlari lug'ati. "Akademnashr". – T., 2023.
5. Shayx Najmiddin Kubro. Tasavvufiy hayot. "Movarounnahr". – T., 2004.
6. Rahimov K. Xojagon- Naqshbandiya tariqati va yetti pir. "O'zbekiston". – T., 2020.
7. To'lqin Hayit. Bahouddin Naqshband yoxud Buroq vodiysi qissasi. "Yangi asr avlodi". – T., 2019.

Shaxzoda MUXAMMADALIYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
shahzodaxon532@gmail.com

RAMZ VA UNING BOSHQA BIRLIKLARDAN FARQI

Annotatsiya: ushbu maqolada ramzning tilshunoslikda mavjud bo'lgan boshqa birliklardan farqi tahlil qilinadi. Ramziy ma'noning o'ziga xosliklari ochib beriladi. Birliklar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlari yoritilib, ularning alohida xususiyatlari izohlanadi.

Kalit so'zlar: ramz, ramziy ma'no, belgi, metafora, allegoriya.

Annotation: this article analyzes the difference between a symbol and other units in linguistics. The peculiarities of the symbolic meaning are revealed. The similarities and differences between the units are highlighted, and their special features are explained.

Key words: symbol, symbolism, symbol, metaphor, allegory.

Аннотация: в данной статье анализируется отличие символа от других единиц языкознания. Выявляются особенности символического значения. Выделены сходства и различия между единицами, объяснены их особенности.

Ключевые слова: символ, символизм, символ, метафора, аллегория.

Ma'lumki, so'zlar yangi yaratilgan davrida bir ma'noli bo'ladi. Olamning o'zlashtirilishi va inson bilimining oshib borishi natijasida so'zlarning ham ma'nolari ko'payib boraveradi. Bizni qurshab turgan olam hamda u haqidagi bilimlarimiz cheksiz bo'lib, ularni nomlash jarayonida til egalari nomi mavjud va nomlanishi kerak denotatlar o'rtasida muayyan bog'liqliklar topadi va oqibatda birin-chisining nomi bilan ikkinchisini nomlaydi [4: 90]. Bu esa ramz, metafora va boshqa shunga o'xshash hodisalar yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan omillardan hisoblanadi. Ularning soni dastlabki davrlarda kam bo'lgan. Vaqtlar o'tishi bilan ko'payib borgan va ahamiyati ortgan.

Insonning ko'plab ehtiyojlari orasida uni hayvonlardan keskin ajratib turadigan narsa bor - timsolga bo'lgan ehtiyoj. Inson shunchaki jismoniy muhitda yashamaydi, u ramziy koinotda yashaydi [2: 73]. Aynan shuning uchun ham odamzod taraqqiyotning ilk davrlaridanoq atrofdagi voqea-hodisa, narsalarni ramzlashtirgan.

Tilshunoslikda ramz hodisa taqdid etilgan bo'lsa-da, u haqida oxirgi aniq fikrga kelingan emas. Shuning uchun ham u haqida turli xil ta'riflar juda ko'p. Ularning ayrimlari o'xshash bo'lsa, ayrimlarida farqli jihatlari ko'zga tashlanadi. Shuningdek, ramzni unga o'xshash bo'lgan belgi, metafora, allegoriya kabi hodisalar bilan adashtirish holati ham ko'p uchraydi. Biz ushbu

maqolada ular o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni, o'ziga xosliklarini turli tadqiqotlardan olingan yakuniy xulosalar orqali yoritib beramiz.

Ramziylik asosida yaratilgan obrazlar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular muayyan xalq uchun aziz bo'lib, qadriyat sifatida e'zozlanadi. Ramz voqea-hodisa yoki predmetning mohiyatini ifodalovchi obyekt yoki so'zdir. Belgida majoziy ma'no bor, shuning uchun u metaforaga yaqin hodisa hisoblanadi. Biroq bu yaqinlik nisbiydir. Metaforada bir hodisa yoki predmetning belgisi boshqasiga to'g'ridan to'g'ri o'xshatiladi. Tadqiqotchilarning fikricha, ramz esa tuzilishi va ma'nosi jihatidan ancha murakkab. Uning ma'nosi noaniq va oxirigacha ochib berish qiyin, ko'pincha imkonsizdir [6: 234].

Ramz va metafora o'rtasidagi o'xshashlik ikkalasida ham ko'chma ma'no mavjudligida hisoblanadi. Ammo bu ko'chma ma'nolar hosil qilinishida yetarlicha farqliliklar mavjud. Ya'ni metaforada so'z o'xshashlikka (shakliy, belgi, harakat) asoslangan holda ko'chma ma'noda ishlatiladi. Masalan, stolning oyog'i, arraning tishi, shirin bola, sovuq xabar, zanglagan ko'ngil, kuylayotgan quyosh kabi. Ramzda esa o'xshashlik muhim ahamiyat kasb etmaydi va xalq so'zida qanday ma'no ko'rsa, shunday ma'no uchun ishlatiladi. Qoniga tortmoq, oq-qorani ajratmoq, chinoringni top, nonini tortib olmoq kabi birik-

Xaritonovanning ta'kidlashicha, belgi va ramz o'rtasida quyidagi farqli jihatlari bor:

Belgi	Ramz
Belgi shunchaki atrofdagi voqelikning qandaydir obyektiga ishora qilish uchun mo'ljallangan.	Ramz voqelikning turli tomonlarini semantik jihatdan birlashtirish uchun mo'ljallangan.
Oddiy belgi insonga obyektiv ma'nolar olamiga kirib borishga imkon beradi.	Ramz semantik munosabatlarning obyektiv bo'lmagan dunyosiga kirishga imkon beradi.
Belgini belgi sifatida sof shaklga keltirish mumkin emas, u izohlashni talab qiladi, chunki uni madaniy kontekstdan tashqarida tushunish mumkin emas.	Ramzlar tufayli inson odamlarni yagona etnik-madaniy jamoaga birlashtirgan chuqur ma'nolarni tushunadi [5].

malarda so'zlar ramziy ma'nolarda ishlatilib, ajdodlariga o'xshamoq, yaxshi-yomon insonlarni ajratmoq, turmush o'rtog'ingni top, tirikchiligidan ayirmoq kabi ma'nolarni bildirib kelmoqda.

Alohida e'tirof etish o'rinli, metaforalarning yuzaga kelishida ramzlar asos bo'lgan. Bizningcha, san'atning keyingi taraqqiyot bosqichlarida esa ramzlarning takomillashiga metaforalar sabab bo'lgan. Ijtimoiy ong va tafakkur rivojida, shubhasiz, ramzlarning o'rni beqiyosdir [6: 237].

Ramzga yaqin bo'lgan keyingi birlik allegoriya hisoblanadi. U ko'proq adabiyotga daxldor bo'lib, obrazlilikning bir turi hisoblanadi. Bunda ma'no aniq obraz orqali ochiladi, markazda ko'proq hayvon va qushlar turadi.

Allegoriyada mavhum fikr badiiy obraz orqali ifodalanadi. Lekin bu holda g'oya tasvirga o'zlashtirilmaydi, balki tashqi bo'lib qoladi unga nisbatan, mustaqil. Ramzdan farqi: ramz polisemantik, allegoriya bir ma'noli. Allegoriyaga misol bo'lib har qanday ertak xizmat qilishi mumkin [3: 25].

Allegoriya va ramz o'rtasidagi farqli jihatlarni quyidagi jadvalda yanada aniqroq ko'rishimiz mumkin:

Allegoriya	Ramz
Allegoriya o'tkinchi.	Ramz o'zgarmas.
Allegoriya faqat tushunishga qaratilgan.	Ramz idrok va tushunishga qaratilgan.
Allegorik ma'no berilgan sxema bo'yicha yaratiladi va tan olinadi.	Ramziy ma'no "tirik" assotsiatsiyalar asosida vujudga keladi. Ramziy ma'no voqelikning tipik, umumlashgan aksidir [5].

Tilimizda ramziy ma'no kasb etadigan so'zlar salmog'i ko'p. Ramziy ma'no yuzaga chiqishi uchun so'zda bir qancha xususiyatlar bo'lishi kerak. Ramziy ma'noning o'ziga xosliklari quyidagilar hisoblanadi:

- Ramziy ma'noda leksemaning o'zining konkret ma'nosi bo'ladi. Va u ikkinchi marta qayta o'zining ma'nosidan tashqari boshqa bir mavhum tushunchani nomlaydi;

- Ular har doim hosila ma'no bo'ladi;

- Konseptlarni hosil qiladi. Ya'ni ramziy ma'no shu xalqning muayyan bir konseptini o'zida ifoda qiladi;

- Xalqning milliy-madaniy qarashlari bilan bog'langan bo'ladi;

- Ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi. Xalqqa tanish, xalqqa yaqin, bevosita kuzatishda berilgan muayyan bir narsaning nomi bo'ladi;

- Ramziy ma'no so'zni qo'llashda birlamchi va ikkinchi darajali ma'nolarning qo'shilib ketishi natijasida vujudga keladi.

Ramziy ma'no bo'lishi uchun so'zda quyidagi jihatlari bo'lishi kerak:

1- Ko'chma ma'noda bo'lishi kerak;

2- So'z o'z ma'nosida aniq narsani bildirishi kerak. U xalqqa yaqindan tanish, ko'p ishlatiladigan bo'lishi kerak. Masalan: a'zo - qon; yemish - non, tuz; o'simlik - chinor, lola; hayvon - ot, it, bo'ri, ayiq; rang - oq, qora, qizil, yashil;

3- Qaysidir xalqqa xos mavhum, murakkab tushunchani ifodalashi kerak. Xalq bosh ma'nodagi shaklni mavhum tushunchaga olib o'tadi;

4- Va birinchi ma'noni nomlayotgan aniq narsa ikkinchi ma'noning ramzi bo'lishi kerak. Chunki ikkinchi ma'noning shakli yo'q. U mavhum tushuncha bo'lib, xalq uchun qadrlil bo'lgan, konsept darajasiga ko'tarilgan tushuncha bo'ladi. Va ramziy ma'no orqali mana shu millat shaklsiz mavhum tushunchaga shakl beradi;

5- Unda xalqning dunyoqarashi, milliy tafakkuri aks etgan bo'lishi kerak.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tilimizda ramziy ma'no bildiruvchi so'zlar juda ko'p. Ularning ahamiyati kundan kunga ortib bormoqda. Ramz va unga o'xshash birliklarda chegara bir-biriga juda yaqin bo'lganligi bois ularni chuqurroq tahlil qilish kerak. Bu esa lingvistik hodisalarni aralashtirib yuborish, birining o'rnida ikkinchisini qo'llashdan bizni qutqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmaraimova Sh. Lingvokulturologiya.- Toshkent: Cho'pon, 2017.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
3. Сычева С. Г. Проблема символа в философии. – Томск: 2000.
4. Hakimova M. Abstrakt nomlar semantikasi. F.f.d. diss. – Toshkent: 2019.
5. Харитонов Е.Ю. Трактровка понятия «символ» в лингвистике. Электронный журнал «Вестник МГОУ» / www.evestnik-mgou.ru. – 2014. – № 1.
6. Sharipova D. Ramz va metafora. So'z san'ati xalqaro jurnali. 6-son, 3-jild, 2020.

Мархабо КАМАЛОВА,
 преподаватель кафедры современного русского языка
 Узбекского государственного университета мировых языков

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: русский язык богат фразеологическими выражениями, которые несут в себе культурный и исторический контекст, отражая менталитет и национальную идентичность народа. В статье рассматриваются основные группы фразеологизмов, иллюстрирующих специфику русской культуры, традиций и мировоззрения. Анализируются их происхождение, функции и роль в сохранении культурного наследия. Особое внимание уделено уникальным фразеологизмам, а также их сравнению с аналогами в других языках.

Ключевые слова: фразеологизмы, национальная идентичность, русская культура, менталитет, традиции, языковая картина мира.

Annotation: the Russian language is rich in phraseological expressions that carry cultural and historical context, reflecting the mentality and national identity of the people. The article examines the main groups of idioms illustrating the specifics of Russian culture, traditions, and worldview. Their origins, functions, and role in preserving cultural heritage are analyzed. Special attention is paid to unique idioms and their comparison with equivalents in other languages.

Key words: idioms, national identity, Russian culture, mentality, traditions, linguistic worldview.

Annotatsiya: rus tili madaniy va tarixiy kontekstni o'zida aks ettiruvchi, xalqning mentaliteti va milliy o'zligini ifodalovchi frazeologik iboralar bilan boy. Maqolada rus madaniyati, an'analar va dunyoqarashining o'ziga xosliklarini ko'rsatadigan asosiy frazeologik guruhlar ko'rib chiqilgan. Ularning kelib chiqishi, funksiyalari va madaniy merosni saqlab qolishdagi roli tahlil qilinadi. Ayniqsa, o'ziga xos frazeologizmlarga va boshqa tillardagi ekvivalentlari bilan taqqoslashga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: frazeologizmlar, milliy o'zlik, rus madaniyati, mentalitet, an'analar, til manzarasi.

Введение

Фразеологизмы занимают особое место в языке, являясь носителями национального духа, истории и культуры. Они передают не только значение, но и уникальный способ восприятия мира, свойственный определенному народу. Для русского языка фразеологизмы служат своеобразным зеркалом национального характера, отражая черты, которые исторически сложились в ментальности русских людей.

Цель данной статьи — выявить основные особенности фразеологизмов как средства выражения национальной идентичности русского языка.

Основная часть

Теоретические основы

Фразеологизмы представляют собой устойчивые языковые единицы, значение которых не выводится из значений их составляющих. Национальная идентичность в данном контексте понимается как совокупность культурных, лингвистических и ментальных характеристик, которые отличают одну нацию от другой.

Фразеологизмы и национальная идентичность Культурная функция

Фразеологизмы сохраняют и передают истори-

ческие традиции, религиозные взгляды и ценности народа. Например, «Зарубить на носу» — связано с древнерусской традицией фиксировать важные события с помощью зарубок.

Эмоциональная и познавательная функция

Фразеологизмы выполняют в языке различные функции, среди которых выделяют эмоциональную и познавательную. Давайте рассмотрим каждую из них подробнее.

1. Эмоциональная функция фразеологизмов.

Эта функция связана с тем, что фразеологизмы помогают выразить чувства, настроение и отношение говорящего к предмету речи. Они делают высказывание ярче, насыщеннее и выразительнее. К примеру: **Кот наплакал** (очень мало) — выражает эмоциональное отношение к малому количеству.

Душа в пятки ушла (испугаться) — передает сильный страх.

Благодаря фразеологизмам речь приобретает экспрессию, образность и эмоциональную насыщенность.

2. Познавательная функция фразеологизмов.

Фразеологизмы несут в себе культурную, историческую и социальную информацию, отражая

традиции, верования и менталитет народа. Они помогают передавать опыт предков и сохранять уникальность языка.

Как зеницу ока беречь – выражение пришло из Библии, указывая на бережное отношение к чему-то ценному.

Яблоко раздора – из древнегреческой мифологии, обозначает предмет спора.

Исходя из этого, можно сделать вывод, что эмоциональная функция делает речь выразительной и яркой, а познавательная способствует сохранению культурных ценностей и исторического опыта. Оба аспекта делают фразеологизмы важным элементом языка и коммуникации.

Национальный характер

Фразеологизмы – это важная часть языка, отражающая культуру, традиции, мировоззрение и особенности мышления народа. Они несут национальный колорит и являются своеобразным «зеркалом» менталитета.

1. Связь фразеологизмов с историей и культурой народа.

Фразеологизмы формируются под влиянием исторических событий, образа жизни и национальных традиций. Например, в русском языке: «Скатертью дорога!» (пожелание удачи при прощании, связано с традицией гостеприимства).

В английском языке: To rain cats and dogs («льет как из ведра»), происхождение связано с древними суевериями.

В китайском языке: 画蛇添足 (huà shé tiān zú) – «дорисовать змее ноги» (делать лишнее, портя результат).

Каждый народ использует в языке образы, знакомые его культуре.

2. Национальные символы и реалии.

Фразеологизмы часто содержат образы, связанные с природой, животными, традиционной одеждой, едой, обычаями. В русском языке много выражений с хлебом (Хлеб – всему голова), что отражает его важность в жизни народа.

В немецком языке популярны выражения с пивом и сосисками (Das ist nicht meine Kragenweite – «Это не мой размер воротника», т.е. не мое дело).

В японском языке важное место занимает сакура (花より団子 – «Данго важнее цветов», смысл: лучше практическая польза, чем красота).

3. Различия в восприятии мира

Менталитет влияет на построение фразеологизмов: русские фразеологизмы часто эмоциональны (Душа нараспашку – открытый человек).

Английские – более рациональны (Keep your chin up! – «Держи подбородок выше!», совет не унывать).

Восточные фразеологизмы связаны с мудростью и гармонией (水滴石穿 – «Капля воды пробивает камень», смысл: упорство приводит к успеху).

Фразеологизмы – это не только языковые единицы, но и носители национальной культуры. Они помогают глубже понять характер и мировоззрение народа, его традиции и историю.

Функциональные стили

Фразеологизмы используются в различных сферах общения, поэтому их можно классифицировать по функциональным стилям речи. В зависимости от стиля, фразеологизмы могут быть официальными, разговорными, книжными и даже узкоспециальными.

1. Разговорный стиль.

Этот стиль используется в неформальном общении – в быту, среди друзей и знакомых. Фразеологизмы здесь часто носят эмоционально-экспрессивный характер и могут включать просторечные или жаргонные выражения. Примеры, «Душа в пятки ушла» – сильно испугаться. «Лапшу на уши вешать» – обманывать. «Ни свет, ни заря» – очень рано.

Фразеологизмы в разговорном стиле делают речь живой, образной и эмоциональной.

2. Публицистический стиль.

Этот стиль характерен для газет, журналов, телевидения, блогов. Фразеологизмы здесь используются для привлечения внимания, создания ярких образов и воздействия на аудиторию. Примеры, «Острый как бритва вопрос» – важная и сложная проблема. «Время покажет» – неопределенность в будущем. Найти общий язык – достичь взаимопонимания.

В публицистике часто используют метафорические и эмоционально окрашенные фразеологизмы, которые усиливают выразительность текста.

3. Научный стиль.

В научных текстах фразеологизмы встречаются редко, так как этот стиль требует точности. Однако здесь могут использоваться книжные и нейтральные устойчивые выражения, а также термины. Примеры, «Играет важную роль» – значит, имеет большое значение. «Привести в соответствие» – упорядочить, скорректировать. «Бросить вызов традиционной теории» – оспаривать устоявшиеся взгляды.

Такие фразеологизмы придают тексту логичность и формальность.

4. Официально-деловой стиль.

Этот стиль используется в законах, документах, отчетах. Здесь применяются канцеляризмы и клише, которые придают речи строгость и официальность. Примеры, «Настоящий документ вступает в силу» – стандартное юридическое выражение. «В установленном порядке» – согласно правилам.

Фразеологизмы этого стиля помогают формализовать и стандартизировать деловую коммуникацию.

5. Художественный стиль.

В литературе фразеологизмы используются для создания образности, выразительности и эмоционального воздействия на читателя. Примеры, «Огнем и мечом» – беспощадно, разрушительно. «Лебединая

песня» – последнее выдающееся произведение или поступок. Художественный стиль богат на метафоры, аллюзии и исторические отсылки, что делает фразеологизмы особенно выразительными.

Фразеологизмы используются во всех стилях речи, но их форма, эмоциональная окраска и частота употребления зависят от сферы общения. В разговорном стиле они живые и экспрессивные, в официально-деловом – сухие и стандартизированные, в научном – строгие и логичные, в публицистическом – метафоричные и яркие, а в художественном – выразительные и образные.

Некоторые фразеологизмы встречаются во многих языках с одинаковым или похожим смыслом. Чаще всего они связаны с природными явлениями, человеческими эмоциями, общеизвестными символами.

Заключение

Фразеологизмы играют ключевую роль в сохранении национальной идентичности. Они передают уникальные черты культуры и менталитета русского народа. Их изучение и популяризация необходимы для сохранения культурного наследия и понимания русской картины мира.

Использованная литература:

1. Аникин В.П. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. – М.: Наука, 2020.
2. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М.: Языки славянской культуры, 2008
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного русского языка. – М.: Высшая школа, 2010.
4. Добровольский Д.О., Левонтинов Л. Национально-культурная специфика фразеологии. – Вопросы языкознания, 2005.
5. Шмелёв Д.Н. Языковая картина мира: русский и европейские языки. – М.: Изд-во МГУ, 2015.
6. Корнилов А.П. Фразеология как отражение национальной культуры. – М.: Просвещение, 2017.

С. Х. АБДУЛЛАЕВА,

Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ-БАКАЛАВРОВ

Аннотация: в статье рассмотрены вопросы развития навыков академического письма у студентов-бакалавров в процессе обучения. Отмечена важность развития академической грамотности, как основной компоненты в современном академическом дискурсе, как на этапе обучения, так и в будущей научно-исследовательской деятельности.

Ключевые слова: академическое письмо, научно-исследовательская деятельность, академическое общение, академические тексты, бакалавриат.

Annotatsiya: ushbu maqolada ta'lim jarayonida bakalavr talabalarning "Akademik yozuv" fanidan ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari muhokama qilindi. Zamonaviy ta'limda akademik nutqning asosiy komponenti sifatida akademik savodxonlikni rivojlantirishning o'quv bosqichida hamda kelajakdagi tadqiqot faoliyatida ham muhimligi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: akademik yozuv, tadqiqot faoliyati, akademik vositalar, akademik matnlar, bakalavriat ta'limi.

Annotation: the article discusses the development of academic writing skills among bachelor students during the learning process. The importance of developing academic literacy as a main component in modern academic discourse, both at the learning stage and in future research activities, is noted.

Key words: academic writing, research activities, academic communication, academic texts, undergraduate education.

Развитие навыков академического письма и выделение основных компетенций в исследовательской деятельности является важной компонентой

в обучении бакалавров, в частности, на начальном этапе обучения. К современным выпускникам высших учебных заведений предъявляются достаточно

высокие требования так как их профессиональная квалификация предполагает умение проводить учебно-научные исследования, работать с учебно-научными текстами разного жанра и самостоятельно их писать. Проведение активной научно-исследовательской деятельности в вузе способствует проявлению научных интересов, совершенствованию академического общения для представления собственных результатов научно-исследовательской работы.

Академическое письмо в современном вузе является одним из важных аспектов успешного обучения и дальнейшей научно-исследовательской деятельности, в том числе на международном уровне, поскольку подразумевает создание текстов академического дискурса в соответствии с требованиями, предъявляемыми мировым сообществом к письменной научной коммуникации.

Следует отметить, что формированию академической грамотности в неязыковом вузе придается недостаточно внимания, хотя умения и навыки академического письма являются вершинными возможностями, сформированные на этапе овладения академической грамотностью с целью развития как письменной так и устной академической коммуникативной компетенции. В результате обучающиеся сталкиваются со сложностями при написании академических текстов, в том числе, *когнитивными*:

1) неумением организовать и структурировать текст в соответствии с нормами и требованиями;

2) отсутствием навыков анализа информации, выделения основной информации; *лексическими*: (1) неумением использовать лексико-грамматические и синтаксические средства для обеспечения связности текста; (2) неумением подобрать лексические единицы в соответствии с жанром и контекстом академического текста.

Короткина отмечает, что академическое письмо предполагает комплексное развитие металингвистических и лингвистических компетенций для достижения цели научной коммуникации (1). Считая данный тезис достаточным, мы можем рассматривать обучение академическому письму в неязыковом вузе в интегративном аспекте (междисциплинарное взаимодействие). Эффективная письменная коммуникация в академической среде предполагает умение создавать тексты разных жанров на базе сформированных профессиональных умений письменной речи, критического мышления, самостоятельности и саморефлексии (2). К жанрам письменного академического дискурса относятся эссе, реферат, аннотация, представление информации, научная статья и др.

По мнению П.А. Сафронова, «академическое письмо предусматривает стимулирование навыков рефлексии о своей профессиональной деятельности» (3, с. 114). Это свойство академического письма

в значительной степени определяет его значимость как предмета, имеющего междисциплинарную характеристику.

Бакалавриат, как начальная ступень в обучении академическому дискурсу, является основным фундаментом, где формируются основные навыки, направленные на умения и формирование академического изложения, основными признаками которого являются точность информации, убедительность аргументации, логическая последовательность изложения и лаконичность. Безусловно, в процессе формирования данных навыков следует рассмотреть такие вопросы как:

- лексико-грамматические и стилистические особенности академического текста (знание общенаучной и узкоспециальной терминологии, специальной лексики, которая используется для текстообразования в академических жанрах);

- жанровые разновидности академической письменной коммуникации;

- основные требования к написанию текстов первичного и вторичного характера, факультативных и обязательных компонентов.

Для формирования навыков академической грамотности на этапе обучения в бакалавриате студенты выполняют комплекс подготовительных заданий при изучении научных текстов. В качестве академических текстов выступают тексты, целью которых является передача и трансформация знаний в научной и учебной сферах общения (научные и научно-популярные статьи, аннотации к статьям, обзор литературы и т. д.). В процессе данной работы студенты проводят анализ лингвистических (лексико-грамматических, стилистических, структурно-композиционных) особенностей. Обучающимся предлагается анализировать принципы построения академического текста и трансформировать их в систему построения собственных письменных работ.

Процесс создания академического текста в рамках обучения академическому письму можно условно разделить на три этапа: планирование, написание и структурирование, представление продукта. На первом этапе определяются цель и содержание текста. Второй этап предусматривает реализацию, оформление текстового материала с учетом цитат в соответствии с планом и структурирование текста. Третий этап посвящен работе с написанным текстом, включающей проверку, исправление текста с возможным возвратом к предыдущим этапам.

Главным свойством является возможность контроля полученного результата на соответствие первоначальному замыслу и разработанному плану. Многократное прочтение, изучение содержания, редактирование текста имеет ключевое значение, так как позволяет тексту окончательно обрести полноту, точность, логичность, объективность и языковую

правильность. Следует отметить, что на каждом этапе происходит актуализация определенных навыков и умений. Процесс создания академического текста при этом является итеративным, при котором происходит неоднократный возврат к тексту с внесением изменений и редактированием.

При анализе академического текста выделяются следующие лексико-грамматические особенности, характерные для академической письменной коммуникации:

- *обобщенность* (использование языковых единиц абстрактного и обобщенного значения, абстрактной лексики, в том числе терминологической);
- *безличность* (употребления пассивных, безличных и неопределенно-личных конструкций, а также сложносочиненных и сложноподчиненных предложений, в которых преобладают существительные, прилагательные и неличные формы глагола);
- *подчеркнутая логичность* (использование союзных предложений, причинноследственных союзов, вводных слов и оборотов, деление высказывания на логические части, абзацы);
- *терминологичность* (отбор и употребление большого количества специальных терминов и слов/словосочетаний, обозначающих научные или технические понятия);
- *точность* (употребление терминов, ограничение синонимических замен, употребление вводных конструкций в функции уточнения, использование в тексте библиографических ссылок, сносок);
- *объективность* (использование знаков, формул и средств изобразительной наглядности (схем, графиков, диаграмм, рисунков, таблиц и т. п.).

Для развития навыков академического письма предлагаются аутентичные научно-исследовательские тексты с последующими заданиями на основе прочитанного материала. Для формирования умения разделения текста на смысловые части, выделения главной мысли в каждой части и умения развития мысли в тексте предлагаются следующие упражнения:

Прочитайте текст, выделите: *главную информацию, второстепенную, дополнительную.*

– Изучите информацию данного текста, определите объект, рассматриваемый автором.

– Просмотрите текст, выделите информацию, которую можно представить по значению: *актуальная, полезная, сомнительная.*

– Проанализируйте информацию текста по ее свойствам: *объективность, достоверность, адекватность.*

– Прочитайте информацию, какие типы текстов в ней представлены.

– Выделите из предложенного текста фактуальную информацию.

– Определите структурно- смысловые схемы в

данном тексте: *сущность объектов, характеристика объекта, иллюстрирующий пример.*

Данные упражнения способствуют развитию навыка структурированного, академически грамотного изложения письменного сообщения формируются аналитические навыки, в частности, концентрации внимания на объекте, фокусе, аргументированности и текстообразующих связях академического текста.

В процессе работы над упражнениями совершенствуются навыки формулирования мысли, усваиваются шаблоны и правила оформления научного текста в соответствии с общепринятыми стандартами мирового научного сообщества. Последовательность формирования уровня академической грамотности обучающихся можно представить в виде уровня научно-исследовательской работы и уровня творческой научно-исследовательской работы (4). Упражнения разрабатываются таким образом, чтобы они способствовали поэтапному формированию навыков академической письменной коммуникации, достижению уровня творческой научно-исследовательской работы.

Процесс формирования навыков академического письма в бакалавриате включает вопросы написания аннотации, краткого изложения прочитанного, поскольку наличие аннотации является обязательным требованием к публикации. В ходе проведения данной работы происходит изучение жанровых особенностей академического текста, ознакомление с конкретными приемами подготовки и написанию текстов различного жанра, обучение выявлению языковых элементов, обеспечивающих структурную организованность, связность и целостность письменного сообщения.

В процессе обучения написанию академических текстов студенты рассматривают основные характеристики предложенных жанров: лаконичность, содержательность, достоверность, актуальность, объективность структурированность. На примере текстов по направлению подготовки студентов изучается структура текста, анализируются лексические средства, которые используются в качестве ключевых слов при написании академических текстов, моделирование которых одна из важных задач, в основе которой овладение структурными текстообразующими элементами: тема, микротема, данная и новая информация, способы развития информации.

Работа со студентами предусматривает высокую степень самостоятельной работы при обучении академическому письму, а также увеличение доли заданий, предусматривающих самооценку и самоконтроль. Обучающимся предлагается сначала самим оценить собственную работу, а затем в парной работе оценить текст партнера, далее сравнить полученные результаты и отредактировать найденные ошибки. Взаимная проверка и многократная самостоятельная

перепроверка создаваемых текстов способствуют развитию у обучающихся умений организовывать текст так, чтобы ход мыслей автора был понятен читателю. Неоднократное редактирование текста будет способствовать развитию гибкости владения

языковыми средствами. При редактировании письменного текста у обучающихся также формируются навыки и умения (само)оценки и (само)рефлексии. Эти умения лежат в основе формирования ценностного отношения к письменной коммуникации.

Использованная литература:

1. Короткина И.Б. Академическое письмо в России: необходимость междисциплинарных исследований / И.Б. Короткина // Высшее образование в России. – 2018. – № 10. – С. 64–74.
2. Смирнова Н.В. Академическая грамотность как фактор иноязычной профессиональной подготовки / Н.В. Смирнова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – № 1. – 2007. – С. 140–147.
3. Сафронов П.А. Прощальный взгляд на академическое письмо: научнообразовательное сообщество, перформативность и материальная среда // Высшее образование в России. – 2013. – № 7. – С. 113–118.
4. Исследовательская деятельность в вузовской и послевузовской подготовке бакалавров, магистров, аспирантов: сб. статей / под науч. ред. проф. И.А. Зимней.

Одинахон ЭШОНКУЛОВА,
преподаватель кафедры современного
русского языка УзГУМЯ

ПОТЕНЦИАЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ЕГО РОЛЬ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ

Аннотация: статья исследует процесс потенциального словообразования в русском языке и его роль в обновлении лексики. Рассматриваются механизмы формирования новых слов, которые еще не закрепились в активном употреблении, но обладают потенциалом стать частью языка. В статье анализируются примеры таких слов, их влияние на развитие языка, а также связь с социальными и культурными изменениями. Работа предназначена для специалистов в области лексикологии, филологии и всех, кто интересуется процессами языковой эволюции и формирования новых слов.

Ключевые слова: потенциальное словообразование, неологизмы, словообразовательные процессы, языковая эволюция, современные термины, социальные изменения.

Annotatsiya: maqola rus tilidagi potensial so'zlar yaratish jarayoni va ularning leksikani yangilashdagi ahamiyatini tadqiq etadi. Yangi so'zlarning yaratilish mexanizmi tahlil qilinadi, bu so'zlar hali faol ishlatishda keng tarqalmagan bo'lsa-da, ular tilning bir qismi bo'lishga harakat qiladi. Maqolada bunday so'zlardan kelib chiqadigan namuna va ularning til rivojiga ta'siri, shuningdek ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'liqlik masalalari ko'rib chiqiladi. Ushbu ish leksikologiya, filologiya sohalari mutaxassisleri hamda tilning evolyutsiyasi va yangi so'zlar yaratish jarayonlari bilan qiziquvchi shaxslar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: potensial so'z yaratish, neologizmlar, so'z yaratish jarayonlari, til evolyutsiyasi, zamonaviy atamalar, ijtimoiy o'zgarishlar.

Annotation: the article investigates the process of potential word formation in the Russian language and its role in the renewal of the lexicon. The mechanisms of creating new words, which have not yet become widely used, but have the potential to become part of the language, are analyzed. The article examines examples of such words, their impact on language development, and their connection to social and cultural changes. This work is intended for specialists in the fields of lexicology, philology, and anyone interested in the processes of language evolution and the formation of new words.

Key words: potential word formation, neologisms, word formation processes, language evolution, modern terms, social changes.

Потенциальное словообразование представляет собой процесс создания новых слов, которые логически соответствуют правилам языка, но на момент их

создания не получили широкого распространения и еще не стали частью активного словаря. Такие слова имеют потенциал для использования в будущем

и могут быть использованы в нужный момент для описания новых явлений или концептов. Примеры таких слов включают термины, связанные с новыми технологиями, культурными явлениями и социальными тенденциями [1, с. 45–49].

Потенциальное словообразование осуществляется через различные механизмы, которые включают следующие:

Суффиксальное словообразование. Это процесс добавления суффиксов к корню или основе слова для образования новых лексических единиц. Суффиксальное словообразование позволяет создавать широкий спектр слов, соответствующих особенностям современного языка. Например, такие слова, как «*стартапер*» (от «*стартап*») или «*медиаперсонаж*» (от «*медиа*»), образованы с помощью суффиксов, но пока они находятся на стадии становления [2, с. 120–125].

Приставочное словообразование. Другим популярным способом создания новых слов является приставочное словообразование. Оно включает в себя добавление приставок к основам слов, что позволяет создавать новые, часто более точные термины. Например, в западной культуре время часто воспринимается как ценность (с выражениями типа «*деньги – это время*»), в то время как в некоторых восточных культурах оно может восприниматься как цикличное [8, с. 120–125].

Лексика и фразеология отражают культурные особенности народа, и именно через эти единицы можно понять, как определенные концепты или явления воспринимаются в разных культурах. Например, в русском языке существует множество выражений, связанных с природой и ее циклами (например, «*погода в доме*», «*сезон охоты*»), в то время как в других языках такие выражения могут быть не столь распространены. [7, с. 80–85].

Комбинированные формы. Потенциальное словообразование может также включать в себя комбинированные формы, где используются как корни, так и суффиксы, приставки и другие элементы. Примером таких слов являются термины, как «*фудкорт*» (от английского – «*food court*»), «*биткойн*» (от английского «*bitcoin*»), «*киберугроза*» все эти термины были созданы с учётом потребностей и реалий современного общества и бизнеса [4, с. 45–50].

Заимствования. Особую роль в потенциальном словообразовании играют заимствования, особенно в связи с глобализацией и развитием международных связей. Заимствования часто адаптируются с использованием русских аффиксов и словообразовательных моделей. Например, «*смарт-часы*», «*кроссплатформенность*» или «*криптовалюта*» – все эти слова были заимствованы из других языков, но адаптированы для использования в русском языке с учётом его структуры [5, с. 60–65].

Потенциальное словообразование и его роль в языке. Потенциальное словообразование играет ключевую роль в процессе обновления языка, позволяя ему быстро адаптироваться к новым условиям и требованиям. Эти новые термины часто становятся частью повседневной речи, особенно когда они успешно описывают определённые явления или явления, которые до этого не имели названия [6, с. 200–205].

Примеры таких слов включают «*интернет-зависимость*», «*геймификация*», «*кибербезопасность*», «*стартап*», «*фейк-ньюс*», которые стали активными в языке только с развитием соответствующих явлений [7, с. 210–215]. Потенциальное словообразование также играет важную роль в сохранении гибкости языка. Оно позволяет языку оставаться актуальным, легко адаптируемым и устойчивым в условиях постоянных изменений.

Примеры использования потенциальных слов в современной лексике. С развитием Интернета, социальных сетей, мобильных технологий и искусственного интеллекта язык быстро адаптируется к новым реалиям. Слова, такие как «*интернет-зависимость*», «*платёжная система*», «*мобильное приложение*» или «*смарт-устройство*», представляют собой примеры новых терминов, которые получили широкое распространение благодаря своей необходимости в обществе [8, с. 95–100].

Другим примером является область экономики и бизнеса. В последние десятилетия активно используются такие термины, как «*стартап*», «*бизнес-инкубатор*», «*блокчейн*». Эти слова были созданы с учетом новых экономических и технологических условий, и сейчас они широко используются в специализированной лексике [9, с. 150–155].

Роль потенциального словообразования в социальной и культурной жизни. Потенциальное словообразование также связано с отражением изменений в социальной и культурной жизни общества. Новые слова, связанные с культурными трендами, становятся популярными благодаря своей способности отражать актуальные идеи и концепты. Например, такие термины, как «*флешмоб*», «*тренд*», «*мем*», «*инфлюенсер*» стали частью повседневной речи благодаря широкому распространению в социальных медиа и массовой культуре [10, с. 110–115].

Так же и слова, связанные с политическими или экологическими явлениями, становятся активными, когда они начинают использоваться для обозначения важных проблем. Например, термины «*экологический след*», «*устойчивое развитие*», «*глобальное потепление*» активно вошли в лексику и стали актуальными для широкой аудитории [11, с. 45–50].

Потенциальное словообразование и инновации в языке. Потенциальное словообразование также тесно связано с инновациями в языке. В по-

следние десятилетия наблюдается заметный рост интереса к таким терминам, как «технологическая сингулярность», «умный дом», «блокчейн».

Эти термины не просто описывают конкретные явления, но и отражают актуальные вопросы и возможные направления развития технологий в буду-

щем. Как и другие нововведения в языке, такие слова становятся активными, когда общество осознает их значимость и необходимость. Постепенно эти термины внедряются в ежедневную лексику и становятся привычной частью речи.

Использованная литература:

1. Апресян Ю.Д. Русский язык: Словообразование. М.: Наука, 2000.
2. Ващенко В.А. Языковая эволюция в современном русском языке. М.: Наука, 2012.
3. Виноградов В. В. История русского языка. М.: Наука, 1985.
4. Лебедева Т. В. Новые слова и их роль в языке. СПб.: Издательство РГУ, 2018.
5. Левицкая С. А. Неологизмы и словообразование в русском языке. М.: Высшая школа, 2005.
6. Лурье В. П. Современная русская лексика: от теории к практике. М.: Флинта, 2014.
7. Михайлова Н. В. Экологическая лексика и устойчивое развитие в русском языке. М.: Высшая школа, 2019.
8. Петрова И. В. Экономическая терминология и ее развитие. М.: Наука, 2017.
9. Соловьёв И. А. Культурные тренды и их влияние на язык. М.: РГГУ, 2015.
10. Воронцова, Т. В. Лингвокультурология: теория и практика. Москва: Академический проект, 2011.
11. Шмидт Ю. П. Словообразование в русском языке. М.: Наука, 2002.

Дилфуза ХУСЕНОВА,

преподаватель кафедры методики русского языка
Ферганского государственного университета

НОМИНАЦИЯ ЧЕЛОВЕКА КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Аннотация: в статье рассматривается одна из актуальных проблем современной лингвокультурологии – изучение номинации человека как ценностно значимой совокупности представлений о языковой личности, а также образ человека в языковой картине мира.

Ключевые слова и выражения: язык, феномен, социум, культура, лингвистика, номинация, быт, особенности, методы и подходы.

Annotation: the article deals with one of the topical problems of modern linguoculturology - the study of human nomination as a value-significant set of ideas about a linguistic person, as well as the image of a person in the linguistic picture of the world.

Key words and expressions: language, phenomenon, society, culture, linguistics, nomination, everyday life, peculiarities, methods and approaches.

Annotatsiya: maqolada zamonaviy lingvokulturologiyaning dolzarb muammolaridan biri - shaxsni til shaxsi haqidagi g'oyalar to'plami, shuningdek, dunyoning lingvistik rasmidagi shaxsning qiyofasi haqidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan g'oyalar to'plami sifatida nominatsiyasini o'rganish ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: til, hodisa, jamiyat, madaniyat, tilshunoslik, nominatsiya, hayot, xususiyatlar, usul va yondashuvlar.

Лингвокультурология – это отрасль языкознания изучающая отношения между языком и культурой. Культурная лингвистика ускоряет развитие теоретического и аналитического прогрессов когнитивистики и антропологии; также она изучает отражение при помощи своих особенностей культурных концептов, моделей и категорий различными языками. Методы культурной лингвистики уже находят применение в ряде областей прикладной лингвистики, например

– межкультурная коммуникация или изучение второго языка.

На сегодняшний день имеется несколько определений лингвокультурологии, однако общепринятым является следующее определение – это язык в неразрывной связи с культурой.

Итак, лингвокультурология – это научная дисциплина, которая изучает связь и влияние культуры и языка в его функционировании; появилась сравни-

тельно недавно, для того чтобы обеспечивать научные основы активизации данных о стране, о культуре какого-либо языка; находится во взаимосвязи с социолингвистикой, этнолингвистикой, лингвострановедением и культурологией. Однако, лингвокультурология способна обозначить конкретнее общее направление изучения человека как языковой личности, языка как воплощения культурных ценностей и культуры как наивысшего уровня языка. К объектам исследования лингвокультурологии можно отнести речевое поведение и речевой этикет, взаимодействие религии и языка, а также текст как единицу культуры.

Одной из актуальных проблем современной лингвокультурологии, на сегодняшний день, является изучение номинации человека как ценностно значимой совокупности представлений о языковой личности. Эта система представлений являет собой исторически сложившийся в рамках национальной культуры «результат обобщения различных аспектов ценностных ориентаций – морально-этических, эстетических, прагматических установок и норм».

Как было отмечено выше, лингвокультура – это неотъемлемая часть человеческого существования, где язык служит не только средством общения, но и носителем культурных значений. Номинация человека в разных культурах может существенно различаться. Например, в восточных культурах, таких как узбекская, китайская или японская, часто используются элементы почтительности и уважения в обращении к людям, что отражает иерархические структуры общества. В западных культурах, напротив, может быть более распространен стиль наименования, основанный на равенстве и непринужденности.

Существительные со значением лица изучались в разных аспектах в работах зарубежных и российских ученых О. Есперсена, А. А. Шахматова, В. В. Виноградова, Н. Д. Арутюновой, Ю. Д. Апресяна, А. И. Моисеева, Ю. С. Степанова, В. М. Никитевича, Е. Н. Шмелевой. Описанию номинантов, репрезентирующих концепт ЧЕЛОВЕК посвящена монография В. В. Катерминой «Номинации человека: национально-культурный аспект (на материале английского и русского языков)». Центральным вопросом работы является специфика языковой картины мира в английском и русском языках. Автор представил классификацию номинаций, характеризующих человека XIX века, зафиксированных в произведениях Ч. Диккенса и Н. В. Гоголя; в узбекском языкознании отметим исследования Э. Бегматова, М. П. Палвановой, посвященную номинации человек и др.

Образ человека является важнейшим фрагментом языковой картины мира. Языковая картина мира – выработанное многовековым опытом народа и осуществляемое средствами языка изображение всего сущего как целого и многочастного мира (М.В. Никитин, В.И. Постовалова, О.Г. Почепцов, Р.И. Ро-

зина, И.О. Чернейко, Н.Ю. Шведова). Язык как совокупность обобщений – это, прежде всего, область собственно номинаций (слова и фразеологизмы).

Номинация человека – это процесс наименования, который отражает сложные взаимодействия между языком, культурой и личностью. В данном контексте номинация рассматривается не только как лексический акт, но и как культурный и социальный процесс, включающий в себя множество аспектов: исторические, социологические, психологические и, конечно, языковые. Следует отметить, что термин «номинация», как и многие другие лингвистические термины, является многозначным. Как показывают современные научные исследования, в динамическом аспекте номинация обозначает процесс наименования, а в статическом – результат, само наименование. Такое «смешение» относится к одному из наиболее распространенных видов регулярной лексической полисемии. В мыслительной деятельности и без того нечеткие грани между процессом и результатом часто стираются, и без ущерба для понимания один и тот же термин может употребляться в обоих смыслах. Как известно, термин «номинация» может употребляться как для выражения отношения, так и для самого звукового комплекса, при помощи которого производится обозначение.

«Нет необходимости доказывать, что концепт «человек» – ключевой концепт любой культуры: место любой реалии в системе культурных ценностей может быть определено лишь через ту роль, которую играет по отношению к этой реалии человек». В отношении человека номинация может проявляться в различных формах: от имен и фамилий до прозвищ и титулов. Каждое из этих наименований несет в себе определенную информацию о носителе, его социальной роли, культурной принадлежности и индивидуальности.

Номинация человека может служить индикатором его социального статуса, роли в обществе и культурной идентичности. Например, использование титулов (доктор, профессор, мистер) может отражать уровень образования и профессиональной деятельности. В некоторых культурах существует практика использования фамилий предков, что подчеркивает связь с родом и традициями. Прозвища и уменьшительно-ласкательные формы также имеют свои культурные корни. Они могут выражать близость, дружеские отношения или, наоборот, иронию и насмешку. В некоторых случаях прозвища могут становиться неотъемлемой частью идентичности человека, формируя его социальный образ.

С точки зрения психологии, процесс номинации человека может оказывать влияние на его самоощущение и идентичность. Имя, данное при рождении, может нести в себе культурные и семейные традиции, а также ожидания, которые общество возлагает на

носителя этого имени. Таким образом, номинация может формировать личностную идентичность и влиять на восприятие себя в социуме.

В современном мире наблюдаются изменения в традиционных подходах к номинации людей. Глобализация и миграционные процессы приводят к смешению культур, и имена, которые ранее были характерны для определённых этнических групп, становятся общими. Это, в свою очередь, может вызывать конфликты идентичности и культурные

напряженности.

Номинация человека как лингвокультурный феномен представляет собой многогранный и сложный процесс, в котором пересекаются язык, культура и индивидуальность. Понимание этого процесса позволяет глубже осознать, как мы воспринимаем друг друга в обществе, как строятся отношения и как культурные традиции влияют на наше общение. Номинация – это не просто слова, это отражение нашей жизни, нашей культуры и нашего места в мире.

Использованная литература:

1. Виноградов В.А. Язык и культура: взаимодействие и взаимопроникновение. М.: 2008. С. 355–360.
2. Катермина В. В. Номинации человека: национальнокультурный аспект (на материале английского и русского языков): моногр. - М.: Флинта: 2016. – 224 с.
3. Бегматов Э. Правописание узбекских имен: вопросы узбекского и русского написания. Ташкент: Фан, 1972.
4. Абдурахманова А. А. Способы номинации лиц как отражение языковой картины мира в узбекском и русском языках: автор. дисс. к. ф. н. Т.:2007. 24 с.
5. Розина Р. И. Человек и личность в языке // Логический анализ языка. Культурные концепты. М.: РАН, 1991. С. 51–55.

Нафиса НЕМАТЖОНОВА,

преподаватель

Ферганского государственного университета,

Диера УРИНБАЕВА,

студентка 2-го курса

Ферганского государственного университета

ГЛОБАЛИЗМЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК В XXI ВЕКЕ

Аннотация: в данной работе авторы исследуют термин «глобализм», анализируют его использование в современном русском языке и выявляют проблемы, с которыми сталкивается язык в эпоху глобализации. Глобализмы проникают во все сферы жизни, формируя особый слой лексики. Большинство из них заимствованы из английского языка, но их «русификация» не делает их общепринятыми и нейтральными словами. Они используются в профессиональной и разговорной речи, но часто ограничены узкоспециальными областями. По мнению авторов, предпочтительнее использовать русский аналог, если он существует.

Ключевые слова: глобализм, заимствованная лексика, профессиональная речь, общеупотребительная лексика, сфера использования.

Annotation: in this study, the authors investigate the term “globalism” analyze its use in contemporary Russian language, and identify the problems the language faces in the era of globalization. Globalisms penetrate all spheres of life, forming a special layer of vocabulary. Most of them are borrowed from English, but their “Russification” does not make them generally accepted and neutral words. They are used in professional and colloquial speech but are often limited to specialized fields. According to the authors, it is preferable to use the Russian equivalent if it exists.

Key words: globalism, borrowed vocabulary, professional speech, common vocabulary, sphere of use.

Annotatsiya: mazkur tadqiqotda mualliflar “globalizm” atamasini o’rganadilar, uning zamonaviy rus tilida qo’llanilishini tahlil qiladilar va tilning globallashuv davrida duch kelayotgan muammolarini aniqlaydilar. Globalizmlar hayotning barcha sohalariga kirib kelib, leksikaning alohida qatlamini shakllantiradi. Globalizmlarning aksariyati ingliz tilidan olingan, ammo ularning “ruslashtirilishi” ularni umum qabul qilingan va neytral so’zlarga aylantirmaydi. Ular professional va so’zlashuv nutqida ishlatiladi, lekin ko’pincha tor sohalar bilan cheklanadi. Mualliflarning fikriga ko’ra, agar ruscha analog mavjud bo’lsa, uni qo’llash afzaldir.

Kalit so’zlar: globalizm, o’zlashtirilgan lug’at, professional nutq, umumiy lug’at, foydalanish sohasi.

Введение

Современный русский язык активно интегрирует интернациональные элементы, которые стали частью нашей повседневной коммуникации. Заимствование лексики не прекращается и в XXI веке, с быстрой адаптацией иностранных слов. Эта адаптация выражается, прежде всего, в их кириллическом написании и активном вхождении в лексикон. Особое внимание следует уделить неологизмам и их участию в образовании когнатов. Многие заимствованные слова теперь составляют базу международной лексики. В данном исследовании рассматривается термин «глобализм», а также приводятся примеры его использования в современном русском языке, которые иллюстрируют языковую культуру России и отражают специфику русской лингвокультуры, а также проблемы, с которыми сталкивается русский язык в эпоху глобализации.

Обзор литературы и методология

Первоначальные попытки изучения интернациональной лексики относятся к началу XX века и связаны с такими учеными, как А. Мейе, Э. Рихтер, О. Есперсен и В. М. Жирмунский. Долгий путь изучения интернационализмов приближает нас к пониманию этого явления как с точки зрения терминологического определения, так и свойств. Например, Т. Р. Левицкая и А. М. Фитерман утверждают, что «интернациональными считаются слова, которые в большом или меньшем объеме сохраняют одинаковую языковую форму, грамматическое оформление и смысл в ряде языков». В. В. Акуленко предлагает более точные критерии для классификации слов как интернационализмов, определяя их как «лексемы, идентичные по графической или фонетической форме и обладающие общей семантикой, которые выражают понятия международного значения и существуют в нескольких синхронно сопоставляемых языках, включая неродственные».

Таким образом, лингвистическая глобализация оказывает значительное влияние на русский язык XXI века, формируя его современный облик и расширяя его лексическое разнообразие.

Результаты и обсуждение

Русский язык XXI века содержит все важнейшие черты своего развития, в том числе и прошлого столетия. Русский язык унаследовал определенные этапы своего развития, в том числе и прошлого века, и является основным отражением культуры в России. Он является продолжением определенных этапов своего развития, в том числе и прошлого века, и является основным отражением культуры в стране. Когда мы говорим о XX веке, мы можем говорить о его особенностях и явлениях, которые повлияли на русский язык в конце столетия:

1. Значительное ослабление редакционной политики и самоцензуры.

2. Рост индивидуальной инициативы в процессе коммуникации.

3. Ослабление жестких рамок официальной публичной коммуникации.

4. Появление новых средств выражения, стремление к выбору новых форм выражения.

5. Снижение языковой и нормативной культуры изучения русского языка [1, с.9].

Основным фактором, определяющим изменения в русском языке, по-прежнему остается «активный» элемент. Американизация русского языка проявляется во множестве аспектов – от музыки до культуры и многих других сфер. Это объясняет, почему «американизация» прочно утвердилась в сознании россиян как источник увлекательных новшеств.

Она внедряет в умы россиян привлекательные модели технологических инноваций и социальных структур, не говоря уже о повышении уровня благосостояния. На сегодняшний день обширное использование английских слов и их интеграция в повседневную речь стали яркой характеристикой русского языка. Данная ситуация напоминает процесс заимствования французских слов в XIX веке. Новые термины и выражения поступают в русский язык из множества источников. Среди них можно выделить несколько ключевых:

1. Создание новых языковых единиц.

2. Появление инструментов для словообразования.

3. Формирование нового смысла.

4. Конструирование предложений.

5. Грамматические особенности (морфогенез).

Также выделяются моменты, способствующие формированию языковых единиц:

1. Внешние факторы.

2. Внутренние факторы.

Таким образом, динамика изменений в русском языке объясняется не только влиянием иностранных языков, но и внутренними механизмами, которые способствуют его эволюции.

Ключ к сохранению глобального статуса английского языка, по нашему мнению, заключается в его роли в качестве доминирующего средства общения в Интернете. Согласованность различных лингвистических факторов значительно поспособствовала получению английским языком статуса мирового, а также его поддержанию. Интернет, выступая мощным инструментом, не только предоставляет огромное количество информации, но и обеспечивает возможность мгновенной связи через мессенджеры и социальные сети, что особенно актуально в условиях глобальных коммуникаций. Разнообразие выражений, обогащающих аранжировку языка, связано с основной тенденцией экономии языковых ресурсов. Это регулирование происходит в первую очередь из необходимости оптимального использования

языкового запаса, а не из условий языковой игры. В зависимости от представления русского языка как принимающей системы, можно выделить несколько групп глобализмов:

1. Прямые заимствования (например, АКАУНТ, БУРГЕР и т.д.).
2. Заимствования, которые претерпели небольшие морфологические изменения (например, guard, onion, see и т.д.).
3. Глобализмы, оформленные с помощью грамматических средств русского языка (например, микс — смешать и т.д.).
4. Глобализмы, изменившиеся фонологически (между английским и русским).
5. Глобализмы, которые сохраняют свою изначальную форму и значение, но адаптируются под русский язык [2, с.3].

Эти группы подчеркивают многообразие и динамичность взаимодействия языков в условиях глобализации, а также необходимость осмысленного подхода к языковым заимствованиям и адаптациям.

Распространение глобализмов в различных языках мира в первую очередь связано с активным развитием Интернета. Интернет и глобализм можно рассматривать как взаимосвязанные концепты. Особенно это проявляется в терминологии электронной коммуникации, где термины из компьютерных слонов наиболее активно интегрируются в русский язык [3, с.30].

Говоря о распространении глобализмов в русском языке, стоит отметить, что понятие «глобализм» обладает своими уникальными особенностями и тесно связано с интернациональным слоем словаря русского языка.

Заключение

Анализ показал, что многие глобализмы в русском языке, в основном, заимствованы из английского. Переводя их на русский, мы не превращаем их в полноценные, общепринятые термины. Хотя многие из них активно используются как в профессиональной, так и в повседневной речи, они часто остаются в узком кругу, связанном с конкретной областью. В последние годы наблюдается активное использование английских слов, что связано с процессами глобализации, развитием технологий, науки и культуры. Эти заимствования проникают во множество сфер — от бизнеса до обычного общения. Слова, такие как «интернет», «маркетинг», «блог» и «стартап», уверенно вошли в русский язык и стали привычными для носителей. Больше того, помимо заимствования отдельных слов, происходит формирование новых словосочетаний и неологизмов, что обогащает языковую систему.

Таким образом, современный русский язык продолжает эволюционировать и развиваться благодаря заимствованию, делая его более адаптивным и способным отражать изменения в общественной и культурной жизни.

Использованная литература:

1. Гриценко Е.С. Язык и безопасность в контексте глобализации // Власть № 11, 2011. — С. 9–12
2. Даниленко В. П. Глобалистская картина мира, или глобалистика, глобализм, антиглобализм, глобализация и антиглобалистская борьба. URL: // www.islu.ru/danilenko/articles/glob.htm (12.04.2009).
3. Данн Дж. Языковая глобализация и русский язык // Троицкий вариант. — №19 (188). — <http://trv-science.ru/2015/09/22/yazykovaya-globalizaciya-i-russkij-yazyk> (дата обращения — 22.09.2015).
4. Денисова С.П. Глобализмы в языке массовой коммуникации // Русский язык: исторические судьбы и современность: 2-й Междунар. конгресс исслед. рус. яз. — М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 2004. — С. 429–430.

Меҳрибон ШАМСИДДИНОВА,
 соўскаатель УзГУМЯ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация: в данной статье проводится анализ факторов, оказывающих влияние на развитие коммуникативной компетенции студентов, изучающих китайский язык. В ходе исследования выделены ключевые аспекты, такие как мотивация, лингвистические и когнитивные способности, методы обучения, а также роль преподавателя в процессе формирования коммуникативных навыков.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, лингвистические способности, лингвистическая среда, мотивация, когнитивные способности, социокультурные факторы.

Annotation: this article provides a comprehensive analysis of the factors influencing the development of communicative competence in students learning Chinese. The study identifies key aspects, including motivation, linguistic and cognitive abilities, teaching methods, and the role of the instructor in the process of forming communicative skills.

Key words: communicative competence, linguistic abilities, linguistic environment, motivation, cognitive abilities, sociocultural factors.

Annotatsiya: ushbu maqolada xitoy tilini o'rganayotgan talabalar kommunikativ kompetensiyasining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida motivatsiya, lingvistik va kognitiv qobiliyatlar, o'qitish usullari va o'qituvchining kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishdagi roli kabi asosiy jihatlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, lingvistik qobiliyatlar, lingvistik muhit, motivatsiya, kognitiv qobiliyatlar, sotsiokultural omillar.

В контексте современного информационного общества значимость коммуникативной компетенции в овладении иностранным языком продолжает расти и приобретает все более критическое значение. На сегодняшний день в особом спросе находятся специалисты, обладающие высоким уровнем коммуникативных навыков, способные эффективно функционировать в деловой среде, осуществлять профессиональное развитие и адаптироваться к условиям информационного общества и инновационных технологий.

Основной целью высшего образования является подготовка специалистов с высокоразвитыми коммуникативными компетенциями, способных эффективно функционировать в профессиональной сфере, а также успешно адаптироваться и развиваться в условиях современных технологических инноваций.

Концепция коммуникативных навыков при обучении иностранному языку обеспечивает формирование у студентов знаний, умений и навыков, позволяющих им приобщаться к национальным культурным ценностям страны изучаемого языка и фактически использовать иностранные языки в контексте межкультурного понимания и познания. Все эти знания, навыки и умения составляют коммуникативные навыки студентов. Ордынский Л.Е., исследователь в области социальной психологии, подчеркивает, что «коммуникативная компетен-

ция» включает в себя набор знаний, позволяющих человеку ориентироваться в различных ситуациях, принимать решения и достигать поставленных целей. [1: 334]

Следовательно, цель изучения иностранного языка состоит в том, чтобы студенты приобрели практические навыки устной и письменной речи, аудирования и чтения, а также научились использовать эти навыки для выражения собственных мыслей, понимания содержания текстов и решения коммуникативных задач.

Принимая во внимание специфику изучаемого языка, процесс формирования коммуникативных навыков студентов, осуществляется при соблюдении ряда условий и под воздействием различных факторов [2: 43]. При коммуникативном подходе к обучению, направленного на личностное общение, распределение ролей в учебном процессе, коллективное взаимодействие и акцент на контекст профессиональной деятельности, можно выделить несколько ключевых факторов. К примеру, содержательная направленность обучения, гуманистический стиль общения, акцент на культуру как на профессиональную ценность.

Содержательная направленность обучения является содержательным аспектом обучения ориентированный, на профессиональную деятельность. Данный аспект является важным фактором фор-

мирования коммуникативной компетенции, так как знание языка в этом контексте приобретает личностное значение, что стимулирует интерес студентов к обучению.

При условии направленности учебной программы на будущую профессию студента, он создает мотивационную основу обучения. Потребности студентов в большей степени обусловлены их будущей профессиональной деятельностью. Понимание этой связи способствует повышению мотивации и эффективности обучения. Учебный процесс, ориентированный на профессию, будет более продуктивным, а профессиональные интересы студентов, учитываемые при обучении китайскому языку, создают дополнительный стимул к его изучению.

Обучение китайскому языку через призму профессиональной деятельности помогает студентам не только освоить новый язык, но и познакомиться с культурными аспектами профессии, углубляя личностное развитие и творческий потенциал будущего специалиста.

Важно отметить, что изучение иностранного языка помогает студентам расширить знания в своей области и делает процесс обучения мотивированным как с точки зрения общего образования, так и с точки зрения будущей профессиональной деятельности.

Важнейший фактор в формировании коммуникативной компетенции студентов представляет собой гуманистический стиль общения – это способ взаимодействия с другими людьми, при котором основное внимание уделяется уважению, поддержке и пониманию собеседника. Такой стиль общения способствует развитию способности студентов свободно выражать свои мысли и решать коммуникативные задачи.

Следующим значимым аспектом развития коммуникативной компетентности студента является учебный процесс, который должен учитывать интересы и способности студентов, обеспечивая индивидуальный подход. Это возможно лишь при условии взаимодействия преподавателя и студента на основе взаимопонимания и педагогического сопровождения. Стиль педагогического общения во многом определяет отношение к предмету, нравственно-психологический климат в группе и в конечном итоге влияет на эффективность процесса формирования коммуникативной компетентности студента. [3: 97]

Иностранный язык является важной частью культуры, и его освоение напрямую связано с развитием нравственных и профессиональных качеств личности. Каждая профессия является частью глобальной культуры, и ее развитие тесно связано с мировым опытом и культурными особенностями разных стран. Изучение иностранного языка открывает перед студентами возможности профессиональной интегра-

ции в мировое сообщество.

Кроме того, для успешной работы в международной сфере знание китайского языка тесно взаимосвязано с пониманием культурных особенностей страны, что способствует лучшему восприятию и взаимодействию в деловом и социальном контексте.

Освоение иноязычного кода необходимо для успешного межкультурного взаимодействия, а также для понимания профессиональных концептов и стандартов, характерных для различных стран. Все эти факторы взаимосвязаны и влияют на успешность формирования коммуникативной компетенции у студентов.

Для достижения максимальной эффективности важно учитывать следующие условия:

- обогащение содержания образования иностранным языком;

- развитие навыков, важных для профессиональной коммуникации;

- ознакомление с основами делового этикета страны изучаемого языка.

Одним из основных условий является развитие профессионально значимых коммуникативных навыков. В рамках современного подхода к обучению иностранным языкам, в частности китайского языка важным является не только овладение языком, но и развитие у студентов способности использовать язык в профессиональной среде, участвовать в переговорах, писать деловую переписку, проводить презентации и так далее. Это достигается применением коммуникативно ориентированного профессионально направленного подхода к обучению иностранному языку. Этот подход обеспечивает развитие у студентов умения практически пользоваться иностранным языком, соотносить его единицы, формы и структурные организации с выполняемыми ими коммуникативными функциями. [4: 18]

Применение методов, ориентированных на реальные коммуникативные ситуации, позволяет студентам развить умения практического использования языка в контексте их будущей профессиональной деятельности.

Также важным элементом обучения является освоение норм делового общения и этикета, который представляет собой неотъемлемую часть культуры страны. Умение учитывать культурные различия и правильно выбирать языковые средства в деловой ситуации необходимо для успешного общения и достижения целей. Особенно если учесть то, что для китайского народа суеверия, мифы и культурные ценности являются неотъемлемой частью повседневной жизни.

Педагогический процесс, ориентированный на развитие коммуникативной компетенции, способствует не только улучшению языковых навыков, но и развитию у студентов ценностных ориентаций и

стремления к профессиональному росту.

Особенно важно для студентов, изучающих китайский язык, учитывать множество факторов, влияющих на их мотивацию, способности и методику обучения. Мотивация играет ключевую роль в процессе изучения китайского языка. Тем более, когда учащиеся осознают важность этого языка на мировой арене и его влияние на экономику других стран.

Лингвистические и когнитивные способности также оказывают большое влияние на процесс изучения, так как ученики с хорошо развитыми аналитическими способностями и хорошей памятью могут быстрее осваивать китайскую уникальную систему письма и тональную структуру.

Методы обучения, включая коммуникативные и иммерсионные подходы, играют решающую роль в успехе процесса. Погружение в языковую среду и использование современных технологий позволяют значительно ускорить усвоение языка.

Роль преподавателя в формировании и совершенствовании коммуникативной компетенции при изучении китайского языка является ключевой и многогранной. Преподаватель не только передает знания, но и создает среду, способствующую развитию у студентов навыков эффективного общения на китайском языке, а также играет значительную роль в адаптации обучения к современным реалиям и культурным особенностям.

Социальные факторы, такие как поддержка семьи и окружения, а также доступность ресурсов для изучения, также оказывают значительное влияние на мотивацию и успех учащихся. Активное участие в культурных мероприятиях и взаимодействие с носителями языка помогают углубить знание языка и культуры.

Наконец, индивидуальные особенности студентов, такие как возраст, пол, интересы и предыдущий опыт, также могут повлиять на процесс. Например, подростки, как правило, быстрее усваивают язык, в то время как взрослые студенты могут быть более целеустремленными, но сталкиваться с трудностями

при освоении новых языковых структур.

Таким образом, можно утверждать, что развитие коммуникативной компетенции при изучении китайского языка представляет собой сложный и многогранный процесс, в котором взаимодействуют различные компоненты. Во-первых, мотивация играет ключевую роль, так как стремление учащегося к овладению языком, будь то для профессиональных нужд, путешествий или культурных интересов, непосредственно влияет на глубину и эффективность изучения. Во-вторых, способности учащихся, включая их склонность к восприятию новых языков и навыков, могут как ускорить процесс, так и потребовать дополнительных усилий со стороны преподавателя.

Методики обучения, которые включают в себя как традиционные подходы, так и инновационные методы, также оказывают значительное влияние на результат. Успешное сочетание различных подходов позволяет учитывать индивидуальные особенности студентов и обеспечить наиболее эффективное усвоение материала. Не менее важна роль преподавателя, который должен не только передавать знания, но и создавать атмосферу доверия и поддержки, мотивируя студентов к активному участию в процессе общения на китайском языке.

Социально-культурные факторы, такие как восприятие китайского языка в обществе, культурные различия и привычки, также могут повлиять на восприятие материала и уровень уверенности учащихся. Важно учитывать и индивидуальные особенности каждого студента, такие как стиль обучения, темп восприятия и готовность к взаимодействию в межкультурных ситуациях.

Таким образом, оптимизация всех этих факторов, включая мотивацию, методические подходы, роль преподавателя, культурные контексты и индивидуальные характеристики учащихся, а также создание благоприятных условий для обучения, может существенно повысить эффективность обучения и обеспечить успешное овладение китайским языком, как в теоретическом, так и в практическом плане.

Использованная литература:

1. Ордынский Л.Е. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетенции. М.: Гардарики, 2020. – с. 334
2. Надеждин И.П. Основные факторы, влияющие на формирование коммуникативной компетенции. СПб: Питер, 2020. – с. 43
3. Слободина В.С. Педагогические условия формирования языковой компетенции. М.: Юрайт, 2021. – с. 97
4. Тахирова З.М. Эффективность факторов, способствующих развитию коммуникативной компетенции студентов. Ташкент: «San'at», 2019. – с. 18

Nozima GULYAMOVA,

senior teacher, Faculty of English Language Teaching,

Millat Umid University

e-mail: gulyamova.nozima@mail.ru

THE STUDY OF THE AUTHENTICITY OF AUDIO-VISUAL MATERIALS IN THE DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH OF STUDENTS OF A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

Annotation: the article considers about the methodological features of using authentic material in teaching speaking. It analyzes the concept of "authentic materials" and their classification given by different scientists. The essence of authentic materials and the specifics of their use in teaching listening and developing methodological materials on the topic of the study are studied.

Key words: *authentic materials, methodological features, use of authentic material, teaching listening, communicative competence, educational content.*

Аннотация: в статье рассматриваются методические особенности использования аутентичного материала при обучении говорению. В нем анализируется понятие «аутентичные материалы» и их классификации дано разным ученым. Изучено сущности аутентичных материалов и специфики их использования при обучении аудированию и разработке методических материалов по теме исследования.

Ключевые слова: *аутентичные материалы, методические особенности, использования аутентичного материала, обучении аудированию, коммуникативная компетенция, содержание образования.*

Annotasiya: maqolada og'zaki nutqni o'rgatishda autentik materiallardan foydalanishning uslubiy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Unda "asliyat materiallari" tushunchasi va ularning turli olimlar tomonidan berilgan tasnifi tahlil qilinadi. Autentik materiallarning mohiyati va tadqiqot mavzusi bo'yicha tinglab tushunish va uslubiy materiallarni ishlab chiqishni o'rgatishda ulardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: *autentik materiallar, uslubiy xususiyatlar, asliy materialdan foydalanish, tinglab tushunishga o'rgatish, kommunikativ kompetentsiya, ta'lim mazmuni.*

Nowadays, when knowledge of English is becoming more of a norm and we can talk about English as a language of international communication, the authors of the modern state educational standard put forward an expanded interpretation of the purpose of teaching a foreign language in national schools - the formation of communicative competence. In essence, communicative competence is integrative and includes several components: communicative skills in speaking, listening, reading and writing; language knowledge and skills in mastering this language "building material" for generating and recognizing information; linguistic and regional knowledge to ensure secondary socialization, socio-cultural background, without which the formation of communicative competence is impossible. The inclusion of regional geographic knowledge as a communicative component in the target setting of training and in the content of education is intended to ensure that students learn the realities of another country, its national culture and broaden their general horizons, which will, in turn, increase interest in the foreign language being studied and help to form a strong motivation.

According to M.V. Lyakhovitsky, the main means of teaching a foreign language is the language environment and all other means are auxiliary, their purpose is to create a more or less pronounced illusion of introducing

students to the natural language environment.

The problem of teaching students to listen, that is, to perceive and understand by ear foreign speech containing unfamiliar words, requires solving a number of issues, and, in particular, determining the nature of the auditive material on which training should take place, the selection and methodology of performing exercises, which should take into account all the conditions that ensure understanding of such messages. The problem of authentic materials used in teaching foreign language, causes a lot of controversy in itself. The very concept of authentic materials appeared in the methodology not so long ago, which is connected with the modern setting of the goals of teaching a foreign language. Currently, several approaches to defining the essence of authentic materials have been identified. K.S.Krichevskaya defines authentic materials as genuine literary, folklore, visual, musical works, objects of real life, such as clothes, furniture, dishes and their illustrative images. She also distinguishes materials of everyday and household life into an independent group: pragmatic materials (announcements, questionnaires, signs, labels, menus and bills, maps, advertising brochures on tourism, recreation, goods, job vacancies, etc.), which in terms of accessibility and everyday nature of application seem to be quite significant for creating the illusion of familiarization with

the environment of native speakers and believes that their role is an order of magnitude higher than authentic texts from a textbook, although they may be inferior to them in volume.

The classification of K.S.Krichevskaya is in many ways identical to the definition of authentic materials given by G.I.Voronina, who defines authentic texts as borrowed from the communicative practice of native speakers. She identified two types of authentic texts, represented by various genre forms:

1) functional texts of everyday use that perform an instructive, explanatory, advertising or warning function; 2) informative texts that perform an informational function and contain constantly updated information, pointers, road signs, signs, diagrams, charts, pictures, theater programs, etc.

We have considered the classifications of K.S.Krichevskaya and G.I.Voronina for general coverage of the problem raised. In our opinion, they do not cover the entire spectrum of authentic materials.

As an applied definition to the topic of this article, we would like to present in more detail the definition, criteria and parameters of authentic materials given by the authors E.V.Nosonovich and O.P.Milrud. In their work, "Criteria of the substantive authenticity of an educational text" E.V.Nosonovich and O.P.Milrud believe that it is preferable to teach a language using authentic materials, that is, materials taken from original sources and not intended for educational purposes. On the other hand, they point out that such materials are sometimes too complex in the linguistic aspect and do not always meet the specific tasks and conditions of training, while simultaneously highlighting separately methodologically - or educationally authentic texts.

The authors developed the following parameters of an authentic educational text: functional authenticity; lexical and phraseological authenticity; grammatical authenticity; structural authenticity.

The authenticity of educational tasks to the material is very important. These include tasks that stimulate interaction with the text, based on operations that are performed outside the educational environment when working with information sources. It is necessary to

focus on tasks that develop guesswork, since it is an authentic communicative action that students resort to in everyday communication; it also stimulates thinking activity, serves as a further basis for subsequent authentic interaction within the lesson. The authors include the following authentic materials: personal letters, jokes, articles, excerpts from teenagers' diaries, advertisements, culinary recipes, fairy tales, interviews, popular science and regional studies texts.

They also emphasize the importance of maintaining the authenticity of the genre and the fact that genre and compositional diversity allows students to become familiar with speech clichés, phraseology, vocabulary associated with a wide variety of spheres of life and belonging to different styles. In addition, nevertheless, the authors especially emphasize that the authenticity of the educational material is a relative property, depending on a number of factors: the conditions in which it is used; individual characteristics of students; the goals of the teacher, etc.

The definition and classification given by the authors E.V.Nosonovich and O.P.Milrud seem to us to be the most optimal. In the future, we propose to divide all authentic materials used in teaching a foreign language into authentic and educational-authentic.

Thus, authentic materials are materials taken from original sources, which are characterized by the naturalness of the lexical content and grammatical forms, the situational adequacy of the language means used, illustrate cases of authentic word usage, and which, although not specifically intended for educational purposes, can be used in teaching a foreign language.

However, educational-authentic materials are materials specially developed taking into account all the parameters of the authentic educational process and the criteria of authenticity and intended to solve specific educational problems. We consider the criterion of functionality to be the main criterion of authenticity. Functionality is understood as the orientation of authentic materials towards life use, towards creating the illusion of familiarization with the natural language environment, which is the main factor in successful mastery of a foreign language.

Reference

1. Galskova N.D. Theory of Teaching Foreign Languages [Text]: Lingvodidactics and Methodology. - M.: Publishing Center "Academy", 2007. - 336p.
2. Milrud R.P. The Problem of Developing Schoolchildren by Means of a Foreign Language // Foreign Languages at School, 1989. No. 3. - pp. 20-25.
3. Rogova G.V., Vereshchagina I.N. Methods of Teaching English at the Initial Stage in Secondary School. - M.: Education, 1988. - 264 p.
4. Bakirova H.B. Methodology of Lexical Competence Formation of Power-Engineering Students based on CBA and its Experimental Research in Teaching ESP. Pubmedia Jurnal Pendidikan Bahasa Inggris. - Indonesia. 2024. - №2,1.

Ruxsora QURBONOVA,

senior teacher,

Faculty of English Language Teaching,

Millat Umid University

e-mail caravan1519@gmail.com

ACTUAL PROBLEMS IN TEACHING ORAL SPEECH SKILLS IN ENGLISH IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation: the article considers the study of ways to improve the effectiveness of teaching oral speech in English lessons using modern pedagogical technologies. It also identifies the main difficulties and their overcoming in teaching speaking, which are associated with the formation of an attitude to communication, i.e. the problem of motivation of the communicative function.

Keywords: *teaching oral speech, modern pedagogical technologies, main difficulties, teaching speaking, communicative functions, types of speech activity, communicative methodology.*

Аннотация: в статье рассматривается изучение путей повышения эффективности обучения устной речи на уроках английского языка с использованием современных педагогических технологий. А также выявлены основные трудности и их преодолении при обучении говорению которые связаны с формированием установки на общение, т.е. проблема мотивации коммуникативной функции.

Ключевые слова: *обучения устной речи, современные педагогические технологии, основные трудности, обучении говорению, коммуникативные функции, виды речевой деятельности, коммуникативная методика.*

Annotasiya: maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda ingliz tili darslarida og'zaki nutqni o'rgatish samaradorligini oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, muloqotga munosabatni shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan nutqni o'rgatishda asosiy qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish, ya'ni kommunikativ funksiyani motivatsiya qilish muammosi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *og'zaki nutqni o'rgatish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, asosiy qiyinchiliklar, kommunikativ funksiyalar, nutq faoliyati turlari, kommunikativ metodologiya.*

As known, the modern international situation, significant growth and expansion of cultural contacts, international scientific and technical ties necessitate the involvement of an ever-increasing circle of specialists and require each member of society to have appropriate proficiency in a foreign language, which, in turn, leads to the emergence of new methods of teaching foreign languages.

According to modern requirements of the state educational standard, the main goal of teaching a foreign language is the ability to communicate in a foreign language. Consequently, the teacher should focus on developing students' speech skills in a foreign language. Thus, the problem of mastering a foreign speech by students in the process of learning within the framework of higher education is one of the most important problems faced by teachers.

In the linguistic field, the goal of teaching a foreign language using the communicative method is to teach communication in a foreign language orally and in writing within a speech situation. The method of oral communication is speaking. The goal of teaching speaking at school is to develop students' ability to carry out oral speech communication in a variety of situations in accordance with their real needs and interests. In order to facilitate students' communication, we must take into account the specific features of this type of speech

activity, such as motivation, purposefulness, activity, connection with the personality and mental activity of a person, heuristics, independence, pace and situationality.

Modern pedagogical technologies involve changing the learning situation in such a way that the teacher from an "indisputable authority" becomes an attentive and interested interlocutor and participant in the learning process. Communicative methods, as one of the modern methods of teaching English, help the teacher to be not only a carrier of information, but also an observer and consultant.

In the linguistic field, the goal of teaching a foreign language with a communicative method is to teach communication in a foreign language in oral and written form within the framework of a speech situation.

The best methods for activating students' oral speech, in my opinion, are methods of human interaction with humans, i.e. interactive methods. The word "interactive" comes from the English word "interact", which means, "inter" - "mutual", "act" - to act. These methods involve interaction between subjects of the educational process at the level of "equal", where the teacher and the participant of the lesson are part of the same team, they work to achieve the same goal.

Interactive techniques help to organize comfortable learning conditions, in which all students actively interact with each other. Their use involves modeling life

situations, role-playing games and joint problem solving based on an analysis of circumstances and the situation.

The main difficulties in teaching speaking are associated with the formation of an attitude toward communication, i.e. the problem of motivation for the communicative function.

The nature and structure of motivation for the communicative function are determined by the same situational factors as the structure of any sphere of human mental activity, that is, on the one hand, the nature of the problematic nature of a particular objective situation, on the other hand, the subjective image of this or that situation, one's place in it, etc.

The conscious motive for activity prevailing in each specific case realizes itself through an attitude as a guiding, regulating principle of activity. The issue of the mechanisms of the influence of needs on the emergence of an attitude toward communication is considered in social psychology, child psychology and the theory of artistic creativity. "Conflict", "crisis", "dilemma", "dissonance" are considered as the driving force for the development of speech action. Common to all the above concepts is the violation of harmony in the system of relations, which includes communicants, giving rise to the need to restore the lost balance. The result of a discrepancy in the level of information may be the communication of both cognitive and control information. The presence of a discrepancy in the level of information can be expressed by the opposition know - do not know. Other types of discrepancy can also be observed, such as, for example, have - do not have. Typical motivators of verbal communication are also such types of discrepancy, which follow from differences in views, tastes and differences in the assessment of the situation. They can be expressed by the oppositions: like - don't like; want - don't want, which are especially typical for interpersonal relations, but sometimes arise in the process of joint activities, when a decision is made on the next move or a common strategy of action (they form the basis of a dispute, persuasion, conviction).

An analysis of the factors that determine the need for communication leads to the conclusion that they can be permanent and episodic.

Permanent factors usually have their source in the social functions of the communicants or their mental and physical characteristics.

For example, the situation of information overload

in one of the partners is constant in communication between parents and children, teachers and students. Accordingly, the role component of the situation acts as the main determinant of certain communicative actions in conditions of stable dissonance.

Not every role performs such a function, but only one that has either:

the potential for information overload or some other dissonance, for example, an elder can always, in principle, know more than a younger one, a tall one can see more than a short one, a grandson can hear better than his grandmother, a capricious one can reject what is offered; or:

text characteristics assigned to the role (communication programs or even ready-made texts).

A person who is curious by nature constantly turns to others with questions and a braggart talks about his achievements.

This is a temporary dissonance, here the participants can easily change roles, therefore the conditions in which the activity served by communication is carried out or the conditions characterizing the activity preceding communication act as a determinant.

Thus, summing up the above, the following conclusions can be made.

The main difficulties in teaching speaking include motivational problems, such as:

- students are embarrassed to speak foreign languages, are afraid of making mistakes, being criticized;
- students do not understand the speech task;
- students do not have enough language and speech tools to solve the task;
- students are not involved in a collective discussion of the subject of the lesson for one reason or another;
- students do not endure the required amount of communication in a foreign language.

And so we can conclude that the importance of learning a foreign language is indisputable. But many problems arise during learning. These include the problem of increasing the effectiveness of teaching oral speech in foreign language lessons, which is directly related to the gap between theory and practice and the passive nature of educational activities, while the absolute value of society is becoming an educated active person capable of continuous self-education, self-development and self-improvement.

Reference

1. Firsova A.V. Problems in learning English and ways to solve them // International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2022. No. 1-3.
2. Sinyavskaya, E.V., Vasilyeva, M.M., Kalinina, S.V. Questions of methodology of teaching foreign languages abroad [Text]: Manual for teachers of environments, schools. - M.: Education, 1978.- 192 p.
3. Bakirova H.B. Methodology of Lexical Competence Formation of Power-Engineering Students based on CBA and its Experimental Research in Teaching ESP. Pubmedia Jurnal Pendidikan Bahasa Inggris. - Indonesia. 2024. - №2,1.

Mahbuba RASULOVA,
Tashkent State University of Law
Foreign Languages Department

WRITING THE LAW: WHY ACADEMIC WRITING MATTERS FOR FUTURE LAWYERS

Annotation: this article explores the significance of academic writing for law students, emphasizing its importance in both their educational journeys and future legal careers. By examining the role academic writing plays in developing critical thinking, analytical skills and legal argumentation, the study highlights how these skills prepare students for professional practice.

Key words: *academic writing, legal education, law students, legal reasoning, critical thinking.*

Аннотация: в этой статье исследуется значение академического письма для студентов-юристов, подчеркивая его важность как в их образовательном пути, так и в будущей юридической карьере. Рассматривая роль академического письма в развитии критического мышления, аналитических навыков и юридической аргументации, исследование фокусируется на том, как эти навыки готовят студентов к профессиональной практике.

Ключевые слова: *академическое письмо, юридическое образование, студенты-юристы, правовое обоснование, критическое мышление.*

Annotatsiya: ushbu maqola yuridik fakultet talabalari uchun akademik yozuvning ularning ta'lim salohiyatlarini oshirishda va kelgusidagi kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishini tadqiq etadi. Ushbu tadqiqot Akademik yozuvning tanqidiy fikrlash, huquqiy dalillar bilan ishlash va tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirishdagi rolini o'rganib, ushbu ko'nikmalar talabalarni kasbiy amaliyotga qay tarzda tayyorlab borishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *akademik yozuv, huquqiy ta'lim, huquqshunoslik talabalari, huquqiy mulohazalar, tanqidiy fikrlash.*

Introduction

Legal education aims to produce professionals who can interpret, analyze and apply the law effectively. Academic writing is a core component of legal education, providing students with the tools to structure their thoughts, articulate legal arguments and engage in legal research. For law students, mastering academic writing is essential not only for academic success but also for their future roles as legal practitioners. In the context of legal education system in Uzbekistan, the need for proficient academic writing is increasing due to the globalization of legal practices and the integration of Uzbekistan into international legal frameworks. This article focuses on first-year law students at Tashkent State University of Law, examining how academic writing contributes to their academic development and professional readiness. It also addresses the gap in research on the specific impact of academic writing in legal education in Uzbekistan, highlighting the novelty of this study.

Literature Review

Academic writing has been widely recognized as a critical skill in higher education, particularly in law programs. According to Smith and Johnson (2021), legal education requires students to develop strong writing skills to communicate effectively in both academic and professional settings. Academic writing not only enhances students' understanding of legal concepts but also prepares them for the demands of legal practice, where precision and clarity are paramount (Brown, 2020). In

legal education, academic writing serves as a vehicle for critical thinking and legal reasoning. As noted by Walker (2019), writing assignments in law courses push students to analyze legal principles, synthesize information from multiple sources and construct coherent arguments. This process helps students build the analytical skills necessary for legal practice.

However, existing research tends to focus on academic writing in Western legal education contexts, with limited studies addressing its role in post-Soviet legal education systems. Studies like those of Ivanov (2022) and Akhmedova (2021) have examined legal writing in Central Asia but have not specifically explored academic writing's impact on law students' professional development. This study addresses this gap by focusing on law students in Uzbekistan, providing insights into how academic writing practices in this region contribute to legal education. By doing so, it highlights the need for further research and curriculum development tailored to the specific needs of Uzbek law students.

Research Questions

1. How does academic writing contribute to the development of legal reasoning skills among law students at Tashkent State University of Law?
2. What are the perceptions of first-year law students regarding the importance of academic writing in their studies and future legal careers?

Methodology

This study was conducted at Tashkent State University of Law, focusing on first-year students from the Fac-

ulty of International Law and Comparative Legislation. Twenty students, all aged 18, voluntarily participated in the study. The research employed a qualitative method, using interviews to gather data on students' perceptions of academic writing. Thematic analysis was used to analyze the interview data. This method allowed the researcher to identify recurring themes and patterns in the students' responses, providing insights into their experiences with academic writing and its perceived impact on their academic and professional development.

Results

The interviews revealed several key themes related to the importance of academic writing for law students. Many participants highlighted that academic writing helped them develop critical thinking skills and better understand legal concepts. One student noted, "Writing essays and research papers forces me to think deeply about legal principles and how they apply in different contexts".

Another recurring theme was the role of academic writing in preparing students for professional legal work. Several students mentioned that writing assignments helped them improve their ability to construct legal arguments and present them clearly. One participant stated, "I feel more confident presenting legal arguments after writing academic papers because I have practiced structuring my thoughts and supporting them with evidence".

However, some students expressed challenges with academic writing, particularly in understanding the specific requirements of legal writing. One student commented, "Sometimes it's hard to know what professors expect in legal writing, especially when it comes to referencing and structuring arguments".

Discussion

The findings of this study align with existing literature on the importance of academic writing in legal education. Similar to the conclusions drawn by Smith and Johnson

(2021), this study found that academic writing enhances students' critical thinking and legal reasoning skills. The results also support Walker's (2019) argument that writing assignments in law courses play a crucial role in preparing students for professional legal practice. However, this study also highlights unique challenges faced by Uzbek law students, particularly in understanding the conventions of legal writing. Unlike Western legal education systems, which often emphasize writing skills from the outset, the legal education system in Uzbekistan may need to place more emphasis on academic writing in its curriculum. The findings suggest that incorporating more academic writing instruction into the law curriculum at Tashkent State University of Law could better prepare students for both academic success and professional legal practice. This aligns with Ivanov's (2022) recommendation for more region-specific research on legal education practices in Central Asia.

Conclusion and Implications

This article demonstrates the critical role of academic writing in legal education, particularly for law students at Tashkent State University of Law. Academic writing enhances students' critical thinking, analytical skills and ability to construct legal arguments, all of which are essential for professional legal practice. The findings have several implications for legal education in Uzbekistan. First, there is a need to incorporate more academic writing instruction into the curriculum to address the specific challenges faced by Uzbek law students. Second, future research should explore the long-term impact of academic writing on students' professional development, providing more insights into how writing skills translate into legal practice. However, this study is limited by its focus on a single institution and a relatively small sample size. Future studies could expand the research to include other law schools in Uzbekistan and explore different methods of academic writing instruction.

References

1. Akhmedova, S. (2021). Academic Writing in Central Asian Legal Education: Challenges and Opportunities. *Journal of Legal Education*, 34(2), 101-120.
2. Brown, P. (2020). The Role of Writing in Legal Practice. *Legal Studies Review*, 45(3), 215-230.
3. Ivanov, D. (2022). Legal Writing in Post-Soviet Education Systems. *Central Asian Law Journal*, 12(1), 67-89.
4. Smith, J., & Johnson, M. (2021). Developing Legal Reasoning Through Academic Writing. *Law and Education Quarterly*, 28(4), 354-371.
5. Walker, R. (2019). Legal Education and the Importance of Writing Skills. *International Review of Law and Education*, 14(2), 145-160.

Nodira GOZIYEVA,

Academic lyceum of the International Islamic Academy of Uzbekistan

Leading English Teacher. e-mail: nodiragozieva1986@gmail.com

HOW AI IS RESHAPING LANGUAGE LEARNING

Annotation: the view of language learning is undergoing a dramatic transformation, driven by the rapid advancements in artificial intelligence (AI). Once this process was managed by textbooks, classrooms and human instructors, language acquisition is increasingly being influenced by AI-powered tools and platforms. This article explores the profound ways in which AI is reshaping language learning, examining the benefits, challenges and potential future directions of this technological evolution.

Key words: *AI, personalized learning platforms, intelligent tutoring systems, automated language translation, AI chatbots, AI-powered tools.*

Аннотация: среда изучения языков претерпевает драматические изменения, вызванные быстрым развитием искусственного интеллекта (AI). Когда-то в этой области доминировали учебники, классы и преподаватели, но на овладение языком все больше влияют инструменты и платформы на базе искусственного интеллекта. В этой статье исследуются глубокие способы, с помощью которых Искусственный Интеллект меняет изучение языков, рассматриваются преимущества, проблемы и потенциальные будущие направления этой технологической эволюции.

Ключевые слова: *ИИ, персонализированные платформы обучения, интеллектуальные системы обучения, автоматизированный языковой перевод, чат-боты на основе ИИ, инструменты на основе ИИ.*

Annotasiya: til o'rganish jabhalari sun'iy intellektning (SI) jadal rivojlanishi tufayli keskin o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bir paytlar bu jabhada darsliklar, sinf xonalari va o'qituvchilar hukmronlik qilgan bo'lsa, hozirda til o'zlashtirishga sun'iy intellekt tomonidan boshqariladigan vositalar va platformalar tobora ko'proq ta'sir qilmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellekt til o'rganishni qayta shakllantirishning chuqur usullarini hamda texnologik evolyutsiyaning afzalliklari, muammolari va kelajakdagi potensial yo'nalishlarini o'rganadi.

Kalit so'zlar: *SI, shaxsiylashtirilgan o'quv platformalari, intellektual tizim treningi, avtomatlashtirilgan til tarjimasi, chat botlari va asosiy SI, instrumental va asosiy SI.*

Introduction:

Multilingualism is a key asset in our increasingly globalized world. Whether for professional purposes, travel or personal growth, learning new languages can unlock countless opportunities. While traditional language learning methods, such as classroom instruction and textbooks, have long been the norm, artificial intelligence (AI) is now bringing transformative changes to this field. By integrating machine learning and natural language processing (NLP), AI is reshaping the way we learn languages, making it more accessible and tailored to individual needs. In the developing era, artificial intelligence is becoming a part of human life and is widely used in many fields.

Artificial intelligence was founded as an independent field of science in 1956 and the term "artificial intelligence" was first used by John McCarthy at a conference held at Dartmouth College in the summer of the same year and went down in history as the author of this term. Artificial intelligence is used in the field of education, among language learners, in surgical operations, in managing the control of objects and preventing their conflict, in preventing the occurrence of various crimes. In recent years, artificial intelligence has been widely used in the field of education and among language learners. AI-driven language platforms like Duolingo, Babbel and Memrise have become increasingly popular, supporting millions of learners worldwide. These platforms harness advanced algorithms to create customised learning

experiences, adjusting lessons to each learner's progress and proficiency. Below are some key ways AI is redefining language education:

Personalized Learning Experiences- AI's ability to create personalized lesson plans for learners sets it apart from traditional methods. It can assess a user's strengths and areas for improvement, adjusting the content accordingly. For instance, if a learner finds grammar difficult but picks up vocabulary quickly, AI can increase focus on grammar exercises while reinforcing vocabulary. This individualised approach enhances both learning speed and enjoyment.

Immediate Feedback- In conventional settings, language learners often wait for feedback from instructors. AI tools, however, offer real-time corrections for pronunciation, grammar and fluency. With speech recognition technology, learners can practice speaking and receive instant guidance on how to improve their pronunciation. This feedback is crucial for building confidence and fluency in speaking.

Enhancing Natural Conversations with AI- NLP, a core component of AI, allows systems to understand and generate human language, making interactions with AI-powered tutors feel more authentic. AI tutors can simulate real-world conversations, offering learners opportunities to practice both speaking and listening. Engaging in these realistic interactions helps learners improve their conversational skills and gain confidence in using the language in daily situations.

Keeping Learners Engaged- AI-based apps often incorpo-

rate interactive elements to keep users motivated. By turning lessons into interactive challenges with points, levels and rewards, these apps foster an environment where learners are excited to continue. AI monitors progress, encouraging users to practice regularly and set attainable goals.

Advanced Testing Methods- AI also offers more nuanced testing than traditional exams. Adaptive tests, for example, adjust in difficulty based on how a learner performs. When a learner answers correctly, the next question may be more challenging. Conversely, incorrect answers lead to simpler questions, helping to reinforce foundational knowledge. This ensures assessments are always appropriate to the learner's skill level, providing a clearer understanding of their progress.

The integration of AI into language learning offers a wide range of advantages:

Adapting to Student Needs: one of the primary advantages of using AI in language learning is its ability to adapt to the individual needs of each student. AI-driven language learning platforms can assess a student's proficiency level, learning style and pace, and tailor lessons accordingly. This personalization ensures that students receive content that challenges them without overwhelming, making the learning process more efficient and enjoyable.

Providing Instant Feedback: traditional language learning often lacks immediate feedback, which is crucial for improvement. AI addresses this issue by offering real-time feedback on pronunciation, grammar and vocabulary usage. With AI-powered language apps and tools, learners can practice speaking and writing skills with confidence, knowing that they will receive instant corrections and suggestions for improvement.

No Fear of Failing: language learners often hesitate to speak in front of others due to the fear of making mistakes. AI eliminates this fear by providing a non-judgmental learning environment. Students can practice speaking and writing without the pressure of judgment, helping them build confidence and fluency over time. This fear-free environment encourages experimentation and active participation in the learning process.

Despite the numerous benefits, the adoption of AI in language learning is not without challenges:

- The "Human Touch": while AI tutors can provide personalized guidance, they may not always be able to offer the same level of emotional support, cultural understanding, or tailored pedagogical advice as human instructors.

- **Data Privacy Concerns:** many AI-powered tools collect user data, raising concerns about privacy and security.

- **Over-Reliance on Technology:** Overdependence on translation tools can hinder the development of core language skills such as comprehension and production.

- **Inequitable Access:** not everyone has access to the technology and resources required to use AI-powered language learning tools, potentially exacerbating existing inequalities.

- **Algorithm Bias:** AI algorithms can inadvertently perpetuate biases present in the data used to train them, potentially affecting the quality of language instruction.

- **Lack of Authentic Context:** simulated conversations offered by chatbots may not always capture the nuances of real-world interactions.

Future Directions

The integration of AI in language learning is likely to continue evolving rapidly. Some possible future trends include:

- **AI-powered immersive experiences:** virtual and augmented reality environments will create highly engaging language learning simulations.

- **Enhanced Natural Language Processing:** advances in NLP will allow AI to better understand and respond to complex human language.

- **AI-driven Cultural Competence:** AI will help learners develop a deeper understanding of the cultural nuances of the target language.

- **Personalized Adaptive Learning at Scale:** AI will enable the creation of highly personalized and scalable learning environments that can cater to a vast number of diverse learners.

- **AI-Assisted Language Creation:** AI could assist in the development of new languages or the revitalization of endangered ones.

Conclusion

AI is undeniably changing the way we learn languages, offering exciting opportunities for personalized, accessible and engaging learning experiences. While challenges remain, the potential for AI to democratize language education and empower learners globally is immense. By thoughtfully integrating AI tools into the language learning process, educators and learners can unlock new possibilities and navigate the ever-evolving linguistic landscape with greater confidence and effectiveness. As AI becomes more sophisticated, it will undoubtedly continue to shape the future of language acquisition and connect people across cultures.

References:

1. Viberg, O., & Grönlund, Å. (2017). The challenge of assessing the impact of AI on language learning. *International Journal of Artificial Intelligence in Education, 27*(4), 839-862. (A look into evaluating impact of AI in language learning).
2. Hwang, G. J., & Tu, Y. H. (2021). Development and evaluation of an AI-enabled personalized learning system for second language acquisition. *Educational Technology & Society, 24*(1), 102-114. (Focus on personalized learning)
3. Bakhsh, S., Khan, A., & Lee, H. (2023). Exploring the future directions of artificial intelligence in language education. *Education and Information Technologies, 28*(1), 1-24. (Provides an exploration of future directions in the field).
4. Pokrivčáková, S. (2019). Preparing teachers for the application of AI-powered technologies in foreign language education. *Journal of Language and Cultural Education, 7*(3), 135-153. <https://doi.org/10.2478/jolace-2019-0025>.
5. Crompton, H. & Burke, D. (2023). Artificial intelligence in higher education: The state of the field. *International Journal of Educational Technology in Higher Education, 20*, 22 (2023). <https://doi.org/10.1186/s41239-023-00392-8>.

Shahina NIGMATOVA,

Senior teacher Department of Practical English Language
and Literature National University of Uzbekistan

Email address: nigmatovashahina@gmail.com

NEW METHODS AND STRATEGIES FOR TEACHING ENGLISH TO STUDENTS

Annotation: this article is devoted to analyzing modern methods and strategies used in teaching English to students. The increasing demand for English language learning in the context of globalization and innovations in the education system necessitate new pedagogical approaches. The article examines new methodologies such as communicative, project-based, task-based and technology-integrated teaching methods. The theoretical foundations, practical applications and effectiveness of these methods are analyzed. Furthermore, the possibilities and challenges of implementing these innovative methods in the English language teaching process at higher education institutions in Uzbekistan are discussed.

Key words: *english language teaching methodology, innovative methods, communicative approach, project-based learning, task-based teaching, technology integration, student motivation, language competence, higher education of Uzbekistan.*

Аннотация: данная статья посвящена анализу современных методов и стратегий, применяемых в обучении английскому языку студентов. Растущий спрос на изучение английского языка в условиях глобализации и инновации в системе образования требуют новых педагогических подходов. В статье рассматриваются новые методики, такие как коммуникативный, проектный, задачно-ориентированный и технологически интегрированный методы обучения. Анализируются теоретические основы, практическое применение и эффективность этих методов.

Ключевые слова: методика преподавания английского языка, инновационные методы, коммуникативный подход, проектное обучение, задачно-ориентированное обучение, интеграция технологий, мотивация студентов, языковая компетенция, высшее образование Узбекистана.

Annotatsiya: ushbu maqola talabalarga ingliz tilini o'qitishda qo'llaniladigan zamonaviy usullar va strategiyalar-ni tahlil qilishga bag'ishlangan. Globallashuv sharoitida ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talabning ortishi va ta'lim tizimidagi innovatsiyalar yangi pedagogik yondashuvlarni talab etmoqda. Maqolada kommunikativ, loyiha asosidagi, vazifaga asoslangan va texnologiya integratsiyalashgan o'qitish usullari kabi yangi metodikalar ko'rib chiqiladi. Ushbu usullarning nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va samaradorligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *ingliz tili o'qitish metodikasi, innovatsion usullar, kommunikativ yondashuv, loyiha asosidagi ta'lim, vazifaga asoslangan o'qitish, texnologiya integratsiyasi, talabalar motivatsiyasi, til kompetensiyasi, O'zbekistonda oliy ta'lim.*

In the era of globalization, the demand for English language proficiency has significantly increased, necessitating innovative approaches in language teaching methodologies. This article examines modern methods and strategies employed in teaching English to students in higher education, with a particular focus on the context of Uzbekistan. The integration of communicative, project-based, task-based and technology-enhanced approaches has revolutionized the landscape of English language teaching, offering new opportunities for effective language acquisition. The communicative approach, which emphasizes authentic language use in real-life contexts, has gained prominence in recent years. According to Richards and Rodgers (2014), "The communicative approach... focuses on developing learners' communicative competence". This method prioritizes meaningful interaction over rote memorization, enabling students to develop practical language skills.

Project-based learning (PBL) has emerged as another

powerful tool in language education. Stoller (2006) argues that "PBL provides opportunities for students to develop their language skills while simultaneously enhancing their problem-solving abilities and critical thinking". This approach aligns well with the needs of modern learners, who require not only language proficiency but also transferable skills for their future careers.

Task-based language teaching (TBLT) offers a structured yet flexible framework for language learning. Ellis (2003) defines TBLT as "an approach to language education in which students are given functional tasks that invite them to focus primarily on meaning exchange and to use language for real-world, non-linguistic purposes". This method has shown promising results in enhancing students' motivation and language competence.

The integration of technology in language teaching has opened up new avenues for learning. Warschauer and Healey (1998) note that "technology-enhanced language learning not only helps create a more authentic learning

environment but also provides learners with access to a wide range of resources and interactive tools". In the context of Uzbekistan, where access to native English speakers may be limited, technology can bridge this gap by providing authentic language input and practice opportunities. However, the implementation of these innovative methods in Uzbekistan's higher education institutions faces several challenges. Hasanova and Shadiyeva (2008) point out that "the transition from traditional teacher-centered approaches to more student-centered methodologies requires significant changes in both teacher training programs and institutional policies". This highlights the need for comprehensive reforms in the education system to support the adoption of new teaching strategies.

As Uzbek scholar Iriskulov (2006) suggests, "It is crucial to consider the cultural and educational background of Uzbek students when implementing Western teaching methodologies". This underscores the importance of localizing innovative approaches to ensure their relevance and efficacy in the Uzbek educational landscape. Adoption of new methods and strategies in teaching English to students in Uzbekistan's higher education institutions offers promising opportunities for enhancing language learning outcomes.

The implementation of these innovative methods in Uzbekistan's higher education system requires a multifaceted approach. As noted by Uzbek researcher Khamidov (2011), "The transition to modern teaching methodologies necessitates not only changes in classroom practices but also in curriculum design, teacher education programs and institutional policies". This highlights the need for a comprehensive reform strategy that addresses all aspects of the educational system.

One of the key challenges in adopting these new

methods is the need for extensive teacher training. Many educators in Uzbekistan have been trained in traditional methodologies and may find it challenging to adapt to more student-centered approaches. Yusupov (2018) argues that "continuous professional development programs are essential to equip teachers with the skills and knowledge needed to effectively implement communicative and task-based approaches in their classrooms".

The role of technology in enhancing English language teaching cannot be overstated, especially in the context of Uzbekistan. As Azimova (2019) points out, "The integration of digital tools and online resources can significantly expand learning opportunities for students, particularly in regions where access to native English speakers is limited". However, this also raises issues of digital literacy and access to technology, which need to be addressed to ensure equitable implementation of these methods. Traditional exams often focus on grammar and vocabulary knowledge rather than communicative competence. Russian scholar Solovova (2008) suggests that "assessment methods should evolve to reflect the communicative goals of modern language teaching, incorporating tasks that evaluate students' ability to use English in authentic contexts".

In conclusion, the implementation of new methods and strategies for teaching English in Uzbekistan's higher education institutions offers significant potential for improving language learning outcomes. However, it requires a systematic approach that addresses teacher training, technological infrastructure, assessment practices and cultural adaptation. Future research should focus on evaluating the long-term impact of these methods on students' language proficiency and exploring ways to overcome implementation challenges in the Uzbek context.

References:

1. Ellis, R. (2003). Task-based language learning and teaching. Oxford University Press.
2. Hasanova, D., & Shadiyeva, T. (2008). Implementing communicative language teaching in Uzbekistan. *TESOL Quarterly*, 42(1), 138-143.
3. Iriskulov, A. T. (2006). Modern approaches to teaching English in Uzbekistan. Tashkent: Uzbekistan World Languages University Press.
4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.
5. Stoller, F. L. (2006). Establishing a theoretical foundation for project-based learning in second and foreign language contexts. In G. H. Beckett & P. C. Miller (Eds.), *Project-based second and foreign language education: Past, present, and future* (pp. 19-40). Information Age Publishing.
6. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). Computers and language learning: An overview. *Language Teaching*, 31(2), 57-71.
7. Azimova, S. (2019). The role of technology in English language teaching in Uzbekistan. *Journal of Language and Education*, 5(3), 83-97.
8. Khamidov, K. (2011). Modernizing English language teaching in Uzbekistan: Challenges and prospects. *Tashkent Journal of Education*, 15(2), 72-85.
10. Solovova, E. N. (2008). Metodika obucheniya inostrannym yazykam: bazovyy kurs lektsiy [Methods of teaching foreign languages: A basic lecture course]. Moscow: Prosveshchenie.
11. Yusupov, O. (2018). Professional development of English language teachers in Uzbekistan: Current practices and future directions. *Asian EFL Journal*, 20(2), 105-124.
12. Safarova, N. (2024). EL FENÓMENO DE LA INTERFERENCIA EN LINGÜÍSTICA Y SUS TIPOS. *Solution of Social Problems in Management and Economy*, 3(5), 113-116.
13. Xodjayeva, Sh. (2024). ISPAN TILINI O'QITISHDA MULTIMEDIADAN FOYDALANISH SAMARALARI. O'ZMU XABARLARI. ISSN2181-7324.UDK:1751

Arofat NE'MATOVA,
Teacher at the Department of Functional Lexics
Uzbekistan State World Languages University
E-mail: arofatnematova@gmail.com

TRADITIONAL TEACHING LIMITATIONS AND THE GROWING NEED FOR INNOVATIVE TEACHING METHODS IN LANGUAGE LEARNING

Annotation: traditional language teaching methods, characterized by rote memorization and teacher-centered instruction, are increasingly insufficient in today's globalized world. This article critiques these limitations, arguing for innovative approaches that prioritize communication and learner autonomy. Traditional classrooms often overemphasize decontextualized grammar and vocabulary, hindering real-world application. Limited interaction restricts speaking and listening practice, while a uniform approach neglects diverse learning styles. Furthermore, the crucial role of cultural understanding is often overlooked. The article highlights the growing disconnect between traditional methods and learners' digital experiences, failing to leverage technology's potential. It advocates for innovative methodologies like Communicative Language Teaching and Task-Based Learning, emphasizing meaningful communication and learner-centered activities. Differentiated instruction, personalized learning and technology integration are crucial for engaging and effective learning. Ultimately, the article calls for a shift towards learner-centered classrooms that foster a supportive environment, encourage risk-taking and empower learners to become competent communicators in an interconnected world.

Key words: *traditional methods, teacher-centered instructions, decontextualized grammar, speaking and listening practice, communicative language teaching, task-based learning, learner-center activities, personalized learning.*

Аннотация: традиционные методы преподавания языка, характеризующиеся механическим запоминанием и преподавателем, становятся все более недостаточными в современном глобализованном мире. В данной статье критикуются эти ограничения, приводятся доводы в пользу инновационных подходов, которые отдают приоритет общению и автономии учащихся. Традиционные классы часто придают слишком большое значение деконтекстуализированной грамматике и словарному запасу, что препятствует их практическому применению. Ограниченное взаимодействие ограничивает практику разговорной речи и аудирования, а единый подход игнорирует разнообразие стилей обучения. Более того, решающую роль культурного взаимопонимания часто упускают из виду. В статье подчеркивается растущий разрыв между традиционными методами и цифровым опытом учащихся, не позволяющий использовать потенциал технологий. Он выступает за инновационные методологии, такие как коммуникативное преподавание языка и обучение на основе задач, уделяя особое внимание значимому общению и деятельности, ориентированной на учащегося. Дифференцированное обучение, персонализированное обучение и интеграция технологий имеют решающее значение для увлекательного и эффективного обучения. В конечном счете, статья призывает к переходу к классам, ориентированным на учащихся, которые создают благоприятную среду, поощряют принятие риска и дают учащимся возможность стать компетентными коммуникаторами во взаимосвязанном мире.

Ключевые слова: *традиционные методы, ориентированные на учителя инструкции, деконтекстуализированная грамматика, практика говорения и аудирования, коммуникативное обучение языку, обучение на основе задач, деятельность учащегося, персонализированное обучение.*

Annotatsiya: til o'rgatishning an'anaviy usullari, ya'ni eslab qolish va o'qituvchi ko'proq faol bo'lgan ta'lim bugungi globallashgan dunyoda borgan sari o'z samarasini yo'qotib bormoqda. Quyidagi maqola ushbu an'anaviy cheklavlarni tanqid qiladi va o'rganilayotgan tilda muloqot va o'quvchilarning avtonomiyasini birinchi o'ringa qo'yadigan innovatsion yondashuvlar haqida bahs yuritadi. An'anaviy metodlar ko'pincha kontekstsiz grammatika va lug'at bilan ishlashga ortiqcha urg'u beradi, bu esa real hayotda ularning to'g'ri qo'llanilishiga to'sqinlik qiladi. Bundan tashqari, til o'rganishda madaniyatning roli ko'pincha e'tibordan chetda qoladi. Maqolada an'anaviy o'qitish uslubi sababli o'quvchilarning raqamli texnologiya imkoniyatlaridan foydalana olmasligi ta'kidlangan. U kommunikativ tilni o'rgatish (CLL) va vazifaga asoslangan (TBL) o'rganish kabi innovatsion metodologiyalarni qo'llab-quvvatlaydi, mazmunli muloqot va o'quvchiga yo'naltirilgan faoliyatni ta'kidlaydi. Differensiyalangan ta'lim, shaxsiylashtirilgan ta'lim va texnologiya integratsiyasi qiziqarli va samarali o'rganish uchun juda muhimdir. Maqola qo'llab-quvvatlovchi muhitni ta'minlaydigan, tavakkal qilishni rag'batlantiradigan va o'quvchilarni o'zaro bog'langan dunyoda malakali kommunikator bo'lishga imkon beradigan o'quvchilar ko'proq faol bo'lgan dars o'tish uslubiga o'tishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: *an'anaviy metodlar, o'qituvchi faol bo'lgan uslub, kontekstga asoslanmagan grammatika o'qitish, gapirish va eshitish mashg'ulotlari, kommunikativ til o'qitish, topshiriqqa asoslangan til o'qitish o'quvchi faol bo'lgan uslub, mustaqil talim.*

The traditional language classroom, often characterized by rote memorization, grammar drills and teacher-centered instruction, has long been the cornerstone of language education. While this approach has served its purpose for some, its limitations are becoming increasingly apparent in the face of evolving learner needs and the demands of a globalized world. This article explores the inherent shortcomings of traditional language teaching methods and argues for the growing need for innovative approaches that foster genuine communication, engagement and learner autonomy.

Traditional language teaching often prioritizes explicit grammar instruction and vocabulary acquisition, often divorced from authentic contexts. Learners are frequently presented with decontextualized grammar rules and lengthy vocabulary lists, which they are expected to memorize and reproduce on tests. This approach can lead to a superficial understanding of the language, where learners can identify grammatical structures and define words but struggle to use them effectively in real-world communication. The focus on accuracy over fluency can also create anxiety and inhibit learners from taking risks, hindering their ability to develop communicative competence.

Furthermore, traditional classrooms often lack opportunities for genuine interaction and communication. The teacher typically dominates classroom discourse, with learners primarily playing a passive role, listening to lectures and completing written exercises. This limited interaction can restrict learners' ability to practice their speaking and listening skills, which are crucial for effective communication. The artificiality of classroom interactions, often focused on grammatical accuracy rather than meaningful exchange, can also fail to motivate learners and prepare them for real-life communication scenarios.

Another significant limitation of traditional language teaching is its failure to cater to the diverse needs and learning styles of individual learners. Traditional classrooms often adopt a one-size-fits-all approach, assuming that all learners learn in the same way and at the same pace. This can be particularly detrimental to learners who have different learning preferences or who require additional support. For example, learners who are more visual or kinesthetic may struggle in a classroom that primarily relies on auditory input and written exercises. Similarly, learners with learning disabilities or those who are learning the language in a non-formal setting may require individualized instruction and support that traditional classrooms often fail to provide.

Moreover, traditional language teaching often overlooks the importance of cultural understanding and intercultural competence. Language is not merely a set of grammatical rules and vocabulary items; it is inextricably linked to culture. Traditional classrooms often focus on the linguistic aspects of the language while neglecting the cultural context in which it is used. This can lead to misunderstandings and communication breakdowns when learners interact with

speakers from different cultural backgrounds. Developing intercultural competence, the ability to communicate effectively and appropriately across cultures, is essential in today's interconnected world and this is an area where traditional teaching often falls short.

The advent of technology has further exposed the limitations of traditional language teaching. Learners today are immersed in a digital world, where they have access to a wealth of authentic language input and opportunities for interaction. Traditional classrooms, which often rely on outdated textbooks and teaching methods, can seem disconnected from the real world and fail to engage learners who are accustomed to the dynamic and interactive nature of technology. The rise of online language learning platforms, mobile apps and social media have created new possibilities for language learning that traditional classrooms are struggling to keep up with.

The growing recognition of these limitations has led to a surge of interest in innovative teaching methods in language learning. These approaches emphasize learner-centered instruction, authentic communication and the integration of technology. Communicative Language Teaching (CLT), for example, prioritizes interaction and meaningful communication, encouraging learners to use the language in real-life scenarios. Task-Based Learning (TBL) engages learners in completing real-world tasks that require them to use the target language, promoting both fluency and accuracy. These approaches shift the focus from rote memorization and grammar drills to active language use and learner autonomy.

Furthermore, innovative teaching methods recognize the importance of catering to individual learner needs and learning styles. Differentiated instruction, for instance, involves tailoring teaching methods and materials to meet the specific needs of individual learners. This can involve providing learners with different types of activities, allowing them to choose their own learning paths or offering additional support to those who need it. Personalized learning, which is often facilitated by technology, takes this a step further by creating individualized learning plans for each learner based on their specific needs and goals.

The integration of technology is another key characteristic of innovative language teaching. Technology can be used to provide learners with access to authentic language input, create interactive learning experiences and facilitate communication with native speakers. Online language learning platforms, mobile apps and virtual reality environments offer learners a wealth of resources and opportunities for practice. Technology can also be used to personalize learning, track learner progress and provide feedback.

Beyond specific methodologies, a broader shift in pedagogical philosophy is also crucial. Creating a learner-centered classroom where students are active participants in the learning process is paramount. This involves fostering a supportive and encouraging learning environment where learners feel comfortable taking risks and making mistakes.

Encouraging learner autonomy, the ability to take ownership of one's learning, is also essential. This can be achieved by giving learners choices about what they learn and how they learn it, as well as providing them with strategies for independent learning.

In conclusion, the limitations of traditional language teaching methods are becoming increasingly evident. The need for innovative approaches that prioritize communication, engagement and learner autonomy is more pressing than ever. By embracing new methodologies, integrating technology and adopting a learner-centered approach,

language educators can create more effective and engaging learning experiences that prepare learners for success in a globalized world. The future of language education lies in moving beyond the traditional classroom and embracing innovative approaches that empower learners to become confident and competent communicators. This shift requires ongoing professional development for teachers, the development of new resources and materials, and a commitment to creating learning environments that are both challenging and supportive. Only then can we truly unlock the potential of all language learners.

References:

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Education.
2. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1-47.
3. Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and principles in language teaching* (2nd ed.). Oxford University Press.
4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
5. Savignon, S. J. (2002). *Communicative competence: Theory and classroom practice* (3rd ed.). McGraw-Hill.
6. Tomlinson, B. (2003). *Developing materials for language teaching*. Continuum.
7. Widdowson, H. G. (1978). *Teaching language as communication*. Oxford University Press.
8. Ellis, R. (2003). *Task-based language teaching*. Oxford University Press.
9. Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge University Press.
10. Pennycook, A. (2001). *Critical applied linguistics: A critical introduction*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
11. Skehan, P. (1998). *A cognitive approach to language learning*. Oxford University Press.
12. Thornbury, S. (2006). *An A-Z of ELT*. Macmillan.

Jasmina UTEPOVA,

Student, Chirchik state pedagogical university Uzbekistan

E-mail: jasminutepova014@gmail.com

Sohila AMINOVA,

Teacher, Chirchik state pedagogical university Uzbekistan

E-mail: sohilaaminova@gmail.com

THE APPLICATION OF CLUSTERING TECHNIQUE INTO THE PROCESS OF VOCABULARY TEACHING

Annotation: this article explores the application of clustering techniques in vocabulary teaching within educational settings. It emphasizes the importance of effective teaching methodologies that facilitate vocabulary acquisition through meaningful engagement and interaction. The clustering method is presented as a powerful strategy that encourages students to explore relationships between words, thereby enhancing their understanding and retention of vocabulary. By fostering collaborative learning environments and promoting active discussions, teachers can significantly improve students' conceptual knowledge of words. The findings suggest that integrating clustering techniques into vocabulary instruction not only aids language comprehension but also supports the development of critical thinking skills among learners.

Key words: clustering technique, vocabulary teaching, language acquisition, collaborative learning, educational methodologies, conceptual knowledge, critical thinking, collaborative learning.

Аннотация: эта статья исследует применение методов кластеризации в обучении словарному запасу в образовательных учреждениях. Подчеркивается важность эффективных методологий преподавания, которые способствуют усвоению словарного запаса через значимое взаимодействие и общение. Метод кластеризации представлен как мощная стратегия, которая побуждает студентов исследовать взаимосвязи между словами, тем самым улучшая их понимание и запоминание словарного запаса. Создавая условия для совместного обучения и поощряя активные дискуссии, учителя могут значительно улучшить концептуальные знания студентов о словах. Результаты показывают, что интеграция методов кластеризации в обучение словарному запасу не только помогает в понимании языка, но и поддерживает развитие критического мышления у обучающихся.

Ключевые слова: метод кластеризации, обучение словарному запасу, усвоение языка, совместное обучение, образовательные методологии, концептуальные знания, критическое мышление.

Annotatsiya: ushbu maqola ta'lim muassasalarida lug'at o'rgatishda klasterlash texnikalarining qo'llanilishini o'rganadi. U samarali o'qitish metodologiyalarining ahamiyatini ta'kidlaydi, bu metodologiyalar lug'atni ma'noli jalb qilish va o'zaro aloqalar orqali o'zlashtirishni osonlashtiradi. Klasterlash usuli talabalarni so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga undovchi kuchli strategiya sifatida taqdim etiladi, bu esa ularning lug'atni tushunishi va eslab qolishini yaxshilaydi. O'qituvchilar hamkorlikda o'rganish muhitlarini rivojlantirib va faol muhokamalarni rag'batlantirib, talabalar so'zlar haqidagi tushunchaviy bilimlarini sezilarli darajada oshirishlari mumkin. Tadqiqot natijalari klasterlash texnikalarini lug'at o'qitishiga integratsiya qilish nafaqat tilni tushunishni yordam berishini, balki o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishni ham qo'llab-quvvatlashini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: klasterlash texnikasi, so'z boyligini o'rgatish, tilni o'zlashtirish, hamkorlikda o'qish, ta'lim metodologiyalari, konseptual bilim, tanqidiy fikrlash, hamkorlikda o'qish.

Introduction.

The term of teaching and learning is not strange in peoples' hearing. Teaching and learning are activities in the classroom. Brown¹ in his book Principle of Language Learning and Teaching explained that teaching may be defined as "showing or helping someone to learn how to do something, giving instruction, guiding in the study of something, providing with knowledge, causing to know or understand". Teaching cannot be defined apart from learning. Teaching is guiding and facilitates learning process, enabling the learner to learn and setting the conditions for learning. It will be

determined by philosophy of education, teaching style, approach, methods and classroom techniques. So, teaching and learning both have relationship. The students are learning and the teachers are teaching. In short, there is mutual interaction between the teachers and the students to get the purpose of teaching and learning process.

Teaching and learning process is a relation between a teacher and the students that happens in an education interaction. The relationship between learning and teaching is complicated and learners often don't learn what the teacher teach and equally often learn what

1 Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education. 2007.

the teacher don't teach. One way to help overcome this problem is to create a positive relationship.

Methodology.

Nation² (2008) states that teaching vocabulary is among the least important of the teacher's job. In this case, teachers teach the students to know the meaning of a word based on the context. There are several reasons for this. First, there are many words that have to be learned. Second, learning a word is a cumulative process that requires meeting words. Third, teaching words need to limit in scope. Finally, knowing words well involves knowing a range of aspects of a word, including the meaning, form and use. The same line with Nation, Ur³ proposes some explanations about teaching vocabulary as follow:

1. The words are clearly, easily and comprehensible meaning.

2. The items can be linked with each other or with ones already known, through meaning or sound association.

3. Teaching vocabulary is separated and space session.

Teaching technique on vocabulary Scott Thornbury⁴ states that in teaching vocabulary, there are many ways which can be used by the teacher in presenting material, they are:

– Translation

The translation is the easiest ways to teach vocabulary in order to improve the meaning of difficult words

– Explanation

It is the ways by which the teacher has level the words to the students explain them.

• Synonym

The teachers give words which have the same type and the same general meaning.

– Antonym

The teachers give words which have a different meaning.

– Realia (showing the real objects)

The teacher shows a picture and explains them about what happened in the pictures or things that are in the pictures.

Results.

"Cluster" method is considered a form of thinking that is not directed to a specific object. Its usage is carried out in connection with the working principle of the human brain. This method serves to ensure that the activity of thinking is in harmony until a specific topic is mastered deeply and thoroughly by students.

The "Cluster" method is a well-thought-out strategy that can be used in the course of training with students

individually or in groups. The method is manifested in the form of a set of ideas expressed by students in group-based classes. This creates an opportunity to generalize the presented ideas and find connections between them.

The following conditions must be met when using the "Cluster" method.

a) collaborative study

Recently, it has been recognized by many that study is effective when conducted in small groups. There are different ways of organizing work in small groups. The teacher can organize the study of the material in pairs. In this case, the material is studied by 2 students, discussed and the result is reported as a peer work. Such work can also be organized in small groups. In the group, small groups of 4-7 people are formed and the result is reported and each group is given a certain task. Group members study and discuss the task together. Then one member of the group conveys the result to the general group. Members of the group can complete, add and comment on its information. It is also used to study individual topics with small groups or to study different parts of the same topic.

b) holding discussions

During the lesson, it is necessary to be able to distinguish the teacher's speech or the way some students exchange ideas from a discussion. If the discussion takes place only in the form of dialogue between the teacher and students, it will be less effective. There will be no conflict between the students, there will be little research. If the exchange of ideas takes place between students, the benefit of the discussion will be more if the teacher manages it with various instructions, questions and other methods. 4 tasks are described.

c) confirmation

The person managing the discussion presents an idea that confirms or denies a certain problem. He expresses the affirmative opinion in a softer, looser way and invites discussion. During the discussion, if you say "Do you confirm that..." or "You_", but Tohir will give instructions such as he does not agree with your opinion. It can be seen that the teacher carefully monitors and manages the discussion process. Uses students' ideas to fuel discussion.

d) questions

Students tend to discuss the questions of their fellow students with great initiative and activity in relation to the teacher's questions.

e) indications

During the discussion, it is necessary to direct the discussion with various gestures, without expressing an opinion, without stifling the initiative or opinion, without making a sound. The teacher opens his eyes wide and

2 Nation, I. S. P. Teaching Vocabulary: Strategies and Techniques. Thomson. 2008.

3 Ur, Nation. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge University Press.1996.

4 Thornbury, S. How to Teach Vocabulary. Pearson Education.2002.

points to the speaker to listen, points to the conflicting sides and points to the comparison of opinions, listens to the end of the opinion, shows a blank, etc.

f) stay calm

After asking the question, you should stand quietly for a while and give yourself time to think. During the discussion, the teacher can address the students with the following questions:

Give an example of what you said.

What for? Is that so?

Do you agree with everyone?

Discussion.

Clustering is one of the most powerful approaches to teaching vocabulary because it engages students in thinking about word relationships. The strategy promotes students' active exploration of word relationships, thereby leading to a deeper understanding of word meanings by developing their conceptual knowledge related to words. Clusters help students to make connections between their prior knowledge and the new words. They show conceptual relationships between words. By showing these relationships students can modify their existing framework of knowledge (schema) and more effectively construct meaning when they meet the words in the text. Furthermore, cluster is a graphic rendering of a word's meaning in terms of vocabulary learning.

Typically, it has the form of having the vocabulary word in the central portion of the graphic organizer and three separate sections for the three main questions about the word linked to it. They are: *What is it?* is one of the questions linked to the new vocabulary in the center of the graphic organizer to help the student relate to the term to existing knowledge. For example, for the term "doll" this question would be answered with toy

or plaything. Then *What is it like?* is answered with a description of the term. A doll would be described as a *play baby* or a *play model* to dress with different clothes. The last is *What are some examples?* is a question for which students think about what they know about the term and apply it to those things that fit the description and meaning. Examples of dolls would be a Barbie and Cabbage Patch doll.

Moreover, Vocabulary clustering is a graphic organizer, which enables students to expand definitions of words. As Schwartz and Raphael⁵ in Santa designed the vocabulary clustering strategy to encourage students to move from simple dictionary-like statements to more complex critical thinking.

Conclusion.

In conclusion, the integration of clustering techniques into vocabulary teaching represents a significant advancement in educational practices. This method not only enhances students' understanding of word meanings but also fosters deeper connections between new vocabulary and existing knowledge. By promoting collaborative learning and active engagement through discussions, teachers can create an enriching environment that supports vocabulary acquisition. The clustering approach encourages critical thinking, enabling students to explore relationships among words and apply their understanding in various contexts. As educators continue to refine their teaching strategies, implementing clustering techniques can lead to improved language proficiency and a more dynamic learning experience for students. Future research should further investigate the long-term impact of clustering on vocabulary retention and its application across diverse educational settings.

⁵ Schwartz, R. M., & Raphael, T. E. The Role of Clustering in Vocabulary Learning. In *Learning and Instruction*, 8(1), 1998, pp.27-42.

References

1. Brown, H. D. *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education. 2007.
2. Nation, I. S. P. *Teaching Vocabulary: Strategies and Techniques*. Thomson. 2008.
3. Ur, P. *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge University Press. 1996.
4. Thornbury, S. *How to Teach Vocabulary*. Pearson Education. 2002.
5. Schwartz, R. M., & Raphael, T. E. The Role of Clustering in Vocabulary Learning. In *Learning and Instruction*, 8(1), 1998, pp.27-42.
6. Sohila Aminova, Abdiyeva Dildora "Comparative Study Of Neologism In English And French For Sport" *Academic Research in Educational Sciences* ISSN: 2181-1385 Volume 5, Issue 10, 2024, pp.195-198.

Sohiba TURSUNOVA,
teacher at Uzbekistan
State World Languages University

THE ROLE OF ARGUMENT IN JUDICIAL DISCOURSE

Annotation: this article explores the role of argumentation in judicial discourse, emphasizing its significance in legal reasoning and decision-making. Judicial discourse refers to the language used by judges in interpreting and applying the law, encompassing both written judgments and oral arguments. The article examines argumentation as a structured process involving logical, rhetorical and evidentiary reasoning, highlighting its role in ensuring transparency, consistency and predictability in legal decisions.

Key words: *judicial discourse, argumentation, legal reasoning, judicial decision-making, legal argument, rhetoric, transparency, consistency, persuasion, legal norms.*

Аннотация: в данной статье рассматривается роль аргументации в судебном дискурсе, подчеркивая ее значение в юридическом мышлении и принятии судебных решений. Судебный дискурс охватывает язык, используемый судьями при толковании и применении закона, включая как письменные судебные акты, так и устные выступления. В статье аргументация анализируется как структурированный процесс, включающий логическое, риторическое и доказательное рассуждение, подчеркивается ее роль в обеспечении прозрачности, последовательности и предсказуемости судебных решений.

Ключевые слова: *судебный дискурс, аргументация, юридическое мышление, принятие судебных решений, юридический аргумент, риторика, прозрачность, последовательность, убеждение, правовые нормы.*

Annotatsiya: ushbu maqola sud nutqida munozaraning rolini o'rganib, uning huquqiy mulohaza va qaror qabul qilish jarayonidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Sud nutqi sudyalarning tomonidan qonunni sharhlash va qo'llashda ishlatiladigan tilni ifodalaydi va yozma hukmlar hamda og'zaki munozaralarni o'z ichiga oladi. Maqolada munozara mantiqiy, ritorik va dalillarga asoslangan fikrlash jarayoni sifatida ko'rib chiqilib, uning sud qarorlarida shaffoflik, izchillik va bashorat qilish imkoniyatlarini ta'minlashdagi roli yoritilgan.

Kalit so'zlar: *sud nutqi, argumentatsiya, huquqiy mulohaza, sud qaror qabul qilishi, huquqiy dalil, ritorika, shaffoflik, izchillik, ishonch, huquqiy me'yorlar.*

Judicial discourse refers to the language used by judges in interpreting and applying the law to resolve legal disputes. It encompasses both the spoken and written expressions of judicial reasoning, including oral arguments, legal opinions, and written judgments. At its core, judicial discourse is a form of argumentation where judges use reasoning to explain how they arrived at a particular decision based on the law and the facts of the case. The role of argument in this process is multi-faceted, involving the presentation of logical, rhetorical and evidentiary reasoning.

Argumentation is the science and art of making one's opinion reasonable and convincing another person of it. In the simplest model of argumentative activity, we can distinguish two main actors: the argumentator and the recipient (addressee). The term argumentator refers to the person who makes an argument. Recipient (addressee) is the person to whom it is addressed.

According to Timofeev and Ruzavin, argumentation is a way of reasoning, in the process of which some provisions are put forward as a proven thesis: arguments in favour of its truth and possible counterarguments are considered; the estimation of the bases and theses of proofs, as well as the bases, and refutation of the thesis (antithesis) is given; the antithesis is refuted; the thesis is proved; creates a belief in the truth of the thesis and the falsity of the antithesis of both the proving and opponents (including potential, possible); the expediency of acceptance of the thesis for the purpose of development of the active relation to realization of certain programs, the actions following from the proved position is proved. Ivakina believes that argumentation is an operation of substantiation of any judgments, practical decisions or assessments, in which, along with logical, linguistic, emotional-psychological and other non-logical methods are also used, as well as methods of persuasive influence.

Argumentation is defined by Fairclough and Fairclough (2012) as a verbal activity including language usage, social engagement and reasoned cognition. The goal of argumentation is to persuade others to embrace a certain position by providing evidence in favor of it. But not every language usage can be regarded as argumentation; it needs to be focused on achieving a certain objective, endorsing one point of view or refuting another (Eemeren & Grootendorst, 2004; Khafaga, 2021, 2023b). Argumentation is the main genre of political and persuasive speech since its main goal is to persuade the listener to reach a particular conclusion. It is impossible to exaggerate the importance of arguments in persuading. It is easy to identify that the speakers in the current research employ reasoning to influence the audience to reach a certain conclusion by closely reading the texts. As a result, this study makes the case that the discourse analysis process should include an investigation of argumentation theory.

The importance of argumentation in judicial discourse cannot be overstated, as it serves several critical functions. First, it facilitates the resolution of conflicts between competing legal principles. Second, it helps ensure transparency and accountability in the judicial process. Third, it aids in the consistency and predictability of legal decisions by providing a framework for the application of legal norms to different cases. Finally, well-structured judicial arguments contribute to the development of the law, influencing future decisions and guiding the behavior of lower courts, legal practitioners, and policymakers.

Legal reasoning is the process by which judges arrive at conclusions about the law and its application to specific cases. This reasoning is deeply intertwined with argumentation, as judges must justify their decisions through logical, ethical and legal frameworks.

Judges often engage in deductive reasoning, moving from general legal principles to specific applications. In contrast, inductive reasoning involves the development of general principles from the specifics of a case or a series of cases. In both forms of reasoning, argumentation plays a key role in ensuring that decisions are rational, justified and aligned with broader legal principles.

Moreover, judges must balance competing interests and rights. In this context, argumentation serves as a means of reconciling these competing concerns, ensuring that decisions reflect a careful consideration of all relevant factors. For example, in cases involving constitutional rights, judges must argue for the primacy of certain rights over others, providing clear justifications for their decisions.

Argumentation in a court speech consists of the following levels:

- informational: the level of content of the message sent to the addressee - the jury; and information (pri-

marily about the facts of the crime), which seek to bring to his attention;

- logical: the level of organization of the message, its construction (sequence and mutual consistency of arguments, their organization into a logically acceptable conclusion, system connectivity);

- communicative-rhetorical: a set of ways of persuasion and techniques (in particular, forms and styles of language and emotional influence);

- axiological: value systems, which are adhered to by both the argumentator and the recipient and which determine the selection of arguments and methods of argumentation;

- ethical level: the application of moral attitudes of the individual in practice, the moral acceptability or unacceptability of certain arguments and techniques of debate, discussion;

- aesthetic: the level of artistic taste, aesthetics of communication, the construction of speech as an intellectual game.

While judicial reasoning is grounded in legal logic and principles, it is also influenced by rhetorical considerations. Rhetoric, in this context, refers to the strategic use of language to persuade, clarify and emphasize particular aspects of a decision. Judicial opinions are not merely technical documents; they are also persuasive texts aimed at legitimizing the decision and influencing future interpretations of the law.

Judicial rhetoric often employs techniques such as analogy, framing and emphasis to highlight key aspects of a case or legal principle. For example, judges may use analogy to connect a current case with a prior decision, suggesting that the two cases are sufficiently similar to warrant the same outcome. Alternatively, framing may be used to present a particular legal issue in a way that aligns with a desired interpretation of the law.

The rhetorical dimension of judicial argumentation serves to enhance the clarity and persuasiveness of judicial opinions. In cases with significant public or social implications, the rhetoric used by judges can shape how the decision is perceived by the public, legal scholars and future courts. As such, judicial rhetoric plays a crucial role in the communication of legal reasoning, influencing how judicial decisions are understood and applied in future cases.

The role of argument in judicial discourse is central to the functioning of the legal system. Judicial argumentation is not only essential for the resolution of individual cases but also contributes to the stability, consistency and development of legal norms. Through reasoned and transparent argumentation, judges ensure that legal decisions are grounded in principle and that the rule of law is maintained. Furthermore, the rhetorical aspects of judicial discourse enhance the clarity and persuasiveness of legal reasoning, fostering public confidence in the judiciary.

As legal systems continue to evolve, understanding the mechanisms of judicial argumentation becomes increasingly important. By examining how argumentation functions within judicial reasoning, we gain insight into the processes that underpin legal decision-making and

the ongoing development of the law. Future research into the role of argument in judicial discourse can further illuminate the complex relationship between legal reasoning, judicial legitimacy and the democratic principles of justice and fairness.

The list of used literature

1. Алексеев А. П., Аргументация. Познание. Общение. М.: Изд-во Московского университета, 1991. 150 с.
2. Рузавин Г. И. Логика и аргументация: учеб. пособие. М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. 351 с.
3. Ивакина Н. Н. Основы судебного красноречия. М.: Юрист, 2007. 464 с.
4. Fairclough, N. (2013). *Language and power* (2nd ed.). London & New York: Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315838250>
5. Введенская Л. А., Павлова Л. Г. Риторика и культура речи. Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. 557 с.
6. Alexy, R. (2002). *A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Discursive Justification*. Oxford: Oxford University Press.
7. Bingham, T. (2011). *The Rule of Law*. London: Penguin Books.
8. Dworkin, R. (1986). *Law's Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
9. Freeman, M. (2006). *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*. 8th ed. London: Sweet & Maxwell.
10. Hage, J. (2017). "The Role of Argumentation in Judicial Decision-Making." *Journal of Legal Studies*, 46(2), 45-67.
11. Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (2003). *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
12. Schauer, F. (2009). *Thinking Like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
13. Toulmin, S. E. (2003). *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vazira ABDIYEVA,

Doctoral student of the Samarkand
State Institute of Foreign Languages

INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE AS A MAIN AIM OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Annotation: this article talks about the intercultural communication competence as a main aim of foreign language teaching and it is mentioned the components of cultural awareness.

Key words: *research, communication, teaching process, cultural, goal, global.*

Аннотация: в этой статье говорится о межкультурной коммуникативной компетенции как основной цели обучения иностранному языку, а также упоминаются компоненты культурной осведомленности.

Ключевые слова: *исследование, коммуникация, процесс обучения, культурный, цель, глобальный.*

Annotatsiya: ushbu maqolada chet tillarini o'qitishning asosiy maqsadi sifatida madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi haqida so'z yuritiladi va madaniy ongning tarkibiy qismlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *tadqiqot, muloqot, o'qitish jarayoni, madaniy, maqsad, global.*

There is a growing need to enhance the foreign language teaching system in high schools. This challenge presents several objectives for foreign language teachers, including increasing the intensity of the learning process, fostering interest in the subject through

cultural awareness, encouraging independent student activity and improving the effectiveness of all educational activities by linking them with cultural, scientific, educational and professional goals.

Researchers, including anthropologists, view culture

as the full spectrum of learned human behaviors. In recent years, the role of culture in the teaching process has gained more attention. Scholars have concluded that culture plays an essential role in language teaching and learning. Effective cross-cultural communication requires not only linguistic skills but also cultural knowledge. A lack of cultural understanding can lead to misinterpretations, misunderstandings and even conflicts. Therefore, foreign language learners need to understand the differences between people from various cultures. Teaching cultural awareness and competence involves comparing different cultural behaviors, helping students broaden their linguistic skills and maintain effective communication.

To achieve this, teachers should emphasize the importance of distinguishing between one's own culture and the culture of the language being learned. Students must also learn to consider paralinguistic factors, such as age, gender, social status and regional differences. Additionally, understanding commonly used expressions, idiomatic phrases and clichés can help avoid confusion and facilitate smoother communication. Teachers are responsible for motivating students to consider these cultural factors in order to succeed in foreign language communication.

Implementing cultural awareness in the teaching process is crucial. To achieve this, teachers should present their students with intellectual challenges that involve learning about the culture of the people whose language is being taught. This can take various forms, such as watching films, listening to recordings, reading articles, exploring literature and art, participating in discussions, role-playing, organizing round tables and more. Teachers may also highlight aspects of the culture that seem unusual or share legends and myths to help students avoid misunderstandings and gain essential background knowledge. For cultural awareness to be effective, it must be taught systematically so that students recognize its importance in learning a foreign language.

Cultural awareness involves the following components:

1. Understanding everyday life, which includes being able to engage in typical situations like visiting the post office, going to the airport, shopping, passing through customs or attending a conference. It also means being able to discuss various topics such as the weather, family, fashion and fast food.

2. Recognizing idioms and set phrases and knowing their equivalents in the student's native language to avoid misinterpretation.

3. A general knowledge of culture, encompassing history, literature, arts, and more.

Intercultural communication has become a central theme in modern society, leading to the emergence of cultural teaching. According to the discourse ap-

proach to intercultural communication, individuals are immersed in multiple discourses simultaneously. The primary focus for higher education teachers is to enhance the quality of foreign language instruction while strengthening the connection between education, advanced science, production and social practice through cultural competence and awareness. At present, the most effective learning system is developed through the collective efforts of psychologists, educators, and trainers, addressing specific requirements for different types of speech activities: speaking, listening, reading and writing.

- a) Speaking proficiency involves being able to communicate fluently and competently in common situations, establishing and maintaining conversations, and motivating the student to respond. Speech should be clear, phonetically correct and adapted to the phonetic features of the target language.

- b) Listening skills require full comprehension of a text and an appropriate response, with the ability to extract meaningful information.

- c) Reading proficiency in a foreign language involves the necessary skills to read authentic texts across various functional styles, understanding the content, identifying key ideas and reading at a pace comparable to that of reading in the native language.

- d) Writing skills should enable students to fill out forms, write letters, essays, reports, lectures and translate texts accurately. Modern innovations in higher education necessitate a revision of all teaching components for university students. Significant changes are occurring in language education, focusing on shaping a new generation of linguists.

The teacher should take on multiple roles, including that of an author, developer, researcher, user and promoter of new ideas, theories and concepts. It is essential for the teacher to be aware of cultural aspects in language teaching and plan their lessons accordingly.

Creating an artificial foreign language environment is an important factor in activating students' learning activities in the classroom. When learning a foreign language, professionally-oriented methods should play a significant role and the teacher needs to create this foreign environment. Research has shown that such an environment forces students to address communication problems by using their foreign language knowledge. A key challenge in foreign language teaching today is the lack of a natural foreign language environment. Since students mostly hear only the teacher's speech in the classroom, the teacher should strive to model their speech to resemble that of native speakers.

To encourage students to focus on the meaning of foreign language speech, the content must always be engaging and fresh. Immersion in the foreign language environment should be gradual to ensure students gain maximum enjoyment from the experience.

Communication in foreign language classrooms can be categorized into educational, imitative, simulative (mimetic), and authentic types. To be effective, the teacher must establish a subjective relationship with the students, positioning themselves as a partner in communication and a participant in the collaborative exchange of information. This partnership fosters a creative, problem-solving atmosphere that stimulates students' intellectual activity and increases learning efficiency. The simulative communication approach is especially effective at the beginning of foreign language learning, as it lays the foundation for students' communicative competence. This type of communication aims to provide experience in everyday communication while also fostering cross-cultural knowledge and awareness, helping students understand the cultural norms and behaviors of communicators.

Simulating communication is primarily driven by cognitive principles, focusing on the exploration of how native speakers interact from both linguistic and so-

cio-cultural perspectives, as well as the students' interest in the depicted communicative acts. To achieve this, it is important to create situations resembling real-life scenarios where students take on various social roles. The goal of this approach is to engage students actively in learning about the culture of the country where the target language is spoken. Communication is driven by an interest in the content of the scenes and the desire to perform their roles effectively.

Socio-cultural competence refers to the willingness and ability to engage in intercultural dialogue, which involves understanding both one's own culture and the culture of the country whose language is being learned. The cultural context of a language is so vital that a language cannot be studied solely as a collection of vocabulary and grammar rules, but must include cultural elements. One of the key roles of foreign language teachers is to introduce students to the widely accepted norms and behaviors of native speakers, as well as the cultural characteristics of the target language.

References:

1. Соколова Н. П. Logic and Conversation by Academic Press, 2013. P. 41-42.
2. Трысов В.П. The Notion of Intercultural competence. М.,2001. P.67
3. Шалин В.В. Толерантность. Ростов н/Д, 2009. P.175
4. Шкот А. Culture of dialogue: Основы программы. Кемерово, 2002. P 34

Matluba XOLIQOVA,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti
boshlang'ich ta'lim kafedrası assistenti
xoliqovamatluba5@gmail.com.

BOSHLANG'ICH TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIDA KOMMUNIKATIV YONDASHUVGA ASOSLANGAN O'QITISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Annotatsiya: mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullarini takomillashtirish metodikasi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, kommunikativ kompetensiyasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi, shuningdek kommunikativ yondashuv ta'lim jarayonida talabalarning faolligini oshirishi, interaktiv muloqotni rivojlantirish va amaliy nutq ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Bu yondashuv nafaqat talabalarning bilim olishini, balki ularni turli hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishini ham ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, kommunikativ yondashuv, talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, kommunikativ yondashuvning nazariy asoslari, og'zaki va yozma nutq.

Аннотация: в данной статье анализируется методика совершенствования методов обучения на основе коммуникативного подхода для учащихся начальных классов. В современной системе образования важно развивать устную и письменную речь учащихся, повышать их коммуникативную компетентность, а коммуникативный подход направлен на повышение активности обучающихся в учебном процессе, развитие интерактивного общения и формирование практических речевых навыков. Такой подход гарантирует не только получение студентами знаний, но и возможность их применения в различных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: начальное образование, коммуникативный подход, коммуникативная компетентность учащихся, теоретические основы коммуникативного подхода, устная и письменная речь.

Annotation: this article analyzes the methodology for improving teaching methods based on the communicative approach for students of primary education. In the modern education system, the development of oral and written speech of students, increasing their communicative competence is of great importance, and the communicative approach is also aimed at increasing the activity of students in the educational process, developing interactive communication and forming practical speech skills. This approach ensures that students not only receive knowledge, but also apply it in various life situations.

Key words: primary education, communicative approach, communicative competence of students, theoretical foundations of the communicative approach, oral and written speech.

Kirish. Har bir mamlakatning taraqqiyoti, ma'naviy yuksalishi, eng rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olishi kelajak avlodning ta'lim-tarbiyasiga bevosita bog'liqdir. Mamlakatimiz yoshlarining barkamol, ijodiy va intellektual salohiyatga ega, har tomonlama rivojlangan shaxs, huquqiy savodxon, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'zida singdirib, diniy e'tiqodlari mustahkam, ziyoli, madaniyatli yoshlarni tarbiyalash davlat siyosatida ustuvor vazifalardan biri etib belgilandi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek "Eng katta meros bu yaxshi tarbiya. Eng katta qashshoqlik esa bu bilim-sizlikdir". Yurtboshimiz tomonidan ta'lim-tarbiya tizimini yanada chuqurlashtirish, uni milliy va umuminsoniy qadriyatlar, diniy e'tiqodlar bilan boyitish, milliy g'urur, milliy ong bilan mujassamlashtirishga alohida e'tibor berilgan. Jamiyatimizning barcha sohalarida o'tkazilayotgan islohotlar uzluksiz ta'lim tizimiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Yangi O'zbekistonda yosh avlodni muloqotchanlik va kreativlik asosida tarbiyalash davlat siyosati

darajasidagi masalaga aylanishi bejis emas. Shuning uchun kadrlar tayyorlash tizimida kommunikativ bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish va bu boradagi ta'limiy islohotlarni jadallashtirishga doir ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Asosiy qism. Kommunikativ yondashuv bu muloqotga psixologik va lingvistik tayyorgarlikni shakllantirishga, u bilan material va harakat usullarini ongli ravishda tushunishga, shuningdek bayonot samaradorligi talablarini tushunishga qaratilgan muloqotni simulyatsiya qiluvchi strategiya. O'qitishning ba'zi an'anaviy elementlari bilan birlashtirilgan kommunikativ usul talabalarning til jarayoniga maksimal darajada singib ketishini nazarda tutadi. Ushbu texnikaning asosiy maqsadi talabalarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdir. Mexanik ko'paytirish mashqlari minimallashtirilgan. Mashg'ulotlar nafaqat xotirani, balki mantiqni, analitik va obrazli fikrlash qobiliyatini, ma'lumotni baholash qobiliyatini rivojlantiradigan mashqlar ustunlik qiladi, ya'ni o'rganish mavzusining

kognitiv aqliy funksiyalarini o'rgatadi. Kommunikativ vazifalar talabani barcha bilim va ko'nikmalaridan foydalanishga qaratilgan[1].

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishida kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullaridan foydalanish nafaqat talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, balki ularning muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kommunikativ yondashuv ta'lim oluvchilarning shaxsiy faolligini oshirish va ularni ijodiy fikrlashga yo'naltirishga qaratilgan bo'lib, bugungi kunda pedagogik jarayonning asosiy tarkibiy qismiga aylangan.

Kommunikativ yondashuv hozirgi vaqtda butun dunyoda keng tarqalgan yondashuvlardan biri. Uning asosiy maqsadi tilda erkin muloqot qilishga, muloqotning turli vaziyatlarida o'zini adekvat tutishga o'rgatishdir. Ya'ni bu yondashuvda asosiy narsa muloqot paytida o'zaro ta'sir va kommunikativ maqsadga erishishdir. Ma'lum bo'lishicha, biz har qanday til hodisasini faqat bilish uchun emas, balki nutqda qo'llay olish uchun ham o'rganamiz [2].

Kommunikativ yondashuvga ko'ra, nutq muayyan nutqiy maqsadni ro'yobga chiqarish, kimgadir axborot berib, kimdandir axborot olish, kim bilandir fikr almashish asosida harakatga keltiriladi.

Kommunikativ muloqotda bir tomonlama axborot uzatiladi. Muomala o'z ichiga hamkorlik faoliyatining qatnashchilari bilan o'zaro axborot almashinuvini qamrab olgan bo'lib, kommunikativ muloqot sifatida tavsiflanishi mumkin [3].

Kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullari nafaqat til o'rgatish, balki talabalarning shaxsiy, ijtimoiy va madaniy ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. O'qitish jarayonini interaktiv, qiziqarli va amaliy vaziyatlarga moslashtirish orqali ta'lim samaradorligini oshirish mumkin.

Talabalarda kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullarini takomillashtirishda kommunikativ nutq madaniyatining o'rni katta. Biz kommunikativ nutq madaniyati deganda, avvalo nimani tushunamiz?

Kommunikativ nutq bu talabalarning nutq yordamida bir-birlari bilan fikr almashuvidir. Kommunikativ nutq madaniyati talabalarning bir-birlari bilan fikr almashishi jarayonida axloq qoidalariga amal qilgan holda nutqdan mohirona foydalanishi. Talabalarda lug'at boyligi qancha ko'p bo'lsa, u shuncha o'zini erkin tutadi. Nutqning aniqligi kommunikativ nutqning muhim belgisi hisoblanadi. Nutq tarkibidagi har bir so'z o'zining lug'aviy ma'nosiga to'liq mos kelishi shart. Aytilishi kerak bo'lgan fikr o'z ifodasini topmay qoladi. Voqelik hodisalari so'zlovchining nutqida aniqlikni aks ettirib turishi kerak [4].

Kommunikativ yondashuv tildan foydalanishga katta ahamiyat beradi. Bu yondashuv talabalarga o'z g'oyalari yanada yaxshiroq yetkazish imkoniyatini beradi. Kommunikativ yondashuv talabalar o'rtasida til qobiliyatini rivojlantirishning samarali usulidir.

Kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullarini takomillashtirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi:

Rolli o'yinlar yordamida talabalar turli ijtimoiy vaziyatlarda muloqot qilishni mashq qilishadi. Masalan, dars jarayonida talabalar savdo do'konida xarid qilish, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi suhbat, oilaviy muloqot kabi vaziyatlarni sahnalashtirishlari mumkin. Bu usul:

Talabalarning o'zini erkin ifoda etishga o'rgatadi;

Nutqiy faollikni oshiradi;

Hayotiy vaziyatlarda muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Munozara va bahslar talabalar orasida muloqot madaniyatini rivojlantirishning eng samarali usullaridan biridir. Ma'lum bir mavzu bo'yicha guruhlariga bo'lingan holda bahs olib borish talabalarni:

Mavzuni chuqur o'rganishga undaydi;

Fikrini asosli va mantiqiy bayon qilishga o'rgatadi;

O'z nuqtayi nazarini himoya qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Jamoaviy ishlash talabalarning hamkorlikda ta'lim olish jarayonini tashkil etish orqali ularning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu metod:

Talabalarni jamoaviy ishlashga o'rgatadi;

Ularda liderlik qobiliyatini shakllantiradi;

O'z fikrlarini boshqalarga yetkazish va kelishuvga erishish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Muloqotning dastlabki bosqichi sifatida kommunikativ jarayonni olsak, o'qituvchi biron-bir mavzuni tushuntirar ekan, eng avvalo, kommunikativ (axborot uzatish) maqsadni oldiga qo'yadi va talabalardan interaktiv harakatlar (hamkorlikda harakat qilish)ni talab qiladi. Amaliy va seminar mashg'ulotda va hatto ma'ruza mashg'ulotlarida ham o'z o'rni bilan o'qituvchi turli savollar bilan talabalarga murojaat qiladi va shu usul orqali ularni tegishli baholaydi. Aksariyat talabalar bu borada o'z faolliklarini ko'rsatadilar. Talabalarning to'g'ri, ravon, mazmunli muloqot qila olish xususiyatini tarbiyalash va shu asosda ularning estetik didini o'stirish, mustaqil fikrlash salohiyatini rivojlantirishda kommunikativ savodxonlikka erishish, talaba kompetensiyasini rivojlantirish muhim ishlardan hisoblanadi [5].

Oliy ta'lim talabalarining muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslari bo'yicha yuqorida bildirilgan fikrlarga tayangan holda shuni aytish mumkinki, til, nutq odobi o'zbek millati hayotining mag'zi hisoblanadi. Qayerda qaysi davrda, qaysi jamiyatda yaxshi xulq va yaxshi nutqiy jihatlar jamiyat vakillarida qaror topsa, o'sha jamiyat hayoti ravnaq topadi, turmush sharoiti oshadi, tinchlik-totuvlik hukmronlik suradi.

Kommunikativ yondashuv tinglash, gapirish, o'qish va yozishni o'z ichiga olgan retseptiv va ishlab chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari kommunikativ yondashuv samarali muloqot uchun zarur bo'lgan tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi [6].

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kommunikativ yondashuvni qo'llash nafaqat ularning o'zaro muloqotini rivojlantirish, balki kelajakda o'quvchilarga sifatli ta'lim berish uchun zarur bo'lgan pedagogik mahoratini oshirishga yordam beradi.

Xulosa. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullarini takomillashtirish ularning nutqiy faolligini oshirish, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va o'z fikrini erkin

ifoda etishga xizmat qiladi. Ta'lim tizimida kommunikativ yondashuv ta'lim islohotlarining konseptual asoslari sifatida qabul qilinishi, ta'lim tizimiga kommunikativ yondashuvning joriy etilishi ta'lim maqsadi, mazmuni, o'qitish shakli, o'qitish usullari, pedagogik va axborot texnologiyalari, nazorat usullarini hamda ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi rolda jiddiy o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Kommunikativ kompetensiyani shakllantirish tamoyillari". Kommunikativ tilshunoslik va til kompetensiyalari o'quv uslubiy majmua. – Toshkent 2022.50-b.
2. Xoliqova M.M "Boshlang'ich ta'limda kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullarini takomillashtirish metodikasi (Ona tili darslari misolida)". Proceedings of International Educators Conference Hosted online from rome, Italy. Website: econferenceseries.com. 25th September 2024. B.190.
3. Umumiy pedagogika O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. – Toshkent 2018. B.451.
4. Bazarbayeva A.Sh "Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda nutqiy mashqlardan foydalanishning nazariy-metodologik asoslari". Internatsional scientific and practical conference "Actual issues of primary education: problems, solutions and development prospects" April 26, 2024. B.278.
5. Sobirova M.Y "Talabalarning muloqot kompetensiyasini rivojlantirish", "Ona tili va adabiyot fanlarini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar", Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari Namangan 10-11-oktabr, 2024-yil. B.11-13.
6. Xusanova N.B "Ona tili ta'limida kommunikativ yondashuvga qo'yiladigan talablar: Tilni bilish va muloqot ko'nikmalarini oshirish". Uzbek scholar Journal volume 28, May 2024. 2-b.

Navbahor ABRAMOVA,

PhD student

Uzbekistan State World Languages University

e-mail: navbahor.abramova@mail.ru

LINGUOCULTURAL APPROACH AS AN EFFECTIVE PEDAGOGICAL APPROACH FOR ENHANCING WRITING COMPETENCE IN TEACHING ENGLISH

Annotation: this article examines the linguocultural approach as an effective pedagogical approach for enhancing writing competence in English language instruction. It investigates the integration of linguistic and cultural dimensions, providing a comprehensive analysis of its application in the classroom context. The study highlights how this approach fosters the development of students' writing proficiency while simultaneously enhancing their cultural literacy.

Key words: *linguocultural approach, writing competence, language teaching, cultural understanding, English education, language skills, writing development, pedagogical approach.*

Аннотация: эта статья рассматривает лингвокультурный подход как эффективную педагогическую подход для совершенствование письменной компетенции при обучении английскому языку. Она исследует интеграцию лингвистических и культурных аспектов, предлагая комплексный анализ его применения в контексте учебного процесса. Исследование подчеркивает, как этот подход способствует развитию письменной грамотности студентов, одновременно улучшая их культурную осведомленность.

Ключевые слова: *лингвокультурный подход, письменная компетенция, изучение языка, культурное понимание, преподавание английского языка, языковые навыки, совершенствование письменной речи, педагогическая подход.*

Annotatsiya: ushbu maqola lingvomadaniy yondashuvni ingliz tilini o'rgatishda yozish kompetensiyasini takomillashtirish uchun samarali pedagogik yondashuv sifatida ko'rib chiqadi. Maqolada lingvistik va madaniy jihatlarining integratsiyasi tahlil qilinadi, uning sinfdagi amaliyotga qo'llanishiga doir keng qamrovli tahlil taqdim etiladi. Tadqiqot ushbu yondashuvning talabalar yozuv kompetensiyatsion takomillashtirish va madaniy savodxonlikni oshirishga qanday hissa qo'shishini ko'rsatib o'tadi.

Kalit so'zlar: *lingvomadaniy yondashuv, yozuv kompetensiyasi, tilni o'rgatish, madaniy tushuncha, ingliz tili ta'limi, til malakalari, yozuvni takomillashtirish, pedagogik yondashuv.*

Introduction

In recent years, there has been a growing interest in approaches that not only focus on language skills but also emphasize cultural understanding in language teaching. One such approach is the linguocultural approach, which integrates both language and culture to enhance students' competencies. This article explores how the linguocultural approach can be effectively applied in English language teaching to improve writing skills and foster a deeper understanding of the English-speaking world. Writing, as one of the core skills in language acquisition, requires a comprehensive approach that encompasses both linguistic knowledge and cultural awareness. The linguocultural approach offers a solution by linking linguistic forms with cultural values, customs and traditions. This article aims to analyze how the linguocultural approach can be used to enhance writing competence in English language classrooms.

Writing is a skill that requires more than the ability to form grammatically correct sentences. It demands a deep understanding of the cultural contexts in which the language is used. The linguocultural approach

emphasizes this connection by encouraging students to write not just based on linguistic rules, but also by considering the cultural nuances that shape how ideas are expressed in different languages. When students are exposed to a variety of texts from different cultural backgrounds, they begin to appreciate the role of culture in shaping writing conventions. For instance, in English, the style of writing might vary based on whether the text is formal or informal, whether it is written in the context of British or American English or whether it follows the conventions of academic writing in the Western world. Understanding these cultural differences is essential for students to effectively produce text that is appropriate for its context.

Writing competence is a multifaceted skill that is significantly influenced by culture. Culture shapes not only the content of writing but also the style, structure and expectations associated with written communication. Understanding the role of culture in writing competence involves exploring how cultural values, norms and traditions influence the way individuals learn, approach and practice writing. Firstly, culture influences language struc-

ture and expression. Different languages have unique syntactic, grammatical and rhetorical conventions. For example, English favors a linear progression of ideas with clear thesis statements, while other cultures, such as those in East Asia, might value an inductive style where the main point emerges later in the text. This rhetorical variation affects how individuals from different cultures develop and demonstrate writing competence. Secondly, culture dictates audience expectations and writing purposes. Western cultures, for instance, often emphasize individuality, which manifests in personal voice and originality in writing. In contrast, collectivist cultures might prioritize community values and respectful referencing of shared knowledge, sometimes leading to less focus on personal opinion. These differences impact how students perceive effective writing and tailor their texts to meet audience expectations. Thirdly, educational practices and literacy traditions play a crucial role. Educational systems in different countries prioritize specific approaches to teaching writing. For instance, some systems emphasize memorization and replication of texts, while others encourage creative and critical thinking. These pedagogical differences result in varying levels of proficiency in argumentative, expository or narrative writing. Finally, culture influences the content and themes of writing. Writers often draw upon culturally specific symbols, metaphors, and experiences. For example, a writer from a high-context culture may rely heavily on shared understandings and implicit meanings, whereas a low-context culture may prefer explicit and detailed communication.

Addressing cultural influences in writing competence requires culturally responsive pedagogy. Teachers should integrate multicultural perspectives into writing instruction and encourage students to reflect on how their cultural backgrounds shape their writing practices. This approach not only improves writing competence but also fosters cross-cultural understanding and communication. Indeed, culture plays a vital role in shaping writing competence by influencing linguistic structures, rhetorical styles, audience expectations, educational practices and thematic content. Acknowledging these influences is essential for developing effective writing skills in increasingly globalized and multicultural contexts.

To apply the linguocultural approach effectively in teaching English writing, educators must integrate cultural elements into their lessons. This can be done through:

Analyzing authentic materials: texts such as newspaper articles, blogs, short stories and literary works from various English-speaking cultures can help students observe how culture influences writing styles, tone and content.

Cultural comparison exercises: teachers can create tasks that encourage students to compare cultural norms and values between their native culture and English-speaking cultures. For example, students might

write an essay about a cultural tradition in their country and compare it to a similar tradition in the United Kingdom or the United States.

Discussions and debates: encouraging students to participate in discussions about cultural topics can help them develop a deeper understanding of how cultural contexts influence language use. This can improve their ability to write about sensitive issues with cultural awareness and respect.

Incorporating cultural themes into writing assignments: assignments that require students to write about cultural phenomena, historical events or social issues can promote the development of their writing skills while simultaneously increasing their cultural knowledge.

The linguocultural approach offers several significant benefits for the development of writing competence in English language learners. These advantages go beyond traditional grammar-focused writing instruction, offering a holistic and more context-sensitive approach to learning. Below are the key benefits:

1. Improved Cultural Sensitivity in Writing. The linguocultural approach emphasizes the importance of cultural context in language use. By integrating culture into writing instruction, students become more aware of how cultural norms and values influence communication.

2. Enhanced Intercultural Competence. As learners are exposed to texts from various cultures, they gain a deeper understanding of how language reflects and shapes cultural identities. This intercultural competence enables students to engage more meaningfully with diverse topics and viewpoints in their writing.

3. Contextualized Language Use. One of the primary advantages of the linguocultural approach is its focus on the real-world application of language. It helps students see how language structures such as syntax, vocabulary and idiomatic expressions are influenced by cultural factors. This approach allows students to write with a deeper understanding of the specific contexts in which language is used, leading to more natural, authentic, and contextually relevant writing.

4. Fostering Critical Thinking. Incorporating cultural analysis into writing instruction encourages critical thinking. When students are tasked with exploring cultural themes, comparing cultural practices or reflecting on how cultural values influence writing conventions, they are encouraged to think critically about the relationship between language and society. This process helps them develop the analytical skills needed to create more sophisticated, thoughtful and well-argued written work.

5. Strengthening Critical Literacy Skills. The linguocultural approach also strengthens critical literacy, which involves the ability to analyze and interpret texts within their cultural contexts. Students learn to consider how authors' cultural perspectives shape their arguments and they gain a deeper understanding of how language both reflects and constructs reality. By integrating culture

into language instruction, the linguocultural approach provides a comprehensive and effective framework for developing writing competence. It, not only, helps students become more skilled writers but also equips them with the cultural sensitivity and analytical tools needed to navigate a diverse, interconnected world.

Conclusion

The linguocultural approach presents a holistic framework for enhancing writing competence in English language teaching. By integrating cultural elements into language learning, this approach helps students develop

the skills needed to write not only with linguistic accuracy but also with cultural sensitivity. Incorporating the linguocultural approach into English writing instruction enables students to become more proficient writers who can produce texts that are culturally appropriate, contextually accurate and linguistically sound. As the globalized world becomes increasingly interconnected, understanding the role of culture in language learning and writing is crucial for students' success in both academic and professional settings.

References

1. Kaplan, R. B. (1966). Cultural thought patterns in inter-cultural education. *Language Learning*, 16(1), 1–20.
2. Kramsch, C. (1993). *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford University Press.
3. Byram, M. (2008). *From Foreign Language Education to Education for Intercultural Citizenship*. Multilingual Matters.
4. Dörnyei, Z. (2009). *The Psychology of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
5. Hinkel, E. (2017). *Teaching Academic ESL Writing: Practical Techniques in Vocabulary and Grammar*. Routledge.
6. Risager, K. (2007). *Language and Culture: Global Flows and Local Complexity*. Multilingual Matters.

Dildora RAXMATOVA,

*Termiz iqtisodiyot va servis universitetining
2-bosqich magistranti*

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING AXBOROTLAR BILAN ISHLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada ta'limning zamon talablari asosida rivojlanib borishi, ta'lim natijalarini baholashda o'zlashtirilgan axborotlar miqdori hisobga olinganligi, ta'lim jarayonida axborotlar bilan ishlash masalasini zamon talablari asosida doimiy ravishda takomillashtirib borish lozimligi bayon qilingan. Ta'lim o'quvchilarning axborot olish va qayta ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish vazifasini uzluksiz bajarib boradi hamda ta'lim oluvchilar tomonidan axborotlarning o'zlashtirilganlik darajasining oshishi, shuningdek axborotlardan foydalanish ko'lamining kengayishi ta'lim samaradorligini belgilashga xizmat qilishi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: *axborot bilan ishlash, axborot-kommunikatsiya, axborotlarni qayta ishlash, mexanizmlar, axborotlarni o'zlashtirish, ong osti, qayta ishlash, axborot iste'molchisi.*

Annotation: in this article, it is stated that the development of education is based on the requirements of the time, that the amount of acquired information is taken into account when evaluating the results of education, and the issue of working with information in the educational process should be continuously improved based on the requirements of the time. It is stated that education continuously fulfills the task of formation and development of students' information acquisition and processing skills, and the increase in the level of assimilation of information by students, as well as the expansion of the scope of information use, serves to determine the effectiveness of education.

Key words: *working with information, information-communication, information processing, mechanisms, information assimilation, subconscious, processing, information consumer.*

Аннотация: в данной статье констатируется, что при развитии образования исходя из требований времени учитывается объем получаемой информации при оценке результатов образования, а также необходимость постоянного совершенствования вопроса работы с информацией в образовательный процесс, основанный на требованиях времени. Установлено, что образование непрерывно выполняет задачу формирования и развития у учащихся навыков получения и обработки информации, а повышение уровня усвоения информации обучающимися, а также расширение сферы использования информации служит определению эффективности образования.

Ключевые слова: *работа с информацией, информационно-коммуникация, обработка информации, механизмы, усвоение информации, подсознание, обработка, потребитель информации.*

Kirish. Axborotlar jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanib, uni uzatish va qabul qilishning XXI asrdagi imkoniyatlari samarali ravishda o'sib bormoqda. Axborot maydoni fan va ijtimoiy hayot taraqqiyotining muhim omiliga aylandi. Ijtimoiy taraqqiyot barcha sohalar rivojlanishida aks etib boradi. Xususan, ta'lim sohasi ham ijtimoiy hayotning bir qismi sifatida doimiy ravishda ijtimoiy hayot yutuqlarini o'zida aks ettiradi.

Darsliklarning multimediali ilovalari – axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida o'quv faniga oid materiallarni davlat ta'lim standarti va o'quv dasturiga mos ravishda yoritiladigan, o'quv fanini samarali o'zlashtirishga, o'quvchilarning mustaqil ta'lim olishiga ko'maklashuvchi hamda video, ovoz, animatsiya, jadval, matn va lug'atlarni o'z ichiga olgan, bilimlarni nazoratdan o'tkazish va mustahkamlashga yo'naltirilgan, o'quv fanining asosiy mazmunini boyitadigan qo'shimcha materialga ega bo'lgan yoki shu kabi manbalarga murojaatlarni o'z ichiga olgan interaktiv elektron axborot-ta'lim resursi [1].

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida O'zbekiston respublikasida ta'limni rivojlantirishga axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirish ijtimoiy sheriklik asosida amalga oshiriladigan klaster subyektlarining o'zaro va o'z-o'zini rivojlantirishi sifatida asoslanadi, bu alohida ishtirokchilarning ham, umuman klasterlarning ham o'ziga xos afzalliklarini oshiradi (B.Abdullaeva, M.Toshpulatova, A.Sadikova, Y.Jabborova, N.Muxitdinova ta'limda axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini resurslarini tashkil etishning integrativ tizimi deb hisoblashadi. Ta'lim sifatini barqaror rivojlantirish manfaatlarida litsey, universitet va ishlab chiqarishni integratsiyalash tizimini yaratish tajribasi V.L.Chudov, L.M.Perminova tomonidan umumlashtirildi. Ta'lim klasterlari modellarining bir xil tipologik tavsiflari M.Y.Baryshnikov, I.I.Chinnova, A.V.Simonovlar tomonidan taklif qilingan. Ilmiy-ta'lim klasteri L.V.Ovsienko, I.V.Zimina, N.N.Klintsovalarning tadqiqotlarida ijtimoiy sheriklik doirasida, jumladan, universitetlar, korxonalar, o'rta kasb-hunar ta'limi ta'lim tashkilotlari, umumta'lim maktablari doirasida tarmoq o'zaro hamkorligini amalga oshirish uchun eng istiqbolli tuzilma sifatida ko'rib chiqiladi. Axborot bilan ishlash – turli ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va uzatish jarayonlaridan iborat. F.M.Qo'chqorova tadqiqot ishlarida o'quvchida axborotlarni qayta ishlash ong osti mexanizmlarini faollashtirish hamda dalillarga asoslangan mantiqiy fikrlashni rivojlantirish komponentlari haqida ma'lumotlar batafsil berilgan. M.M.Vahobov fikricha "kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim – o'quvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limdir".

Tadqiqot metodologiyasi. Qadimgi Grek faylasufi Suqrot "o'qituvchining ijodkorligi, bu tayyor axborotni o'quvchiga yetkazishga emas, balkim, o'quvchilarni

haqiqatga intilish, mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishga qaratilganligidadir" deb ta'kidlagan. Ko'p holatlarda o'zlashtirilgan axborotlar miqdori (hajmi) ta'lim samarasi sifatida qaralib, ta'lim natijalarini baholashda o'zlashtirilgan axborotlar miqdori hisobga olinadi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, axborotlashgan jamiyatning asosiy talabi o'zlashtirilgan axborotlarni tegishli sohalar hamda hayotiy faoliyatlar davomida qo'llay olish darajasi bilan belgilanadi. Bir qancha ilmiy tadqiqot ishlarida ham kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limda ta'limning natijasiga ahamiyat berilishi va bunda o'quvchi tomonidan o'zlashtirilgan axborotlar hajmi emas, balki turli vaziyatlarda mazkur axborotlarni qo'llay olishiga e'tibor qaratilishi lozimligi ta'kidlab o'tilgan.

Axborot tushunchasiga ilmiy adabiyotlar, lug'atlarda turli ta'riflar keltirilgan. Masalan, predmet, dalil, voqea, hodisa va jarayonlar haqidagi ma'lumotlar, shu kabi obyektlar haqidagi bilim hamda tushunchalar, qiziqish uyg'otishi mumkin bo'lgan va saqlanishi va qayta ishlash lozim bo'lgan jami dalil va ma'lumotlar, shuningdek, "axborot" (lot. information – tanishtirish, tushuntirish) – falsafada qadim zamonlardan buyon qo'llanib kelinayotgan, kibernetikaning taraqqiyoti tufayli keyingi vaqtda yangi, kengroq ma'no kasb etgan markaziy kategoriyalar sifatida maydonga chiqqan tushuncha sifatida ta'riflar keltirilgan.

Tahlil va natija. Axborot termini kishilik jamiyatining barcha jabhalarida qo'llaniladi va ular asosida ta'lim – tarbiya jarayoni olib boriladi hamda pedagogik faoliyat boshqariladi. Axborotlar jamiyat hayotida muayyan darajada ahamiyat kasb etib, xususan, ta'lim – tarbiya jarayonlarini boshqarishda asosiy manba bo'lib hisoblanadi, chunki ular obyektidan olingan axborotlarni tizimlarga (qism tizimlarga) ajratish va qayta ishlash hamda kerakli maqsadlar bo'yicha uzatish algoritmalarini amalda joriy etishga keng imkoniyatlar yaratadi. Jahon sivilizatsiyasining axborot maydonida, jamiyatning har bir a'zosi, o'zining kundalik faoliyatida, uzluksiz ravishda axborotlardan foydalanadi. Ya'ni jamiyatning har bir a'zosi axborot iste'molchisi hisoblanadi. Axborot iste'molchisi o'z ehtiyojini qondirish bilimlarni oshirish, ta'lim olish va h.k.) maqsadida axborotga muhtoj, uni izlovchi va oluvchi shaxs va shaxslar. Demak, o'quvchilar ham axborot iste'molchilari hisoblanadi. Ta'lim jarayonida shu bilan birga, kundalik faoliyatlar davomida o'quvchilar axborotlarning faol iste'molchisi sifatida o'z o'quv faoliyati jarayonida zarur axborotlarni o'zlashtirib boradi. Axborot iste'molchilari sifatida o'quvchilarning axborot iste'moli madaniyatini tarbiyalash yuzasidan qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib ularda axborot iste'moli madaniyatining funksiyalariga alohida urg'u berib o'tilgan.

Axborotdan foydalanish ko'lamlari jamiyat rivojlantirish darajasini belgilaydi YUNESKO xulosasiga ko'ra, axborotlashtirish – bu axborotlarni to'plash, saqlash va uzatish vositalarining keng qo'llanilishidir. U mavjud

bilimlarni tizimlashtirish va yangi bilimlarni shakllantirish hamda ularni joriy boshqarish, yanada takomillashtirish va rivojlantirish uchun qo'llashni ta'minlaydi.

Ta'lim o'quvchilarning axborot olish va qayta ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish vazifasini uzluksiz bajarib boradi hamda ta'lim oluvchilar tomonidan axborotlarning o'zlashtirilganlik darajasining oshishi, axborotlardan foydalanish ko'lamining kengayishi ta'lim samaradorligini belgilashga xizmat qiladi.

Axborot bilan ishlash – turli ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va uzatish jarayonlaridan iborat. F.M.Qo'chqorova tadqiqot ishlarida o'quvchida axborotlarni qayta ishlash ong osti mexanizmlarini faollashtirish hamda dalillarga asoslangan mantiqiy fikrlashni rivojlantirish komponentlari bo'yicha o'quv materiallarini strukturalash va bloklarga ajratishga urg'u bergan. Axborotlardan samarali foydalanishning asosini axborotlar mazmuni va mohiyatini tushunish tashkil etadi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborot tushunchasini shakllantirish muhim hisoblanadi. Axborotlar mazmunini tushunish orqali darslarga qiziqish, yangi bilimlarni o'zlashtirib borishga intilish saqlanib qoladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga axborot atrof-muhit obyektlari, ularning o'lchamlari, xususiyatlari va holatlari, hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlar sifatida tushuntiriladi.

Ko'p hollarda boshlang'ich sinf o'quvchilari axborotlarning asosiy mazmunini, keng doirada qo'llanadigan ma'nosini tushunadilar. Shuningdek, ularni atrofda real voqealiklar mazmunini aks ettirgan axborotlardan ko'ra to'qima obrazlar, hayoliy voqealar, mavhum tushunchalar mazmunini aks ettirgan axborotlar ko'proq jalb qiladi. Buning asosiy sababi shundaki, ular real voqea – hodisalar va predmetlarning asl mohiyatini tushunmaydi. Ularni o'quvchi o'z ongida aks ettira olmaydi. O'quvchi uchun ma'lum hayotiy qonuniyatlarga bo'ysunmaydigan, o'zlari tomonidan, yoki ular uchun

to'qib chiqarilgan voqea-hodisalar ko'proq tushunarli. Shuning uchun axborotlarning tub mazmuni hamda ikkilamchi ma'nosi bilan tanishtirib borish muhim.

O'quvchilar axborotning muloqot jarayonini ta'minlashga xizmat qiluvchi funksiyani anglashlari muhim. Ta'lim jarayoni – bu avvalo axborot almashinish jarayonidir. O'qituvchi o'quvchiga tegishli axborot beradi va o'z navbatida teskari aloqa tarzida bayon qilingan axborotlar qanday o'zlashtirilganligi haqida tasavvur hosil qiladigan axborot oladi.

Katta yoshli insonlardan farqli ravishda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda axborotlar bilish jarayonlari (sezgi, idrok, tafakkur kabilari) ni, nutqining ravonligini, ziyraklik, sinchkovlik kabi xislatlarini rivojlantirishi bilan muhimdir. Haqiqatan ham, taraqqiy etib borayotgan axborotlar oqimi jamiyatida ijtimoiy rivojlanishning asosini an'anaviy imkoniyatlar bilan bir qatorda insonlarning qobiliyati, tashabbuskorligi, ishga ijodiy yondashishi, intellektual faoliyati, mustaqil ravishda o'z bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishi kabi omillar tashkil etadi.

Xulosa. Ta'lim jarayonida axborotlar bilan ishlash masalasini zamon talablari asosida doimiy ravishda takomillashtirib borish lozimligini bugungi kun amaliyoti ko'rsatmoqda. Zamonaviy ta'limning talablari xususan, «mehnat bozoridagi dinamik o'zgarishlar, insonning nafaqat bilim va ko'nikmalari balki, shaxsiy fazilatlariga bo'lgan talablarning ortishi» kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limni tashkil etish zaruriyatini yuzaga keltirdi hamda bir qancha olimlar tomonidan kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim muammolari o'rganilib, ilmiy-metodik asoslari ishlab chiqildi. M.M.Vahobov fikricha "kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim – o'quvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limdir".

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида"ги 2017 йил 6 апрелдаги 187-сон Қарори // Ўзбекистон
2. Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. 14 (774)-сон, 230-модда // www.lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сонли фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017. 6 (766)-сон, 70 модда // www.lex.uz.
4. Абдуллаева Б., Тошпулатова М., Садикова А., Жабборов Ю., Мухитдинова Н. Математика: ўқитувчилар учун методик қўлланма (1 синф).
5. Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". 2014. – 176 б.

Nasima ABDULLAYEVA,
O'zMU Kompyuter lingvistikasi
yo'nalishi 1-bosqich magistranti
nasimaabdulla35@gmail.com
ORCID-0009-0000-8285-9369

Muyassar YO'LDOSHALIYEVA,
O'zMU Kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi
1-bosqich magistranti
muyassarjdi@gmail.com
ORCID-0009-0003-3931-5720

DIALEKTAL KORPUSLAR VA ULARNING LINGVISTIK TADQIQOTLARDAGI O'RNI

Annotatsiya: maqolada dialektal korpuslar, ularning yaratilish jarayonlari va lingvistik tadqiqotlardagi o'rni tahlil qilinadi. Jahon miqyosidagi dialektal korpuslar, shuningdek, o'zbek tilshunosligi va korpusshunoslik sohasidagi dialektal tadqiqotlarga oid ma'lumotlar beriladi. Maqola dialektal korpuslar va ularning turli razmetkalari (lingvistik va ekstralingvistik teglar, leksik-semantik razmetka) haqida ham ma'lumot taqdim etadi. Bu tadqiqotlar dialektal tilni o'rganish va uning lingvistik jihatlarini aniqlashda ahamiyatli.

Kalit so'zlar: *dialektal korpus, dialektal korpus razmetkasi, lingvistik teglar, ekstralingvistik teglar, leksik-semantik razmetka.*

Annotation: the article analyzes dialectal corpora, their creation processes, and their role in linguistic research. Information is provided about global dialectal corpora, as well as dialectal studies in Uzbek linguistics and corpus linguistics. The article also offers detailed insights into the various annotations of dialectal corpora, including linguistic and extralinguistic tags, as well as lexical-semantic annotation. These studies are significant for understanding dialectal language and identifying its linguistic aspects.

Key words: *dialectal corpus, dialectal corpus annotation, linguistic tags, extralinguistic tags, lexical-semantic annotation.*

Аннотация: в статье анализируются диалектные корпуса, процессы их создания и их роль в лингвистических исследованиях. Приведены данные о глобальных диалектных корпусах, а также о диалектных исследованиях в узбекском языкознании и корпусной лингвистике. В статье также представлены подробные сведения о различных аннотациях диалектных корпусов, включая лингвистические и экстралингвистические теги, а также лексико-семантическую аннотацию. Эти исследования имеют важное значение для понимания диалектного языка и выявления его лингвистических аспектов.

Ключевые слова: *диалектный корпус, аннотация диалектного корпуса, лингвистические теги, экстралингвистические теги, лексико-семантическая аннотация.*

Kirish. Til jamiyatni birlashtiruvchi asosiy vositalardan biri bo'lib, uning xilma-xilligi o'sha jamiyatning madaniyatini hamda tarixiy boyligini aks ettiradi. Har bir tilning o'z ichida dialektlari va lahjalari mavjud bo'lib, ular tilning milliyatini saqlaydi va tilning rivojlanish jarayonida boyib boradi. Dialektal korpuslar yaratish esa bugungi kunda ushbu lahjalar va dialektlarni chuqur o'rganish hamda ularni saqlab qolish uchun samarali vosita hisoblanadi hamda tilning dialektal sohasi rivojini yangi bosqichga olib chiqadi va qator lingvistik tadqiqotlarda muhim manba vazifasini bajaradi. Dialektal korpuslar orqali sun'iy intellekt va avtomatik tarjima tizimlari, dialektal o'ziga xosliklarni hisobga oluvchi texnologiyalar yaratish bugungi rivojlanayotgan texnika asrida amaliy tilshunoslik oldida turgan ulkan vazifadir. Bunday korpuslar avtomatik tarjima tizimlarini yanada mukammallashtiradi va dialektlarning global kommu-

nikatsiyadagi o'rnini oshiradi. Yangi texnologiyalar, masalan transformer modellar (masalan, ChatGPT, DeepL) dialektlarni chuqurroq tushunib sifatli tarjimalarni taqdim etishga yordam beradi. Jahon miqyosida mashinaga asoslangan transkripsiyalash tizimlari ham takomillashmoqda. Bu sohada Google, Amazon kabi yirik kompaniyalar dialektlarni avtomatik qayd qilish va transkripsiyalash uchun ishlanmalar olib bormoqda. Mozilla Common Voice loyihasi tillar va shevalarning fonetik transkripsiyasini avtomatlashtirish bo'yicha hamkorlikka chaqirmoqda.

Bugungi kunda lingvistik tadqiqotlar uchun yirik resurs bo'la oladigan manba elektron korpuslardir. "Yevropa olimlari tomonidan til o'rganishda korpusga asoslangan yondashuv to'g'risida bir qancha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Tonny McEnery va Richard Xiao tilni o'qitish va o'rganishda korpusning afzalliklari

borasida ilmiy izlanishlar olib borgan va buni isbotlab berishgan. Eric D. Brill, Samina Dazdarevic, Amela-Lukac Zoranic, Fahreta Fijuljaninlar ham tilni o'qitish va o'rganishda korpusga asoslangan yondashuvning foydaliligi haqida izlanishlar olib borishgan" [N.Z.Abdurahmonova. 2023, 229-b]. Ushbu nuqtayi nazardan tilning dialektal sohasi rivoji uchun korpusga asoslangan tadqiqotlarning, ular vositasida shakllantirilgan elektron dialekt korpuslarining lingvistik tadqiqotlardagi o'rni beqiyos deya olamiz.

Asosiy qism. Dialektal korpuslar, avvalo, til tarixini o'rganishda, tilning rivojlanish bosqichlarini qayta tiklash kabi tadqiqotlarda muhim hisoblanadi. Bular tashqari toponimik tahlil va tavsifda ham til tarixi, lisoniy xususiyatlari ahamiyatlidir. Filologiya fanlari doktori, professor T.Enazarov tadqiqotlarida toponimlarning etimologik tarkibini ochishda dialektologiya bilan aloqadorlik ko'rsatib beriladi va tavsiflanadi. Eski turkiy til davrida iste'molda bo'lgan, eski o'zbek adabiy tilida qo'llangan so'zlarning ma'lum qismi hozirgi shevalarimizda yashab kelayotganini inobatga olsak, dialektologik manbalarning til taraqqiyoti uchun naqadar muhim ekani namoyon bo'ladi. Adabiy tilning taraqqiyoti uchun xizmat qilishi maqsad qilingan til tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarda muayyan dialektal leksemaning o'tmish davr turkiylar tilida faol qo'llanganligi, qardosh tillarda qay darajada uchrashi kabi qiyosiy masalalar har jihatdan boyitilgan dialektal korpuslarni taqozo qiladi. "Dialekt va shevalarga xos leksik xususiyatlarni qayd qilish, yozib olish, barcha lingvistik tomonlarini tavsifiy, qiyosiy, qiyosiy-tarixiy tamoyillar asosida atroflicha o'rganish, tadqiq qilish hozirgi zamon o'zbek tilining takomili, tarixini o'rganishda, shu til egasi bo'lgan xalqlar tarixi, etnografiyasini o'rganishda muhim nazariy va amaliy ma'lumotlar beradi" [Поливанов Е.Д. 1925, 7].

Dialektal korpuslar - bu tilning muayyan dialektlari yoki lahjalariga tegishli yozma va og'zaki materiallarning yig'indisi ekan, ushbu materiallar katta hajmdagi lingvistik ma'lumotlarni o'zida jamlashi va tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima hamda sun'iy intellekt yordamida sheva vakillari uchun qulay dasturlar yaratishga xizmat qilishi kerak. Qolaversa, lingvistikaning ilmiy-nazariy muammolarini atroflicha o'rganish hamda ilmiy tadqiqotlar uchun katta resurs manbayi bo'la olishi muhimdir. Dialektologik resurs yaratish ko'p bosqichli jarayon bo'lib, bir nechta muhim qadamlardan iborat: 1. **Dialektlararo farqlarni aniqlash:** fonetik, morfologik, sintaktik va leksik jihatdagi farqlarni o'rganish. NLP, ya'ni tabiiy tilni qayta ishlash bilan bog'liq lingvistik bilimlar aynan mana shu farqlarni tahlil qilish orqali rivojlanadi. Leksik, semantik va pragmatik xususiyatlarni ochib beradi. O'zbek shevalari hozirga qadar tavsifiy va qiyosiy metoddan foydalangan holda o'rganib kelindi. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda

o'rganildi hamda boy material to'plandi. Shuningdek, o'zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o'rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o'zbek tilidagi til birliklarini invariant - variant munosabatida o'rganish jarayonida o'zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda [A.Samixon. 2016, 8-b]. 2. **Dialektologik xaritalar yaratish:** dialektlarning geografik tarqalishini aniqlash, ya'ni lingvoareal tadqiq qilish o'ta ahamiyatli bo'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi lingvistik, etnografik tadqiqotlar uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Dialektologik xaritalar tuzish an'anaviy dialektologiyaning eng muhim qismidir. Bunda avvalo, o'rganilayotgan shevaning aholi geografiyasini aks ettiruvchi xaritasi olinadi hamda aholi punktlari raqamlanadi, shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Til xususiyatlari bir xil bo'lgan aholi punktlarini birlashtiruvchi chiziq bo'lmish izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejalashtiriladi. Bunday kartalar yaratish o'tgan asr mobaynida Yevropada ancha rivojlandi. 19-asrda Yevropada anketa ma'lumotlariga asoslangan tadqiqotlar hamda dialektologik atlaslar yaratish ancha ommalashdi. XIX asrda fransuz dialektologi Jyul Jil'eron butun Fransiyaning velosipedda aylanib chiqib, fransuz tilining dialektal atlasini yaratdi. An'anaviy dialektshunoslik leksik material va dialekt fonologiyasini aniqlash uchun asosan anketalarga ham tayangan. Nemis olimi Georg Wenker 1876-1877-yillarda butun Germaniya bo'ylab maktab o'qituvchilaridan olgan so'rovnomalari asosida namunali jummalarni mahalliy lahjaga tarjima qildirib pochta anketasining kashshofi sifatida tanildi. Ushbu ma'lumotlar bugungi kunda turli tadqiqotlarda qo'llanilmoqda va elektron ko'rinishda foydalanishga topshirildi. (Digital WenkerAtlas, <http://www.diva.info/>). Angliyada 1897-yilda olim Jozef Rayt tomonidan mintaqaviy dialekt jamiyatlari tashkil qilindi (Jamiyat shu kungacha mavjud, <http://www.ydsociety.org.uk/>) "O'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha rivojlandi. Bu sohada Sh.Shoaabdurahmonov, A.Jo'rayev, Q.Muhammadjonov, A.Shermatov, Y.Ibrohimovlarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh.Shoaabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q.Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A.Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y.Ibrohimov va Z.Ibrohimovalar Orol bo'yi o'zbek shevalarini, N.Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan" [A.Samixon.2016, 14-b]. 3. **Ma'lumotlarni yig'ish, raqamlashtirish.** ushbu bosqichda og'zaki va yozma manbalar to'planadi. Og'zaki ma'lumotlar yig'ishda mahalliy aholi bilan intervyu qilish, so'rovnoma o'tkazish, anketa to'ldirish usullari orqali dala ma'lumotlari to'planadi. Yozma manbalar uchun esa mahalliy gazeta, kitoblar va boshqa yozuvlar asos qilib olinadi hamda har ikkala manbani

raqamlashtirish uchun an'anaviy fonetik transkripsiyadan foydalaniladi. Og'zaki ma'lumotlarni avtomatik nutq tanish texnologiyalari vositasida ham raqamlashtirish mumkin. Bunda inson nutqi matnga aylantiriladi va bir qancha texnologik bosqichlarni o'z ichiga oladi. Xususan, ovoz signallari raqamli formatga o'tkaziladi va muayyan vaqt oralig'ida kichik sigmentlarga ajratiladi hamda ovoz signalining muhim xususiyatlari chiqarib olinadi. Ushbu jarayonda mashinalarni o'rganish algoritmlari bo'lmish neyron tarmoqlar va transformer modellari hamda bulutli xizmatlar (Google Speech-to-Text, Microsoft Azure Speech Services)dan foydalaniladi.

4. Annotatsiyalash va indeksatsiyalash. Dialektal shakllangan korpuslarning barchasida sheva vakillarining kelib chiqishi, yashash joyi, ism-sharifi, kasbi va ma'lumoti haqidagi axborotlarni ko'ramiz. "Shevalar korpusi yaratish bosqichida shevashunosning tadqiqot maydoni doirasida matnlar fonetik, leksik, grammatik jihatdan razmetkalash bosqichi birinchi o'rindagi vazifa hisoblanadi. Razmetkalash deb matnga va uning komponentlariga maxsus teglarni biriktirib chiqishni tushunish kerak. Maxsus teglar ikki xil bo'ladi: lingvistik teglar va ekstralingvistik (tashqi) teglar. Lingvistik teglar matn elementlarining leksik, grammatik va shunga o'xshash boshqa xususiyatlarini tavsiflaydigan ma'lumotlardan iboratdir. Ekstralingvistik teglar esa muallif haqidagi va matn haqidagi ma'lumotlarni (muallif, nomlanishi, nashr yili va joyi, janr, tematika va hokazo)tavsiflaydi"[<http://compling.navoiy.uni.uz/index.php/conferences2/article/view/167/160>].

Dialektal korpuslar uchun yig'ilgan ma'lumotlarni razmetkalash asosan qo'l mehnati asosida bajariladigan ishdir. Matnlarni lingvistik jihatdan fonetik va leksik-semantik razmetkalash biroz murakkab jarayon bo'lib, fonetik razmetkalashda unli (old qator yoki orqa qator, singarmonizm, urg'u) undosh (portlovchi-sirg'aluvchi, jarangli-jarangsiz) tovushlar doirasidagi farqlar; leksik-semantik razmetkada esa so'zlar alohida teglanib adabiy til bilan bog'lab chiqiladi hamda har bir so'zning sinonimi, omonimi, antonimi, paronimlari alohida teglanadi. Grammatik razmetkalashda esa avtomatik teglovchi dasturlar yordamidan ham foydalanish mumkin. Bugungi kunda o'zbek tilshunoslari tomonidan o'zbek tilida taklif qilinayotgan avtomatik teglash tadqiqotlari mavjud. Xususan, professor N. Abdurahmonova tomonidan o'zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari (Fil.f.d, DSc. 2021) dissertatsiyasi doirasida yaratilgan uzbekcorpus.uz dasturida o'zbek tilida ilk bor FST (finite state transducer), ya'ni, chekli avtomat transyuteri vositasida korpusni morfologik teglashning avtomatik usuli ishlab chiqilgan va amaliy ifodasi sifatida <http://uzbekcorpus.uz> saytining qidiruv tizimida lemma, token hamda *n-gram* modeli asosida konkordanslarning qidiruv menejeri yaratilgan. Boshqa bir qator tilshunos olimlarimiz tarafidan ham avtomatik tegsetlar bo'yicha taklif

qilingan tadqiqotlar mavjud.[Elov B., Hamroyeva SH., Abdullayeva O., Uzoqova M. 2022. 51-68]

Mukammal shakllangan dialektal korpuslarni tuzishda multimodal yozuvlar, ya'ni audio va video materiallari kabi turli modalitetlarni birlashtirish ham muhimdir. Multimodal yondashuv korpusni boyitadi va dialektlarning nozik jihatlarini chuqurroq yoritib, ijtimoiy va madaniy jihatlarini o'rganishda qo'l keladi. Bir xil so'zning turli hududlarda talaffuz yoki qo'llanilishidagi farqlarni ovoz va video orqali aniqlash osonlashadi. Videoyozuvlar dialektal nutqning kontekstual va noverbal jihatlarini (masalan, imo-ishoralar, yuz ifodalari) saqlash imkonini beradi. Tasvirlar orqali esa biror so'z yoki iboraning lokal foydalanilishi rasm orqali ko'rsatilishi mumkin. Bundan tashqari bu kabi yozuvlar lingvistik, sotsiolingvistik va psixolingvistik tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Jahonning ko'plab dialekt korpuslari multimodal yondashuv asosida ishlab chiqilgan. Xususan PADIC - parallel arab dialekti korpusida arab tilining turli lahjalaridan to'plangan ijtimoiy tarmoqdagi audio va video materiallari, arab milliy musiqasidan samarali foydalanilgan.

Bugungacha dunyo miqyosida turli tillar va hududlar bo'yicha ko'plab dialektal korpuslar yaratilgan bo'lib, dunyo tilshunoslari o'z tili shevalarining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini o'zida aks ettira oladigan korpus yaratish masalasini doim diqqat markaziga qo'yib kelganlar. Milliy korpusning ajralmas qismi sifatida o'rin olib kelayotgan dialektal korpus yaratish borasidagi amaliy ishlarni dastlab ingliz dialektlari bilan bog'liq holda ko'ramiz.

Helsinki Corpus of British English Dialects(HD): Britaniya ingliz dialektlarining Xelsinki korpusida asosan, Angliyaning sharqiy qismi hamda janubi-g'arbiy Lankashir orollaridagi aholining orfografik transkripsiyalangan audioyozuvli nutqi berilgan bo'lib, ushbu yozuvlar 1970–1980-yillar oralig'ida Finlandiya tadqiqotchilari tomonidan to'plangan boy manba asosida vujudga kelgan. Bu yirik korpus nafaqat dialektologiya, balki, sotsiolingvistika, nutq tahlili, morfologiya, sintaksis, fonetika va fonologiya sohalarini rivoji uchun xizmat qiladi. Qolaversa, korpus orqali mahalliy aholining urf-odatlarini, tarixi va etnografiyasidan boxabar bo'lish mumkin. Korpus tadqiqotlarining birinchi bosqichi 2006-yilda yakunlangan bo'lib, hozirda ikkinchi bosqich tadqiqotlari uchun ishlar amalga oshirilmoqda va ilgari nashr etilmagan ma'lumotlar bilan to'ldirilmoqda. Korpusning hajmi 1 mln 8 ming 641 so'zdan iborat, jami 187 ta fayldir. Ushbu korpus materialiga asos bo'lgan tadqiqotning mezoni unga ma'lumot beruvchi shaxslarning o'rta ma'lumotli shaxslar ekanligi va aynan ular tomonidan berilgan ma'lumotlar adabiy til bilan sayqallanmagan tartibda ekanligidir. Demak dialektal tadqiqotlarning asosiy mezoni mahalliy aholi madaniy boyligini, sof dialektini tushunish uchun sheva vakillari orasidan ijtimoiy kelib chiqishi, ma'lumoti,

yoshini qat'iy inobatga olishi kerakligidadir. Aynan mana shu jarayonda dialektal korpusning sofligi va xolisligi ta'minlanadi [<http://www.helsinki.fi/varieng/CoRD/corpora/Dialects/fieldwork.html>].

The Freiburg English Dialect Corpus (FRED). Germaniyaning Freiburg universiteti ingliz tili kafedrasidan yaratilgan ushbu korpus Britaniya ingliz dialektlarini o'rganish uchun mo'ljallangan bo'lib, an'anaviy ingliz dialektlarining bir tilli og'zaki ma'lumotlar bazasidir. Korpus "Tipologik nuqtai nazardan ingliz tili sintaksisi" loyiha guruhi tomonidan tuzilgan. Asosiy maqsadi Britaniya orollarida morfosintaktik o'zgarishlar bo'yicha tadqiqotlarni kuchaytirishga yordam beradigan ishonchli ma'lumotlar bazasini ta'minlashdir. FRED og'zaki nutqni yozib olish, transkripsiya qilish va tahlil qilish asosida yaratilgan. Korpus Britaniya orollaridagi 9 ta asosiy dialekt sohasini qamrab oladi va ham bir dialekt hamda dialektlararo tadqiqotlar bo'yicha keng qamrovli ma'lumotlar bazasi hisoblanadi. Korpusda 43 xil okrugdagi 163 ta turli joylardan kelgan ma'ruzachilarning og'zaki suhbatlari to'liq transkripsiyalangan holda taqdim etiladi. Ushbu materiallar ko'pincha turli mavzulardagi suhbatlarni o'z ichiga oladi. Taxminan 2 yarim million so'zni o'z ichiga olib, 300 soatlik yozib olingan nutqqa asoslanadi. FRED ingliz tilining dialektal xilma-xilligini saqlashda muhim manba hisoblanib, Britaniya orollaridagi til madaniyati va mintaqaviy xilma-xillikni o'rganishga qiziqqan olimlar uchun katta ahamiyatga ega [<https://freidok.uni-freiburg.de/proj/1>].

Atlas Linguistique de la France (ALF). Ushbu dialektologik atlas fransuz tilining dialektlari va mintaqaviy tillarini o'rganish va hujjatlashtirishga bag'ishlangan birinchi keng qamrovli dialektologik atlasdir. 1902-1910-yillar mobaynida nashr etilgan. Tilshunos va dialektolog Jyul Jil'yeron loyihaga rahbarlik qilgan bo'lib, atlas uchun ko'plab ma'lumotlarni Edmond Edmont yig'gandir. Atlas Fransiyaning barcha hududlari, shuningdek fransuz tilining chegaradosh hududlarini ham qamrab olib, 639 ta manzildan yig'ilgan ma'lumotlarga tayanadi. Dialektlarning so'z boyligi, talaffuz va grammatik xususiyatlari haqida 1920 ta xaritada aks ettiriladi. Xaritalarda bir xil so'zning turli hududlarda qanday aytilishi, fonetik, leksik va morfologik farqlari tahlil qilinadi. ALF dialektologiyada xaritalar yordamida vizual tahlil qilish usulini joriy qilgan birinchi tadqiqot bo'ldi. Ammo to'plangan ma'lumotlar asosan qishloq joylarni aks ettiradi, shahar dialektlari e'tibordan chetda qolgan. Shunga qaramay bu loyiha o'z davrida muhim ahamiyat kasb etib, hozirda ham nafaqat Fransiya, balki butun dunyo lingvistikasida dialektologiya rivojiga katta ta'sir ko'rsatmoqda [https://en.wikipedia.org/wiki/Atlas_linguistique_de_la_France].

Dictionary of American Regional English (DARE) AQSHning turli hududlaridagi ingliz tilining talaffuz, lug'at va iboralaridagi mintaqaviy farqlarini o'rganish maqsadida 1960-yillarda boshlangan yirik loyihasi

bo'lib, Amerika dialektlarini hujjatlashtirishni maqsad qilgan. Loyiha Madison shahridagi Wisconsin universitetida boshlangan va ko'plab tadqiqotchilar tomonidan boshqarilgan. Ushbu korpus uchun AQSHning turli mintaqalaridan dialektal nutq ma'lumotlari mahalliy talaffuz, intonatsiya va fonetik o'ziga xosliklarni aks ettirgan holda yozib olingan. Tadqiqotchilar mingdan ortiq joyda yashovchi respondentlar bilan suhbatlashib, ular ishlatgan so'zlarni talaffuz va iboralar yuzasidan tahlil qilishgan. Bunda mintaqaviy so'zlarning tarqalishini ko'rsatish uchun vizual xaritalar tuzilgan. DARE tadqiqotchilarga AQSHda ingliz tilining qanday rivojlanganini va mintaqaviy ta'sirlar natijasida qanday o'zgarishlarni boshidan kechirayotganini o'rganish imkonini beradi. Bu ayniqsa yo'qolib borayotgan mintaqaviy dialektlar uchun muhimdir. DARE ma'lumotlaridan sun'iy intellekt, avtomatik nutq tanish tizimlari va til o'rgatish dasturlarida foydalaniladi. Ushbu korpus orqali antropologlar va tarixchilar mintaqaviy tillar va madaniyatlarning o'zaro bog'liqligini o'rganadilar [https://en.wikipedia.org/wiki/Dictionary_of_American_Regional_English].

Rus dialekt korpuslariga nazar tashlaydigan bo'lsak, aynan bir hudud dialekti yuzasidan qilingan hamda Rossiya milliy korpusidan joy olgan dialektal subkorpusni ko'rishimiz mumkin. Rossiyaning milliy korpusidan joy olgan dialektal korpusda turli mintaqalardagi sheva vakillarining yozib olingan audio matnlari, turli davrda yozilgan arxiv yozuvlari va ularning maxsus dialektal morfologik belgilar uchun qo'llangan teglari mavjudligini ko'ramiz [<https://ruscorpora.ru/en/corpus/dialect?search=CgQyAgglMAE>]. Aynan bir hududning dialektal tadqiq qilingan korpuslari sifatida esa Tomsk va Kuban dialektik korpuslarini misol qila olamiz.

Tomsk Dialekt Korpusi Sibir rus lahjasining to'liq izohlangan yirik korpuslaridan biri bo'lib, Rossiyaning Tomsk va Kemerovo viloyatlari hududlarida uchraydigan rus tili dialektlarini o'rganish va hujjatlashtirishga qaratilgan yirik lingvistik loyihadir. Tomsk dialekt korpusi Rossiyadagi dialekt nutqining eng katta elektron to'plami hisoblanib, 1946-yildan beri to'plangan va 70 yillik ekspeditsiya tadqiqotining natijalarini o'z ichiga oladi. Bugungi kunda ushbu korpusda 3 350 272 ta token mavjud. Ushbu resursning o'ziga xosligi materiallarning ko'p qirrali annotatsiyasidan iborat ekanligidadir. Mavzu va pragmatik izohlar qo'lda yaratilgan bo'lib, pragmatik izohlar 45 445 ta nutq akti uchun mavjuddir. Grammatik izohlash esa avtomatik ravishda amalga oshirilgani ta'kidlanadi. Metalingvistik annotatsiya yozuvning yili va joyini, ma'ruzachilarning yoshi, jinsi va ma'lumot darajasini o'z ichiga oladi. Korpus tarkibiga sheva leksemalarining ta'rifi ham kiritilgan bo'lib, ilmiy adabiyotlarda o'rganilmagan dialekt korpusining reprezentativligi va muvozanati muammosi ko'rib chiqiladi. Ushbu elektron resursdan foydalanish orqali mintaqada dialektlarining lingvomadaniy, janr,

kommunikativ, kognitiv, lingvopersonologik va boshqa jihatlardan o'rganish; yangi sheva lug'atlari yaratish; an'anaviy madaniyat va folklor; urf-odat va marosimlar, qolaversa, mintaqa tarixini o'rganish imkoniyati tug'iladi [<https://link.springer.com/article/10.1007/s11185-023-09277-w>].

Kuban dialekt korpusi rus tilining boshqa dialektlaridan farqli o'laroq, ma'lum bir hudud shevasi asosida yaratilgan korpusdir. Rossiyaning janubiy guruhiga mansub Kuban kazaklarining urf-odatlarini, an'analari, nutqiy xususiyatlarini saqlab qolish uchun yaratilgan muhim manba hisoblanadi. Ushbu ilmiy loyiha Shimoliy Kavkaz federal okrugida madaniyatlararo muloqot darajasini oshirish maqsadida Kuban xalqi bilan o'zaro til aloqasining uslublari va shakllarini yaratish uchun nazariy asos vazifasini o'taydi. Kuban dialektida ukraincha va kazakcha ta'sirlar mavjud bo'lib, leksikasida mahalliy geografik va ijtimoiy sharoitlarni aks ettiruvchi so'zlar keng tarqalgan. Mahalliy urg'u va talaffuz o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ushbu dialektida kazaklardan tashqari kundalik muloqotda foydalaniladigan 16 ga yaqin subetnoslar (masalan, poxlar, sayanlar, kargapollar, buxtarminlar va boshqalar) mavjuddir. Kuban kazaklari leksikasining yana bir o'ziga xos xususiyati qishloq xo'jaligi buyumlari nomlarida, chorvachilikda, turli taom va ichimliklar nomlarida turkizmlardan foydalanilganidir. Dialektning etimologik aloqalari Shimoliy Kavkaz federal okrugida keng tarqalgan va umumiy kazak lahjasining elementlari Turkiya va Eronda uchraydi. Kuban dialekti o'zining asl ko'rinishida faqatgina Krasnodar o'lkasi, Adigeya Respublikasi va Stavropol o'lkasining ayrim hududlarida saqlanib qolgan. Korpus orqali ushbu xususiyatlarni batafsil o'rganish, leksik-semantik va fonetik tahlil qilish jarayoni osonlashadi. Korpus xalq hunarmandchiligi va san'ati, ijtimoiy madaniyati, folklori va urf-odatlarini bilan bog'liq materiallardan tarkib topadi. Loyiha Rossiya Gumanitar jamg'armasi, Krasnodar ma'muriyati tarafidan moliyalashtirilgan [<https://cyberleninka.ru/article/n/kuban-cossack-balachka-diachronic-and-linguocultural-aspects>].

O'zbek dialekt korpuslari. Dialektal korpuslar tuzishda o'zbek tilshunoslari va dasturchilari tomonidan ham dunyo korpusshunoslik metodologiyasiga asoslangan holda dialekt korpuslar tuzishga muvaffaq bo'lindi va bugungi kunda dialektologik tadqiqotlar yordamida boyitib borilmoqda. Xususan, tadqiqotchi M. Xolova Boysun tuman shevasi asosida ilk bora O'zbek milliy shevalar korpusi" (<https://dialect.uz/>) ni tuzdi. Korpusdagi "Onlayn shevalar bazasi"da qidiruv amalga oshirish imkoniyati mavjud bo'lgan maydonlarda adabiy til, transkripsiya, transliteratsiya, turkum, dialekt etimologiyasi, dialektning ichiga olgan gap tarkibi, sinonim, omonim va antonimligi, rus va ingliz tilidagi tarjimalarni o'z ichiga olganini ko'ramiz. Tadqiqotchi korpus tuzishni ikki bosqichda amalga oshirish

kerakligini ko'rsatib, 1-bosqichda korpusning texnik va ma'lumotlar bazasini shakllantirish, ya'ni dialektal korpusning pasporti, mavzuviy guruhlari, matn va janrlar bo'yicha metarazmetkasini tuzish; 2-bosqichda esa to'plangan ma'lumotlar asosida fonetik va morfologik metarazmetkasini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi. [Холова М. Монография, – Термиз: ТерДУ НММ, 2022.]

Denov tumani shevalari yuzasidan tadqiqotchi A. Turdialiyeving hudud shevalarining asosiy xususiyatlari, ularning bir-biriga ta'siri tadqiq qilingan va ma'lumotlar bazasi shakllantirilib "O'zbek tili korpusi"ning dialektologik subkorpusiga joylashtirilgan tadqiqot ishi ham o'zbek dialektal korpusi boyitilishida muhim qadam bo'ldi. Subkorpusda ma'lumotlar joylashtirilishini tadqiqotchi quyidagicha ta'riflaydi: "Birinchi bosqichda diktofon, telefon so'zlashuvlari so'rovnomaga o'tkazish, anketa to'ldirish usullari orqali to'plangan dala ma'lumotlari (audio materiallar) transkripsiyada yozib chiqildi. To'plangan materiallardan dialektologik lug'at tuzildi. Lug'atda o'zbek adabiy tilida uchramaydigan, adabiy tilda talaffuzi bilan farqlanadigan so'zlar alohida meta ma'lumotlari bilan joylashtirib chiqildi. Lug'atdan o'rin olgan har bir so'z uchun maxsus kompyuter dasturlari o'qishi uchun mo'ljallangan yagona yunikot tizimiga ega bo'lgan UTF-8 (txt) faylda matnlar tayyorlandi (6-rasm)" [Turdaliyev A.X. T.: 2023, 129-b]. Ushbu tadqiqotlar korpus imkoniyatidan kelib chiqib doimiy ravishda ma'lumotlar bazasi bilan to'ldirib borilishi maqsad qilingan. Shu kungacha o'zbek shevalari qiyosiy-tavsiy metod orqali atroflicha o'rganildi. Ammo o'zbek shevalarini areal tadqiq qilish ishlari ancha sust edi. Yuqoridagi areal dialektologik tadqiqotlar va ularning korpusga joylashtirilishi metodologiyasi asosida o'zbek shevalarini hududlar bo'yicha birin-ketin korpusga joylashtirib borish masalasi bugungi kun o'zbek dialektologiyasining muhim bosqichidir.

Xulosa. Bugungi globallashtirish zamonida bir qancha kichik tillarning yo'qolib ketayotgani va yo'qolish xavfida qolganini e'tiborga oladigan bo'lsak, shevalarimizning milliy tilimizning boyligini saqlab qolishda, uning xilma-xilligini namoyon qiluvchi unsur sifatidagi o'rni beqiyosdir. Qolaversa, jamiyat rivoji asosida kirib kelayotgan yangi so'zlarning muqobilini topishda muhim sanaluvchi o'z ichki imkoniyatlarimiz asosida tilimizni rivojlantirishda katta ahamiyatini inobatga olib, jahonning rivojlangan dialektal korpuslari metodologiyasi asosida dialektal resursimizni boyitib borishimiz lozim. Til tarixini chuqurroq o'rganish, dialektlararo farqlarni aniqlash va yangi texnologiyalarni ishlab chiqishda yaratadigan imkonini yuqorida sanab o'tdik. Dialektal korpuslarni yaratish jarayoni ko'p mehnat talab qiluvchi bo'lsa-da, tilshunosligimizning kelajakdagi yutuqlariga asos bo'lib xizmat qilishi shubhasiz. Shunday ekan, o'zbek tilshunosligining oldida turgan

muhim masala ko'p lahjali tilimiz boyligini avlodlarga to'raligicha yetkazish hamda yuqorida sanab o'tgan tadqiqotlar manbayi sifatida mukammal shakllangan korpus tuzish, korpusning muhim ajralmas qismi sifatida dialektal baza shakllantirish va ulardan to'la foydalanish, o'zbek tilining ham kompyuter tili darajasida

mavqeini ko'tarishga munosib hissa qo'shish hisoblanadi. Bu borada bir qancha samarali ishlar amalga oshirilmoqda va o'zbek tilining mukammal shakllangan korpusi, uning ajralmas muhim qismi sifatida har bir viloyatimizning har bir hududi dialektlari yuzasidan tadqiqot ishlari istiqbolini kutib turmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Samixon. O'zbek dialektologiyasi. – T.: Navro'z nashriyoti, 2016, 8-b
2. Enazarov T.J. O'zbekiston toponimlari: lug'aviy asoslari va etimologik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2006, 46-b.
3. Nabiyeva D. A. O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant – variant munosabati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 1998.
4. N.Z.Abdurahmonova. Korpus lingvistikasi. GlobeEdit, 2023
5. Поливанов Е.Д. Введение и изучение узбекского языка. Вып.1.Т, 1925
6. Turdaliyev A.X. Denov shevalarini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish. Filologiya bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2023, 129-b.
7. Холова М. Ўзбек миллий шевалари корпуси тадқиқи (Бойсун тумани “ж”ловчи шевалари мисолида). Монография, – Термиз: ТерДУ НММ, 2022.
8. <http://www.helsinki.fi/varieng/CoRD/corpora/Dialects/fieldwork.html>.
9. Elov B., Hamroyeva SH., Abdullayeva O., Uzoqova M. 2022. “O'zbek tilida PoS tagging masalasi: muammo va takliflar”. *O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya*. 2 (5): 51-68
10. <https://freidok.uni-freiburg.de/proj/1>
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Atlas_linguistique_de_la_France
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Dictionary_of_American_Regional_English
13. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11185-023-09277-w>
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/kuban-cossack-balachka-diachronic-and-linguocultural-aspects>

Jamila RUZIYEVA,
 Buxoro psixologiya va xorijiy
 tillar instituti magistranti

BADIIY ASARLARDA ISTAK BILDIRUVCHI SO'ZLAR PRAGMATIKASI

Annotatsiya: ushbu maqolada badiiy asarlarda istak bildiruvchi so'zlarning pragmatik xususiyatlari lingvistik nuqtayi nazardan tahlilga tortilgan. Istak bildiruvchi so'zlar subyektivlik jihatidan so'zlovchining shaxsiy fikri, xohish yoki maqsadini ifodalasa, uning kelgusi voqelikka daxldorligi kutilayotgan voqea yoki holatga qaratilishi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, istakni ifodalovchi so'zlar amalga oshish-oshmasligiga ko'ra ham ma'lum guruhlariga ajratilishi uning lingvistik xususiyatlaridan biri sifatida baholanadi. Istak bildiruvchi so'zlar o'zbek nutqiy etiketida odat tusiga kirib qolgan so'zlar hisoblanib, ularda ijobiylik xususiyati barqarorlik kasb etuvchi omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: badiiy asarlar, istak bildiruvchi so'zlar, lingvistik tahlil, pragmatik tahlil, ijobiylik.

Annotation: this article analyzes the pragmatic features of wishful thinking in literary works from a linguistic point of view. Wishful thinking is characterized by its subjective expression of the speaker's personal opinion, desire, or purpose, and its relevance to future reality is focused on an expected event or situation. In addition, the division of wishful thinking into certain groups according to whether it will be fulfilled or not is considered one of its linguistic features. Wishful thinking is considered to be a habitual word in Uzbek speech etiquette, and its positivity is considered a stabilizing factor.

Key words: literary works, wishful thinking, linguistic analysis, pragmatic analysis, positivity.

Аннотация: в статье анализируются прагматические свойства слов, выражающих желания в литературных произведениях, с лингвистической точки зрения. Желательное мышление субъективно, поскольку оно выражает личное мнение, желание или цель говорящего, а его соответствие будущей реальности характеризуется сосредоточенностью на ожидаемом событии или ситуации. Кроме того, одной из его языковых особенностей считается тот факт, что слова, выражающие желания, делятся на определенные группы в зависимости от того, сбудутся они или нет. Слова, выражающие пожелания, считаются традиционными словами в узбекском речевом этикете, а их позитивный характер считается стабилизирующим фактором.

Ключевые слова: произведения искусства, желаемое за действительное, лингвистический анализ, прагматический анализ, позитивность.

Kirish. Barchamizga ma'lumki, nutqiy muloqot jarayonida turli verbal vositalardan foydalanish voqelik talabi o'laroq yuzaga keladi. Xususan, o'zbek xalqiga xos muloqotda kishilarning o'zaro bir-biriga istak, tilak bildirishi xalq kundalik turmushining ajralmas qismi sifatida baholanadi. Biror tadbir (tug'ilgan kun, yubiley, yutuqqa erishish, farzand dunyoga kelishi va hokazolar) munosabati bilan istak bildiruvchi so'zlardan unumli foydalanish nutqiy muomala jarayonimizda yaqqol ko'zga tashlanadi. Istak bildiruvchi so'zlar shakl va ma'no jihatidan nutqimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurган vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Istak bildiruvchi so'zlar, lingvistik nuqtayi nazardan, modal so'zlar guruhiga kiradi va so'zlovchining subyektiv munosabatini, xususan, xohish, orzu, istak kabi his-tuyg'ularini ifodalaydi. Bizning ushbu maqolamizda istak bildiruvchi so'zlarning pragmatik xususiyatlari badiiy asarlar doirasida talqin etiladi.

Adabiyotlar tahlili

Istak bildiruvchi so'zlarning lingvistik tadqiqi jahon va o'zbek tilshunoslarining diqqat markazidadir. Xususan, rus tilshunosligida istak bildiruvchi so'zlar keng doirada tahlil etilgan. A. Akishina, N. Formanovskaya, V. Kolesov, A. Vasilyev va shu kabi qator rus olimlarining

ilmiy tadqiqotlarida istak bildiruvchi so'zlarning til xususiyatlari borasida mulohazalar aks etgan[7].

Turkologiyada ham A. Abdullin, E. Shibirdin, D. Sogdibekova kabi qator olimlarning ilmiy tahlillari bevosita istak gaplarning o'ziga xos xususiyatlariga qaratilganligi bilan e'tiborlidir[7].

O'zbek tilshunosligida esa M. Bazarovanning "O'zbek tilidagi ijobiy istak mazmunini ifodalovchi nutqiy birliklarning lisoniy xususiyatlari (duolar va nutqiy etiketlar asosida)" nomli doktorlik dissertatsiyasida ham ijobiy istak mazmunini ifoda etuvchi birliklarning shakliy-sintaktik tuzilishini aniqlash, ularni ma'lum bir sinflarga tasnif etish, istak bildiruvchi so'zlarni nutqiy muloqot jarayoniga monand holda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari va morfologik jihatlar tahlil obyekti sifatida yoritilib berilgan[13].

Metod va metodologiya

Ushbu maqolani yozishda tasnifiy, tavsifiy, qiyosiy, kontekstual tahlil kabi metodlardan unumli foydalanildi.

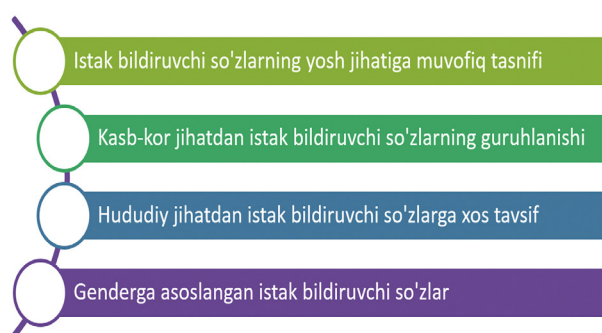
Natija va muhokama

Istak bildiruvchi so'zlarning lingvistik xususiyatlari ularning semantik, leksik, grammatik, sintaktik,

pragmatik jihatlarida namoyon bo'ladi. Istak bildiruvchi so'zlar semantik nuqtayi nazardan, asosan, ayni vaqtda sodir bo'layotgan kelgusida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Ushbu so'zlar subyektiv jihatdan esa shaxsiy fikr yoki his-tuyg'ularni ifodalab, ikkinchi yoki uchinchi shaxsga nisbatan yo'naltiriladi. Shuningdek, real (amalga oshishi mumkin) yoki irreallik (amalga oshishi qiyin yoki imkonsiz) ham istak bildiruvchi so'zlarning semantik mazmunidan anglashiladi. Istak ifodalovchi vositalarning ifoda xususiyati istakning intensivlik darajasini aks ettirishiga ko'ra ham turlichalik kasb etishi mumkin. Jumladan, istakning yengil darajasidan tortib, kuchli orzu yoki iltijo ham istak bildiruvchi so'zlarning shakli xususiyatlarini o'zgartirishi mumkin.

Istak bildiruvchi so'zlarning ma'no-mohiyatini tahlil qilishda ularni turli jihatdan tasniflash ushbu guruh so'zlarning tag ma'nosiga xos pragmatikani ochiq qilishga imkon beradi. Istak bildiruvchi so'zlar tasnifiga muvofiq xilma-xillik kasb etib, quyida ularning o'ziga xos kategoriyasini havola etamiz:

Yuqorida keltirilgan guruhlar istak bildiruvchi so'zlar-

ning ilmiy tahlilini yanada kengroq ochib berishga imkon beradi.

Istak bildiruvchi so'zlarning yosh jihatiga mos klassifikatsiyasini amalga oshirishda ushbu so'zlarning morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlari, shuningdek, ularning uslubiy xoslanishlarini hisobga olish lozim. Xususan, ularning morfologik ifodasi quyidagilarda namoyon bo'ladi, bolalar nutqida oddiy, sodda shaklli so'zlar ustuvorlikka ega: xohlayman, kerak, bo'lsin va boshqalar. Bolalar o'z nutqlarida murakkab grammatik tuzilmalarini tuzish ko'nikmasiga ega emaslar, shu sababli ham ularning nutqiy pragmatikasida, oddiy, tushunarli so'zlar ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, yosh bolalar muloqotida istak bildiruvchi ifodalar verbal shakllarni aks ettirishi bilan birgalikda(ho-ho, aaa, vuu) noverbal shakllarni ham o'zida namoyon etadi(yig'lash, ko'rsatish, mimika). So'zlarning bir xil takrori ham ushbu toifa so'zlarni aks ettirishda faol qo'llanadi(shokolad, shokolad). Bolalar nutqida istak bildiruvchi so'zlar fe'l guruhiga ham mansub bo'lib, ular, asosan, hozirgi zamon shaklida (xohlayman, olay) ishlatiladi. Bundan tashqari, istak bildiruvchi so'zlarning gap tarkibidagi o'rni erkin bo'lib, bu ularning gap tuzilish qolipini bilmasliklari bilan baholanadi. Bolalar nutqida istakni bildiruvchi so'zlar semantikasi, asosan, konkret birliklar bilan (shirinlik, o'yinchoq). Istak bildiruvchi so'zlarning aniq va to'g'ridan to'g'ri bildirilishi ham bolalar nutqiga xos uslubiy yondashuv hisoblanadi.

Bolaning yoshi ulg'ayib borgani sari uning nutqiy pragmatikasiga xos jarayon ham yoshga mos holda rivojlanib boradi, Quyida o'smirlar va katta yoshli insonlarga xos nutqiy muomala jarayoniga oid ifodalarda istak bildiruvchi so'zlarning qay holatga ega bo'lishini jadval asosida tahlil qilamiz:

T/r	Xususiyatlar	O'smirlar nutqiy pragmatikasi	Katta yoshli insonlar nutqiy pragmatikasi	Umumiy xususiyatlar
1	Morfologik	Istak bildiruvchi abstract tushunchalarning nutqiy muomalaga kiritilishi.	Vaziyatga muvofiq rasmiy (iltimos, ruxsatingiz bilan) va norasmiy (Xohlayman, kerak) istak bildiruvchi so'zlardan foydalanish	Fe'l shakllaridan, asosan, o'tgan zamon (xohlardim), kelasi zamon (xohlaymanki), shart mayli (bo'lsa edi) kabi vositalaridan foydalana olish ko'nikmasining mavjudligi
2	Sintaktik	Murakkab gaplar tuza olish ko'nikmasining shakllanishi	Murakkab grammatik tuzilmalarni qo'llagan holda, istak bildiruvchi vositalarni aniq va batafsil ifodalay olish imkoniyati	Qo'shma gaplardan foydalana olish imkoniyati
3	Semantik	Istak bildiruvchi so'zlar, asosan, o'smirlarning orzu, maqsad va idealari bilan hamohang holda shakllanadi.	Istakni bildirishda intensivlikka va aniq asoslarga ega ekanliklarida.	Istak bildiruvchi umumiy so'zlardan foydalanish.
4	Stilistik	Istaklarni ifodalashda, asosan, so'zlashuv uslubidan foydalanish	Istak bildiruvchi so'zlarning vaziyatga moslashuvi (rasmiy, so'zlashuv va hokazo).	

Demak, istak bildiruvchi so'zlarning yoshga oid xususiyatlari til nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, uning turli jihatlarida (morfologik, sintaktik, semantik, stilistik) jihatidan farqlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuningdek, istak

bildiruvchi so'zlarning kasb-korga muvofiq tasnifi ham ularning mohiyatini ochib berishda asosiy rol o'ynovchi omil hisoblanadi. Istak bildiruvchi so'zlarning kasb-korga muvofiq tasnifi, asosan, ularning semantik (ma'nolari-ni ifodalovchi) va stilistik (qo'llanilish uslubini bildiruvchi) jihatlariga asoslangan holda yuzaga keladi. Turli kasb-korlarning muloqot uslubi, ularning kasbga doir terminologiyasi va nutq ko'nikmalarida tafovutlar mavjud bo'lib, bu istak bildiruvchi vositalarni ifodalashda turli xil so'zlar va iboralarni qo'llashga sabab bo'ladi. Muayyan kasblarda ishlatiladigan sohaviy atamalar istaklarni ifodalashda ishlatilishi mumkin. Masalan, muhandis tomonidan "loyiha tugallansin" degan jumla orqali istak bildiruvchi vosita yuzaga kelsa, o'qituvchining tomonidan "o'quvchilar a'lo baholarga o'zlashtirsin" sintaktik butunligi istak bildiruvchi murakkab vosita sifatida yaqqol namoyon bo'ladi. Istak bildiruvchi vositalarning kasb-korga aloqadorligini aks ettirishda, asosan, so'zlar va iboralar ustuvorligiga tayaniladi. Kasb-kor egalarining muloqot jarayonida rasmiy yoki norasmiy uslub muloqot talabiga muvofiq foydalaniladi. Masalan, shifokor tomonidan o'z istagini rasmiy va aniq tarzda ifodalash uchun quyidagi rasmiy mazmunga ega istak bildiruvchi vositalardan foydalanilishi mumkin, masalan: "Bemorni operatsiya qilsinlar", "Jarrohlik aralashuviga ehtiyoj bor". Savdo menejerining "Kelgusi oyda sotuv salmog'ini oshirishni xohlaymiz", "Buyurtmalarni ko'paytirish kerak" kabi jumalari, asosan, norasmiy stilistikaga xosdir.

Istak bildiruvchi so'zlarning genderga muvofiq tasnifining lingvistik asoslarini aniqlash murakkab jarayon hisoblanib, aniq, umumlashtirilgan tasnifni amalga oshirish gender farqlarining ijtimoiy, madaniy, kontekstga aloqador va individual farqlariga o'zaro bog'liq hisoblanadi. Ayrim so'zlar yoki jumalar aniq gender tomonidan ishlatiladi. Masalan, "xohlayman" leksemasi, odatda, ham erkaklar, ham ayollar tomonidan barobar ishlatilib, universal xususiyatlarga ega. Biroq ba'zi madaniyatlardagi nutq uslublarida "istayman" yoki "kerak" leksemalarining ko'proq ayollar nutqida uchrashi ko'zga tashlanadi. Istak bildiruvchi so'zlarning genderga aloqadorligini aniqlashdagi muhim omil bu – muloqot konteksti. Agar muloqot rasmiy ko'rinishda bo'lsa, gender farqlari yo'qolishi mumkin, aks holda ma'lum iboralar yoki so'z birikmalari genderga muvofiq xilma-xillik kasb etadi.

Shuningdek, istak bildiruvchi so'zlar hududiy jihatdan ham klassifikatsiyaga ega bo'lib, ushbu jihatlarni ochib berish tillarning hududiy tarqalishi, geografik xususiyatlariga aloqador holda yuzaga keladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, istakni bildiruvchi so'zlar shevalar doirasida, asosan, murakkab sintaktik tuzilma tarzida faol qo'llanadi. Masalan, "o'zlaringdan ko'payishib juringlar", "o'z kuningga o'zing omon bo'l" (Samarqand viloyati, Ishtixon tumani) kabi dialektal birliklar istak bildiruvchi vosita sifatida mahalliy aholi nutqida faol qo'llanadi.

Istak bildiruvchi so'zlarning grammatik xususiyatlari ham uning turli grammatik vositalar yordamida aks

ettirilishi bilan belgilanadi[10]. Ushbu grammatik vositalarni quyidagi tasnifiy guruhlar asosida shakllantirish maqsadga muvofiq:

1. Turli fe'l shakllari asosida hosil bo'luvchi istak bildiruvchi so'zlar – fe'llarning turli grammatik shakllari asosida hosil bo'ladi. Xususan, shart mayli shakli (-sa) shular jumlasidandir:

Na bo'lg'ay bir nafas men ham yonog'ing uzra xol
bo'lsam,

Labing yaprog'idan tomganki go'yo qatra bol
bo'lsam.

Butog'ingga qo'nib bulbul kabi xonish qilib tunlar,
 O'pib g'unchangni ochmoqliqqa tong chog'i shamol
bo'lsam.

(Hamid Olimjon, "Bo'lsam")

Oshiqning o'z ma'shuqasiga nisbatan ifoda etgan dil izhorlari misralarda shart mayli orqali istifoda etilib, istak mazmunining yuzaga kelishiga xizmat qilgan. Bundan tashqari, buyruq-istak mayli ham istak bildiruvchi shakllar sifatida namoyon bo'ladi:

Kel, dahrni imtihon etib **ket,**
 Sayri chamani jahon etib **ket.**

Bedardlaring jafolaridin
 Faryod etib, fig'on etib **ket.**

(Nodira, "Kel, dahrni imtihon...")

Yuqorida keltirilgan g'azalda, buyruq-istak maylidagi "kel" va "ket" so'zlari istak ma'nosini ifodalab, oshiq o'z yoriga istak orqali hasbi holini bayon etmoqda.

2. Alohida olingan birliklar yordamida ifodalanuvchi istak bildiruvchi so'zlar yuqorida keltirilgan tasnifiy guruhning uzviy davomi sanalib, "**qani edi**", "**Xudo xohlasa**", "**ilohim**", "**aytganingiz kelsin**" kabi birliklar shular jumlasidandir:

Biz baxtli bo'lamiz,
Xudo xohlasa.
 Xudo xohlamasa,
 Uchrasharmidik?!

(Muhammad Yusuf, "Biz baxtli bo'lamiz")

Nasriy asarlarda ham istak bildiruvchi so'zlar faol qo'llanib, ular nazmiy asarlardan farqli o'laroq oddiy muloqotdagidan ko'ra serqirra va murakkabroq ekanligi bilan ajralib turadi. Ularda nafaqat qahramonlarning ichki kechinmalarini ifoda etish, balki asarning badiiy-g'oyaviy xususiyatlarini ochib berishda ham faol qo'llanadi. Nasriy asarlarda istak bildiruvchi so'zlarning pragmatik jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Qahramonlarning xarakterini ochib berish – bunda istak bildiruvchi so'zlar qahramonning orzu-umidlari, maqsadlari, dunyoqarashi va shaxsiy xususiyatlarini yoritib berishga asoslanadi: "...Bolalik vaqtlarimiz **qani edi tezroq katta bo'lib, men ham o'qishga kirsam, oila qurib ishlasam, der edim... Qaniydi, bolaligimga qaytib o'sha sho'x-shodon dadasining erka qizi bo'lib yursam, vaqt shamoldek uchmoqda...**" (Xoliyorova Sh. "Vaqtning

bahosi"). Qahramon ichki nutqi orqali ifoda etilgan ushbu misolda istak bildiruvchi soʻzlar (qani edi, qaniydi) asardagi obrazning orzularini ifoda etishda foydalanilgan.

Syujet rivojiga taʼsir koʻrsatish – asardan oʻrin olgan voqeiklarda syujet rivojini aks ettirishda, shuningdek, asar gʻoyaviy mazmunini ochib berishda istak bildiruvchi vositalar muallifning dunyoqarashi, ijtimoiy muammolarga munosabati, insoniy qadriyatlarga asoslanishiga koʻra namoyon boʻlishi mumkin: *"Lekin bu kamchiliklarga qaramay, turmushimizni a'lo darajada olib borayotganligimizga hech qanday shak-shubha boʻlishi mumkin emas deb hisoblash mumkin. Shu bilan qisqacha soʻzimni tamom qilib, oilamiz bundan keyin ham sharaflar bilan qoplanajagiga to'la ishonch bildirishga ijozat bering! Bu ryumkani mana shuning uchun ko'tarishdan burun o'z muhabbatimni yana bir marta amaliy suratda izhor qilgani ruxsat berishingizni talab qilaman"* (A. Qahhor, "Notiq"). Keltirilgan parchada istak bildiruvchi birlikning sintaktik butunlik tarzida ifoda etilishi (*oilamiz bundan keyin ham sharaflar bilan qoplanajagiga to'la ishonch bildirishga*) uning gap tarkibida yaxlit holda namoyon boʻlishiga yaqqol misol boʻladi. Demak, istak bildiruvchi birliklar yakka holda ham (qani edi, Xudo xohlasa), bundan tashqari, ayrim birliklarning tarkibiy qismi sifatida ham faol qoʻllanadi (*Shu bilan qisqacha soʻzimni tamom qilib, oilamiz bundan keyin ham sharaflar bilan qoplanajagiga to'la ishonch bildirishga ijozat bering*). Keltirilgan butunlikda tanlangan obyekt badiiy asarda ilgari surilgan gʻoyaning, asar syujetining ajralmas qismi oʻlaroq ishtirok etgan.

Shuningdek, istak bildiruvchi vositalar nasriy asar-

larda badiiy tasvir vositasi sifatida ham foydalaniladi. Metafora, kinoya, istiora kabi badiiy tasvir vositalari istak bildiruvchi soʻzlarning mazmun-mohiyatiga yana-da chuqurroq kirib borishga imkon berib, asar tilining yorqinligi va taʼsirchanligini oshirishga xizmat qiladi. *"Akaning bolasiga ota bo'lib, peshanasini silasang deyman"* (S. Ahmad, "Ufq"). Keltirilgan parchada istak bildiruvchi birliklar yaxlit gap orqali namoyon boʻlib, metaforik usulda shakllantirilgan (peshanasini silasang deyman).

Badiiy asarlarda istak bildiruvchi soʻzlarning qoʻllanishi turli shakllarda aks ettiriladi. Turli nutq shakllari (monolog, dialog, polilog) kundalik yozuvlar va boshqa oʻrinlar istak bildiruvchi soʻzlarning umumiy xususiyatlariga asoslangan holda namoyon boʻladi. Umuman olganda, badiiy asarlarda istak bildiruvchi soʻzlar pragmatikasi asarning gʻoyaviy-badiiy xususiyatlarini ochib berish bilan birgalikda ijodkor tomonidan ilgari surilgan maqsadni ham yoritishda asosiy vosita oʻlaroq xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, istak bildiruvchi soʻzlar va ularni ifodalovchi konstruksiyalar tilning muhim qatlami boʻlib, insonning ichki kechinmalari, orzu-umidlari va maqsadlarini ifodalashda asosiy vosita vazifasini bajaradi. Istak bildiruvchi soʻzlarning turli jihatlari, xususan, uning semantik, grammatik, pragmatik xususiyatlari ular ishtirokidagi kontekstga, adresatga va madaniy omillarga bogʻliq holda ifoda etilishi yoki ularning turli nutq vaziyatlarida xilma-xil koʻrinishga ega boʻlishi istak bildiruvchi soʻzlarning filologik tadqiqotlardagi roli va ahamiyatini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Qahhor. Notiq // www.ziyouz.com taʼlim portali.
2. Hamid Olimjon. "Boʻlsam" radifli gʻazali // www.ziyouz.com taʼlim portali.
3. Muhammad Yusuf. Biz baxtli boʻlamiz // www.ziyouz.com taʼlim portali.
4. Nodira gʻazallari va sheʼrlar toʻplami. Nodira hayoti va ijodi. Tarjimai holi
5. Said Ahmad. Ufq // www.ziyouz.com taʼlim portali.
6. Xoliyorova Sh. Vaqtning bahosi // www.ziyouz.com taʼlim portali.
7. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля. М.: 1969. - С.83.
8. Зикриллаев Ф. Истиқлол ва адабий тил. Тошкент: Фан, 2004.
9. Зикриллаев Ф. Рух ва тил. Тошкент: Фан, 2018.
10. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т., Ўзбекистон, 1992. – Б. 327.
11. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1957. – 527 б.
12. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 346.
13. www.diss.natlib.uz
14. www.google.com

Kumushoy SANGIROVA,
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti Folklorshunoslik
va dialektologiya mutaxassisligi 2-bosqich magistranti
kumushoyxoliqulova@gmail.com

BAHODIR QOBULNING “OTACHIROQ” ASARIDAGI BA’ZI LEKSIK HAMDA FONETIK DIALEKTIZMLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada qipchoq lahjasi vakili bo‘lgan Bahodir Qobulning “Otachiroq” asarida uchraydigan ba’zi kundalik so‘zlashuv usulida qo‘llanadigan hamda voqea hodisani atab keladigan so‘zlar, ularning kelib chiqishi hamda adabiy tildagi muqobili bilan birga ma’nodoshlik jihatlari yoritib o‘tiladi. Bundan tashqari, asarda uchraydigan qipchoq lahjasiga oid so‘zlarning fonetik xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi. Qipchoq shevasi vakillari nutqida uchraydigan bu kabi so‘zlar leksik-semantik tomonlari tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: *leksik dialektizmlar, fonetik dialektizm, leksema, etimologiya, o‘zlashma so‘zlar, Baxmal shevasi.*

Аннотация: в статье рассматриваются некоторые слова, употребляемые в повседневной речи и используемые для описания событий в произведении «Отачирок» Баходира Кабула, представителя кипчакского диалекта, а также их происхождение и синонимы, а также их литературные аналоги. Кроме того, в работе рассматриваются фонетические характеристики слов, относящихся к кипчакскому диалекту. Анализируются лексические и семантические аспекты таких слов, встречающихся в речи представителей кипчакского диалекта.

Ключевые слова: *лексические диалектизмы, фонетические диалектизмы, лексема, этимология, заимствования, бaxмальский диалект.*

Annotation: this article discusses some of the words used in everyday speech in the work “Otachirak” by Bahodir Kabul, a representative of the Kipchak dialect, as well as the words used in the everyday way of speaking, their origin and their literary alternatives. In addition, the phonetic features of Kipchak dialect words found in the work are mentioned. The lexical-semantic aspects of such words, which occur in the speech of representatives of the Kipchak sheva, are analysed.

Key words: *lexical dialectisms, phonetic dialectisms, lexema, etymology, interchangeable words, Bakhmal dialect.*

Asosiy qism. Sheva forsha so‘z bo‘lib, ravish, tarz, yosin degan ma’nolarni anglatadi va tilining o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan kichik bir qismi bo‘lib, o‘zlarining geografik o‘rinlari bilan bir-biridan ajralib turadi. Barchamizga ma’lumki, o‘zbek tili 3 ta yirik lahjaga bo‘linish bilan bir qatorda bir qancha shevalarni ham o‘z ichiga oladi. Shevalar xalqning etnik kelib chiqishi bilan birga yashash hududi hamda mehnat faoliyati bilan o‘zaro bog‘liq hisoblanadi.

O‘zbek adabiy tilining shakllanishida ham shevalarning o‘rni juda muhim. Sababi, adabiy tilning eng asosiy lug‘at boyligi bu aynan shu tilning turli shevalari hisoblanib, shevada ishlatiladigan, nisbatan aholining kattaroq qismiga ma’lum bo‘lgan variantlari yoki boshqa hududlarda uchramaydigan faoliyat-jarayonlarning nomlari adabiy lug‘at tarkibiga olinadi.

Leksik dialektizmlar – ma’lum bir dialektga mansub bo‘lib, adabiy til va boshqa hudud shevasida qo‘llanmaydigan so‘zlardir. “Biror dialektga xos bo‘lgan til birliklari. Dialektizmlar so‘z, ibora yoki boshqa birliklar bo‘lishi mumkin”.

Leksik dialektizm ikki turli bo‘ladi: a) dialektizm-leksema, b) dialektizm-semema. Faqat shu dialektdagina ishlatilsa-yu, adabiy tilda yo‘q bo‘lsa, dialektizm-leksema deyiladi. Bunday leksema lug‘aviy birlik sifatida adabiy til uchun bus-butun yangi, noma’lum bo‘ladi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, har bir hududning o‘ziga

xos shevasi mavjud bo‘lib, qipchoq lahjasi tarkibiga kiruvchi Baxmal shevalarida ham uy-ro‘zg‘or buyumlari leksikasining ajralib turuvchi jihatlari mavjud. Ularni tahlil qilishda Baxmal tumanida tug‘ilib, zilol suvini ichib, tog‘larining har qarichiga nisbatan muhabbat his qilgan adiblardan biri Bahodir Qobulning “Otachiroq” hikoyalar va qissalar to‘plami bir qancha o‘ziga xos leksemlar bilan bizni tanishtiradi. Asar mazmuniga qisqacha to‘xtaladigan bo‘lsak, adib asarda o‘zining bolalik yillari, qishloq urf-odatlar, turmush-tarzi hamda “ena”sining o‘g‘itlari haqida hikoya qilar ekan, o‘z navbatida Baxmal shevasining jozibasidan qahramonlar nutqida mohirona qo‘llash bilan birga o‘quvchi uchun tushunarsiz bo‘lgan so‘z va jumalarni ham izohlab ketadi: “Opani – aya, opachani – opa, qaroni – qora, kasratkini – buqalamun, ko’nani – ko’hna deb yozolmayman... Onasini uyda, aslida opa deydi-yu, yozganda aya deb yozibdi, vax-xa-xa deb, birinchi bo‘lib jon jo’ram Nafas kuladi” [B. Qobul. Otachiroq. 2021. 10-bet]

Quyida asarda uchraydigan odatiy so‘zlashuv jarayonlarida qo‘llaniladigan so‘zlarning adabiy tildagi muqobili hamda etimologiyasiga biroz to‘xtalib o‘tamiz:

1. O‘pkasi to‘lib, ko‘zida g‘iltillagan yoshni ichayotgan cho‘yining issig‘i ko‘zimga urdi. G‘iltillagan – miltillagan. (16)

Mening tegishimni enam belgilaydi. Tegish – ulush, hissa. (17)

3. Yigit odam ovqat yemasa, dushmanlarining dimog'i chog' bo'ladi. Dimog'i chog' bo'lmoq – xursand bo'lmoq. (19)

Yerni mustar qilmanglar. Mustar – kuttirmoq, hayallatmoq. (20)

5. Avtobus ketib qolishidan xavotir olib, qichab yuramiz. Qichab – shoshilib, tez. (22)

6. Begunoh balaning ko'nglini og'ritguncha ayollar ni haltasiga o'g'irlik qilganing avli edi. Avli – yaxshiroq, afzalroq. Bu so'zning etimologiyasi haqida aniq ma'lumotlar hozircha aniqlangan emas, lekin ba'zi qipchoq shevalarida qo'llanilib, yaxshiroq, ulug'roq degan ma'nolarda ishlatiladi. Misol: [B. Qobul. Otachiroq. 2021. 31-bet].

7. Haydovchi pussayib qoldi. Pussayib qolmoq – shashti tushmoq, hovridan tushmoq. (31)

8. Yuzlariga qaramay gapiradigan gaplaridan royishlarini, tovushidan niyatlarini, nafas olishidan dardini biladigan bo'lib qaytdim. Royish – xohish-istak, ro'yhush. (33)

9. O't-o'lanlar bargiga osilgan chiqsuvdan ham, endi tandirdan chiqqan kulchalar betiga shoshganidan qaynashniyam, boshqaniyam bilmay bir "puf" deb qo'yib, bolakaylarga kulgi bo'lgan hovliariq oqizig'idan ham asar qolmaydi. Chiqsuv – shudring. (36)

10. Ayniqsa, qoraqichqir qizlarning kelishiyam, kulishiyam, boshqasiyam boshqacha bo'ladi. Qoraqichqir – qorachadan kelgan, qoramag'iz. (39)

Fonetik dialektizmlar. Dialektizmning ushbu turiga adabiy til me'yorlaridan fonetik tarkibiga ko'ra farq qiluvchi, ammo semantik qurilishiga ko'ra bir-bir ma'noda qo'llanuvchi so'zlar kiradi. Masalan, "Hech bo'lmasa kätmän urib qo'yinglar". Qipchoq lahjasining fonetik xususiyatlaridan ba'zilar quyida sanab o'tilgan:

1) ohangdoshlik hodisasi saqlangan: könlüm (ko'nglim), qiliq kabi;

2) adabiy tildagi y undoshi o'nida j undoshi keladi:

yozdi – jazdi, yulduz – jüldüz, yantoq – jantaq kabi;

3) o'nta juft unli mavjud: ä-a, ü-u, i-i, ö-o', e,o;

4) adabiy tildagi va g undoshlari o'nida qipchoq lahjasida y tovushi keladi: kigiz-kiyiz, sigir-siyir, tegdi-tiydi, yiin-jiiin, sidi-siydi kabi;

5) q va k undoshlari so'z oxirida tushib qoladi: kichik – kichi, sariq – sari, tariq – tari kabi;

6) diftong hodisasi mavjud: echki – iechki, o'rdak – uo'rdak kabi;

7) ba'zi so'zlarda so'z boshida h undosh tovushi orttiriladi: ayvon – hayvon, arra – harra kabi;

8) so'z o'rtasida q undoshi g' ga o'tadi: oqar – ag'ar, yoqar – yag'ar, chiq – chig'ib, quloq – qulag'i kabi;

9) so'zda q va g' undoshlari v tovushi bilan anglashinadi: tog' – tav, bog' – bav, bug'doy – buvday, ulug' – uluv, o'g'li – uvli, og'iz – aviz, sog' – sav kabi.

"Otachiroq" asarida ham qipchoq lahjasiga oid fonetik hodisalarni ko'plab uchratishimiz mumkin. Ulardan ba'zilar quyida berib o'tiladi:

1. Registonning orqa betidagi manyajiga "2500" deb yozilgan devorlari oynadan qilingan magazinga kirib, rasm daftar va qalamlar oldik. (27)

Sotuvchi istakanni to'ldirib suv berdi. (27)

Ko'zlarim yig'idan hišib ketgan. (32)

4. Kovushidan kirib qolgan ijnänning ko'zicha toshni olib tashlash uchun kovushini yechib, qo'lga olib qoqish uchun egilgani bir qiyqiriq. (38)

Qo'chqor, mällimga ber, chimildiqqa, qoshiqni o'rniga osib yotsin. (53)

Xulosa. Keltirilgan misollardan asar ichida hali etimologik kelib chiqishi ochiqlanmagan va boshqa shevalarda uchramaydigan so'zlar ham talaygina ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, Baxmal tumanining turk-barloslar yashaydigan hamda ularga yaqin hududlarning areal lingvistik xususiyatlarini, urug'lar va tillar orasidagi munosabatlarni o'rganish masalalari hanuz ochiqlicha qolayotganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bahodir Qobul. Otachiroq. – T., 2021.
2. Erkinboyeva Norgul. Jondor shevasidagi uy-ro'zg'or buyum nomlarida o'zlashma qatlam masalasi.
3. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. – Toshkent, 1960.
4. M. Xolova. Boysun tumani shevasida fonetik dialektizmlar. "O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv" mavzusidagi 2021-yil 22-mayda o'tkazilgan Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallaridan.
5. S. Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent, 2021.
6. Y. Saidov. O'zbek dialektologiyasi.
7. O'zME. Birinchi jild. – Toshkent, 2000-yil.

Dildora ERMATOVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
 o'zbek tili va adabiyoti universiteti 2-kurs magistranti*

OHANGARON VODIYSI KEKSA AYOLLARI NUTQI XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqola Ohangaron vodiysi kekxa ayollar nutqi xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltiriladi, kekxa ayollar nutqidagi ayrim dialektologik so'zlarning o'ziga xos tomonlari yoritilib o'tiladi.

Kalit so'zlar: *gender tilshunoslik, dialektologiya, ayollar nutqi, erkalash va qarg'ish so'zlar.*

Annotation: this article provides information about the characteristics of the speech of old women of the Ohangaron Valley, highlights the specific aspects of some dialectological words in the speech of old women.

Key words: *gender linguistics, dialectology, women's speech, caress and curse words.*

Аннотация: в данной статье приводятся сведения об особенностях речи старух долины Охангарона, освещаются особенности некоторых диалектологических слов в речи старух.

Ключевые слова: *гендерная лингвистика, диалектология, женская речь, ласковые и ругательные слова.*

Kirish. Jahon tilshunosligida gender tadqiqotlar keng va samarali olib borilgan bo'lib, bu soha o'zbek tilshunosligida ham tadqiqotlar olib borilmoqda. Tilshunoslikda Gender tadqiq deyilganda, nutq egasining shaxsi, erkak yoki ayolligi nazoratga olinib, nutqning alohida xususiyatlari o'rganiladi, tahlilga tortiladi. Sotsiolingvistikaning bir tarmog'i sifatida o'rganiladigan gender tilshunoslikni o'rganishdan maqsad turli nutq egalari tomonidan jarayonning qay darajada ifodalab berilishida va ularni ifoda yo'lining qay yo'sinda borishidir.

Adabiyotlar sharhi. Gender masalalarini tushunishga katta hissa qo'shgan rus tilshunoslari V. N. Telia, M. S. Kolesnikova, I. I. Xaleyeva, O. S. Kamenskaya, M. D. Gorodnikova, I. G. Olshanskiy va boshqalar gender yondashuvi tilda inson omilini aniqroq hisobga olishga imkon berishini ko'rsatdi. Yevropalik tilshunslaridan R. Lakkof, Gressel, Bretonlarning ham tadqiqot obyektiga aylangan gender yondashuvlarda ayollar va erkaklar nutqining o'ziga xos tomonlarini yoritib o'tgan.

Metodologiya. Tadqiqot davomida ayollar nutqining o'ziga xos tomonlari, Ohangaron vodiysi kekxa ayollar nutqining jinsi va yoshiga ko'ra boshqalar nutqidan ajralib turuvchi xususiyatlarini yoritib berishga harakat qilindi. Jarayonda qiyosiy, tahliliy va sharhlash metodlaridan foydalaniladi. Misollar Ohangaron vodiysi kekxa ayollar nutqidan yozib olinib tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Ayollar nutqidan keltirilgan ba'zi jihatlar faqatgina ularning nutqiga xos bo'ladi. Ayollar muloqotga kirishishda, ya'ni salomlashish, hol-ahvol so'rashning uzun bo'lishi, bir xil fikrlarni takrorlash, hissiyotlarni ochiq ifodalash, boshqalarning gaplarini suhbatdoshiga yetkazish, tanishlarining gaplaridan foydalanish, suhbat chog'ida ma'noli so'zlarning qo'llanishi, erishilgan natijalarni 200%ga mubolag'a qilish, muloqot paytida pauzalarning deyarli bo'lmasligi, suhbatdoshning fikrini tez-tez bo'lishi, jumalarning uzun bo'lishi kabi holatlar kiradi. Muhtaram tilshunos

olimimiz Siddiq Mo'minning "So'zlashish san'ati" kitobida rus tilshunoslari Vladimir Nalivkin va turmush o'rtog'i V. M. Nalivkinalarning "Farg'onadagi o'troq aholi ayollarining turmushiga doir ocherklar" asari haqida ma'lumot berib o'tilgan. Ushbu ocherklar to'plamida xalq orasidagi "Elakka chiqqan ayolning ellik og'iz gapi bor" iborasi ilmiy jihatdan tadqiqi yoritib beriladi. Bu o'rganishlar natijasida ayollar qo'shnisining uyiga elak so'rab chiqib qolib ketishi bu ayollarga xos ko'p gapirish xususiyatini emas, balki suhbatdoshidan nimadir so'rashdan avval uning ruhiyatini o'rganishga bog'liq ekanligi ochib beriladi. Ayol suhbatdoshining kayfiyatini bilish uchun imkon qadar suhbatni cho'zishga harakat qiladi. Qo'shnisining harbiy xizmatga ketgan o'g'lidan tortib kichik qizining bo'yi yetib chiroyli qiz bo'lgani bilan suhbatni qizitib borishi ham alohida ahamiyatli hodisadir. Muddaoga birdan o'tmay hol-ahvol so'rab, suhbatdoshining ko'ngliga yo'l topgach:

– Esim qursin-a elakka chiqqandim-, deya maqsadini soddagina bayon etadi. Suhbatdan ko'ngli iligan qo'shni-
 si esa bu buyum o'ziga juda zarur bo'lsa-da uni berib yuboradi. Buning asl mohiyati ayol suhbat jarayonida suhbatdoshiga ruhiy ta'sir o'tkazib borishidir. Agar suhbatdoshining kayfiyatidan ayolning ko'ngli to'lmasa so'ramoqchi bo'lgan buyumini so'ramasdan ham chiqib ketishi mumkin. O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asaridagi „Kaltakesakning dumi“ hikoyasi shunday so'zlar bilan boshlanadi:

Ertalab tong otishi bilan onam darvozani lang ochib qo'yadi: farishta kirarmish. Hali uyg'onmasimdan gangur – gungur suhbat boshlanadi.

– Yaxshi o'tiribsizmi, poshsha oyi?

– Shukur aylanay. O'g'lingizdan xat bormi?

– Ikki haftadan buyon xat kelmayapti, ko'nglim g'ash.

– Unaqa bo'lsa erta-indin o'zi kirib keladi. Meni aytdi dersiz. Ushbu misol ham yuqoridagi fikrimizga yorqin dalil bo'la oladi. Chunki ayol kishi imkon qadar suhbat-

doshining ko'nglini ko'tarishga, ruhiyatini jonlantirishga harakat qiladi. Hamma ishlari joyida bo'lgan paytda farzandlarini erkalab, oila a'zolari yoki boshqalar bilan suhbat jarayonida imkon qadar muloyimlik va nafasot bilan, munosabatda bo'ladilar. Aksincha, turmush o'rtog'i yoki boshqa birov bilan arazlashib, asabiylashib turganda esa, buning tamoman aksi, ya'ni suhbatdoshiga qo'pollik bilan javob beradilar va hatto bunday hollarda ayollar nutqidan qarg'ish so'zlar ham o'rin egallashi mumkin. "— Maniki bo'lsa bir paqir suv olib kelmaydi, qo'lgining sinib akashak bo'lib qolgur. Uyim-joyim deb bo'ynini egmaydi, bo'yniginang kesilgur eshshak! Xudoyo bo'yniginang Hazrat Alining qilichida kesilmasa, u dunyo-bu dunyo rozimasman!" (O'.Hoshimov "Dunyoning ishlari").

Ohangaron vodiysi kekxa ayollar nutqi ham yuqoridagi misollar kabi boshqa hudud ayollar nutqidan o'zining alohida xususiyatlari bilan ajralib turadi. Barcha hududlardagi kabi mehribonlik bilan aytiladigan girgitton, aylanay, o'rgilay so'zlaridan tortib qarg'ish so'zlar ham hey turqing qursin, qilig'ing qiyshiq bo'lmay, bezraymay qurib ket kabi umumiy iboralar uchray turadi.

Kekxa ayollar nutqidagi shevaga oid so'zlar bilan o'ziga xos murojaat so'zlarni kuzatishimiz mumkin:

— Keqoni, aynanay, ne buytib yuribsan, qoncha voqtdan beri seni kutamana.

Aynanay ushbu murojaat so'zi ayollarning ham erkalash, ham yaxshi ko'rgan insoniga mehribonlik bilan aytilgan. Ushbu so'z aynanib ketay, o'zim aynanay tarzida birikma sifatida ham qo'llaniladi.

Advaylab turdi, ada-gada qilib turdi ushbu birikmalar ham kekxa ayollar nutqida keng qo'llanib, avaylab turmoq ma'nosini beradi: qarigandan keyin odam o'zini advaylab jurish kerakda.

Ayollar nutqining yana bir jihati, ularda har bir so'zga "yopishib olish" ga moyillik bo'lib, undan yashirin ma'noni izlashadi. Bundan tashqari ayollarda mavzudan mavzuga o'tish ancha oson. Ayollarning nutqi ko'proq hissiy, ifodali va baholovchi xususiyatlarni aks ettiradi. Ayollar haqiqatan ham turli xil epitetlarni, giperbola, taqqoslash, kamaytiruvchi qo'shimchalarni yaxshi ko'rishadi.

Mutaxassislarning fikricha, ayollar ko'proq sifatlardan foydalanadilar, chunki ular chinakam sevadigan ranglar, tafsilotlar, soyalarni yetkazishlari mumkin.

Qotimirl, shadda, so'rgima, nimkala kabi sifatl, kevidi, ochuvlandi, qo'qidi, poyponladi kabi fe'llar kekxa ayollar nutqining o'ziga xosligini ta'minlaydi. Shuningdek, ba'zi iboralar ham mavjud bo'lib, bu iboralar keyingi avlod nutqida deyarli uchramaydi:

Posong bo'p qayga ketyapsan? Posong bop iborasi chiroyli kiyinib olib ko'chaga ketayotgan odamlarga nisbatan kekxa ayolning nutqida qo'llanuvchi bo'lib, semantik jihatdan tagiga ma'lum kinoyaviy ishora yashiringandir.

Napsiga nasaat qimay kop jeb qorlig'ip qoptida. Ushbu gapda ikkita birikma mavjud bo'lib birinchisi napsiga nasaat qimay- napsiga nasihat qilmay, o'zining qorni to'ysa ham to'xtamasdan ovqat yegan ma'nosida bo'lsa, qorlig'ib qopti-bo'kib qolibdi ma'nosida kelgan.

Ayollar ba'zan bezakli iboralar, turli xil majoziy sinonimlarga murojaat qilishadi. Xonimlar shaxsiy olmoshlarni afzal ko'rishadi - men, siz, biz, u va boshqalar. Ayollar, aksariyat erkaklardan farqli o'laroq, aniq javoblarni yoqtirmaydilar va shuning uchun har xil noaniqlik yoki taxmin elementlaridan foydalanadilar, masalan "mumkin", "ehtimol", mening fikrimcha "balki". Bundan tashqari Ohangaron kekxa ayollari nutqida yordamchi so'z turkumlari hozirgi adabiy tildagidan farq qiladi: inkeyin, vo'ndan so'ng, minan, haytovur kabi yordamchilar nutqdagi ma'noni bog'lash va ko'maklashishdan tashqari qo'shimcha ma'no nozikliklarini ham yuklaydi, tinglovchiga maqsadini anglatishda izchillikni ta'minlash hamda qiziqishini oshirishga ham rol o'ynaydi.

Xulosa tarzida shuni aytolamizki, Ohangaron kekxa ayollar nutqi o'zining yumshoq tabiatlili bilan boshqa yoshdagi avlodlar nutqidan, ko'pni ko'rgan ibratli birikmalarining mavjudligi bilan esa tarbiyaviylikning yuqoriligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, ular nutqida kishilarni ta'riflaydigan sifatl, harakatni bildiruvchi fe'llar ham dialektologik tomondan boshqa hudud shevalaridan leksik tafovutlar hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmonova Sh., Bekmuhammedova N., Iskanarova G. Sotsiolingvistika. O'quv qo'llanma. — Toshkent, 2014.88-b.
2. I. Chikalovanning "Gender tadqiqotlari asoslari" kursi bo'yicha o'quvchi M.: MCGI, 2000-y.
3. Қурбонова М.М. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. — Тошкент, 2011.
4. Hojamberdiyeva D. O'zbek ayollari nutqining lingvistik tahlili. Central asian academic journal of scientific research.330-b.
5. Yusupova G. Tilshunoslikda gender tadqiqning nazariy asoslari. International scientific-methodological electronic journal "Foreign Languages in Uzbekistan", 2023, No 2 (49), 18-37

Saodat DONIYOROVA,
 O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
 magistratura talabasi
 doniyorovasaodat4@gmail.com5614681219909805

ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDA GIDRONIMLARNING ETIMOLOGIK VA LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu tadqiqot ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning etimologik va leksik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada ikki tildagi suv obyektlari nomlarining kelib chiqishi, tarixiy rivojlanishi va zamonaviy qo'llanilishi o'rganiladi. Tadqiqot natijasida gidronimlarning lingvistik tarkibi, semantik xususiyatlari va nominatsiya tamoyillari aniqlangan. Shuningdek, har ikki tildagi gidronimlarning leksik-semantik guruhlanishi va ularning milliy-madaniy o'ziga xosligi tahlil qilingan. Qiyosiy yondashuv orqali ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning umumiy va farqli jihatlari aniqlangan. Tadqiqot natijalarining qiyosiy tilshunoslik, etimologiya va onomastika sohalarida amaliy ahamiyati ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *gidronim, etimologiya, leksikologiya, qiyosiy tilshunoslik, ispan tili, o'zbek tili, nominatsiya, leksik-semantik guruh, lingvokulturologiya, onomastika.*

Annotation: this research is dedicated to a comparative analysis of the etymological and lexical features of hydronyms in Spanish and Uzbek languages. The article explores the origin, historical development, and modern usage of names of water bodies in both languages. The study identifies the linguistic structure, semantic characteristics, and principles of nomination of hydronyms. It also analyzes the lexical-semantic grouping of hydronyms in both languages and their national-cultural specificity. Through a comparative approach, the common and distinct features of hydronyms in Spanish and Uzbek languages are determined. The practical significance of the research results in the fields of comparative linguistics, etymology, and onomastics is highlighted.

Key words: *hydronym, etymology, lexicology, comparative linguistics, Spanish language, Uzbek language, nomination, lexical-semantic group, linguoculturology, onomastics.*

Аннотация: данное исследование посвящено сравнительному анализу этимологических и лексических особенностей гидронимов в испанском и узбекском языках. В статье изучается происхождение, историческое развитие и современное употребление названий водных объектов в обоих языках. В результате исследования определены лингвистическая структура, семантические характеристики и принципы номинации гидронимов. Также проанализирована лексико-семантическая группировка гидронимов в обоих языках и их национально-культурная специфика. С помощью сравнительного подхода выявлены общие и отличительные черты гидронимов в испанском и узбекском языках. Подчеркнута практическая значимость результатов исследования в областях сравнительного языкознания, этимологии и ономастики.

Ключевые слова: *гидроним, этимология, лексикология, сравнительное языкознание, испанский язык, узбекский язык, номинация, лексико-семантическая группа, лингвокультурология, ономастика.*

Gidronimlar - geografik nomlarning bir turi bo'lib, suv obyektlarining nomlarini anglatadi. "Gidro- (suv)" va "-nim (nom)" so'zlaridan tashkil topgan. Suv obyektlarining nomlari, har qanday tilning onomastik tizimida muhim o'rin tutadi. Ular nafaqat geografik ma'lumotlarni aks ettiradi, balki xalqning tarixi, madaniyati va dunyoqarashini ham o'zida mujassam etadi. Ushbu maqolada ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning etimologik va leksik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, etimologik va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlar to'plandi, ularning kelib chiqishi, semantik xususiyatlari va leksik tarkibi o'rganildi.

Ispan tilidagi gidronimlarning ko'pchiligi lotin va arab tillaridan kelib chiqqan. Masalan, "Guadalquivir" daryosi nomi arab tilidagi "al-wadi al-kabir" (katta daryo) iborasidan kelib chiqqan (Terés, 1986). O'zbek tilidagi gidronimlar esa asosan turkiy, fors-tojik va mo'g'ul til-

laridan o'zlashgan. Misol uchun, "Sirdaryo" nomining etimologiyasi qadimgi turkiy "syr" (oqim) va fors-tojik "daryo" so'zlaridan tashkil topgan (Karimov, 2010).

Ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarni quyidagi leksik-semantik guruhlariga ajratish mumkin.

a) rangga asoslangan nomlar: isp. "Río Tinto" (qizil daryo), o'zb. "Oqdaryo" (oq daryo). b) hajm va shaklga asoslangan nomlar: isp. "Lago Mayor" (katta ko'l), o'zb. "Kattako'l". c) joylashuvga asoslangan nomlar: isp. "Río Duero" (ikki qirg'oq orasidagi daryo), o'zb. "Oraliq'daryo".

Bu kabi guruhlanish har ikki tildagi gidronimlarning semantik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi (García Sánchez, 2007; Begmatov, 2013).

Ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlar nominatsiya tamoyillarida ham o'xshashlik va farqlar mavjud. Har ikki tilda ham suv obyektlarining fizik xususiyatlari (rangi, hajmi, oqim tezligi) asosida nomlash keng tarqa-

Igan. Biroq, ispan tilidagi gidronimlar ko'pincha diniy va tarixiy shaxslar nomi bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilidagi gidronimlar ko'proq tabiiy landshaft xususiyatlarini aks ettiradi (Nieto Ballester, 1997; Oxunov, 2008).

Gidronimlar milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi muhim til birliklaridir. Ispan tilidagi gidronimlar ko'pincha katolik an'analari va ispan tarixining muhim voqealari bilan bog'liq. Masalan, "Río Guadalupe" nomidagi "Guadalupe" so'zi Bibi Maryamning Ispaniyadagi nomlaridan biri hisoblanadi (Gordón Peral, 2010). O'zbek tilidagi gidronimlar esa ko'proq xalq afsonalari, mahalliy urf-odatlar va tabiat hodisalari bilan bog'liq. Misol uchun, "Omonqo'ton" suv ombori nomi afsonaviy Omonqo'ton qishlog'i bilan bog'liq (Nafasov, 1988).

Ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlar zamonaviy til tizimida ham muhim o'rin tutadi. Ular nafaqat geografik obyektlarni nomlash uchun, balki metaforik ma'nolarda ham qo'llaniladi. Masalan, ispan tilidagi "un mar de problemas" (muammolar dengizi) iborasi ko'p muammolarni ifodalash uchun ishlatiladi. O'zbek tilida esa "Amudaryo bo'yida chanqab o'lmoq" iborasi imkoniyatlar bo'la turib, ulardan foydalana olmaslikni anglatadi (Rahmatullayev, 1992).

Xulosa

Ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning etimologik va leksik xususiyatlarini o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

har ikki tildagi gidronimlar turli til qatlamlaridan tashkil topgan bo'lib, tarixiy-madaniy aloqalarni aks ettiradi; gidronimlarning leksik-semantik guruhlar va nominatsiya tamoyillari o'xshash bo'lsa-da, ularning lingvokul-

turologik jihatlarini sezilarli farq qiladi.

Zamonaviy tilda gidronimlar nafaqat geografik obyektlarni nomlash, balki metaforik ma'nolarni ifodalash uchun ham qo'llaniladi.

Bu tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, etimologiya va onomastika sohalarida amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning etimologik va leksik xususiyatlarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gidronimlar nafaqat geografik ma'lumotlarni, balki xalqlarning tarixiy-madaniy qadriyatlarini ham aks ettiruvchi muhim til birliklari hisoblanadi. Shuningdek, ushbu tadqiqot natijalari lug'atshunoslik, tarjimashunoslik va chet tillarni o'qitish kabi amaliy sohalarida ham qo'llanilishi mumkin.

Kelajakda ushbu mavzu doirasida quyidagi yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi:

Ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning lingvokognitiv xususiyatlarini o'rganish.

Gidronimlarning zamonaviy og'zaki va yozma nutqda qo'llanilish xususiyatlarini tahlil qilish.

Gidronimlarning boshqa onomastik birliklar (antroponimlar, toponimlar) bilan o'zaro aloqasini tadqiq etish.

Ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning leksikografik talqinini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Umuman olganda, ispan va o'zbek tillaridagi gidronimlarning etimologik va leksik xususiyatlarini qiyosiy o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, geografiya kabi fanlar uchun ham qimmatli ma'lumotlar beradi va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Begmatov, E. (2013). O'zbek nomshunosligi. Toshkent: Fan.
2. García Sánchez, J. J. (2007). "Atlas toponímico de España". Madrid: Arco Libros.
3. Gordón Peral, M. D. (2010). "Toponimia de España: Estado actual y perspectivas de la investigación". Berlin: De Gruyter.
4. Karimov, S. (2010). "O'zbek tili toponimlarining etimologik tadqiqi". Toshkent: Fan va texnologiya.
5. Nafasov, T. (1988). O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi.
6. Nieto Ballester, E. (1997). "Breve diccionario de topónimos españoles". Madrid: Alianza Editorial.
7. Oxunov, N. (2008). "O'zbekiston gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi". Toshkent: Fan.
8. Rahmatullayev, Sh. (1992). O'zbek tilining frazeologik lug'ati. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati.
9. Terrado Pablo, J. (1999). "Metodología de la investigación en toponimia". Zaragoza: INO Reproducciones.
10. Toshpo'latov, A. (2019). O'zbek tili gidronimlarining lingvomadaniy xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent.
11. Safarova, N. (2024). "EL FENÓMENO DE LA INTERFERENCIA EN LINGÜÍSTICA Y SUS TIPOS". Solution of Social Problems in Management and Economy, 3(5), 113–116.
12. Xodjayeva, Sh. (2024). "ISPAN TILINI O'QITISHDA MULTIMEDIADAN FOYDALANISH SAMARALARI". O'ZMU XABARLARI. ISSN2181-7324.UDK:1751

Shoiraxon SOLIJONOVA,
Xalqaro Nordik universiteti,
Pedagogika fakulteti magistratura talabasi
solijonovashoirakhon@gmail.com

BO'LAJAK MUTAXASSISLARDA KREATIV FIKRLASH TEXNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-AMALIY TAHLILI

Annotatsiya: ushbu maqolada bo'lajak mutaxassislarida kreativ fikrlash texnologiyasini takomillashtirishning ilmiy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kreativ fikrlashning ta'lim jarayonidagi o'rni va uning kelajakdagi mutaxassislarining kasbiy faoliyatida qanday muhim rol o'ynashi o'rganiladi. Maqolada kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan metodikalar, pedagogik texnologiyalar va ta'limda innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarning ijodiy salohiyatini oshirish uchun samarali metodlarni joriy etish, o'qitishning yangi usullari va texnologiyalarini ishlab chiqish zaruriyati ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *ijodiy fikrlash, interfaol texnologiyalar, "6 shlyapa metodi", hikoya xaritasi, rolli o'yinlar, ta'lim jarayoni, innovatsion metodlar, ma'naviy rivojlanish, talabalar faolligi, tanqidiy fikrlash.*

Аннотация: в данной статье анализируются научные и практические аспекты улучшения технологии креативного мышления у будущих специалистов. Исследуется роль креативного мышления в образовательном процессе и его важное значение в профессиональной деятельности будущих специалистов. В статье рассматриваются методики, педагогические технологии и инновационные подходы в обучении, направленные на развитие креативного мышления. Также подчеркивается необходимость внедрения эффективных методов для повышения творческого потенциала учащихся, разработки новых методов и технологий обучения.

Ключевые слова: *креативное мышление, интерактивные технологии, метод «6 шляп», карта рассказа, ролевые игры, образовательный процесс, инновационные методы, духовное развитие, активность студентов, критическое мышление.*

Annotation: this article analyzes the scientific and practical aspects of improving creative thinking technology in future specialists. It explores the role of creative thinking in the educational process and its significant impact on the professional activities of future specialists. The article examines methods, pedagogical technologies, and innovative approaches in education aimed at developing creative thinking. It also emphasizes the need to implement effective methods to enhance students' creative potential and develop new teaching methods and technologies.

Key words: *creative thinking, interactive technologies, "Six Thinking Hats" method, story mapping, role-playing games, educational process, innovative methods, spiritual development, student engagement, critical thinking.*

Bugungi kunda ta'lim tizimida ijodiy fikrlashning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ijodiy fikrlash nafaqat o'quvchilarni amaliy muammolarni yechishga tayyorlashda, balki kelajakda muvaffaqiyatli mutaxassislar yetishtirishda ham muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasining "2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi" ijodiy yondashuvlarni ta'lim jarayoniga joriy qilishni asosiy ustuvorliklardan biri sifatida belgilagan. Ushbu tadqiqot mazkur jarayonga o'z hissasini qo'shish maqsadida amalga oshirildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – bo'lajak mutaxassislarida ijodiy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan texnologiyalarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholashdan iborat.

Maqolada bo'lajak mutaxassislarida ijodiy fikrlash texnologiyasini takomillashtirishga oid adabiyotlar tahlili bir nechta asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi. Tahlil qilingan adabiyotlar ijodiy fikrlashning ta'limdagi o'rni va uning rivojlantirishiga oid nazariy va amaliy bilimlarni qamrab oladi. Jumladan: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari ("2030 yilgacha Oliy Ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi") [1] ta'limda innovatsion yondashuvlarni rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Muslimov N.A. va boshqalarning ijodiy fikrlash

va pedagogik kompetentlikka oid ishlari [2] nazariy asos sifatida xizmat qilgan. Torrance E.P. ning "Developing creative thinking through school experience" [3] asarida ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirish usullari yoritilgan. Mahmudov A.X. ijodiy yondashuvning didaktik asoslari [4] haqida batafsil ma'lumot beradi. Sharq adabiyoti, xususan, Alisher Navoiy ijodi, talabalarni ma'naviy tarbiyalashda ijodiy yondashuvning ahamiyatini ochib beradi. Tahlil qilingan adabiyotlar ijodiy fikrlash texnologiyalarining o'ziga xos jihatlarni yoritadi, jumladan, interfaol metodlar ("6 shlyapa metodi," hikoya xaritasi, klaster tuzish) haqida ma'lumot beradi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash texnologiyalarini ta'lim jarayoniga kiritish nafaqat o'quvchilarni ijodiy rivojlantirishga, balki ularning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Maqolada tadqiqot usullari orqali ta'lim jarayonida ijodiy fikrlash texnologiyalarini qo'llashning samaradorligi aniqlangan. Talabalarning bilim olish faoliyati va ijodiy qobiliyatlari sezilarli darajada oshgan. Bu metodologiya boshqa oliy ta'lim muassasalari uchun ham foydali bo'lishi mumkin.

Respublikamizda so'nggi yillarda oliy ta'lim sohasida bir qator sohalarga yetuk, malakali mutaxassislarini tayyorlash,

yetakchi xorijiy mamlakatlarning tajribalari, innovatsion texnologiyalarga asoslanish, ishlab chiqarish jarayoni-ga innovatsion loyiha va texnologiyalarni to'laqonli tatbiq etishning me'yoriy asoslari ishlab chiqilmoqda. «Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish»[5] ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

Tadqiqot Xalqaro Nordik universitetining pedagogika yo'nalishi talabalari ishtirokida olib borildi. Tadqiqot davomida kuzatish, so'rovnoma va amaliy mashg'ulotlar metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotda 54 nafar 1-kurs talabalari ishtirok etdi. Ularning dastlabki ijodiy fikrlash darajasi baholanib, keyinchalik o'quv jarayonida innovatsion metodlar joriy qilindi. Tadqiqotda quyidagi ijodiy yondashuvlar sinovdan o'tkazildi: "6 shlyapa metodi" – muammolarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishni o'rgatadi. Hikoya xaritasi – talabalarning fikrlash jarayonini mantiqiy izchillik bilan tashkil qilishga yordam beradi. Rolli o'yinlar – muammoli

yo'nalishlari tanlab olindi. "Boshlang'ich ta'lim" yo'nalishi "Tajriba guruhi" etib, "Maktabgacha ta'lim" yo'nalishi esa "Taqqoslash(nazorat) guruhi" etib belgilandi.(1-jadval).

Tajriba-sinov ishlari 2024 yilning oktabr-dekabr oylari davomida olib borildi. Tajriba guruhi "Sharq bolalar adabiyoti" fanining har bir darsida o'tilayotgan mavzularni takrorlash, mustahkamlash va nazorat-baholash maqsadida talabalar individual, frontal va guruhlariga bo'lingan tartibda "6 shlyapa" o'yin topshiriqlarini bajarib borishdi. Taqqoslash guruhi sifatida tanlab olingan guruhda esa odatdagi tarzda darslarni tashkillashtirildi. Tajriba guruhidagi talabalar shu darajada faollashib ketdiki, ular har darsda yana o'yin o'ynashni taklif qila boshlashdi.

2024 yilning 7-dekabr kuni tajriba-sinov yakunlandi. Natijalar umumlashtirildi va matematik-statistik tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko'ra taqqoslash guruhi ham, tajriba guruhida ham talabalarning "Sharq bolalar adabiyoti"ning o'zlashtirilishida ijobiy dinamika qayd etilgan. Ammo tajriba guruhining o'zlashtirish darajasi ancha yuqori ekanligi aniqlandi. (1-diagramma)

Jadval-1

"Sharq bolalar adabiyoti"ni o'qitishda kreativ o'yin topshiriqlaridan foydalanish tajriba-sinov jadvali.

Guruhlar	Guruh t/r	Talabalar soni	Dastlabki test so'rovi natijalari Talabalarning o'zlashtirishi % larda	Keyingi test so'rovi natijalari Talabalarning o'zlashtirishi % larda
Tajriba guruhi	"Boshlang'ich ta'lim" yo'nalishi	26	71%	81%
Taqqoslash guruhi	"Maktabgacha ta'lim" yo'nalishi	28	71%	76%

vaziyatlarni yechishda ijodiy yondashuvni kuchaytiradi. Klaster tuzish – talabalar orasida hamkorlikni mustahkamlash uchun qo'llanildi. Tadqiqot davomida so'rovnoma va kuzatuvlar orqali sifat va miqdoriy ma'lumotlar yig'ildi. Amaliy mashg'ulot natijalari o'quvchilar ijodiy fikrlash ko'rsatkichlarini aniqlash uchun tahlil qilindi.

Zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishni, ularning fikrlash va ijodiy salohiyatini kengaytirishni ta'minlashga qaratilgan. Bu jarayon, ayniqsa, kelajakdagi mutaxassislar uchun muhim ahamiyatga ega, chunki ijodiy fikrlashning o'sishi, yangi g'oyalarni ishlab chiqish, qarorlar qabul qilishda yanada samarali bo'lishni ta'minlaydi. Shu bilan birga, o'quvchilarni ijodiy fikrlashga yo'naltirish uchun metodologik yondashuvlar va texnologiyalarni takomillashtirish talab etiladi. Shu maqsadda, ushbu ilmiy ishda kelajakdagi mutaxassislarni ijodiy fikrlashga o'rgatishning samarali texnologiyalari va metodlari o'rganiladi. Bunda turli metodikalar, pedagogik amaliyotlar va ta'limda innovatsion yondashuvlar orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlash salohiyatini rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqsad, o'quvchilarda chuqur fikrlash va ijodiy qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishdir.

Bunda universitetning bilimlari bir-biriga yaqin bo'lgan 2 ta guruh "Boshlang'ich ta'lim" va "Maktabgacha ta'lim"

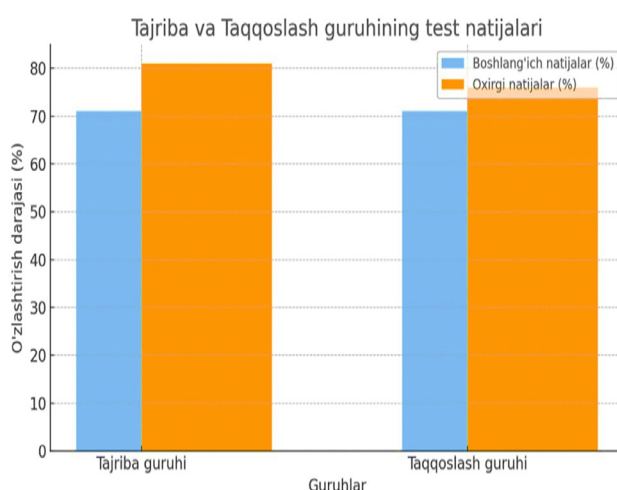

Diagramma-1.

Tajriba-sinov natijalarining qiyosiy diagrammasi

Xulosa qilib aytganda, talabalarni mustaqil fikrlashga, ijodkorlikka, izlanuvchanlikka, fanni o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshishiga kreativ metodlardan foydalanish samarali usullardan biri ekanligi tajriba-sinov natijalari orqali aniqlandi.

Xulosalar

Tadqiqot ijodiy fikrlash texnologiyalarining samaradorligini tasdiqladi. Talabalar orasida kreativ yondashuvlarni qo'llash nafaqat o'quv jarayonini boyitadi, balki ularni zamonaviy jamiyat talablariga javob beradigan mutaxassislar sifatida shakllantiradi.

1. Interfaol texnologiyalarni kengroq qo'llash: Mashg'ulotlarda "6 shlyapa metodi", hikoya xaritasi va rolli o'yinlar singari usullardan foydalanishni kengaytirish.

2. Ijodiy topshiriqlarni joriy qilish: Talabalarga loyihaviy

ishlar va mavzuga oid mustaqil ijodiy vazifalar berish.

3. Ma'naviy tarbiya uchun Sharq adabiyotidan foydalanish: Alisher Navoiy ijodini o'rganish orqali axloqiy qadriyatlarni shakllantirish.

4. O'quv jarayonini modernizatsiya qilish. Darslarni noan'anaviy shaklda tashkil etish uchun ilg'or texnologiyalarni joriy qilish.

Mazkur maqola ijodiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha kelgusidagi tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilish

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni PF-5847 08.10.2019. Manba: www.gov.uz.

2. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari Toshkent, 2015. 72-92-betlar.

3. 8. Torrance E.P. / Developing creative thinking through school experience // -N.V., 1962. –p. 215.

4. Mahmudov A.X. Kompetentlik yondashuvining didaktik asoslari (2012)

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" Farmoni // <https://lex.uz/docs/5841063>.

Nargiza ABDURAXMONOVA,

ToshDO'TAU magistranti

nabdurahmonova0701@gmail.com

O'ZBEK VA INGLIZ DIALEKTOLOGIYASI TERMINOLOGIYASI QIYOSI

Annotatsiya: bugungi kunda dialektologiya fani boshqa fanlar qatori jahon hamjamiyatida o'z o'rniga va rivojlantirish bosqichiga chiqdi. Hamda shevashunoslikning dunyo mamlakatlaridagi borayotgan yo'nalishi hamda O'zbek dialektologiyasi tamomila farq qiladi. Biz ushbu maqola orqali ingliz va o'zbek dialektologiyasi terminlarini o'zaro qiyoslaymiz.

Kalit so'zlar: *o'zbek dialektologiyasi, ingliz dialektologiyasi, terminlar, variatsiyalar, dialekt, dialektal kontinum.*

Аннотация: в настоящее время диалектология как наука заняла свое место и достигла стадии развития в мировом сообществе наряду с другими науками. Направление, в котором развивается диалектология в странах мира, полностью отличается от узбекской диалектологии. В данной статье мы проведем сравнительный анализ терминов английской и узбекской диалектологии.

Ключевые слова: *узбекская диалектология, английская диалектология, термины, вариации, диалект, диалектный континуум.*

Annotation: today, the science of dialectology, along with other sciences, has reached its place and stage of development in the global community. Both the growing trend of Eurovision in the countries of the world and the Uzbek dialectology are completely different. In this article, we will compare the terms of English and Uzbek dialectology.

Key words: *Uzbek dialectology, English dialectology, variation, dialect, dialectal continuum, term of dialectology.*

Dialektologiya fani – tilshunoslikka oid fanlar qatorida bo'lib, tilning mintaqaviy va ijtimoiy farqlarini o'rganadi. Har bir xalqning o'ziga xos tili, madaniyati, urf-odatlar va kelib chiqishi, rivojlanishi mavjud bo'lib, bu omillar tilning shakllanishiga va o'zgarishiga, albatta, ta'sir o'tkazadi. Har bir fan o'z maqsad va vazifalari, o'rganish obyekti, albatta, shu fanga aloqador bir qancha terminlar bilan o'rganadi. Dialektologiya fanining ham bir qator terminlari borki, biz uni Dialectology tekstbuki

atamallari bilan izohlab o'rganamiz. Ushbu terminlar orqali fanning o'quvchiga berayotgan ma'lumotari aniq va konkret bo'ladi. Dialektologiya fanining asosiy terminlari sheva, lahja, dialect, idiolect, idiom, til variant, lingvistik geografiya, areal lingvistika, dialectal kontinum va boshqalar bo'lib, biz quyida ularni o'zaro qiyoslab, tahlilga tortamiz.

Avvalo, biz ushbu darsliklarda *dialekt* so'ziga berilgan ta'rifga to'xtalib o'tsak. Ushbu darsliklarga *dialekt*

atamasiga ham turlicha ta'riflar berilgan. Masalan, na-faqat ingliz dialektologiya darsliklarida balki yevropa tilshunosligida dialektga *"kundalik hayotda jamiyatning past tabaqasi, ishchilar, oddiy dehqonlar yoki e'tiborga ega bo'lmagan boshqa guruhlar tomonidan ishlatiladigan tilning quyi darajadagi, adabiy tilga zidlangan ko'rinishi bo'lib, faqatgina og'zaki usulda foydalaniladi* deb nisbat beriladi. Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, ingliz dialektologiyasida dialekt atamasi sheva, shevaga oid bo'lgan so'zlashuvga nisbatan ishlatilibgina qolmay, ushbu atama ijtimoiy jihatdan ham quyi mavqeda bo'lgan tabaqa vakillarining tiliga nisbatan ham ishlatilgan. Til insonning ijtimoiy kelib chiqishini ham ko'rsatib berishi xususida "Eski Ahd" dagi birgina misol bo'la oladi. Yevropa davlatlarida, xususan ingliz tilida gaplashadigan hududlarda dialekt so'zlashadigan insonlarga tilning me'yoriy holatidan chetga chiqish (nostandart holat) deb baho berilgan. Shunday bo'lsa ham ushbu tekstbuk muallifi yuqoridagi qarashlarning hech biriga qo'shilmaydi. Aksincha, bu kitobda barcha sheva vakillari kamida bitta lahjada so'zlashuvchilar degan fikrni ilgari suradi, masalan, standart ingliz tili (adabiy ingliz tili) ingliz tilining boshqa har qanday shakli bilan bir xil lahjadir. Biror bir lahja boshqa bir lahjadan, lingvistik jihatdan boshqa har qanday lahjadan ancha ustundir deb taxmin qilishning ma'nosi yo'q deb qaraydi.

Dialektlarni tilning bir turi sifatida ko'rib chiqish juda foydali. Ya'ni, dialektlarni ma'lum bir tilning bo'linmalari deb hisoblash mumkin. Shunday qilib, fransuz tilining Parij lahjasi, ingliz tilining Lankashir lahjasi, nemis tilining Bavariya lahjasi va boshqalarni misol qilib keltiradi. Biroq, bu farq bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, biz til va lahjani qanday farqlashimiz va til nima ekanligini qanday hal qilishimiz bilan bog'liq muammoga duch kelmoqdamiz. Bunga qarashning bir usuli ko'pincha "til o'zaro tushunarli lahjalar to'plamidir" deb aytish edi. Ushbu ta'rifning afzalligi shundaki, u dialektlarni tilning tarkibiy qismlari sifatida tavsiflaydi va bir tilni boshqasidan farqlash mezonini beradi.

O'zbek dialektologiyasi darsligida esa tamomila boshqa ta'rif bilan beriladi. *Dialekt so'zi yunoncha bo'lib, sheva, so'zlashish degan ma'nolarni bildiradi va aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.*

Bu xususida ustoz, professor Samixon Ashirboyev *Lahja* termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, lekin turk tilida bu termin qarindosh tillarga nisbatan qo'llanadi. Turk *sheva* ma'nosida *og'iz* terminidan va *dialekt* ma'nosida *sheva* terminidan foydalanadilar. Boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida ko'proq *dialekt* terminiga murojaat qilinadi. Shuningdek, rus dialektologiyasida наречие (lahja), диалект, говор (sheva) terminlari qo'llanadi. Ko'rinadiki, sheva, dialekt, lahjalar har bir tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi va ular muayyan til negizida amalda bo'ladi hamda "O'zbek dialektologiyasi"ning markaziy masalasi hisoblanadi. Tilshunoslikda *dialekt* terminini sheva va lahja ma'no-

sida qo'llash an'anasi ham bor. Bunday kichik (nozik) farqlarni barcha dialektlar tarkibidagi shevalarda ham ko'rish mumkin.

Shunday bo'lsa ham, yuqoridagi fikrlar bir qancha noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, ushbu fikr orqali til va lahjani qanday farqlash va til bilan bog'liq muammolar yuzaga chiqadi. Bunday qarashning bir yo'li "til o'zaro tushunarli lahjalar to'plamidir" deb aytish edi. Ushbu ta'rifning afzalligi shundaki, u dialektlarni tilning tarkibiy qismlari sifatida tavsiflaydi va bir tilni boshqasidan farqlash mezonini beradi. Biroq, "til" va "dialekt" ning bunday xususiyati unchalik muvaffaqiyatli emas, aniq qarama-qarshi misollarning ikki turini topish nisbatan oson. Agar birinchi navbatda Skandinaviya tillarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, Norvegiya, shved va Daniya tillari odatda turli tillar deb hisoblanadi. Shunga qaramay ushbu tilda so'zlashuvchilar bir-birlarini osongina tushunishadi va bimalol muloqot qila olishadi. Ikkinchidan, nemis tili yagona til deb hisoblansa-da, ayrim til so'zlashuvchilar borki boshqa hududda nemis tilida so'zlovchilarni tushunishda qiyinchilikka duch kelishadi. Ushbu masala o'zaro tushunarlilik metodi bilan bir qatorda dialektal kontinuum masalasining yuzaga chiqishini taqozo qiladi.

Dialektal kontinuum (lotincha *continua to'xtovsiz, muhit* degan ma'nolarni bildiradi). Shevalarning kichik lingvistik xususiyatlari bilan farqlanishi adabiyotlarda kontinuum tushunchasi bilan ifoda etiladi. Bu jarayon uzoq yillarning mahsuli va muayyan terri toriya bilan bog'langan. Bir dialekt tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan, farqlar bo'ladi.

Adabiyotlarda dialektal kontinuumning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi:

Geografik dialektal kontinuum. Bu bir geografik zona-da joylashgan shevalarning va kelib chiqishi umumiy bo'lgan xalqlar shevalari doirasida belgilanadi. Bunga yuqoridagi – Toshkent dialekti tarkibidagi shevalarning kichik farqlar bilan ajralib turishi misol bo'la oladi. Kontinuumning bu turida shevalar bir-biridan uzoqlashgan sari dastlabki shevadan tobora farqlari ortib boradi, pirovard natijada, eng so'nggi sheva mustaqil dialekt yoki til bo'lib shakllanishi mumkin.

Ijtimoiy dialektal kontinuum. Bu siyosiy va uzoq tarixiy taqdir tufayli qarindosh bo'lmagan va qarindosh tillar orasida yuz berishi mumkin. Kontinuumning bu turiga Kembrij universiteti darsligida Yamaykadagi kreol shevasi misol qilib ko'rsatiladi. Surinamda sranan tili ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi shakllanganki, yuqori tabaqa kishilari ingliz tilida gaplashsa, pastki tabaqa kishilari esa ingliz va kreol tili o'rtasidagi shevada gaplashadilar va shu bilan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Buni biz o'zbek – tojik, o'zbek – turkman, o'zbek – qozoq, o'zbek – qoraqalpoq xalqlari aralash va qo'shni yashagan joylarda ham ko'ramiz.

O'zaro tushunarlilik mezoni bilan bog'liq boshqa qiyinchiliklar ham mavjud. Masalan, ko'plab shvedlar

ko'plab norvegiyaliklarni juda oson tushunishlari haqiqat bo'lsa-da, norveglar ko'pincha shvedlarni boshqa shvedlar kabi yaxshi tushunmasliklari ham aniq. Shu sababli, norveglararo o'zaro tushunarli bo'lish haqiqatdan uzoq bo'lishi mumkin va ona tilida so'zlashuvchilar ularni tushunishlari uchun sekinroq gapirishlari hamda qiyinroq so'zlarni ishlatmasliklari kerak bo'ladi. Shunda o'zaro tushunish anchagina osonlashadi.

Xulosa qilib aytganda, har bir xalq, millat dialektologiya fani orqali nafaqat o'z ona tilining, balki unga

boshqa tillarning ta'siri va rivojlanish jarayonlarini o'rganadi. Har ikki tildagi atamalar ushbu tilni dialektologik jihatdan tadqiq qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dialektologiyaning har bir termini istalgan tilda o'xshash termin sifatida foydalanilishi mumkin, lekin ayni bir xususiy ma'nolari ham borki ularni faqatgina ma'lum bir tildagi so'zlashuvchilar anglay oladilar. Ushbu ma'nolarni tushunish uchun shu tildan xabardor bo'lish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S. Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. – T., 2016.
2. J.K.Chambers va Peter Trudgill. Dialectology Second Edition. Cambridge Press 2004
3. V.V.Reshetov. Sh. Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. T.: O'qituvchi. 1978.
4. Aminova N.S. Ingliz va o'zbek tillaridagi diplomatiyaga oid leksik birliklarning lingvomadaniy aspektlari. Dissertatsiya.

Nozima QARSHIBOYEVA,
*Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
 universiteti magistranti*

SUN'IY INTELLEKT JURNALISTNING O'RNINI BOSA OLADIMI? TEXNOLOGIYA VA INSONIYAT O'RTASIDAGI BAHS

Annotatsiya: mazkur maqolada sun'iy intellekt (SI) jurnalistika sohasida qanday o'zgarishlar keltirib chiqarayotgani tahlil qilinadi. SI asosida yangilik yaratish, ma'lumotlarni tekshirish va media avtomatlashtirish jarayonlari o'rganiladi. Shuningdek, sun'iy intellekt jurnalist vazifasini butunlay bajara oladimi, degan savol atroflicha ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda xalqaro va mahalliy nashrlar misolida mavzu tahlil qilinib, jurnalistikaning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari haqidagi tahlillar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, jurnalistika, avtomatlashtirish, media, axborot ishonchliligi, zamonaviy texnologiyalar.*

Аннотация: в данной статье анализируются изменения, которые искусственный интеллект (ИИ) вносит в область журналистики. Исследуются процессы создания новостей на основе ИИ, проверка информации и автоматизация медиа. Также рассматривается вопрос, может ли искусственный интеллект полностью заменить журналиста. В исследовании представлены примеры международных и местных изданий, а также анализируются направления будущего развития журналистики.

Ключевые слова: искусственный интеллект, журналистика, автоматизация, медиа, достоверность информации, современные технологии.

Annotation: this article analyzes the changes brought about by artificial intelligence (AI) in the field of journalism. It explores processes such as news creation based on AI, fact-checking, and media automation. The article also examines the question of whether AI can fully perform the tasks of a journalist. The study presents examples from both international and local publications, providing an analysis of the future directions of journalism.

Keywords: *artificial intelligence, journalism, automation, media, information reliability, modern technologies.*

Kirish(Introduction). Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi va ularning turli sohalarda, xususan, jurnalistika sohasida qo'llanilishi bugungi kunda keng muhokama qilinayotgan masalalardan biridir.

Jurnalistikada yangiliklar yaratish, axborotlarni tarqatish va ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonlarida yangi texnologiyalardan foydalanish boshlanib, hozirda sun'iy intellekt yordamida tezkor va samarali axborot yaratish

imkoniyatlari yuzaga kelmoqda. Biroq, bu texnologiyalar jurnalistning o'rnini butunlay egallashga qodirmi, degan savol hali ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Ushbu maqolada sun'iy intellektning jurnalistika sohasida qanday o'zgarishlar keltirayotgani va texnologiya hamda insoniyat o'rtasidagi muvozanat masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – sun'iy intellekt texnologiyalarining jurnalistikada qanday qo'llanilishini, bu jarayonda yuzaga keladigan afzalliklar va muammolarni o'rganish hamda sun'iy intellektning jurnalist vazifalarini to'liq bajarish imkoniyati mavjud yoki yo'q ekanligini aniqlashdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Sun'iy intellekt va ma'lumotlar ilm-fani mutaxassisi Timnit Gebru "Datasheets for Datasets" maqolasida sun'iy intellektning ishlatilishi bilan bog'liq ijtimoiy va axloqiy masalalarni tahlil qilgan. Gebru fikriga ko'ra, sun'iy intellekt ma'lumotlarni tahlil qilish va axborot yaratish jarayonida muhim rol o'ynashi mumkin, ammo bu jarayonlarning ishonchliligi va xolisligini ta'minlash juda muhimdir.

Maqolada Gebru tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar asosida, sun'iy intellektning jurnalistika sohasidagi imkoniyatlari va xavf-xatarlarini tahlil qilish ko'zda tutilgan. Shuningdek, The Washington Post, BBC, O'zA va Kun.uz kabi nashrlar orqali sun'iy intellektning jurnalistik jarayondagi imkoniyatlari va xavf-xatarlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sun'iy intellektning jurnalistikaga ta'sirini o'rganish jarayonida olingan natijalar va olimlarning fikrlari, texnologiyaning imkoniyatlari va xavf-xatarlarini yanada aniqroq ko'rsatdi. Timnit Gebru, sun'iy intellekt tizimlarining axborot to'plamlari va ma'lumotlarni tahlil qilishda shaffoflikni ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, sun'iy intellektning ishlash jarayoni ko'pincha noto'g'ri yoki noaniq ma'lumotlarga asoslangan bo'lishi mumkin, bu esa jurnalistikada xolislik va ishonchlilikka tahdid soladi [1].

Jurnalistika sohasida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining rivojlanishi matn yaratish, axborotni sara-lash va auditoriyaga taqdim etish jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Tadqiqot doirasida The Washington Post, BBC, O'zA va Kun.uz nashrlarining SI asosida ishlovchi tizimlari o'rganildi. Bu tizimlar asosiy yangiliklarni tezkor ishlab chiqish, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish va shaxsiylashtirilgan kontent yaratishda samarali ishlayotgani kuzatildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, SI jurnalistikasi uchta asosiy afzallikka ega:

Tezkorlik va samaradorlik – Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va yangiliklarni insonga nisbatan tezroq tayyorlash imkoniyatiga ega.

Obyektivlik – SI inson hissiyotlaridan xoli bo'lgani uchun subyektiv fikr-mulohazalarga kamroq moyillik qiladi. Bu esa neytral va faktlarga asoslangan xabarlar tayyorlashga yordam beradi.

Avtomatlashtirilgan monitoring – SI algoritmlari global axborot oqimlarini uzluksiz kuzatib borish va muhim voqealar haqida real vaqtda xabar berish imkonini beradi[2].

Shu bilan birga, sun'iy intellektning jiddiy cheklovlari ham mavjud:

Ijodiy fikrlash va kontekstni anglash cheklanganligi – SI mavjud ma'lumotlar asosida xabar tayyorlasa-da, jurnalistikaning eng muhim jihatlaridan biri bo'lgan tahlil va chuqur tahlil olib borish qobiliyatiga ega emas.

Axloqiy va huquqiy muammolar – manbalar ishonchsizligi, soxta ma'lumotlarga asoslanish ehtimoli va dezinformatsiya xavfi yuqori bo'lishi mumkin.

Manipulyatsiya xavfi – SI tizimlari inson tomonidan dasturlashtirilgani sababli, ularning neytralligi doimo kafolatlanmaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, jurnalistika nafaqat axborotni tarqatish, balki muhim savollar qo'ya olish, voqealarni chuqur tahlil qilish va ijtimoiy ta'sir ko'rsatish san'ati hamdir. Sun'iy intellekt hali bu jihatlar bo'yicha insonlarga tenglasha olgani yo'q.[3]

Sun'iy intellekt va jurnalistlarning hamkorligi bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, eng samarali model bu SI va jurnalistlarning birgalikda ishlashidir. Carlson va Lewis (2021) hamda Graefe (2016) o'z tadqiqotlarida sun'iy intellekt jurnalistikaning texnik jihatlarini o'z zimmasiga olgan holda, jurnalistlar bilan hamkorlikda samarali natijalar berishini ta'kidlaydi. Ilmiy maqolalar va tahliliy hisobotlar, sun'iy intellekt jurnalistikaning sifatini oshirishi mumkinligini, ammo u mustaqil ijodiy tafakkur va axloqiy qaror qabul qila olmasligini ko'rsatmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Sun'iy intellektning jurnalistikaga integratsiyasi bo'yicha ilmiy adabiyotlar so'nggi yillarda sezilarli darajada ko'paydi. Ushbu mavzu doirasida o'tkazilgan tadqiqotlar jurnalistik jarayonlarga sun'iy intellektning ta'sirini baholash, uning imkoniyatlari va cheklovlarini o'rganish hamda axloqiy va huquqiy jihatlarini tahlil

qilishga qaratilgan. Quyida mavzu bo'yicha muhim adabiyotlar tahlil qilinadi.

Diakopoulos (2019) o'zining "Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media" asarida sun'iy intellekt tomonidan ishlab chiqarilgan kontentning ishonchliligi, shaffofligi va axloqiy muammolarini ko'rib chiqadi[4].

Amaliy yondashuvga ega bo'lgan tadqiqotlardan biri Graefe (2016) tomonidan o'tkazilgan bo'lib, unda sun'iy intellekt asosida ishlovchi robot-jurnalistika va uning samaradorligi tahlil qilingan. U tadqiqot davomida The Washington Post'ning Heliograf tizimini ko'rib chiqadi va SI tomonidan yozilgan xabarlarining sifati haqida baho beradi. Tadqiqotchilarning fikricha, sun'iy intellekt jurnalistikaning faqatgina texnik jihatlarini optimallashtiradi, biroq ijodiy tafakkur va axloqiy qaror qabul qilish jarayonlarini to'liq o'z zimmasiga ololmaydi.

Napoli (2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotda sun'iy intellekt tomonidan ishlab chiqarilgan xabarlarining manipulyatsiya va dezinformatsiya tarqatish xavfi o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, SI algoritm-larining ma'lum axborot oqimlariga nisbatan noto'g'ri ishlash ehtimoli mavjud bo'lib, bu esa jamoatchilikni chalg'itishi mumkin.

Carlson va Lewis (2021) tomonidan olib borilgan tadqiqot BBC va The New York Times tajribalariga

asoslanib, SI va jurnalistlarning qanday hamkorlik qilishi mumkinligini o'rganadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, inson va SI birgalikda ishlagan holda eng yuqori sifatli kontent yaratishi mumkin [6].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tahlil natijalarini umumlashtirib shunday xulosa qilish mumkinki, sun'iy intellekt jurnalistikada muhim texnologik vosita sifatida o'z o'rnini topgan [7]. U xabar yaratish, ma'lumot tahlili va kontentni shaxsiylashtirishda samarali, ammo ijodiy tafakkur va axloqiy qaror qabul qilishda cheklovlarga ega. Shu sababli, sun'iy intellekt va jurnalistlarning hamkorligi eng samarali yondashuvdir.

Jurnalistikada sun'iy intellektni joriy etish uchun sun'iy intellekt texnologiyalarining axloqiy jihatlarini yaxshilash va ijtimoiy ta'sirini nazorat qilish zarur. Shuningdek, jurnalistlar va sun'iy intellekt o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, axborot sohasida axloqiy va huquqiy me'yorlar ishlab chiqish, manipulyatsiya va dezinformatsiyaning oldini olish muhimdir. Bundan tashqari, jurnalistlarga maxsus o'quv dasturlari va treninglar tashkil etish zarur. Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt jurnalistikada muhim vosita bo'lsa-da, eng samarali natijalarga uning jurnalistlar bilan hamkorligi orqali erishish mumkin. Bu yondashuv jurnalistika va axborot etikasini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gebru T. Datasheets for Datasets. MIT Press, 2021. 18 p. [1:5].
2. Diakopoulos N. Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media. Harvard University Press, 2019. – 275 p. [2:83].
3. Marconi F. Newsmakers: Artificial Intelligence and the Future of Journalism. Columbia University Press, 2020. – 216 p.[3:145]
4. Diakopoulos, N. Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media. Columbia University Press, 2019. – 336 p. [4:205].
5. Napoli P.M. Media Technologies and News Automation. Routledge, 2019. – 260 p. [5:150-200].
6. Carlson M., Lewis S. AI and Journalism: Ethical Challenges and Opportunities. Oxford University Press, 2021. – 320 p. [6:253].
7. Yilmaz, Ş. Yapay Zeka: Temeller ve Uygulamalar. Nobel Yayıncılık, 2019. – 200 p.[7:80]

Sabrina FARXODOVA,
O'zDJTU Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti 1-kurs talabasi
sabrinarfarxodova217@gmail.com
Imiy rahbar: Xolboboyeva Aziza
f.f.f.d(PhD), O'ZDJTU, ingliz tili amaliy tarjima kafedrası dotsenti
azizakholboboyeva1611@gmail.com

OLIMLAR PAYG'AMBARLARNING MEROSXO'RLARIDIR: ALISHER NAVOIY ILMIY MEROSI VA UNING ISLOMIY TAFAKKURDAGI O'RNI

Annotatsiya: ushbu maqolada islom ta'limotida olimlarning payg'ambarlar merosxo'ri ekanligi haqidagi hadis sharifning mazmun-mohiyati tahlil qilinadi. Alisher Navoiy ilm-fan va donishmandlikka qanday qaraganligi, uning asarlarida islomiy ilmiy meros qanday aks etgani yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy jamiyatda ilm-fan va ma'rifatning o'rni muammo, yechim va takliflar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: olimlar, payg'ambar merosi, ilm-fan, Alisher Navoiy, islom tafakkuri, donishmandlik.

Аннотация: в данной статье анализируется хадис о том, что ученые являются наследниками пророков. Рассматривается отношение Алишера Навои к науке и мудрости, а также отражение исламского наследия в его произведениях. Кроме того, обсуждаются проблемы, решения и предложения по развитию науки и просвещения в современном обществе.

Ключевые слова: учёные, наследие пророков, наука, Алишер Навои, исламское мышление, мудрость.

Annotation: this article analyzes the hadith that scholars are the heirs of the prophets. It examines Alisher Navoiy's views on science and wisdom, as well as how Islamic intellectual heritage is reflected in his works. Additionally, problems, solutions, and suggestions regarding the role of science and enlightenment in modern society are discussed.

Key words: scholars, prophetic heritage, science, Alisher Navoiy, Islamic thought, wisdom.

Islom ta'limotida ilm-fan va tafakkur insoniyatning eng yuksak qadriyatlaridan biri hisoblanadi. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning "Olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlaridir" degan hadisi bu fikrni tasdiqlaydi. Alisher Navoiy esa ilm-fan va ma'rifatga yuksak e'tibor qaratgan mutafakkirlardan bo'lib, uning asarlarida ilm va tafakkurning ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Alisher Navoiy (1441–1501) o'zbek adabiyotining eng yirik mutafakkirlaridan biridir. Uning ilmiy va adabiy merosi o'z davrida katta ta'sirga ega bo'lgan, zamonamizda esa o'ta muhim ahamiyatga ega. Navoiy nafaqat o'zining she'riyati bilan, balki falsafiy va ilmiy qarashlari bilan ham mashhur bo'lgan. U ilm-fan, ma'rifat va axloqni jamiyatni rivojlantirishning asosiy vositalaridan biri deb hisoblagan. Navoiy o'z asarlarida ilmning insoniyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasini yuksak baholagan va ilmiy insonlarni o'z xalqining eng buyuk merosxo'rlari deb ta'riflagan. Uning fikricha, ilm-fan faqatgina individning shaxsiy yuksalishiga emas, balki butun jamiyatning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy ilmning ahamiyatini o'z asarlarida doimiy ravishda ta'kidlab kelgan. Uning "Olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlaridir" degan gapı ilmiy

faqat bilish va tafakkur vositasi sifatida ko'rmay, uni insoniyatni yaxshilash, jamiyatni rivojlantirish uchun zaruriyat deb ataydi. Ushbu ibora, ilm-fanning insoniyat tarixidagi o'rni va uning insoniyat uchun olib kelgan ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatadi. Navoiy ilmni dunyoviy va diniy jihatdan ham ahamiyatli deb bilgan, ilm-fan bilan diniy bilimlarning uzviy aloqada bo'lishini nazarda tutgan.

"Olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlaridir" hadisi islom tafakkurida ilm-fanning beqiyos o'rnini ko'rsatadi. Ushbu hadis Abu Dovud va Termiziy kabi mashhur hadis to'plovchilar tomonidan rivoyat qilingan. Islom an'anasida ilm olish ibodatga tenglashtirilgan bo'lib, Qur'onda ham ilm egalari yuksak martabaga ega ekani haqida ko'plab oyatlar bor. "...Alloh sizlardan imon keltirganlarni va ilm berilganlarni martabalarga ko'tarur..." (Mujodala surasi, 11-oyat). Bu oyat ilm-fan va donishmandlikning shaxsiy hamda ijtimoiy hayotdagi o'rnini ifoda etadi. Islom tarixida ko'plab olimlar payg'ambarlar qoldirgan ma'naviy merosni davom ettirib, tafsir, hadis, fiqh, falsafa va tasavvuf kabi ilmlarni rivojlantirganlar. Alisher Navoiy ham o'z asarlari orqali ilm-u ma'rifatning eng yuksak qadriyat ekanini targ'ib qilgan va ilm egalari hurmat qilishga chaqirgan. Alisher Navoiy – ilm, ma'rifat

va donishmandlik timsoli. Navoiy o'z davrida nafaqat shoir, balki alloma sifatida ham tanilgan. U turli ilmlar, jumladan, fiqh, tasavvuf, tarix, falsafa va adabiyot sohalarida chuqur bilimga ega bo'lgan. Navoiy ilmning yuksakligini quyidagi misralar orqali ifodalaydi: Bilim ersa borch davlatdurur, Bilimsiz kishining qadri yo'q. Bu misralar ilm egalariining jamiyatdagi o'rnini va ilmning abadiyligini ko'rsatadi. Navoiy ilm-fanning inson hayotidagi o'rnini chuqur anglagan va o'z asarlarida ilmning qadr-qimmati haqida ko'p bora ta'kidlagan.

Bugungi kunda ilm-fan va ma'rifatning jamiyatdagi o'rni kuchayib borayotgan bo'lsa-da, ayrim hollarda ilmning qadrsizlanishi, noto'g'ri talqin qilinishi yoki ommaviy savodsizlik muammosi yuzaga kelmoqda. Ba'zi hollarda ilmiy an'analarga e'tiborsizlik natijasida jamiyatda soxta ma'rifat va ilmiy bilimsizlik kuchaymoqda. Islom olimlarining merosini chuqur o'rganish va targ'ib etish orqali ushbu muammolarni hal qilish mumkin. Alisher Navoiy ilm-fan va ma'rifatni jamiyatni rivojlantirishning muhim vositalaridan biri sifatida ko'rgan. U o'z asarlarida har doim ilmning insonlarning dunyoqarashini kengaytirish, ularning axloqiy-axboriy xususiyatlarini yaxshilashdagi o'rnini ta'kidlagan. Navoiy ilmning ijtimoiy mas'uliyatini anglagan holda, uning ta'limini xalqning keng qatlamlariga yetkazishga harakat qilgan. Bunday ilmiy yondashuv zamonaviy jamiyatda ham dolzarb ahamiyatga ega bo'lib, ilm-fan va ma'rifatni rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratish lozimligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy asarlarida islomiy axloq va tafakkur tamoyillari keng yoritilgan. Uning "Nasoyim ul-muhabbat", "Mahbub ul-qulub" va "Hayrat ul-abror" asarlarida payg'ambarlar va ulamolar qoldirgan ma'naviy merosga katta urg'u berilgan. "Nasoyim ul-muhabbat" – bu tasavvufiy-biografik asar bo'lib, unda mashhur islomiy olim va tasavvuf ahli haqida ma'lumotlar beriladi. Ushbu asar orqali Navoiy ilm va axloqiy merosning davom ettirilishini targ'ib qiladi.

"Mahbub ul-qulub" – bu asarda donishmandlar va olimlarning jamiyatdagi roli, axloqiy fazilatlari va adolat tamoyillari haqida so'z boradi. "Hayrat ul-abror" – doston shaklida yozilgan bo'lib, bu asarda ilm va hikmatning inson hayotidagi yuksakligi va donishmandlar bilan suhbat qilishning afzalliklari bayon etilgan. Navoiy ilm-fanni insoniyat taraqqiyotining asosiy omili deb bilgan va o'z asarlarida payg'ambarlarning odob-axloq o'g'itlarini keng targ'ib qilgan.

Alisher Navoiy ilm ahli bilan do'stlik qilgan va ularning faoliyatiga katta hurmat bilan qaragan. U Xoja Ahrori Valiy kabi tasavvuf ulamolari bilan yaqin aloqada bo'lgan. Shuningdek, Navoiy o'z davrida ilmiy va diniy markazlarning rivojlanishiga hissa qo'shgan. U ilm-ma'rifatning yuksalishi uchun madrasa, kutubxona va boshqa ilmgohlarning barpo etilishiga homiylik qilgan. Navoiy o'z asarlarida falsafiy tafakkurni chuqur yoritgan. Uning tafakkuri, ayniqsa, "Fozil inson" haqidagi g'oyalari, jamiyatda oliy axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishga

qaratilgan. Alisher Navoiy ilm-fanning aholiga qanday xizmat qilishini va ilmiy tafakkurning kundalik hayotga qanday tatbiq etilishi kerakligini ta'kidlaydi. Navoiy nafaqat she'r, balki ilm-fan sohasida ham o'z izini qoldirgan. Uning ishlari, jumladan, "Maqolat" va "Hikmatlar" kabi risolalar, ilm-fan va diniy bilimlarni uyg'unlashtirgan. Navoiyning ilmiy izlanishlari zamonaviy tafakkurga mos keladi, shu bilan birga uning g'oyalari hozirgi kunda ham jamoatchilikda dolzarbdir. Alisher Navoiy tasavvuf ilmini chuqur o'rgangan va o'z asarlarida tasavvufiy tafakkur elementlarini o'ziga xos tarzda aks ettirgan. Uning fikricha, ilm-fan nafaqat dunyoviy bilimlarni o'z ichiga oladi, balki inson ruhini poklash va uning ichki dunyosini boyitishga ham qaratilgan bo'lishi kerak. Bu nuqtayi nazar, ilm-fanning to'g'ri yo'lga yo'naltirilishini ta'minlaydi. Alisher Navoiy o'z davrida nafaqat shoir, balki alloma sifatida ham tanilgan. U turli ilmlar, jumladan, fiqh, tasavvuf, tarix, falsafa va adabiyot sohalarida chuqur bilimga ega bo'lgan. Uning "Mahbub ul-qulub" asarida ilmning qadr-qimmati va donishmandlikning jamiyatdagi roli chuqur yoritilgan. Navoiy ilm-fanning inson hayotidagi o'rnini chuqur anglab, o'z asarlarida ilmiy tafakkurni targ'ib qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy o'zining ilm-fan, adabiyot, falsafa va diniy qarashlari bilan nafaqat o'z davrining, balki hozirgi kunda ham o'zbek va jahon madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatgan shaxsdir. Uning ilm-fan va ma'rifatga bo'lgan yuksak munosabati jamiyatni rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida ilmni ko'rganini ko'rsatadi. Navoiy o'z asarlarida har bir insonni ilmga oshno qilishga chaqirgan va ilmning jamiyatdagi o'rni, uning insoniyat taraqqiyotidagi muhim roli haqida chuqur fikrlar bildirib, ilmni nafaqat axloqiy, balki amaliy jihatdan ham hayotiy zaruriyat deb hisoblagan. Navoiy ilm-fanni insoniyatning eng yuksak erishgan yutug'i, uning eng buyuk merosi sifatida tanigan va ilmiy insonlarni jamiyatni ma'naviy yuksaltiruvchi kuch deb e'tirof etgan. U o'z asarlarida ilmni jamiyatni axloqiy va ma'naviy jihatdan yuksaltiruvchi, uning maqsadlari va orzu-intilishlariga erishish uchun zarur bo'lgan vosita sifatida ko'rgan. Bu fikrlar hozirgi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega. Zamonaviy jamiyatda ilm-fanning roli ortib borayotgan bir vaqtda, Navoiy asarlaridagi ilmga oid qarashlarni o'rganish va ularni kundalik hayotga tatbiq etish, albatta, jamiyatning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Shu bilan birga, Alisher Navoiy ilm-fanning jamiyatdagi o'rnini yuksaltirish bo'yicha bir qancha takliflarni ilgari surgan. U ilm-fan va ta'limni rivojlantirish uchun zamonaviy ilmiy tadqiqotlar, innovatsion texnologiyalar, grantlar va stipendiyalar tizimini rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan. Bugungi kunda ushbu takliflarni amalga oshirish, ilmiy va ma'naviy yuksalishni ta'minlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Yoshlar orasida ilmga bo'lgan qiziqishni oshirish, ilmiy izlanishlarni rag'batlantirish va ilm-fan sohasida yangi tadqiqotlarga yo'l ochish orqali Navoiy merosi zamonaviy jamiyatda

yangi avlodlarga yetkazilishi mumkin. Bundan tashqari, Navoiy ilm-fan va diniy bilimlarni birlashtirishni o'z asarlarida har doim urg'ulagan. U ilm-fanning va ma'rifatning o'zaro aloqasini tushunib, ularni bir-biridan ajratmaslik lozimligini ko'rsatgan. Zamonaviy dunyoda ilm-fan va diniy ta'limning uzviy aloqasini ta'minlash, ularni bir-birini to'ldirishi va birlashtirishi kerakligi to'g'risidagi fikrlar Navoiy tomonidan ilgari surilgan asosiy g'oyalardir. Bu yondashuv insonlarning nafaqat bilim, balki axloq-odob va ma'naviyatga bo'lgan yuksak talablarini shakllantiradi. Navoiy ilm-fanni rivojlantirish, uni ommalashtirish va ilmiy avlodni tarbiyalashning asosiy omillari sifatida ta'lim tizimini isloh qilishni, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashni, yoshlarni ilmga qiziqitirishni va ilmiy hamjamiyatni jahon miqyosida kengaytirishni taklif etgan. Bu takliflar zamonaviy jamiyat uchun ayni paytda dolzarb

ahamiyatga ega, chunki bugungi kunda ta'lim va ilm-fan sohasidagi inqirozlar, yoshlarning ilmga qiziqishining pasayishi, ilmiy tadqiqotlarga yetarli resurslarning ajratilmasligi kabi muammolar mavjud. Ushbu muammolarni hal qilish uchun Navoiy tomonidan ilgari surilgan yechimlar va takliflarni amalga oshirish juda muhimdir. Alisher Navoiyning ilm-fan, ta'lim va ma'rifatga bo'lgan qarashlari bugungi zamon uchun ham dolzarbdir. U ilmning jamiyatni rivojlantirishdagi rolini to'g'ri anglagan va ilmga bo'lgan yuksak ehtiromni ko'rsatgan. Uning ilm-fan haqidagi g'oyalari, zamonaviy ta'lim tizimiga kiritilishi, ilmiy tadqiqotlarning rivojlanishi va yoshlar orasida ilmga bo'lgan qiziqishni oshirish orqali jamiyatni yanada yuksaltirish mumkin. Navoiy merosini to'liq anglash va uning ilm-fan haqidagi qarashlarini o'rganish, bugungi ilmiy hamjamiyat uchun katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur'oni Karim. Mujodala surasi, 11-oyat.
2. Abu Dovud, Termiziy. Hadis to'plamlari.
3. Navoiy, A. "Nasoyim ul-muhabbat".
4. Navoiy, A. "Mahbub ul-qulub".
5. Navoiy, A. "Hayrat ul-abror".
6. Jo'rayev, N. "Navoiy va islomiy tafakkur". – Toshkent, 2015.
7. Saidov, A. "O'zbek ma'naviy merosi va uning bugungi ahamiyati". – Toshkent, 2020.

Mohiniso HAMROQULOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari
universiteti talabasi
hamroqulovamohiniso7@gmail.com

ALISHER NAVOIY – ADABIYOTIMIZNING MILLIY IFTIXORI

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiy tavalludining 584yilligi munosabati bilan uning adabiy va ilmiy merosi tahlil qilinadi. Shoirning o'zbek adabiy tilini shakllantirishdagi roli, asarlaridagi insonparvarlik va axloqiy g'oyalar, shuningdek, uning tafakkurining bugungi kun uchun dolzarbligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari Navoiy ijodi nafaqat milliy, balki jahon madaniy merosining ajralmas qismi ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: *navoiyshunoslik, badiiy meros, komil inson, eski o'zbek tili, ilmiy topilmalar.*

Аннотация: в статье анализируется литературное и научное наследие Алишера Навои в честь 584-летия со дня его рождения. Рассматривается его роль в формировании узбекского литературного языка, гуманистические и нравственные идеи в его произведениях, а также актуальность его взглядов в современном мире. Результаты исследования подтверждают, что творчество Навои является неотъемлемой частью не только национального, но и мирового культурного наследия.

Ключевые слова: *навоиведение, художественное наследие, совершенный человек, староузбекский язык, научные открытия.*

Annotation: the article analyzes the literary and scholarly legacy of Alisher Navai on the occasion of the 584th anniversary of his birth. It explores his role in the development of the Uzbek literary language, the humanistic and ethical ideas in his works, and the relevance of his thoughts in the modern era. The study confirms that Navai's legacy is an integral part of both national and global cultural heritage.

Key words: *Navai studies, literary heritage, ideal human, old uzbek language, research findings.*

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy o'zbek adabiyotining eng yirik vakili, ulug' mutafakkir shoir, davlat va jamoat arbobi, ilm-ma'rifat, badiiy ijod hamda san'atning ulkan homiysidir. Bu buyuk taraqqiyparvar inson o'zi yashagan davrdanoq "Xitodan Xuroson" gacha bo'lgan hududda istiqomat qilayotgan she'rsevar ellar, xususan, "turk ulusi" qalbiga purma'no nazmiy yaratmalari, nasrda ijod etilgan badiiy, tarxiy-ma'naviy va ilmiy asarlari bilan ma'rifat shu'lalarini olib kirdi. Alisher Navoiy so'z san'atkori sifatida turkiy badiiy ijodni ham ma'nolar va ham shakliyl jilolar nuqtayi nazaridan jahoniy mavqega ko'tardi. Asrlar o'tsa ham, bu sohir qalam sohibi qoldirgan juda boy madaniy merosga bo'lgan ma'naviy ehtiyoj kundan kunga oshib bormoqda. Bu hol ulug' shoirning "Muhokamat ul-lug'atayn" da o'z ijodidan faxrlanib bildirgan quyidagi bashoratomuz fikrlari qanchalik haq ekanligining yana bir dalilidir: "...Umidim uldur va xayolimg'a andoq kelurkim, so'zum martabasi avjdin quyi inmagay va bu tartibim kavkabasi a'lo darajadan o'zga yerni beganmagay"¹.

Alisher Navoiy nafaqat o'z davrining buyuk mutafakkiri, balki bugungi kunda ham milliy o'zlik, ma'naviy va adabiy merosimizning muhim timsoli hisoblanadi. Uning asarlari faqat san'at namunasi emas, balki insoniylik, adolat va komillik haqidagi umumbashariy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan. Hozirgi globallashuv davrida milliy madaniyat va tildak o'ziga xoslikni saqlab qolish dolzarb masalalardan biri bo'lib, Navoiy ijodiy merosi bu yo'lda bebaho manba bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, Navoiy asarlarida ilgari surilgan adolat, axloq, ilm-ma'rifat va insonparvarlik g'oyalari bugungi kun jamiyati uchun katta ahamiyatga ega. U kishilik jamiyatining ma'naviy kamolotida ilm-fanning o'rni va ta'limning ahamiyatini yuksak qadrlagan. Shu sababli, Navoiy tavalludining 584 yilligini nishonlash faqat tarixiy sanani eslash emas, balki uning ijodini chuqur o'rganish va yosh avlodga yetkazish uchun muhim imkoniyatdir.

Buyuk mutafakkir, olim va davlat arbobi, o'zbek adabiy tilining asoschisi, Bobur ta'biricha, "tili Andijon shevasi bilan rost" bo'lgan shoir Nizomiddin Mir Alisher Navoiydir. "Nizomiddin" – "din nizomi", mansab egalari nisbatan aytilgan "mir" – "amir" demakdir. Butun turk dunyosi Navoiyni "shams ul-millat" – millat quyoshi deb ulug'laydi.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirotning Bog'i Davlatxona atalmish joyida xizmatchi oilasida dunyoga kelgan. Otasi G'iyosiddin Muhammad temuriylar saroyidagi amaldorlardan bo'lib, oz muddat Sabzavor shahri hokimi ham bo'lgan. Alisher boshlang'ich maktabda Bo'lajak sulton Husayn Boyqaro bilan birga o'qigan. Navoiy sabzavorlik olim va shoir Darvesh Mansuridan aruz bo'yicha ta'lim olgan. U taxminan 18 – 19 yoshlarida Abdurahmon Jomiy bilan tanishadi, Jomiy uni ham farzand, ham shogird sifatida qadrlaydi. Davlat arbobi sifatida 1469-1472-yillarda muhrdor, 1472-1476-yillarda vazir bo'ladi, 1487-1488-yillarda Astrobodga hokimlik

qiladi. Navoiy "Amiri kabir" ("ulug' amir"), "Amir ul-muqarrab" ("podshohga eng yaqin amir"), "Muqarrabi shohiy" ("shohning eng yaqin kishisi") unvonlariga musharraf bo'lgan.

Alisher Navoiy xalqparvar siyosatni amalga oshirishga uringan: shaharlarni obod qildirgan, ariqlar qazdirgan, shifoxonalar, kutubxonalar qurdirgan. U Ixlosiya, Nizomiya, Xusraviya kabi madrasalar, Xalosiya, Fanoiya kabi xonaqohlar, "Shifoia" tabobatxonasi, "Dor ul-huffoz" nomli qiroatxona, o'nlab masjidlar, 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko'pri va 9 hammom qurdirgan. Har yili 2mingga yaqin beva-bechoralarga homiylik yordamini ko'rsatgan.

Alisher Navoiy o'zining bebaho ijodi orqali eski o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynadi. U fors tili hukmronlik qilgan davrda o'z ona tilining boy imkoniyatlarini namoyon etib, uni yuksak adabiy til darajasiga ko'tardi. Navoiyning tilshunoslik sohasidagi eng muhim asarlaridan biri "Muhokamat ul-lug'atayn" bo'lib, unda u eski o'zbek tilining fors tilidan ko'ra ifoda imkoniyatlari kengroq ekanini asoslab beradi. Shoir o'z asarlarini ona tilini boyitish, undagi poetik tasvir vositalarini kengaytirish va yangi badiiy uslublarni joriy etish bilan shug'ullandi. "Xamsa", "Lison ut-tayr" kabi yirik asarlar tilining nafisligi va badiiy mukammalligi eski o'zbek adabiy tilining imkoniyatlarini yaqqol namoyon etdi.

Adib o'zining "Xamsa" asari bilan o'zbek adabiyoti tarixida muhim burilish yasadi. Ushbu asar nafaqat o'zbek, balki butun turkiy adabiyotda misli ko'rilmagan yuksak badiiy yutuq bo'lib, Navoiy o'z ijodida Sharq shoirlarining an'analari yangi bosqichga olib chiqdi. "Xamsa" beshta dostonni o'z ichiga oladi. Ushbu asarlar ijtimoiy adolat, ilm, ma'rifat va inson ruhiyatining yuksalishi haqida chuqur mulohazalar olib boradi. Navoiy o'zining ajoyib poetik uslubida turkiy tilni fors tili bilan teng darajaga keltirdi va uni yuqori badiiy ifoda vositasiga aylantirdi. Alisher Navoiy o'zining "Xamsa"si orqali o'zbek adabiyotiga yangi ruh, yuksak falsafiy mazmun va badiiy joziba olib kirdi. Bu asar nafaqat o'z zamonasida, balki bugungi kunda ham insoniyat tafakkurini boyituvchi buyuk adabiy yodgorlik sifatida yashab kelmoqda.

"Xamsa" she'riyat mulkida shohlikka munosib bo'lsa, "Mahbub ul-qulub" nasr bobida shunday sharafiga muyassardir. Ulug' adibning maktublaridan tashkil topgan "Munshaot", umrining so'nggi yillarida yozilgan "Munojot" asarlari, devonlari tarkibidagi "Debocha"lar ham adin nasriy asarlari namunasi sanaladi. Alisher Navoiy turkiy nazm-u nasrning shoh asarlarini ijod etgan ulug' so'z san'atkoridir. Asrlar davomida bu buyuk daho qalamiga mansub bebaho ilmiy-adabiy meros insoniyatning ma'naviy kamolotiga munosib xizmat qilib kelmoqda. Ular ilhom manbayi sifatida shoir yashagan davrdanoq ijodkorlar qalbida yangi fikrlar paydo bo'lishi, o'ziga xos ehtiroslar uyg'onishiga asos bo'ldi.

Alisher Navoiy maktabdor yoki mudarris bo'lib dars

1 Alisher Navoiy "Mukammal asarlar to'plami" 16-jild, 27-bet.

bermagan bo'lsa ham, ta'lim va tarbiya ishida juda katta xizmatlari bor. U o'zining "Xamsa", "Mahbub ul-qulub" kabi yirik ta'limiy hamda boshqa asarlarida ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ifodalash orqali komil insonning axloqiy qirralarini shakllantirishning mazmuni, yo'llari, usullarini bayon etadi. Kishilarni ilm-ma'rifatli bo'lishga undaydi, ilm inson kamoloti uchun eng zarur fazilat deb biladi, ilm insonni, xalqni nodonlik va jaholatdan qutqaruvchi omil ekanligini asoslaydi. Adib asarlari jamiki odamzodga mehnat va halollikdan, do'stlik va hamrohlikdan, rostgo'ylik, sofdillik va samimiylikdan muhim hayotiy saboq bermoqda, haromxo'rlik va adolat-sizliklarni, o'zaro nizo va qonli to'qnashuvlarni, vayronagarchilikka sabab bo'ladigan urushlarni esa keskin qoralamoqda. Ana shu ta'limot maktab vazifasini o'tadi, madrasalarda keng o'rganildi. Shu ma'noda, Alisher Navoiy ta'limoti faqat milliy ahamiyatga ega bo'libgina qolmasdan, umumbashariy qiymatga ham ega. Navoiy o'z ijodi bilan o'zbek adabiyotining so'nggi rivojini belgilab qolmay, Movarounnahr va Xurosonning butun ma'naviy madaniyati taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Uning asarlari, she'riyati qayta-qayta ko'chirilib, xalq orasida keng tarqalib, shoirlar uchun maktab vazifasini o'tadi.

Alisher Navoiy ijodi XX-XXI asrlarda keng qamrovli tadqiqotlar va tarjimalar orqali chuqur o'rganilib, uning asarlari zamonaviy ilmiy izlanishlar va yangi topilmalar bilan boyitildi. So'nggi yillarda Alisher Navoiy ijodini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ilmiy ishlar amalga oshirildi. Masalan, E.Nasrullayevning dissertatsiyasida XX asr o'zbek navoiyshunosligida ulug' shoir shaxsi va dunyoqarashi talqinlari o'rganilgan bo'lsa, Z.Quvonov tadqiqotida taniqli navoiyshunos olim, professor Abduqodir Hayitmetovning navoiyshunoslik faoliyatiga ilmiy baho beriladi. Shuningdek, M.Hasanovanning tadqiqotida XV asr turkiy she'riyatida qasida janri masalalari ilmiy o'rganilgan. Zamonaviy navoiyshunoslikda shoirning

qo'lyozma asarlarini o'rganish, matnshunoslik masalalari va asarlarning yangi nashrlarini tayyorlash bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda.

Navoiy asarlari ko'plab tillarga tarjima qilingan. Jumladan, amerikalik adabiyotshunos olim, shoir va yozuvchi Denis Deli shoirning 21 g'azalini ingliz tiliga tajima qilib, kitob holida nashr ettirdi. Shuningdek, Navoiy asarlari turk, fors, rus, ingliz, fransuz va boshqa tillarga tarjima qilingan bo'lib, bu tarjimalar jahon adabiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Alisher Navoiy ijodi nafaqat o'zbek adabiyoti, balki jahon madaniy merosining bebaho qismi hisoblanadi. Uning asarlari insonparvarlik, adolat, ilm-ma'rifat, axloq va ezgulik kabi umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib qiladi. Bugungi kunda Navoiy merosi yosh avlod uchun katta ahamiyat kasb etib, ularning ma'naviy yetuklik va tafakkur rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Navoiy g'oyalari hozirgi davr bilan chambarchas bog'liq. Uning adolat, halollik, ilm-fan va komil inson tarbiyasiga oid fikrlari bugungi jamiyatimiz uchun ham dolzarb bo'lib qolmoqda. U yaratgan badiiy va ilmiy meros hanuzgacha insoniyatning ruhiy-ma'naviy taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Tadqiqot davomida shuni anglash mumkinki, Navoiy asarlarini o'rganish faqat adabiy jihatdan emas, balki tarixiy, falsafiy va madaniy nuqtayi nazardan ham muhimdir. Zamonaviy navoiyshunoslik yutuqlari shuni ko'rsatadiki, shoir ijodining jahon adabiyotiga ta'siri kengayib, yangi ilmiy topilmalar bilan boyib bormoqda.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy ijodi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Uning asarlari-dagi g'oyalar hozirgi zamon yoshlarini ilmga, ma'rifatga, axloqiy poklik va adolatga undaydi. Shu sababli Navoiy merosini chuqur o'rganish, uning asarlarini keng targ'ib etish va yosh avlod ongiga singdirish – kelajak taraqqiyotining muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adabiyot [Книга] / авт. Sh. Sariyev. – Toshkent : "Yangi kitob", 2018. – T. 1.
2. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi [Книга] / авт. R. Vohidov. – Toshkent : "Adabiyot", 2006. – T. 1.
3. Sharq allomalari va ma'rifatparvar adiblarining barkamol avlod tarbiyasiga oid ma'naviy-axloqiy qarashlari [Книга] / авт. G. Niyozov. – Toshkent : "O'zbekiston", 2010. – T. 1.
4. <https://uza.uz/oz/posts/>
5. https://www.tsuull.uz/sites/default/files/navoiy_va_21-asr_2.pdf?utm_source
6. https://erus.uz/index.php/er/article/download/5115/6042/5339?utm_source

E'zoza FAYZULLAYEVA,
 Shahrissabz davlat
 pedagogika instituti talabasi
 ezozafayzullayeva070@gmail.com
 Ilmiy rahbar: Ziyovuddin TO'RAYEV,
 Shahrissabz davlat
 pedagogika instituti o'qituvchisi.

EHTIMOLLAR NAZARIYASI. HAYOTDAGI NOANIQLIKLARNI TAHLIL QILISH

Annotatsiya: hayotimiz ko'pincha noaniqlik bilan to'la. Qaysi ishga kirish ma'qul? Investitsiya qilish foydali bo'ladimi? Bugun yomg'ir yog'adimi yoki yo'qmi? Bunday savollarni tahlil qilishda ehtimollar nazariyasi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada biz ehtimollar nazariyasining asosiy tushunchalari, kundalik hayotdagi ahamiyati va qaror qabul qilishda qanday yordam berishini o'rganamiz. Ehtimollar nazariyasiga oid qiziqarli masalalar yechimlarini izohlaymiz.

Kalit so'zlar: ehtimollik, barcha imkoniyatlar soni, bizga kerakli imkoniyatlar soni, hodisa, tasodifiy hodisalar, muqarrar hodisa, teng imkoniyatli hodisalar, Bayes formulasi, shartli ehtimollik.

Аннотация: наша жизнь часто полна неопределенности. На какую работу лучше пойти. Будут ли инвестиции выгодными? Будет ли сегодня дождь или нет? Теория вероятностей служит важным инструментом в анализе таких вопросов. В этой статье мы рассмотрим основные понятия теории вероятностей, её значение в повседневной жизни и то, как она может помочь в принятии решений. Объясняем решение интересных задач, связанных с теорией вероятностей.

Ключевые слова: вероятность, количество всех возможностей, событие, случайные события, неизбежное событие, равновозможные события, формула Байеса, условная вероятность.

Annotation: our lives are often full of uncertainty. Which job is better to take. Will the investment be profitable? Will it rain today or not? Probability theory serves as an important tool in the analysis of such questions. In this article, we will explore the basic concepts of probability theory, its importance in every day life and how it can help in decision making. We explain the solution of interesting problems related to probability theory.

Key words: probability, number of all possibilities, number of possibilities we need, event, random events, inevitable event, equally likely events, Bayes formula, conditional probability.

Ehtimollar nazariyasi kundalik hayotdagi ko'plab qarorlarni tahlil qilishda va strategik rejalashtirishda muhim vosita hisoblanadi. To'g'ri qo'llanilganda, u insonning qaror qabul qilish qobiliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ushbu nazariya noaniqliklar bilan ishlashning ilmiy yondashuvi sifatida o'z ahamiyatini yo'qatmaydi. Ehtimollar nazariyasi murakkablikka qaramasdan, hayotdagi ko'plab muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynaydi. U nafaqat matematik ilmiy tamoyillarga asoslanadi, balki kundalik hayotdagi noaniqliklarni boshqarish va samarali qarorlar qabul qilishda asosiy vositadir. Zamonaviy dunyoda ehtimollar nazariyasi nafaqat fan va texnologiya, balki ijtimoiy hayotning turli sohalarida keng qo'llaniladi.

Biz kundalik hayotimizda ehtimollar nazariyasidan juda ko'p foydalanamiz. Masalan, yomg'ir yog'ishi ehtimolini bilib, soyabon olish yoki olmaslikka qaror qilamiz. Loto, karta va boshqa o'yinlarda yutish ehtimolini hisoblaymiz. Kechikish ehtimolini bilib, erta chiqish yoki boshqa transport vositasini tanlaymiz. Biznesda: korx-

onalari yangi mahsulotni ishlab chiqarish yoki bozorga borishdan oldin foyda olish ehtimolini hisoblashadi. Tibbiyotda farzandlarda irsiy kasalliklarning yuzaga kelish ehtimolini tahlil qilish, kasalliklarning tarqalish ehtimolini bilib, vaktsinalar yaratish. Sport va o'yinlarda jamoalar va o'yinchilarning muvaffaqiyat ehtimolini hisoblash, natijalarni oldindan taxmin qilish. Ehtimollar nazariyasi yordamida tirbandliklarni bartaraf etish. Masalan, yo'lning qaysi vaqtda band bo'lish ehtimolini aniqlash orqali samarali harakat yo'nalishini rejalashtirish.

Ehtimollar nazariyasi hayotimizni samaraliroq rejalashtirish, resurslarni tejash va xavf-xatarlardan himoyalash uchun kuchli vosita hisoblanadi. U nafaqat murakkab muammolarni hal qilish, balki kundalik qarorlarni qabul qilishda ham o'z ahamiyatini namoyon qiladi.

Ehtimollar nazariyasi tasodifiy hodisalarni matematik jihatdan tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Bu nazariya XVII asrda **Blaise Pascal** va **Pierre de Fermat** tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, dastlab qimor o'yinlariga oid masalalarni hal qilish uchun ishlatilgan.

Misollar

“Matematika DTM 2023” kitobidagi ayrim masalalar yechimi

1) Zuhridin matematikadan 50 ta yozma ish variantlaridan 5 tasini yechishni bilmaydi. Yozma ishda ungga bitta variant berildi. Zuhridinning shu variantni bilishi ehtimolligini toping.

Yechish: $n=50$ chunki, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisa.

$m=50-5=45$ bizga kerakli hodisa.

$$P(A) = \frac{m}{n} = \frac{45}{50} = \frac{9}{10} \quad \text{Javob: } \frac{9}{10}$$

2) Jamolda 3 ta kimyo va 2 ta matematika kitoblari bor. Jamol bu 5 kitobni javonga qo'yganda matematika kitoblari yonma-yon bo'lib qolish ehtimolligini toping.

Yechish: 1) Barcha imkoniyatlar sonini topib olamiz.

Javonda 5 ta kitobga joy bo'lsin. 5 ta o'ringa 5 ta kitobni joylashtirishlar soni.

$$5 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 = 120 \text{ xil}$$

2) Bizga kerakli imkoniyatlar sonini topamiz. Masala shartida 2 ta matematika kitob yonma-yon tursin deyilgan. Matematika kitoblarni bitta kitob deb tasavvur qilamiz. (Ular har doim yonma-yon deganligi uchun) Shunda 4 ta kitobni 4 ta o'ringa joylashtirishlar soni: $4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 = 24$ xil bo'ladi.

$$4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 = 24$$

Endi birinchi va ikkinchi matematika kitoblarning o'rnini almashtirsak ham joylashishlar soni 24 xil bo'ladi. Demak, bizga kerakli imkoniyatlar soni $24+24=48$ xil ekan.

$$3) P(A) = \frac{m}{n} = \frac{48}{120} = \frac{2}{5} \quad \text{Javob: } \frac{2}{5}$$

3) Idishda 4 ta olma, 3 ta nok va 2 ta banan bor. Tavakkaliga ketma-ket bittadan 3 ta meva olindi. Birinchi meva olma, ikkinchisi nok va uchinchi banan bo'lishi ehtimolligini toping.

Yechish: 1) Birinchi meva olma bo'lish ehtimolligini topamiz:

Barcha imkoniyatlar soni: $4+3+2=9$ ta

$$P(B \setminus A) = \frac{P(A \cap B)}{P(A)}$$

Bizga kerakli imkoniyatlar soni: 4 ta (olmalar soni)

$$P(A) = \frac{4}{9} \text{ ekan}$$

2) Ikkinchi meva nok bo'lish ehtimolligini topamiz:

Barcha imkoniyatlar soni: $3+3+2=8$ ta

Bizga kerakli imkoniyatlar soni: 3 ta

$$P(B) = \frac{3}{8} \text{ ekan.}$$

3) Uchinchi meva banan bo'lish ehtimolligini topamiz:

Barcha imkoniyatlar soni: $3+2+2=7$ ta

Bizga kerakli imkoniyatlar soni: 2 ta $P(C) = \frac{2}{7}$

$$\text{Demak, } \frac{4}{9} \cdot \frac{3}{8} \cdot \frac{2}{7} = \frac{1}{21} \quad \text{Javob: } \frac{1}{21}$$

4) Samalyot har uchishda 6 nafar odamni manzilga yetkazadi. 30 nafar sayyoh shu samalyotda toqqa bormoqchi. Ularning vertolyotga o'tirish tartibi tasodifiy. A.Niyozovning birinchi reysda uchishi ehtimolligini toping.

Yechish: Barcha imkoniyatlar soni: 30 ta

Bizga kerakli imkoniyatlar soni: 6 ta

$$P(A) = \frac{6}{30} = \frac{1}{5} \text{ ekan.}$$

5) 40 nafar talabadan 34 nafari banan, 22 nafari olmani yoqtiradi, 2 nafari ikkala mevani yoqtirmaydi. Ixtiyoriy tanlangan talabaning olmani yoqtirish sharti bilan bananni yoqtirishining ehtimolligini toping.

Yechish: $40-2=38$

1) Ikkala mevani ham yoqtiradigan talabalar sonini topamiz.

$|AB|=|A|+|B|-|AB|$ formulaga qo'yib hisoblaymiz.

$$38=34+22-|AB|$$

$$|AB|=18$$

2) Shartli ehtimollik formulasi:

• $P(AB)$ – ikkala mevani yoqtiradiganlar ehtimoli

• $P(A)$ – olmani yoqtiradiganlar ehtimoli

Olmani yoqtiradiganlar ehtimoli:

$$P(A) = \frac{\text{olmani yoqtiradiganlar}}{\text{jami talabalar soni}} = \frac{18+4}{40} = \frac{11}{20}$$

Ikkala mevani yoqtiradiganlar ehtimoli: $P(A \cap B) = \frac{18}{40} = \frac{9}{20}$

$$3) P(B \setminus A) = \frac{P(A \cap B)}{P(A)} = \frac{9}{20} \cdot \frac{20}{11} = \frac{9}{11}$$

6) Askar bir obyektning yakson qilishi uchun bitta bombaning borib tushishi kifoya deylik. Agar obyektga tushish ehtimolliklari mos ravishda 0,4; 0,7 va 0,8 ga teng bo'lgan 3 ta bomba tashlangan bo'lsa, u holda obyektning yakson bo'lish ehtimolligini toping.

Yechish: Birgalikda bog'liq bo'lmagan hodisalardan kamida bittasining ro'y berish ehtimolligi:

Izoh:

$$P(A) = 1 - P(A_1) \cdot P(A_2) \cdot \dots$$

Demak,

$$P(\overline{A_1}) = 1 - P(A_1) = 1 - 0,4 = 0,6$$

$$P(\overline{A_3}) = 1 - P(A_3) = 1 - 0,8 = 0,2$$

$$P(\overline{A_2}) = 1 - P(A_2) = 1 - 0,7 = 0,3$$

$$P(A) = 1 - (0,6 \cdot 0,3 \cdot 0,2) = 1 - 0,036 = 0,964$$

Javob: 0,964

7) Stolda o'yin kubigi bilan tanga tashlanyapti. Bunda kubikda chiqqan son tub, tanga raqam tomoni bilan tushishi ehtimolligini toping.

Yechish: 1) O'yin kubigi ishtirokida bo'layotgan hodisani A hodisa deb ataylik. Shunda barcha imkoniyatlar soni: $3+2+2=7$ ta

yatlar soni 6 ga teng bo'ladi. Chunki o'yin kubigiga 6 ta raqam (1,2,3,4,5,6) yozilgan. Bizga kerakli imkoniyatlar soni 3 ta. Toq raqam tushishi kerakligi aytilgan. Toq raqamlar 1,3,5 bo'ladi.

$$P(A) = \frac{m}{n} = \frac{3}{6} = \frac{1}{2} \text{ ekan.}$$

2) Tanga yordamida bo'layotgan hodisani B hodisa deb ataylik. Bunda barcha imkoniyatlar soni 2 ta. Chunki tanga tashlanganda yoki raqam tomoni, yoki gerb tomoni tushadi. Bizga kerakli imkoniyatlar soni 1 ta (raqam tomon tushishi)

$$P(B) = \frac{m}{n} = \frac{1}{2} \quad \text{Demak, } \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{4} \quad \text{Javob: } \frac{1}{4}$$

8) Jamol, Abdulaziz va ularning 3 nafar o'rtoqlari orasida ixtiyoriy tanlangan 3 kishining orasida Jamol va Abdulaziz bo'lishi ehtimolligini topig.

Yechish: Barcha imkoniyatlar soni

$$C_5^3 = \frac{5!}{3! \cdot (5-3)!} = \frac{4 \cdot 5}{1 \cdot 2} = 10 \text{ xil.}$$

Bizga kerakli imkoniyatlar soni 3 ta. Chunki 3 nafar bolani 3 xil usulda tanlab olishimiz mumkin.

$$P(A) = \frac{m}{n} = \frac{3}{10} = 0,3 \quad \boxed{P(A) = 1 - P(A)} \quad \text{Javob: } 0,3$$

9) Ixtiyoriy A, B hodisalar uchun quyidagilarni isbotlang.

$$1) (A+B) \cdot (A+) = A$$

Yechim: $(A+B) \cdot (A+) = A$ ekanini isbotlaymiz.

Qavslarni ochib chiqsak:

$$A \cdot A + A \cdot \bar{B} + B \cdot A + B \cdot \bar{B} = A \cdot A = A$$

$$2) (A+B) \cdot (+B) \cdot (A+) = A \cdot B$$

Yechim: Qavslarni ochib chiqamiz:

$$(A+B) \cdot (\bar{A}+B) \cdot (A+\bar{B}) = (A \cdot \bar{A} + A \cdot B + B \cdot \bar{A} + B \cdot B) \cdot (A + \bar{B}) = B \cdot (A + \bar{B}) = A \cdot B + B \cdot \bar{B} = A \cdot B$$

Isbotlandi!

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gnedenko B.V., Kurs teorii veroyatnostey, 5 izd., M., 1969;
2. Proxorov Yu.V., Rozanov Yu.A., Teoriya veroyatnostey, 2 izd., M., 1973;
3. Feller V., Vvedeniye v teoriyu veroyatnostey i yeyo prilozheniye. Per. s ang. 2 izd., M., 1967;
4. Sarmmsakov T.A., Osnovi teorii protsessov Markova, M., 1951;
5. Sirajiddinov S.X., Predelnme teoremn dlya. odnorodnix sepey Markova., T., 1955;
6. Sirajiddinov S.X., Azlarov T.A., Zuparov T.M., Additivnme zadachi s rastuvdim chislom slagayemmx, T., 1975.

Sojida ASHUROVA,
Termiz davlat pedagogika
instituti talabasi

XALQARO MAYDONDA PEDAGOGIKANING TUTGAN O'RNINI, O'QITUVCHI SHAXSIGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada hozirgi zamonaviy dunyoda pedagog kadrlarga qo'yilayotgan talablar, Finlandiya, Singapur kabi rivojlangan mamlakatlarda pedagogikaning ravnaq topish jarayoni, AQSHning Tinchlik Korpusi faoliyati, pedagoglar faoliyatini o'rganuvchi xalqaro baholash dasturi – TALIS haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: pedagog-kadrlar, ta'lim, axborot-texnologiyalari, metod, Singapur, Finlandiya, AQSH Tinchlik Korpusi, TALISS, NIE

Аннотация: в данной статье представлена информация о требованиях, предъявляемых к педагогам и кадрам в современном мире, развитии педагогики в развитых странах, таких как Финляндия и Сингапур, деятельности Корпуса мира США, а также международной оценочной программе, изучающей деятельность педагогов – ТАЛИС.

Ключевые слова: преподавательский состав, образование, информационные технологии, метод, Сингапур, Финляндия, Корпус мира США, TALISS, NIE.

Annotation: this article provides information on the demands placed on pedagogues and staff in the modern world, the development of pedagogy in developed countries such as Finland and Singapore, the activities of the US Peace Corps, and the international evaluation program that studies the activities of pedagogues - TALIS.

Key words: teaching staff, education, information technology, method, Singapore, Finland, US Peace Corps, TALISS, NIE

Ta'lim sifati haqida so'z ketganda ko'p hollarda uning qiyosiy tahliliga yuzlanamiz, bu esa bevosita jahon mamlakatlari ta'lim tizimini o'rganish orqali namoyon bo'ladi. Har bir davrda jamiyat o'quvchilarining aql-idroki, o'tkir zehni, bilimi mamlakat hayotida, uning rivojlanishida ustunlik qiladi. Shuningdek, asosiy e'tibor ilm-fanga qaratiladi. Yoshlarning qay darajada sifatli ta'lim olishi, kelajakda shu yurt ravnaqining nechog'lik rivojlanishi va taraqqiy etishida muhim omildir. Bugungi XXI asr – axborot-texnologiyalari rivojlangan davrda dunyo mamlakatlarida olib borilayotgan ta'lim tizimi va bu jarayonni tashkillashtirayotgan o'qituvchi-pedagoglarning malakalari, ular qo'llayotgan ta'lim usullari, metodlardan xabardor bo'lish barchamiz uchun muhim. Zero, o'z davrida Janubiy Afrika Respublikasi prezidenti Nelson Mandella aytganidek "Ta'lim – bu dunyoni o'zgartirish uchun ishlatishingiz mumkin bo'lgan eng kuchli qur'oldir"[1].

Keling, bugungi kunda jahon mamlakatlarida pedagogikaning tutgan o'rnini to'g'risida ko'rib chiqamiz:

O'quvchilarning o'zlashtirish darajasi bo'yicha 1-o'rinni egallab kelayotgan afsonaviy Finlandiya davlatida o'qituvchi va o'quvchi ta'limining muvaffaqiyati bu ishonchdir, chunki har bir o'qituvchi bolalarning ta'lim olishi uchun javobgar hisoblanadi va shunga aloqador holda astoydil mehnat qiladi. Ota-onalar ham farzandlari ta'limini o'qituvchilarga ishonishadi. Tadqiqotlarga ko'ra "Finlandiya bolalari sayyoraning eng ko'p kitob

o'qiydigan bolalari"[2] deb topilgan. Ta'limning barcha shakllari o'quvchilarning xohishidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Majburiy dars soatlari yoki imtihonlar o'quvchilarni darsga jalb qilish uchun qo'yilmaydi. O'qituvchilar ham o'quvchilarga haddan ortiq ravishda topshiriqlar bermaydi. Mamlakat ta'limida quyidagi shior dasturi amal vazifasini bajaradi: „Biz yo hayotga tayyorlaymiz, yoki - imtihonlarga“ biz ikkinchisini tanlaymiz. Shu sababli o'quvchilarga nazariy bilim berishdan ko'ra ko'proq amaliyotni qo'llashadi va bilimni mustahkamlab borishadi.

Finlandiya davlatida o'qituvchilar uchun qo'yiladigan talablar yuqori va bu ta'limning samarador bo'lishida alohida ahamiyatga ega. „O'qituvchilar malakasini har haftada 2 soat oshiradi hamda o'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini so'rashi mumkin emas"[3]. Hukumat o'qituvchilarning malaka oshirish kurslariga alohida e'tibor beradi, 1 haftada 2 soat davomida pedagog o'z bilimlarini oshirib boradi. Xalqaro baholash dasturlari: PISA, PIRLS, TALISda yuqori o'rinlarni egallab kelayotgan Finlandiya ta'lim tizimi hozirgi kunda jahon mamlakatlariga namuna vazifasini bajaryapti deb aytishimiz mumkin.

So'nggi yillarda eng samarali usullar va tushunarli metodlarda ta'lim beruvchi mamlakat deb topilgan Singapur ta'limi barcha mamlakatlar e'tiborini o'ziga jalb qildi. Birgina matematika sohasida ishlab chiqilgan metodika o'quvchilarga eng oson usullarda hisoblash ishlarini

o'rgatishda katta muvaffaqiyat keltirdi. Dunyo reytingida peshqadamlik qilayotgan ushbu davlat o'qituvchilaridan quyidagilar talab qilinadi:

O'qituvchi bo'lish uchun nomzodlar Singapur Milliy Ta'lim Institutida (NIE) maxsus o'qishlari va sertifikat olishlari kerak. Ular o'z mutaxassisliklari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishlari bilan birga, pedagogik mahorat, psixologik yondashuv va zamonaviy o'qitish texnologiyalarini ham puxta o'rganadilar. O'qituvchi bo'lish jarayonida nomzodlar juda qat'iy saralashdan o'tadilar. Nomzodlarning akademik ko'rsatkichlari, shaxsiy xususiyatlari va ta'limga qiziqishi asosida qabul qilinadi.

Davomiy malaka oshirish: Singapur o'qituvchilari ta'lim davomida muntazam ravishda malaka oshirish kurslariga qatnashadilar. Bu o'qituvchilarning o'z sohasidagi yangiliklardan xabardor bo'lib turishlari va ilg'or pedagogik usullarni qo'llashlariga yordam beradi.

Uzoq yillardan buyon pedagog-kadrlar malakasini oshirish va zamonaviy ta'lim tizimidan xabardor qilish maqsadida "AQSHning Tinchlik Korpusi (Peace Corps) AQSh hukumatining xalqaro ko'ngillilar tashkiloti bo'lib, 1961-yilda prezident Jon Kennedi tashabbusi bilan tashkil etilgan. Tinchlik Korpusining asosiy maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'ngilli yordamchilarni yuborish orqali tinchlikni mustahkamlash va madaniy

almashinuvni rag'batlantirishdir"[4] faoliyat yuritib kelyapti. Ushbu xalqaro tashkilot a'zolari ko'ngilli kishilardan tashkil etilgan va ular rivojlanayotgan mamlakatlarga tashrif buyurib, eng so'nggi ta'lim tizimidan pedagoglarni xabardor qiladi, o'qituvchilarga dars o'tishadi. Tashkilotni moddiy tomondan AQSH hukumati ta'minlaydi, boshqa mamlakatlarga beriladigan yordam uchun ma'lum miqdorda mablag' talab qilinmaydi. Tashkilot ta'lim tizimidagi muammolarni hal qilish bilan birga moliyaviy yordam berishi ham mumkin. Shuningdek, AQSH madaniyati, urf-odatlar haqida ham tanishtiradi.

Tinchlik Korpusining asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

1. Ta'lim 2. Sog'liqni saqlash 3. Qishloq xo'jaligi 4. Iqtisodiy rivojlanish 5. Atrof-muhitni muhofaza qilish

Pedagoglar faoliyatini tahlil qilish va ularga yaratilgan shart-sharoitlarni o'rganish maqsadida Xalqaro baholash dasturi „TALIS – o'qituvchilar faoliyati va ish sharoiti, maktabdagi ta'lim muhitini baholash“ o'tkazilib kelinmoqda. Bu dastur orqali xalqaro maydonda pedagoglar faoliyatining qay darajada olib borilayotganligini kuzatish mumkin.

Yuqoridagi rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimidagi muvaffaqiyat omillarni o'z ta'lim tizimimizga joriy etish va undan yuqori darajada foydalanishimiz yurtimizda ilm-fanning yanada ravnaq topishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. Jabborov "Ta'lim dunyoni o'zgartirishi mumkin bo'lgan eng kuchli quroldir" maqolasidan olindi.
2. "Boshlang'ich ta'limda qiyosiy pedagogika" o'quv-qo'llanmadan olindi.
3. "Boshlang'ich ta'limda qiyosiy pedagogika" o'quv-qo'llanmadan olindi.
4. G.N.Najmiddinova, O'.U.Qurbonova "Qiyosiy pedagogika", Buxoro-2014 (44-bet)

Niginabonu HAYITOVA,

Buxoro davlat universiteti 2-bosqich talabasi

MEDIADISKURSDA FATIK MULOQOT

(Salomlashish)

Annotatsiya: ushbu maqolada fatik muloqotning asosiy vazifalari va mediadiskursda uning salomlashish shaklidagi o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Salomlashish jamiyatda muloqotni boshlash, munosabatlarni mustahkamlash va ijtimoiy integratsiyani ta'minlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada an'anaviy va zamonaviy ommaviy axborot vositalarida salomlashuvning turli jihatlar chuqur yoritilgan.

Kalit so'zlar: mediadiskurs, fatik muloqot, salomlashish, ommaviy axborot vositalari, til madaniyati, ijtimoiy integratsiya.

Аннотация: в статье исследуются основные функции фатической коммуникации и её специфические проявления в форме приветствий в медиадискурсе. Приветствие рассматривается как средство начала коммуникации, укрепления отношений и социальной интеграции. В работе подробно освещены различные аспекты приветствий в традиционных и современных средствах массовой информации.

Ключевые слова: медиадискурс, фатическая коммуникация, приветствия, средства массовой информации, языковая культура, социальная интеграция.

Annotation: this article examines the primary functions of phatic communication and its unique manifestations in the form of greetings within media discourse. Greetings are explored as a means of initiating communication, strengthening relationships, and promoting social integration. The article provides an in-depth analysis of greetings in both traditional and modern mass media contexts.

Keywords: media discourse, phatic communication, greetings, mass media, language culture, social integration.

Kirish. Muloqot jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, uning asosiy vazifalaridan biri insonlarning o'zaro aloqa o'rnatishidir. Fatik muloqot, xususan, salomlashish, insonlar o'rtasidagi muloqotni boshlash, davom ettirish yoki yakunlash uchun asos bo'ladi. Fatik muloqot insonlar o'rtasidagi munosabatlarning uzviy qismi sifatida namoyon bo'lib, uning asosiy vazifasi muloqot jarayonini boshlash yoki uni saqlab qolishdan iborat. Zamonaviy axborot vositalarida salomlashuv faqatgina oddiy muloqot vositasi emas, balki auditoriya bilan emosional aloqa o'rnatishda ham muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi bilan salomlashishning yangi usullari paydo bo'ldi va ular an'anaviy salomlashish turlaridan farq qiladi.

Asosiy qism. Mediadiskurs — bu ommaviy axborot vositalari (televideniye, radio, matbuot, internet va ijtimoiy tarmoqlar) orqali beriladigan muloqotning turli ko'rinishlari va ularning til, madaniyat, va ijtimoiy munosabatlardagi o'rnini o'rganuvchi fan sohasi. Mediadiskurs, asosan, ommaviy axborot vositalari orqali shakllantirilgan matnlar va nutq jarayonlarini o'z ichiga oladi [1].

Mediadiskurs jamiyat hayotining barcha sohalariga ta'sir ko'rsatadi. U nafaqat axborotni yetkazadi, balki odamlarning fikrlash tarzi, madaniy qadriyatlari va muloqot uslublarini ham shakllantiradi.

Fatik muloqot (phatic communication) – bu muloqot davomida axborot uzatishdan ko'ra, ijtimoiy munosabatlarni boshlash, davom ettirish yoki saqlab qolish uchun ishlatiladigan muloqot shakli. Ushbu tushuncha lingvist Bronislav Malinovskiy tomonidan kiritilgan va keyinchalik Roman Jakobson tomonidan yanada rivojlantirilgan. Fatik muloqot Roman Jakobsonning lingvistik modellarida tilning asosiy vazifalaridan biri sifatida ko'riladi [2,3]. Unda fatik muloqotning quyidagi vazifalari keltiriladi:

1. Aloqani boshlash: muloqotni boshlash uchun ishlatiladi. Masalan, "Assalому alaykum" yoki "Salom".

2. Aloqani qo'llab-quvvatlash: suhbat davomida muloqotning faol bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, "Ha, tushunaman", "Shundaymi?".

3. Aloqani tugatish: muloqotni odobli ravishda yakunlash. Masalan, "Xayr, ko'rishguncha"[4].

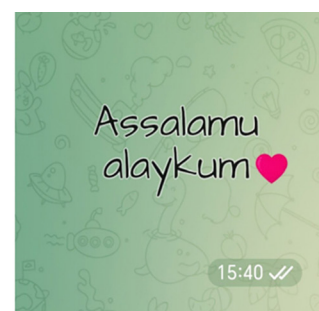
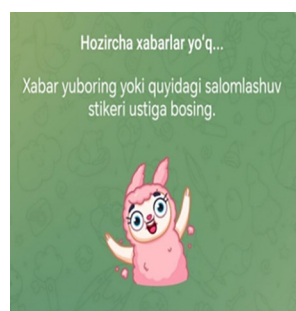
Ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilishda salomlashish odoblari muhim ahamiyatga ega [5]. Masalan, yangi xabar yoki izoh qoldirishda "Salom", "Assalому alaykum" kabi iboralar bilan boshlash odatiy holga aylangan. Bu nafaqat muloqotga kirishishni osonlashtiradi, balki suhbatdoshga hurmat ko'rsatishning belgisi hisoblanaadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda salomlashishning qisqartirilgan shakllari, masalan, "Salom" o'rniga "S" harfi yoki emojilar orqali ifodalash ham keng tarqalgan.

An'anaviy salomlashish, odatda, yuzma-yuz yoki telefon orqali amalga oshiriladi va unda ovoz, intonatsiya, imo-ishoralar kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda esa muloqot asosan yozma shaklda bo'lib, bu omillar cheklangan. Biroq, emojilar va stikerlar

yordamida hissiyotlarni ifodalash imkoniyati mavjud. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda salomlashish tezkor va qisqa bo'lishi mumkin, bu esa zamonaviy muloqotning xususiyatlaridan biridir.

Ijtimoiy tarmoqlarda salomlashishning turli usullari mavjud. Masalan, "Facebook" yoki "Instagram"da foydalanuvchilar yangi post yoki izoh qoldirishda "Salom hammaga!" yoki "Assalому alaykum, do'stlar!" kabi iboralar bilan murojaat qilishadi. Bundan tashqari ushbu platformalarda salomlashish, asosan, stikerlar, videolar yoki qiziqarli yozuvlar bilan ifodalanadi. "Telegram"da gi guruh yoki kanallarda esa yangi a'zo qo'shilganda, boshqa a'zolar "Xush kelibsiz!" yoki "Salom!" kabi salomlashish bilan kutib olishadi. Bu kabi salomlashishlar muloqotga ilqlik va samimiylk qo'shadi. "Telegram" va "WhatsApp" platformalarida qisqa va tezkor salomlashish usullari keng tarqalgan, masalan: "Salom", "Assalому alaykum", yoki qisqa xabarlarda faqat bitta emoji orqali salomlashish. "Twitter"da belgilar soni cheklanganligi sababli salomlashish ko'pincha qisqa, masalan: "Hey!", "Hi all!" kabi shaklda ifodalaniladi.

Ijtimoiy tarmoqlarda salomlashish yozma shaklda amalga oshadi, bu esa imo-ishoralar va intonatsiyani cheklaydi. Internetda qisqartirilgan so'zlardan foydalanish odatiy hol, masalan, "Assalom" o'rniga "Asal" yoki "Slm". Emojilar va giflar yordamida salomlashish samimiyyroq tus olishi mumkin.

⚡⚡⚡ ONLAYN KURS UCHUN QABUL !!!

Assalому alaykum Hurmatli kanalimizning a'zolari, 2025-yil uchun milliy sertifikatdan online kurslarimizga start berdik.

1-Rasm. "Telegram" da salomlashuv stikerlari.

Ommaviy axborot vositalarida (OAV) – televideniye, radio, matbuot, internet va ijtimoiy tarmoqlarda salomlashish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, turli platformalar orqali turlicha namoyon bo'ladi.

1. Televideniye va Radio: rasmiylik va jonlilik bilan o'xshashaydi:

Har ikkala vositada boshlovchilar tinglovchilar yoki tomoshabinlarga murojaat qilish uchun odatiy salom-

lashish shakllaridan foydalanadi:

“Assalomu alaykum, xayrli tong, aziz tomoshabinlar!” (Televideniye)

“Hurmatli tinglovchilar, bizni tinglayotganlarga salom!” (Radio)

Dasturlar kontekstiga qarab salomlashish rasmiy yoki norasmiy shaklda bo'lishi mumkin.

Ularning farqlari: televideniye: Bu yerda vizual jihat muhim, shuning uchun boshlovchilar nafaqat so'z bilan, balki tana harakati (qo'l silkitish, jilmayish) orqali ham salomlashadi. Radio: Bunda faqat ovoz va intonatsiya muhim bo'lib, tinglovchilarga iliqlik va samimiyatni yetkazish uchun ovoz tembriga urg'u beriladi.

2. Matbuotda yozma rasmiylik bilan o'xshashaydi: Rasmiy maqolalar va axborot manbalarida salomlashish kamdan-kam uchraydi, ko'proq bevosita mavzuga o'tish afzal ko'riladi.

Intervyular yoki shaxsiy maqolalarda esa kirish so'zlari sifatida salomlashish uchrashi mumkin.

Ularning farqlari: Gazeta va jurnallarda ko'pincha salomlashish bevosita emas, balki shaxsiy blog yoki ustozona nutq shaklida bo'lishi mumkin:

“Hurmatli o'quvchilar, bugungi maqolamizda...”

Kitoblar yoki tahliliy maqolalarda esa salomlashish kam qo'llaniladi, lekin maktublar yoki muqaddimalarda uchrashi mumkin.

3. Internet va ijtimoiy tarmoqlar: dinamik va shaxsiy yondashuv bilan o'xshashaydi:

Salomlashish matn, ovoz, rasm, GIF yoki emoji orqali amalga oshiriladi.

Har bir platformada auditoriyaga bog'liq ravishda salomlashish usuli tanlanadi:

“Salom hammaga! Bugun siz bilan...” (Norasmiy)

“Hurmatli do'stlar, bugungi mavzuda...” (Rasmiy)

Ularning farqlari: Facebook, Instagram, TikTok – matnli yoki video salomlashish keng tarqalgan.

Telegram, WhatsApp, X (Twitter) – qisqa, oddiy salomlashish (Salom! , Hey!) ko'proq ishlatiladi.

Forumlar va bloglar – mavzuga qarab rasmiy yoki norasmiy salomlashish mavjud.

Turli OAV turlarida salomlashish uslubi muloqotning maqsadi, auditoriyasi va texnologik imkoniyatlariga qarab farqlanadi. Agar televideniye va radioda ovoz va tana harakati muhim bo'lsa, matbuotda salomlashish kam uchraydi. Internet va ijtimoiy tarmoqlarda esa salomlashish yanada erkin, tezkor va turli vizual vositalar bilan boyitilgan.

◆ *Assalomu alaykum!* 😊

◆ *Salom!* 🙌

◆ *Hey!* 😊

◆ *Xayrli tong!* 🌞

◆ 🙌😊 – *oddiy va samimiy salom*

◆ 🙌🙌 – *hurmat bilan salomlashish*

◆ 🙌🎉 – *jo'shqin va quvnoq salom*

Xulosa. Mediadiskursda fatik muloqot jamiyatning axborot olish va muloqot qilish jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Salomlashuv madaniyati nafaqat kommunikatsiyani boshlash, balki uni madaniy, ijtimoiy va shaxsiy darajalarda qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Zamonaviy media vositalarida salomlashish turlari jamiyatning dinamikasini aks ettiradi va odamlarning birlashuviga xizmat qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda salomlashish madaniyati zamonaviy muloqotning ajralmas qismiga aylangan. U an'anaviy salomlashish turlaridan farq qilsa-da, asosiy maqsadi – muloqotga kirishish va suhbatdoshga hurmat ko'rsatish – o'zgarmagan. Ijtimoiy tarmoqlarda salomlashish odoblariga rioya qilish muloqotning samaradorligini oshiradi va insonlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Madaniyatmi, ma'naviyatmi?” – Xabar.uz.
2. Jakobson, R. (1960). “Linguistics and Poetics”. In *Style in Language*.
3. Malinowski, B. (1923). “The Problem of Meaning in Primitive Languages”.
4. Qodirov, Sh. (2019). “O'zbek tilida muloqot madaniyati: nazariya va amaliyot”. *Tilshunoslik jurnali*.
5. “Murojaat shakllari va mulozamat - manzirat ifodalovchi” – Intereuroconf.com.
6. Hamroyeva N. Илтифот–фатик мулоқотнинг бир кўриниши сифатида //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2020.
7. Hamroyeva N. The importance of linguistic models in the development of language bases //Sciences of Europe. – 2020.

Maftuna ZARIPOVA,
Termiz davlat pedagogika
instituti talabasi

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MILLIY QADRIYATLARDAN FOYDALANISH ORQALI MA'NAVY TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda milliy tarbiya, milliy g'urur tushunchalarini shakllantirishda qadriyatlarining o'rni, tarbiya fanini o'qitishda o'quvchilarning ma'naviy rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash, o'quvchilarning ma'naviy tarbiyasini yuksaltirish, o'quvchilar ma'naviyatining turli muammolarni o'rganuvchi turli o'quv fanlariga tegishli bilimlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: milliy tarbiya, maktab, ta'lim, shakl, metod, foydalanish, meros, manba, qadriyat, o'qitish, tarbiya, munosabat, tushuntirish, ma'naviy tarbiya, o'quvchi, boshlang'ich sinf.

Annotation: in this article, the role of values in the formation of the concepts of national education, national pride, determining the possibilities of spiritual development of students in the teaching of education science, improving the spiritual education of students, the importance of the spirituality of students are discussed in this article. Knowledge related to different academic subjects studying different problems is described.

Key words: national education, school, education, form, method, use, heritage, source, value, teaching, education, attitude, explanation, spiritual education, student, primary class.

Аннотация: в данной статье рассматривается роль ценностей в формировании понятий о национальном воспитании, национальной гордости, определении возможностей духовного развития учащихся при преподавании педагогики, совершенствовании духовного воспитания учащихся, значении духовности. В этой статье обсуждаются знания студентов, связанные с различными учебными предметами, изучающими различные проблемы.

Ключевые слова: народное образование, школа, образование, форма, метод, использование, наследие, источник, ценность, учение, воспитание, отношение, объяснение, духовное образование, ученик, начальный класс.

Jamiyatimizda ma'naviy tarbiya eng avval, milliy g'oyamizni aholi, yoshlarning shaxsiy, amaldagi fazilatlarida namoyon bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Ammo, ba'zi tushuncha, g'oyalar insonning ko'ngliga yaqin, ta'sirchan bo'lishi, qolganlari esa faqat axborot, ma'lumot sifatida qolishi va e'tiqodga aylanmasligi mumkin. E'tiqod umumlashtirilgan fakt va ma'lumotlar, bilimlarning sintezlanishi natijasida paydo bo'ladi. E'tiqod shaxsning ichki pozitsiyasiga aylangan bilimlari sifatida kishining dunyoga, vatanga, millatga va o'z-o'ziga munosabatini belgilab beradi. Uning xulq-atvori va faoliyatini boshqarib turadi. Natijada e'tiqod, ya'ni "...shaxsni o'z qadriyatlari tizimidan kelib chiqib harakatga keltiradigan tushunilgan ehtiyoj shakllanadi". O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis palatalariga berilgan Murojaatnomasida hamda keyingi nutqlarida yoshlar tarbiyasi borasidagi yagona fan bo'lgan pedagogikada yoshlardagi e'tiqodni, Vatanga bo'lgan sadoqatni tarbiyalash bo'yicha aniq ijtimoiy ko'rsatmalar berildi. Jumladan, tug'ilib o'sgan yurtiga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlaktimizning aholisini milliy g'oya asosida birlashtirish, bunyodkor ishlarga safarbar qilish, Vatan ravnaqi yo'lida daxldorlik, amalga oshirilayotgan islohotlarga o'z hissalarini qo'shish ruhida tarbiyalash bilan bog'liq dolzarb vazifalar va ularni hal etish yo'llarini, davlat va nodavlat tashkilotlar, oila, mahalla, ta'lim-tarbiya institutlarining bu mavzudagi roli va ahamiyatini, o'zaro hamkorlikka tayangan holda amalga

oshirilishini belgilab beradi[1].

Mustaqil vatanimiz, O'zbekistonni o'zining haqiqiy vatani deb bilishi va unga beminnat hamda sadoqat bilan xizmat qilish. Vatan bilan mushtarak hayot kechirish. O'lkamizning madaniyati, tarixi va tilini o'rganish, mustaqil davlatga nomi berilgan millat bilan do'stlik va hamjihatlikda, hamkorlikda va totuvlikda yashash. Ana shu uch yo'nalishda olib borilayotgan ishlar yildan yilga, yangidan yangi shakllarda, turlarda, yo'nalishlarda olib borilmoqda, shu jumladan;

– o'zining milliy tarixini, madaniyatini, tilini, urf-odatlarini o'rganish to'garaklari faoliyat olib bormoqda;

– milliy musiqa, raqs va hunar to'garaklari o'z ishini yoymoqda;

– milliy bayram kunlariga bag'ishlab tadbirlar tashkil qilinmoqda, festivallar o'tkazilmoqda;

– tarixiy vatanimizning rassomlari, yozuvchilari, shoirlari, baxshilari, madaniyat va siyosat arboblari bag'ishlangan ko'rgazmalar tashkil qilinmoqda;

– turli siyosiy arboblari madaniyat namoyondalari bilan uchrashuvlar o'tkazilmoqda.

Bu kabi tashkil qilinayotgan tadbirlar hali yetarli emas. Chunki, globallashtirish davrida, axborotlar ko'lamining kengligi va rivojlanishdagi jadallashtirish bizdan tinmay o'z ustimizda izlanishni talab qiladi[2].

Bundan tashqari, boshlang'ich ta'lim bosqichidagi bolalarga chet tillarini o'rgatish, shu bilan birgalikda

yoshlarimizning dunyo yoshlari bilan raqobatlasha oladigan mustaqil fikrlovchi kadrlarni tayyorlash masalasi ko'zda tutilgandir. Shuning uchun boshlang'ich ta'lim bosqichida chet tillarini o'rganish davlat talabi darajasiga ko'tarilgan bo'lib, u maktab komponenti hisobidagi soatlarda amalga oshirilishi mumkin. Qo'shimcha ravishda qo'shimcha soatlarni tashkil qilish, til bo'yicha bolalargina emas balki, o'qituvchilarning ham savodxonligini oshirish nazarda tutilgan. Zero, mustaqillik sharoitida milliy til masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir kelajak avlodda milliy til masalasini zamon talabi darajasida tushunish, talqin va shunga yarasha o'z faoliyatini belgilash katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Chunki, milliy tilimiz bizning milliy-ma'naviy merosimiz hisoblanadi. Fikrimga ko'ra, bu tushunish va talqin qilish hamda faoliyat uchun asosiy yo'nalishga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

O'z milliy tilini mukammal bilish, uning adabiy, yozma, og'zaki, sheva shakllarini bilish, ular ustida fikr yuritish, o'z fikrlarini savodli va erkin ravishda yozma yoki og'zaki shaklda izhor qila olish.

Xalqlar, mamlakatlar, qita'lar va mintaqalar orasida o'sib, jadallashib borayotgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy aloqalar talablarini ko'zda tutib va shu aloqalarda faol qatnashib, ularning takomillashishiga o'z ulushini qo'shish uchun xalqaro va mintaqaviy tillarni mukammal bilish, ular yordamida o'z yurti, o'z vatani, uning madaniyati, salohiyati, istiqbollari, tarixi, insoniyat sivilizatsiyasi, ya'ni, moddiy va ma'naviy merosi, madaniyati majmuasiga qo'shgan hissasi to'g'risida boshqa millatlarga jahon minbaridan so'zlay olishdir.

Ilg'or mamlakatlar tajribasiga suyanib, tillarni o'rganishga xizmat qiladigan turli bir jildli, ko'p jildli, katta, o'rta va kichik hajmdagi lug'atlar so'zlashgichlar, qo'llanmalar, darsliklar yaratish va har yili ularni yangilab, to'la holda chop etib boruvchi sanoat tarmog'i, yuzaga keltirilishi va uning ravon ishlashini ta'min etish. Bu borada O'zbekistonda bajariladigan ish va vazifalar ko'p. O'zbek maktablari uchun rus tili, o'qishlar boshqa tillarda (rus, qozoq, turkman, tojik, qirg'iz va boshqa) olib boriladigan maktablarda davlat tili (o'zbek tili) rus tili o'qitish konsepsiyasida hamda "O'qishlar boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tili o'qitish davlat ta'lim standarti" da o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ham bu sohalarida olib boriladigan ta'limning mazmuni mazkur standart talablariga tayangan holda belgilanishi ta'kidlanadi[3].

Bugungi kunda yosh avlod tarbiyasida boshlang'ich ta'limning ahamiyati juda katta. U bolaning jamoa ichida tarbiyalashning o'ziga xos muhim dorilfununi hisoblanadi. Shunga ko'ra odob-axloq ilmidan saboq beruvchi "Tarbiya" o'quv predmeti o'quvchini milliy va umuminsoniy

qadriyatlarning mazmun-mohiyatini bilishga, xalq an'ana va asotirlarini qadrlashga, oila va jamoat joylarida o'zini tutish me'yorlariga amal qilishga, katta-kichikni birdek ardoqlashga, yosh avlodni kichikligidan boshlab o'zlikni anglashiga yo'naltiriladi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlardan tarbiya jarayonida foydalanishning mazmuni va o'ziga xos usullari sharq mutafakkirlari Al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Nasriddin Tusiy, Jaloliddin Davoniy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy va boshqalarning ta'limiy-axloqiy asarlarida o'z ifodasini topgan. Bu asarlar hozirgi davrda ham qadriyat sifatida, ham yoshlarda yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirishda muhim tarbiyaviy dastur deyishimiz mumkin. Allomalarining mazkur ta'limiy axloqiy asarlari qadriyat sifatida milliy tarbiyaning asosiy xususiyatlarini o'zida mujassam etgan ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda muhimdir. Bular – birinchidan, odob-axloq tarbiyasidir. Bu bolalarni go'daklikdan boshlab to'g'ri tarbiyalashdan iboratdir. Ibn Sinoning «Tib qonunlari»ning I jildida «Farzand tarbiyasi» bo'lishi bolalarni tarbiyalashning ana shu muhim davriga bag'ishlanadi. Milliy tarbiya an'analarida odob-axloqqa bunday katta e'tibor "Insonda axloqiy kamolot – hayot mazmuni va maqsadi, burch va mas'uliyat, baxt, diyonat, yaxshilik, yovuzlik, haq va nohaqlik to'g'risidagi tushunchalarning shakllanishida asos bo'lib xizmat qiladi. Insonning bilimi, kasbi, hunari, malakalari ham muayyan darajadagi axloq va odob asosida shakllanadi". Bu borada keksa avlodning boy tajribasi muhim rol o'ynaydi[4]. Chunki keksalarning vazminlik, o'ylab, mulohaza yuritib ish ko'rishi va shu kabilar ma'naviy boylik hisoblanadi. Haqiqatan ham qadriyatlarimiz va ma'naviyatimizni qayta tiklash uchun zarur shart-sharoitlar yaratmasdan turib, bu muhim vazifani amalga oshirib bo'lmaz edi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti bevosita uning ma'naviy-axloqiy negizlarini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini saqlash va rivojlantirish;
- inson o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;
- vatanparvarlik dan iboratdir. Yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida milliy qadriyatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, har bir millatning ma'naviy boyligi milliy va umuminsoniy qadriyatlardan tarkib topadi. Asrlar davomida xalqning ma'naviy ehtiyojlari asosida shakllangan qadriyatlarda olg'a surilgan ilg'or g'oyalarni o'z ongida shakllantirgan, ularning mohiyatini amaliy faoliyatida namoyon qila oladigan, yoshlarga mustaqil respublikamiz tarraqqiyotiga o'z hissasini qo'sha oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ismailova Z. Pedagogikadan amaliy mashg'ulotlar. Uslubiy qo'llanma. – T., 2001
2. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. – T., 2010
3. G'aybullayev N. va boshqalar. Pedagogika. O'quvqo'llanma. – T., 2005
4. Abdisamatova M., Norqobilova R. INNOVATION YONDASHUV ASOSIDA TARBIYA DARSLARINI TASHKIL ETISH // Interpretation and researches. – 2023. – T. 1. – №. 1.

Maftuna JUMAYEVA,
Termiz economy and service university
Master's degree student in
"Foreign Language and Literature" (English)
E-mail: maftuna.jumayeva@mail.ru

STRUCTURAL AND CONTENT ANALYSIS OF EDUCATION-RELATED TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation: this article examines the structural and content-specific features of educational terms in English and Uzbek, focusing on linguistic, cultural and contextual factors. By examining the similarities and differences between these terms, the study highlights their role in conveying educational concepts in both languages.

Key words: word formation, comparative linguistics, terms, prefix, suffix, compounding, borrowing, contexts.

Аннотация: в данной статье рассматриваются структурные и содержательные особенности образовательных терминов на английском и узбекском языках, с акцентом на лингвистические, культурные и контекстуальные факторы. Анализируя сходства и различия этих терминов, исследование подчеркивает их роль в передаче образовательных понятий в обоих языках.

Ключевые слова: словообразование, сравнительная лингвистика, термины, префикс, суффикс, словосложение, заимствование, контексты.

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi ta'lim terminlarining strukturaviy va mazmuniy xususiyatlari lingvistik, madaniy va kontekstual omillar nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Ushbu terminlarning o'xshashliklari va farqlari tahlil qilinib, ularning har ikki tilda ta'limiy tushunchalarni yetkazishdagi o'rni ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, qiyosiy tilshunoslik, terminlar, prefiks, suffiks, qo'shma so'zlar, o'zlashma, kontekstlar.

Introduction

Language is a crucial tool for expressing and transferring knowledge across cultures. In educational contexts, the terms and phrases used are embedded with cultural and conceptual meanings. This study investigates the structure and content of education-related terms in English and Uzbek, highlighting their linguistic and cultural dimensions. Understanding these terms provides insights into the unique educational paradigms of both societies.

On October 21, 1989, the Law of the Republic of Uzbekistan "On the State Language" was adopted. This law was the first step of our people to independence. Article 1 of this Law and Article 4 of the Constitution state that "the state language of the Republic of Uzbekistan is Uzbek" and that the languages, customs and traditions of all nationalities and peoples living in the territory of the Republic of Uzbekistan shall be respected. Today, English is one of the leading languages in the world in terms of practical application. In science, technology, culture, education, economics and other fields, especially in professional activities, the ability of every specialist to speak English fluently has become a modern requirement. Language and terms are two social phenomena that are closely related. The study of terms from the point of view of comparative linguistics, ie the typological study

of Tajik and English, the need for international means of communication is also required by the expansion of the use of English.

Literature analysis and methodology

In the study of education-related terms, literature analysis serves as a cornerstone for understanding the historical, cultural and linguistic influences shaping terminology. Uzbek linguists, such as Abdulaziz Madrahimov and Ravshanov A.N., have provided significant insights into the evolution and adaptation of educational language in Uzbek. Their works offer an in-depth exploration of how structural patterns, such as agglutination and borrowing, contribute to the development of terminology. The methodology employed comparative analysis and descriptive techniques to investigate these terms, as detailed below:

Abdulaziz Madrahimov's research emphasizes the agglutinative nature of Uzbek, where meaning is built through the addition of suffixes. For example:

O'quvchi (student) = *O'quv* (study) + *-chi* (agent suffix).

O'quv dargohi (educational institution) combines descriptive elements to indicate purpose and location. His studies also highlight how Uzbek has adapted loan-

words by modifying them to fit its phonological and morphological rules, such as transforming *laboratory* (English) into *laboratoriya* (Uzbek).

Ravshanov A.N. explores the challenges of integrating modern pedagogical terminology into Uzbek, particularly terms related to technology and globalization. He advocates for culturally appropriate translations that retain the original meaning while reflecting Uzbek values.

Example: Translating *self-paced learning* as *o'z-o'zini boshqaruvchi ta'lim* (self-directed education) ensures cultural relatability. His work underscores the importance of semantic clarity in pedagogical terms, addressing potential ambiguities through explanatory adaptations. For instance, *mentor* is often expanded to *ustoz* to include cultural connotations of respect and guidance.

Analysis and results

The analysis and results section examines the structural formation and semantic characteristics of education-related terms in English and Uzbek. By using comparative linguistic analysis, this section highlights how the languages adapt terms to align with their respective cultural and historical contexts. Particular attention is given to shared terminologies, unique expressions and the influence of external factors such as globalization and linguistic borrowing. Examples, tables and practical insights demonstrate the nuanced interplay between linguistic structures and cultural meaning in educational terms. Here is we can see some examples:

Table 1. English: Relies on prefixes, suffixes, and compounding to create terms.

Term	Formation Method	Explanation
Pre-school	Prefix + root	<i>Pre-</i> (before) + <i>school</i> (learning place)
Teacher	Root + suffix	<i>Teach</i> + <i>-er</i> (agent suffix)
Undergraduate	Prefix + root + suffix	<i>Under-</i> (below) + <i>graduate</i>

Table 2. Uzbek: Uses agglutination to add suffixes to root words.

Term	Formation Method	Explanation
O'quvchi	Root + agent suffix	O'quv (study) + <i>-chi</i> (agent suffix)
Darslik	Root + tool suffix	Dars (lesson) + <i>-lik</i> (tool or material)
O'quv dargohi	Root + descriptive phrase	O'quv (educational) + dargoh (place)

The table shows that the prefix *pre-* means “before,” indicating an educational stage before formal schooling. This demonstrates English’s capacity to succinctly modify root words to reflect temporal or conceptual stages. Reflects a structured progression in education, emphasizing readiness and preparatory learning. When it comes to suffix, the suffix *-er* identifies the agent performing the action, in this case, teaching. This highlights the English language’s reliance on productive suffixes to create professional titles.

Uzbek uses an agglutinative structure where suffixes are added to root words to indicate grammatical and semantic relationships. This approach often results in terms that are rich in descriptive meaning. Root (*o'quv*, study) + agent suffix (*-chi*). The suffix *-chi* denotes the person engaged in the action of the root word. This structure

creates a direct, descriptive term that emphasizes the individual’s engagement in education. This highlights the learner’s active role in acquiring knowledge, resonating with the Uzbek collectivist culture that values the educational process. Formation Method: root (*dars*, lesson) + tool suffix (*-lik*). The suffix *-lik* transforms the root into a tool or object associated with the action. In this case, it denotes the material used for teaching lessons. Suggests the practical application of learning resources, reflecting a pragmatic approach to education. Root (*o'quv*, educational) + descriptive phrase (*dargoh*, place). The term combines a root denoting education with a word that signifies a physical or institutional space. This descriptive approach ensures clarity and specificity. This reflects the Uzbek tradition of naming institutions in a way that connects them to their societal function.

Table 3. Comparative Insights

Feature	English Example	Uzbek Example	Analysis
Prefix	Pre-school		English uses prefixes to denote stages, a less common strategy in Uzbek.
Suffix	Teacher (-er)	O'quvchi (-chi)	Both languages use suffixes to identify roles but with differing methods.
Compounding	School Teacher	O'quv dargohi	Uzbek compounds often include descriptive cultural elements.

The comparative analysis of word formation in English and Uzbek reveals distinct linguistic strategies shaped by their historical, cultural and grammatical frameworks. English leverages a flexible system of prefixes, suffixes and compounding to create concise and functional terms. This reflects its global adaptability and emphasis on individualism, as seen in terms like *pre-school* and *self-paced learning*.

Diagram 1. Content Analysis with Cultural Examples

Globalization: terms like *professor* and *universitet* are nearly identical in both languages, indicating shared academic traditions.

Cultural Specificity: *ustoz* (Uzbek) is a deeply respectful term for a mentor or teacher, emphasizing a lifelong guiding relationship, whereas *mentor* (English) is more functional and limited in scope. *Jamoaviy o'qitish* (collaborative teaching) highlights Uzbek collectivist

values, contrasting with the English *self-paced learning*, which reflects individualism.

Cultural and Historical Influences: English: terms like *self-paced learning* or *lifelong learning* align with Western values of independence and continuous education. Uzbek: historical influences like the Islamic tradition emphasize terms related to moral education (*tarbiya*), often integrated into modern pedagogical terms.

Conclusion

The comparative structural and content analysis of education-related terms in English and Uzbek highlights the interplay between language, culture and history in shaping educational lexicons. English demonstrates a highly flexible and globally adaptable structure through the use of prefixes, suffixes and compounding. This adaptability aligns with its widespread use as a lingua franca and reflects values of individualism and efficiency.

References

1. Madrahimov, A. O'zbek tilining morfologik xususiyatlari. Tashkent: Fan va Texnologiya Nashriyoti. 2015, pp. 23–45.
2. Ravshanov, A.N. Pedagogik atamalarni o'zbek tiliga integratsiya qilish masalalari. Tashkent: O'zMU Nashriyoti. 2020, pp. 45–67.
3. Crystal, D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press. 2003, pp. 120–145.
4. Yuldashev, S. Ta'limda terminlarning ahamiyati. Tashkent: Ma'naviyat. 2018, pp. 32–50.
5. Hornby, A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford: Oxford University Press. 2005, Preface & Usage Notes, pp. vii–xiv, 121–132.
6. Zokirov, H. Tilshunoslik va madaniyat. Tashkent: Sharq Nashriyoti. 2012, pp. 55–78

Subhidam FAYZULLAYEVA,
 UzSWLU, Master's degree, 2nd year student

THE EFFECTIVENESS OF ONLINE WEBINARS IN THE FIELD OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Annotation: the rapid advancement of technology has significantly impacted the field of education, particularly in English Language Teaching (ELT). Online webinars have emerged as a prominent tool for professional development, offering accessibility, flexibility and cost-effectiveness. This article explores the effectiveness of online webinars in enhancing ELT practices.

Key words: *online webinars, English Language Teaching (ELT), professional development, teacher training, online learning, technology.*

Аннотация: быстрое развитие технологий оказало значительное влияние на сферу образования, особенно на сферу преподавания английского языка (ELT). Онлайн-вебинары стали ключевым инструментом профессионального развития, обеспечивающим доступность, гибкость и экономическую эффективность. В этой статье рассматривается эффективность онлайн-вебинаров в улучшении практики преподавания английского языка.

Ключевые слова: *онлайн-вебинары, преподавание английского языка (ELT), профессиональное развитие, подготовка учителей, онлайн-обучение, технологии в образовании.*

Annotatsiya: texnologiyaning jadal rivojlanishi ta'lim sohasiga, xususan, ingliz tilini o'qitish (ELT) sohasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Onlayn veb-seminarlar mavjudlik, moslashuvchanlik va tejamkorlikni taklif qiluvchi professional rivojlanish uchun asosiy vosita sifatida paydo bo'ldi. Ushbu maqola ELT amaliyotlarini yaxshilashda onlayn veb-seminarlarning samaradorligini o'rganadi.

Kalit so'zlar: *onlayn veb-seminarlar, Ingliz tilini o'qitish (ELT), professional rivojlanish, o'qituvchilar tayyorlash, onlayn ta'lim, ta'limda texnologiya.*

An increasingly valuable tool in the sphere of education are webinars devoted to teaching English. English language competency is becoming more and more necessary as the world gets more interconnected, particularly in nations where English is not the primary language. Through these webinars, educators can learn the most recent approaches, ideas and techniques for teaching languages. The ability for teachers to remain up to date on the most recent developments in language learning and teaching methods is one of the main advantages of these webinars. With technological advancements and a better knowledge of language acquisition, educators can implement innovative strategies that better meet the varied requirements of their pupils. Among the many subjects that these webinars may address are creative approaches to teaching speaking, writing and grammar as well as how to incorporate multimedia resources into the classroom, such as applications and videos. Webinars also facilitate networking and collaboration. Teachers from around the globe can interact with one another, exchanging tactics and experiences that have proven effective in various educational and cultural situations. In addition to enhancing teachers' professional growth, this international interaction fosters a sense of community where people may help one another overcome shared obstacles in the workplace. Additionally, these webinars aid in bridging the gap between conventional and contemporary teaching approaches. Although there is a role for traditional methods of teaching English, a new wave

of interactive, student-centered learning has emerged as a result of the growth of online learning and digital tools. Teachers can learn about these contemporary techniques through webinars, giving them the tools to design more dynamic, engaging classrooms. This can be particularly important in places where English is not the primary language since it gives students the opportunity to improve their language proficiency in a more engaging and approachable manner. Another big benefit is that webinars frequently let professors participate from any location, removing time and location constraints. Teachers in remote or underdeveloped places can access the same quality content as those in more developed areas, leveling the playing field and offering fair learning opportunity. Additionally, these online platforms provide the review of recorded sessions, offering educators a useful tool to consult when necessary. Webinars on English language instruction are crucial for promoting ongoing professional development, which helps educators deliver better instruction and adjust to changing approaches. By participating in these online courses, educators not only enhance their own teaching abilities but also assist their students in becoming proficient in English, which is essential for international communication, academic achievement and professional growth.

The global demand for proficient English language speakers has placed increasing pressure on English language teachers to deliver high-quality instruction. This necessitates continuous professional develop-

ment (CPD) to keep abreast of evolving methodologies, technologies and research. Traditional CPD models, often involving face-to-face workshops and conferences, can be expensive, time-consuming and geographically restrictive. Online webinars have emerged as a viable alternative, offering accessible and flexible professional learning opportunities for ELT professionals worldwide. This dynamic landscape requires continuous professional development (CPD) for ELT educators to stay abreast of new methodologies, integrate technology effectively and adapt to the changing needs of learners. Traditional CPD models, such as face-to-face workshops and conferences, while valuable, often present logistical and financial barriers for many teachers, particularly those in remote locations or with limited resources. Furthermore, the rapid pace of change in ELT necessitates flexible and accessible learning opportunities that can be readily integrated into busy schedules. Online webinars have emerged as a promising solution, offering a convenient and cost-effective platform for ELT professionals to engage in ongoing professional learning. This article investigates the effectiveness of online webinars in enhancing ELT practices, exploring their potential to bridge geographical gaps, promote continuous professional growth and ultimately improve the quality of English language instruction. This article investigates the effectiveness of online webinars in enhancing ELT practices, exploring their potential to bridge geographical gaps, promote ongoing learning and improve the quality of English language instruction.

Benefits of Online Webinars in ELT:

* **Accessibility:** webinars transcend geographical boundaries, allowing teachers in remote locations or with limited resources to participate in high-quality professional development. This democratizes access to training and ensures that all ELT professionals have opportunities for growth.

* **Flexibility:** the asynchronous nature of many webinars allows teachers to learn at their own pace and convenience. Recorded sessions can be accessed repeatedly, facilitating reflection and deeper understanding. This flexibility is particularly valuable for busy educators.

* **Cost-Effectiveness:** compared to traditional workshops, webinars significantly reduce expenses related to travel, accommodation, materials and venue rental. This makes professional development more affordable and accessible to a wider range of teachers and institutions.

* **Variety and Specialization:** online platforms offer a vast array of webinars covering diverse topics within ELT, from specific methodologies (e.g., task-based learning) to specialized areas (e.g., teaching English to young learners). This allows teachers to personalize their professional development based on their individual needs and interests.

* **Community Building:** webinars can foster online communities of practice, connecting ELT professionals from around the globe. Participants can share experiences, exchange ideas and collaborate on projects, creating a supportive network for ongoing learning.

Challenges and Considerations:

* **Technical Issues:** internet connectivity problems, software glitches and other technical difficulties can disrupt the learning experience and create frustration for participants. Robust technical support and clear instructions are crucial.

* **Engagement and Interaction:** maintaining learner engagement in a virtual environment can be challenging. Webinar facilitators need to employ effective strategies to promote interaction, such as polls, quizzes, breakout rooms and live Q&A sessions.

* **Digital Literacy:** Participants and facilitators need a certain level of digital literacy to effectively participate in and utilize online webinars. Training and support in using online platforms and tools may be required.

* **Assessment of Learning:** Assessing the impact of online webinars on teacher knowledge and practice can be complex. Effective evaluation methods, such as pre- and post-webinar surveys, reflective journals and classroom observations, are needed to measure learning outcomes.

Best Practices for Designing Effective ELT Webinars:

* **Clear Learning Objectives:** webinars should have clearly defined learning objectives that are aligned with the needs and interests of the target audience.

* **Engaging Content and Activities:** the content should be relevant, informative and presented in an engaging way. Interactive activities, multimedia resources and real-world examples can enhance learning.

* **Skilled Facilitation:** effective webinar facilitators possess strong communication skills, technical expertise and the ability to create a supportive and interactive online learning environment.

* **Technical Support:** providing timely and effective technical support is essential to ensure a smooth and seamless webinar experience.

* **Follow-Up and Reflection:** opportunities for follow-up and reflection, such as online forums, discussion boards and post-webinar assignments, can reinforce learning and promote the application of new knowledge to classroom practice.

Conclusion

Online webinars have emerged as a powerful tool for professional development in ELT. Their accessibility, flexibility and cost-effectiveness make them an attractive option for teachers seeking to enhance their knowledge and skills. While challenges related to technology and

engagement exist, these can be mitigated through careful planning, skilled facilitation and the implementation of best practices. By embracing this dynamic modality, the ELT field can empower teachers to stay at the forefront of innovation, refine their pedagogical practices and ultimately provide better instruction for English lan-

guage learners worldwide. Further research is needed to explore the long-term impact of online webinars on teacher practice and student outcomes, as well as to develop more effective strategies for designing and delivering engaging and impactful online professional development experiences.

References

1. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2010). Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. U.S. Department of Education.
2. Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., & Gardner, M. (2017). Effective teacher professional development. Learning Policy Institute.
3. Stockwell, G. (2011). Online language teacher education: A review of the research. *Language Learning & Technology*, 15(2), 150-170.
4. Levy, M., & Stockwell, G. (Eds.). (2017). CALL theory and practice. Equinox Publishing.
5. Borko, H. (2004). Professional development and teacher learning: Mapping the terrain. *Educational Researcher*, 33(8), 3-15.

Lazokat IZZATULLAYEVA,

Angren University

Department of Pedagogy and Psychology,

Barno Jamalidinovna SAIPOVA,

graduate student at the International Nordic University

WAYS TO DEVELOP STUDENTS' CREATIVE COMPETENCE

Annotation: the article describes effective ways to form and develop students' creative abilities, the issue of forming new ideas in the educational and educational process so that they acquire creative qualities.

Key words: student, creative qualities, knowledge, skills, qualifications, creative activity, personal creativity, professional creativity, efficiency.

Аннотация: в статье описываются эффективные способы формирования и развития творческих способностей студентов, рассматривается вопрос формирования новых идей в учебно-воспитательном процессе с целью приобретения ими творческих качеств. Ключевые слова: студент, творческие качества, знания, умения, навыки, квалификация, творческая деятельность, личностное творчество, профессиональное творчество, эффективность.

Ключевые слова: студент, творческие качества, знания, умения, навыки, творческая деятельность, личностное творчество, профессиональное творчество, работоспособность.

Annotatsiya: maqolada o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishning samarali yo'llari, ularda ijodiy fazilatlarini egallashi uchun o'quv-tarbiya jarayonida yangi g'oyalarni shakllantirish masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: talaba, ijodiy fazilatlar, bilim, ko'nikma, malaka, ijodiy faoliyat, shaxsiy ijod, kasbiy ijod, samaradorlik.

Globalization and integration of education in the world today national and universal in the minds of future professional's determination of values, development of professional training today is one of the urgent tasks of the day. In solving this task, the role of education is immeasurable. Mature, knowledgeable, independent thinker in every field.

The issue of training capable, active and enterprising specialists is urgent remains one of the tasks. Today, the main tasks of qualitatively improving and radically

improving the level of higher education in our country in accordance with the priority areas of the Strategy of Actions are to improve the quality of personnel training in our country, to create the necessary conditions for training highly qualified specialists based on international standards, to establish close cooperation between each higher education institution and the world's leading scientific and educational institutions, to widely introduce advanced pedagogical technologies, curricula and teaching and methodological materials based on international

educational standards into the educational process, to develop modern professional knowledge and creative abilities of students and scientific and pedagogical personnel, and to effectively use interactive methods in working with a youth audience.

Today, creativity is an important criterion of a person, a factor in his holistic development. Therefore, in the current era, special attention is paid to creativity - active creativity at the intellectual level, of course, on the basis of knowledge. Our country is developing mechanisms for managing the quality of the educational process by improving the learning process of students through new forms of non-traditional methods of teaching and by forming professional creativity in them.

There are methods for their implementation in practice. These methods require the development of measures that will increase the effectiveness of education and upbringing in the system and bring it to a new qualitative level. With special attention to intellectual-creative thinking, since today new - bold, original, creative, initiative, constructive and innovative-innovative thinking are required, this is completely justified. A person's creativity is manifested in his thinking, communication, emotions and certain types of activity.

Creativity characterizes a person as a whole or certain of his characteristics. Creativity is also reflected as an important factor of talent. In addition, creativity determines mental acuity. Creativity (Latin, English "create" - creation, "creative" - creator, creator) - expresses the meaning of the creative ability of an individual, characterizing his readiness to generate new ideas and being part of talent as an independent factor. According to P. Torrens, the concept of "creativity" is based on the following: - the development of a problem or the promotion of scientific hypotheses; - testing and changing the hypothesis; - identifying the problem based on the formation of the results of the decision; - sensitivity to the interaction of knowledge and practical actions in finding a solution to the problem. The development of creativity requires the organization of the educational process in accordance with the level of knowledge of students, their level of mastery, the source of education and didactic tasks. This implies the need to adhere to the following pedagogical conditions: determining the inclinations of students to creative activity, forming knowledge needs and ensuring an environment for demonstrating independence in the educational process; tolerantly accepting various thoughts and ideas expressed by students and ensuring their active participation in the educational process, systematically encouraging their creative activity; to form individual, small group and team work skills in students, to expand their creative potential, to encourage them to adopt non-standard solutions along with ready-made, standard solutions in solving problems; to select and implement interactive forms and methods of training that allow for the prac-

tical reworking and improvement of knowledge that is the basis for the development of creative activity, etc. Researcher G. Ibragimova expressed the stages of development of creativity in students in the process of interactive teaching as follows:

1. Reproductive-risk-taking stage. This stage is characterized by the formation of creative activity, creative activity and a tendency to creativity in students, understanding the essence of innovative technologies in education and the emergence and formation of new ideas.

2. Creative-research research stage. It is characterized by the formation of students' research, creative activity, non-standard thinking, independence of knowledge, improvisation and innovation skills.

3. The stage of creativity, innovation. It includes the processes associated with the practical application, evaluation, analysis, popularization and wide implementation of the created innovation, as well as the development of strategic plans aimed at the future. In carrying out their activities in their field, a future specialist must have the following personal qualities: creativity, technical thinking, self-confidence, self-improvement, exchange of experiences and the emergence of professional competence. Although creativity in real life is often observed in the activities of individuals, this does not guarantee their future creative achievements. It only indicates the possibility that they will need to master one or another creative skill or qualification. In this process, at the initial stage, it is necessary to determine the level of development of each student's technical thinking and technical culture. This is necessary so that the tasks for developing creative abilities correspond to the level of the student's capabilities. Successful completion of a creative task strengthens students' confidence in their abilities and capabilities. In addition, the fact that students complete the task in a group allows them to unite into creative groups, in which everyone participates and maximum effort is required from everyone. In the process of mutual cooperation, students teach each other, develop cooperation and collaboration skills. The role of the teacher in the implementation of creative tasks is to guide the search for the necessary information, encourage students to identify the necessary facts, hypotheses and theories that will allow them to better understand the specifics of the task. In developing creativity in students, it is necessary to pay attention to the following: ensuring that they ask questions within the framework of their interests and supporting this habit; encouraging students' independence and increasing their responsibility; creating opportunities for students to organize independent activities; focusing on students' interests. Future engineers encounter evidence that does not correspond to their existing knowledge and experience in solving the problematic issues set before them.

This requires them to work on themselves, to study

independently in the context of the situation that has arisen. Students' implementation of scientific research work and scientific or creative projects develops their creative potential. Creativity is manifested in their thinking, emotions and certain types of activities. As in all individuals, creative qualities do not develop spontaneously in future engineers. Formation of creative thinking skills. The main emphasis in this process is on creative thinking and students are directed to express the essence of creative actions using verbs. This situation is expedient if it is explained with examples. By giving examples, students understand that the concept of "describe" in the question structure is essentially equivalent to saying "tell us your existing knowledge one by one". Control questions are considered to be a stimulus for students to repeat and facilitate their creative thinking. Development of practical creative thinking skills. Teachers use instructional methods and techniques to form and develop creative thinking skills in students. The use of questions in this process can only help in the short term. Organizing creative activity processes. In this method, the emphasis is on students' creative, creative thinking in finding solutions to problems and implementing innovative ideas. Creative thinking occurs even if creative methods and techniques are not actively used in these processes. Using creative products (products). In this method, the teacher can give students the task of creating a presentation on a topic related to their specialty using the Power Point program or multimedia tools. In

the process of preparing a presentation, creative thinking skills are actively developed in students. Just, as any skill can be formed, the ability or skill of creative thinking can be developed. This also applies to students, and working on creativity helps students think in unusual ways. However, the ability to inspire and motivate students to be creative depends on the level of teacher competence. Research on creativity and the work of creativity theorists serve as a guide in the formation of creative skills in students. This includes the classroom environment, the formation of students' thinking and the teacher's approach and strategic elements. In conclusion, we can say that one of the important aspects of developing creativity in future engineering students is to direct them to independent learning and creative thinking. Teachers should take a creative approach in creating assignments and tasks, and ensure that the educational materials are ideological, scientific, visual, systematic and informative in the chosen specialties of students. It is necessary to present the information in a consistent manner, to take into account the interrelationship between educational information. In addition, the tasks given to students should be appropriate to their age, practical and clearly targeted, and prepared in accordance with the needs and interests of students. The creative abilities of students are constantly encouraged by the teacher, and if conditions are created for students to actively work in pairs and small groups, independent, creative, critical thinking skills will develop.

References:

1. Hasanboev J., Turakulov Kh., Khaidarov M., Hasanboeva ., Usmanov N. Explanatory dictionary of the discipline of pedagogy - T.: "Science and technologies", 2009. – P.236 Druzhinin, N., Kozlenko, V., Kravchuk, P., Lyakhova, L., Mednik, S., Molyako, V., ... & Harrington, D. STRUKTURNÍ SKLADOVÍ KREATIVNOGO POTENTSIÁLU NAUKOVO-PEDAGOGÍČNIX PRATSIÁNIKÍV.
2. Turdieva M. Formation of pedagogical thinking in students of higher educational institutions. - T.: TDPU named after Nizami, 2008. - B.41. Yangirova, V. M., Ibragimova, G. F., & Sandalova, N. N. (2021). Osvoenie kompetentsii "prepodavanie v mladshikh klassakh" bachelor of pedagogy po standardam worldskills. Pedagogical magazine Bashkortostan, (1 (91)), B.153.
3. Muslimov N.A. and others. Technology of formation of professional competence of teachers of vocational education / Monograph. - T.: "Science and Technology" publishing house, 2013. - B.14.
4. Pedagogical theory / Textbook for higher education. Publisher: M.Kh. Tokhtakhodzaeva and others. Prof. Under the general editorship of M.Kh. Tokhtakhodzaeva. - T.: "Iqtisod-moiya", 2010. Pedagogy: 1000 answers to 1000 questions / Methodical guide. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., Usmonboeva M., Inog'omova D. - T.: Nizomi Tashkent State Pedagogical University, 2012. Shomirzayev, M.Kh.
5. The Concept Of Pedagogical Technology And Basic Principles. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. (Affiliated to Kurukshetra University, Kurukshetra, India), Vol. 10, Issue 11, November 2020 Scientific Journal Impact Factor (Sjif 2020-7.13). -Part 1559. Shomirzayev, M.Kh. (July, 2020).
6. Technology of Educational Process in School Technology Education. The American Journal of Social Science and Educational Innovations. Impact Factor 5.366.. Shomirzayev, M.Kh. (July 30, 2020).
7. Developing Educational Technologies in School Technology Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations, Impact Factor 5.26. – P.II/VII 55.

Sayatxan JALG'ASBAYEVA,
2nd year master's student
Uzbekistan State University of World Languages

Nargiza BABANIYAZOVA,
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences

LEXICAL FEATURES OF THE ENGLISH LANGUAGE IN DIGITAL COMMUNICATION

Annotation: this article examines the lexical features of English in digital communication, focusing on abbreviations, neologisms, slang, and semantic shifts. It highlights how online discourse enhances linguistic efficiency and expressiveness. Using qualitative analysis of digital platforms, the study explores the impact of cultural trends and platform norms on vocabulary evolution.

Keywords: digital communication, lexicology, digital discourse, Internet, social media, abbreviation, slang, online massaging, texting, vocabulary evolution.

Аннотация: в данной статье рассматриваются лексические особенности английского языка в цифровой коммуникации, включая аббревиатуры, неологизмы, сленг и семантические сдвиги. Подчеркивается, как онлайн-дискурс способствует языковой эффективности и выразительности. На основе качественного анализа цифровых платформ исследуется влияние культурных тенденций и норм платформ на развитие словарного запаса. Ключевые слова: цифровая коммуникация, лексикология, цифровой дискурс, Интернет, социальные сети, аббревиатура, сленг, онлайн-общение, переписка, эволюция словарного запаса.

Ключевые слова: ученик, творческие качества, знания, умения, навыки, творческая деятельность, личностное творчество, профессиональное творчество, работоспособность.

Annotatsiya: ushbu maqolada raqamli kommunikatsiyadagi ingliz tilining leksik xususiyatlari, jumladan qisqartmalar, neologizmlar, jargon va semantik o'zgarishlar tahlil qilinadi. Onlayn muloqot til samaradorligi va ifodaviyligini oshirishga qanday ta'sir qilishiga e'tibor qaratiladi. Raqamli platformalarning sifatli tahliliga asoslanib, madaniy tendensiyalar va platforma normalarining lug'at taraqqiyotiga ta'siri o'rganiladi.

Kalit so'zlar: talaba, ijodiy fazilatlar, bilim, ko'nikma, ko'nikma, ijodiy faoliyat, shaxsiy ijodkorlik, professional ijodkorlik, ishlash.

Lexicology, a branch of linguistics, derives its name from two Greek morphemes: "lexis", which signifies "word" or "phrase" and "logos" which translates to "study" or "branch of knowledge". The term "lexicology" can be understood as "the study of words" in a literal sense. However, this basic interpretation only provides a general idea of its scope, as lexicology has specific objectives and utilizes particular scientific approaches. Its primary focus lies in analyzing and systematically describing vocabulary, including its origins, evolution and contemporary usage. Lexicology explores individual words, word groups, phraseological units and the morphemes that compose them. It also investigates changes within a language's lexicon and the underlying factors driving these shifts, which are often influenced by social, regional and professional contexts.

The vocabulary of a language can be developed and expanded through four primary methods. Three of these methods draw upon the language's internal resources: creating new words, assigning new meanings to existing words (through polysemy and semantic shifts) and forming phrases. The fourth method involves incorporating elements from other languages, a process known as borrowing, which includes both lexical borrowings and

calques.

The rapid advancement of digital technology has significantly influenced the lexical structure of the English language. Digital communication, encompassing various online platforms such as social media, messaging apps and discussion forums, has led to new linguistic patterns, including lexical innovations, abbreviations and neologisms. The dynamic nature of the internet accelerates language evolution, enabling the creation and widespread adoption of novel lexical items. Lexical Features of the language of Internet communication are associated with the tendency toward lexical conciseness and graphical brevity in messages. Due to this tendency, users strive to convey as much information as possible in their messages while using the least number of characters. The following lexical features can be highlighted:

Use of Abbreviations. One of the main features are abbreviations, which are widely used in Internet communication, which is characterized by the intersection of the properties of oral and written speech. Abbreviations are commonly used in informal communication (chats, forums, blogs), but they are also found in newspaper articles, advertisements or publications. An abbreviation is a unit of written or oral speech

consisting of elements of the graphic or sound shell of the original full form of a word or phrase and with which this unit is in a certain lexical-semantic connection. Various types of abbreviations are more common in internet communication than in spoken language, as they save time during text input. Here are some examples: BBL – be back later, BRB – be right back, LOL – laughing out loud, ROTF – rolling on the floor, AFK – away from keyboard, b4 – before.

Neologisms, often emerging in youth slang or professional jargon, are new linguistic units that fill gaps in the language's ability to describe certain aspects of the world. According to I.B. Levontina, they arise to address concepts or emotional nuances not fully conveyed by existing words. These terms may serve not only to describe new realities but also to express subtle emotional components absent in similar lexemes. The term "FOMO" (fear of missing out) refers to the fear of missing significant events or experiences. It can be seen as a slogan or motto for the current generation, which strives to stay connected and up-to-date with important news or activities within their interests. This neologism emerged because the English language previously lacked a term to capture this specific emotional aspect. While "FOMO" is technically an abbreviation, it is primarily categorized as a neologism due to its novelty and unique cultural significance.

Use of Emotionally-Intensive Adjectives and Adverbs.

Use of Emotionally-Intensive Adjectives and Adverbs refers to the tendency in digital communication, particularly on social media, texting and online forums, to use words that convey strong emotions or intensify meaning. These emotionally charged words often express feelings such as excitement, surprise, anger or joy, and can emphasize the intensity of the sentiment being communicated. It is possible to identify a group of the most commonly used adjectives and adverbs, some of which are on the verge of becoming filler words: *awesome*, *totally*, *absolutely*, *cool*, etc. *Then it would be awesome* (Facebook); *Wow, that's cool!* (Facebook).

Prevalence of Interjections and Filler Words. These are typically used to fill pauses in spoken language and to draw attention to something in written communication.

Erm, no, the word has a couple of other meanings, and here I mean it in the sociological sense. (Facebook); *Yeah, one with erm what's his name.* (Facebook).

Semantic Shifts and Polysemy. The digital age has also contributed to significant semantic shifts, where existing words acquire new meanings. For instance, the word *troll* originally referred to a mythical creature but now denotes individuals who deliberately provoke or harass others online. Similarly, *cloud* in digital contexts refers to remote data storage rather than meteorological phenomena. This lexical expansion demonstrates how digital environments reshape semantic structures, reinforcing the internet's role as a catalyst for linguistic evolution.

Use of Specialized Slang as Synonyms for Neutral Words.

Slang often functions as a dynamic layer of language, especially in informal or digital communication. Specialized slang replaces neutral or standard words to convey deeper emotional intensity, exclusivity or a sense of belonging within a particular social group, such as youth or subcultures. Here's a deeper exploration:

1. Emphasis on Exclusivity

Slang terms are used to distinguish in-groups from outsiders, creating a sense of identity or community. For instance, using "lit" instead of "exciting" or "amazing" can signal participation in youth culture or specific online communities.

2. Accuracy in Informal Contexts

Slang often conveys nuanced meanings or emotions that neutral words cannot. For instance, using the word "wicked" expresses more enthusiasm or excitement than the more neutral term "great."

4. Evolving Vocabulary

Slang evolves rapidly, often influenced by pop culture, music, memes or current events. Terms like "ghosting" (ignoring someone online) and "vibe" (atmosphere or feeling) reflect changing social dynamics and digital trends.

Examples in Digital Communication

Slang is commonly used in texts, social media and online chats, where brevity and informality are preferred. For example:

"Wicked! Thank you for the exciting news!" replaces formal gratitude.

"Yeah, has the main dude from King Kong" showcases relaxed, casual phrasing.

Methodology

This study employs a qualitative research approach to explore the lexical features of English in digital communication. The analysis focuses on texts generated within popular digital platforms, such as social media (Face-

Ankur Warikoo @warikoo · 17 мая

...

If you invest in something you don't understand because others are doing it, it is not called investing.

It is called **FOMO!**

💬 92

🔄 251

❤️ 3,3 тыс.

book, Twitter, Instagram), messaging apps (WhatsApp, Telegram), and online forums (Reddit, Quora). The primary methods used in this research are content analysis and descriptive analysis of digital communication samples. The data for this research was collected from publicly available online communication on several social media platforms, online chats and messaging boards. A total of 200 samples of digital communication were selected randomly from posts, comments and replies made by users between **2023-2024**. The data includes informal interactions such as status updates, direct messages and responses to online discussions, as these represent typical examples of digital discourse.

To ensure diversity in the samples, the data was drawn from a variety of age groups, locations and interests. The selected platforms include Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp and Reddit to reflect the diversity in how language is used across different digital spaces.

Limitations

This study is primarily based on publicly accessible digital communication, meaning it does not account for private or restricted interactions, such as those within

closed groups, encrypted messages or other forms of confidential communication. Furthermore, the analysis is limited to text-based exchanges and does not extend to other types of digital communication, such as audio-visual content, voice messages or multimedia posts, which play an increasingly significant role in shaping the way individuals interact online. Therefore, the scope of this research may not fully represent the complexity or all-encompassing nature of digital communication, as it excludes various forms of expression and interaction that are also prevalent in today's digital landscape.

Conclusion

The rapid expansion of digital communication has fundamentally transformed the lexical landscape of the English language. Abbreviations, neologisms and semantic shifts demonstrate how online discourse fosters linguistic innovation, enhancing both efficiency and expressiveness. The digital environment continues to serve as a dynamic space where new vocabulary emerges, reflecting evolving social and cultural trends. Future research may explore the longevity of digital neologisms and their integration into formal language.

References:

1. Akhrenova N.A.(2009) Internet discourse as a global intercultural phenomenon and its linguistic design.
2. Baychibaev A.F. (2010) Internet discourse as a special type of discourse
3. Biryukova E.A.(2014) Internet communication as a means of intercultural communication: genre and language features
4. Beard, A. (2004). Language Change. London and New York: Routledge.
5. Bakhramova E.N.(2009) Kuznetsova N.V. On the question of linguistic prospects of neologisms in social networks // Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky.
6. Herring S.C (2013) Pragmatics of Computer-Mediated Communication.
7. Leontyev A.N (2008) Problems of the Development of the Mind
8. Levontina I.B (2016) What Is the Matter.

Makhmudjan KHASANOV,
 UzSWLU Teacher

MORPHONOLOGICAL ALTERNATION IN UZBEK LANGUAGE

Annotation: morphonology is a branch of linguistics which mainly occupies the combinatorical phonic modification of morphemes. Morphonology studies the alternations series which serve a morphological function. The sound variations in words, their derivatives and grammatical form of words or known as sound alternations. For example, sing-song-sung, send-sent, live-life. This article explores morphonological alternations in Uzbek language, which performing morphological (grammatical) functions, which serve to distinguish different grammatical forms of words, are called morphonological alternations.

Key words: *morphonology, morphophonology, morphophonemics, morpheme, morphonological alternations, stress alternations, accentual distinctions, vowel and consonant alternations.*

Аннотация: в настоящей статье под термином морфонология имеется в виду раздел языкознания, изучающий использование фонологических средств в морфологических целях, например, для выражения морфологических различий. Например: sing - song- sung, send-sent, live-life. В статье рассматриваются, морфонологические альтернации в узбекском языке. Морфонологическими альтернациями считаются те фонемные замены, которые несут определенную грамматическую нагрузку одновременно с каким-либо другим грамматическим средством и обусловлены не фонологической, а морфонологической позицией.

Ключевые слова: *морфонология, морфофонология, морфофонемика, морфонема, морфонологическая альтернация, акцентные морфонологические альтернации, акцентная различия, гласные и согласные альтернация.*

Annotatsiya: morfonologiya tilshunoslikning bir bo'limi hisoblanib, morfemalardagi fonemalar almashinuvini, turli morfemalarning ulanishidagi kombinator pozitsion o'zgarishlarning fonomorfologiyasini o'rganadi. So'zlardagi tovushlarning almashinuvi va gramatik formalarning yasalishi morfonologik alternatsiya deyiladi. Masalan: sing-song, send-sent, live-life.

Kalit so'zlar: *morfonologiya, morfofonologiya, morfofonemika, morfonema, morfonologik alternatsiya, urg'u alternatsiyasi, urg'uning farqi, unli va undoshlar alternatsiyasi.*

Alternations performing morphological (grammatical) functions, which serve to distinguish different grammatical forms of words, are called morphological alternations. They are frequently used in the Slavic languages. For example: in the Russian language there are numerous types of vowel and consonant alternations illustrated by the examples below: сидеть – сядь, резать – режу, лететь – лечу, плыть – сплав, судить – сужу, плакать – плачу.

The morphonological alternations used in different languages have not been studied thoroughly, but they are of great theoretical value for modern linguistics. Morphonology may clarify the relationship between base morpheme and affixal morpheme and their different variations in word formations. Morphonological structure of a language shows how phonology works to transform morphological units.

Sound alternations are also widely spread on the synchronical level in the present-day English and are known as contextual. In connection with contextual sound alternations there arises a problem of phonemic identification of alternated sounds. The functioning of sounds in different grammatical forms and derivatives of words seems very complicated and flexible. The study of the relationship between phonemes and morphemes is called morphophonemics. The interrelation of phonology and morphology in linguistics investigations is also

known as morphophonology or morphonology which is actually the phonology of morphemes. Morphonology has not got its own unit, though some linguists introduced the term "morphoneme" which does not exist at all. Morphonology uses the terms phoneme and morpheme borrowed from other linguistic levels and studies phoneme and stress alternations, performing morphonological functions. The other aspects of morphonology, which study the phonological structure of morphemes and combinatory sound changes occurring in some morphemes, are not studied in morphonology. A morphoneme is a group of alternative phonemes that participate in morphological alternatives, representing a morphological meaning formed as a result of a combination of distant and affixal morphemes. A morphoneme is a set of several phonemes that perform a morphological function. In the Uzbek language, morphological and logical alternations that arise at the basis of a distant morpheme are very rare. For example: **ang-la-ong, tara-taroq, sez-ses/kanmoq, son-san/a, tuk-tugun** etc. Some of these examples show that morphological alternatives have no cause, that is, they are unconditional: to's-to'g'on, og'iz-og'zaki. But most of these morphological alternations are due to from a combinatorial-positional point of view, i.e., certain conditions, for example: sez-sezkanmoq: the z-s morpheme shakes the first phoneme in the affixal mor-

pheme with the stem morpheme “k” affects the phoneme “z” at the end of the stem morphemes in a regressive assimilation process, making it as silent as itself, in other examples so’ra-so’rov, avra-avrov, qara-qorovul have the a-o morpheme. But the “v” labial consonant in the affixal morpheme converts the unlabeled vowel. It is possible to find out which vowel or consonant is actually historically present in morphemes by comparing different phoneme of a word, word paradigms and determining which phoneme is most commonly used in them. For example: so’ra-so’ramoq-so’rash-so’radi, so’raldi-so’ralish, so’rama-so’rang-so’roq-so’rovchi-so’roqlash. In these examples the morpheme “so’ra” is repeated in more paradigms. The transition a>o in the paradigms “so’roq” and “so’rov” before “k” and “v” is the result of regressive assimilation. The morpheme a/o is widely used in Uzbek. They are vowels formed under the influence of alternatives and contiguous consonant a, l, the consonant a and the consonant o, the vowel o appear in this place. But there are exceptions, the fact that a word belonging to a certain group, is used as a group of words, along with its core and affixal morphemes, differs from words in another group also takes into account what morphological alternatives there are in it. The paradigmatic aspect of these morphemes is explained by the phoneme combinations of the morphemes and the ecological cluster. The distribution of the place and levels of stress is the task of syntagmatic analysis. By comparing the paradigm of word forms, it is possible to identify some synonyms and their morphological alternatives. For example: angraymoq-angrov-angrayish, anqaymoq-anqov-anqayish, ba’zi-ba’zan etc. In these examples, not separate phonemes, but phoneme combinations –nk, –ngr, r-gr, r-g-rk differ and a/o, nul’-an morphemes occur. We examine morphological alternatives in affixal morphemes within separate word group, indicating their types, such as word-formers, form-formers and word-modifiers.

The substitution of phonemes by one another and the change of the position of stress within morphemes are called phoneme and stress alternations. Explaining phoneme and stress alternations, we have defined their morphonological aspect. It must be emphasized that the morphonological aspect of phoneme and stress alternations may be studied independently as a “bringe” linguistic level between phonology and morphology.

Variations of the formal structure of English morphemes may take place, owing to phonemic and accentual distinctions. As the morpheme is a meaningful unit of a language, it may be used as a word, if it is a monomorphemic word or as a part of a word, if it is a composite word. Usually morphonological alternations occur in composite words, between their morpheme boundaries or within a morpheme, e.g. **neptune** /neptju:n/ - **neptunian** /nep’tju:nien/, **placid** /’plaesid/, **placidity** /plae’siditi/, **fruit** /fru:t/ - **fruitarian** /fru:’terien/,

plastic /’plaestik/ **plasticity** /plaes’tisiti/, **plural** /’pluere/- **plurality** /plue’raeliti/, **anile** /’einal/- **anility** /ae’niliti/ in the latter case there are two phonemic alternations and one stress alternations. Some linguists include morphonological alternations into lexicology or morphology due to their active part in word-building or changing the grammatical forms of morphemes.

Morphonological Alternations of Vowels

Verb-Noun: abide [ə’baid] - яшамок - abode [ə’boud] - яшаш жойи [ai] - [ou]; live [lɪv] - яшамок-life [laɪf] - хаёт [1] - [ai]; bite [bait] - тишламok - bit [bit] - кисм [ai] - [1]; imagine [l’mæedɪn] - тасаввур килмок - image [’imidʒ] - тасаввур [se] - [1];

Adjective-Verb full [ful] - тулик - fill [fɪl] - тулдирмок [fil] - [1]; hot [hɒt] - иссик heat [h1:t] - иситмок [C] - [1]; staunch [stɔ:ntʃ] - ишончли - stanch [sta:ntʃ] - содик булмок [C:] - [a:];

Adjective- Noun- hot [hɒt] - иссик - heat [hi:t] - иситиш [C] - [1]; deep [di:p] - чукур - depth [depθ] - чукурлик [1:] - [e]; strong [strɒŋ] - кучли - strength [streŋgθ] - куч [C] - [e]; wise [waɪz] - доно - wisdom [’wɪz-dəm] - донишмандлик [a1] - [1]; broad [brɔ:d] - кенг - breadth [bredθ] - кенглик [C:] - [e]; estimable [estɪməbl] - хурматли - esteem [1s’t1:m] - хурмат [1] - [1:];

Noun- Adjective type [taɪp] - тип - typical [tɪpɪkəl] - типли [ai] - [1] nature [neɪtʃə] - табиат - natural [neɪtʃrəl] - табиий [ei] - [æ]

Noun- Other Noun: weft [weft] - газлама - woof [wu:f] - газлама [e] - [u:]; coal [kɔul] - кумир - collier [’kɔliə] - кумирчи [ou] - [C]; clinch [klɪntʃ] - букмок - clench [klentʃ] - букиш [i] - [e]; cluck [klʌk] - какаркаш - clack [klæk] - савсата [ʌ] - [æ]; incline [in’klaɪn] - кия - inclination [’ɪn-claɪneɪʃn] - киялик [ai] - [i]; jab [dɔæb] - уруш - job [dʒɔb] - бирдан уриш [æ] - [C]; pudge [pʌdʒ] - бакалок; - podge [pɔdʒ] - бакалок; [ʌ] - [C]; shade [ʃeɪd] - соя - shadow [’ʃædou] - соя [ei] - [æ];

Morphonological Alternations of Consonants

Verb-Noun: descend [di’send] - тушмок - descent [di ’sent] - тушиш [d] - [t]; intrude [ɪn’tru:d] - бостириб кирмок - intrusion [ɪn’ttru:zən] - хужум [d] - [ʒ]; join [dʒɔɪn] - боғлаш - joint [dʒɔɪnt] - боғламok [Ø] - [t]; intend [ɪn’tend] - - хохламok - intent [ɪn’tent] - хохиш [d] - [t]; preclude [pri’klu:d] - олдини олмок - preclusion [pri’klu:zən] - олдини олиш [d] - [ʒ]; diffuse [di’fju:s] - таркатмок - diffusion [dɪfu:zən] - таркаш, таркалиш[s]; - [ʒ]; wreath [ri:ð] - гулчамбар килмок - wreath [ri:θ] - тукма [ð] - [θ]; defend [di’fend] - химоя килмок - defence [di’fens] - химоя [d] - [s]; refuse [ri’fju:z] - рад килмок - refuse [’refju:s] - рад [z] - [s]; relieve [ri:liv] - енгиллаштирмок - relief [ri:lɪf] - енгиллатиш [v] - [f]

Adjective-Noun: dependent [di’pendənt] - карам, тобе —dependency [di’pendənsi] - карамлик, тобелик [t] - [s]; direct [di:’rekt] - турпи - direction [di’rekʃn] - йуналиш [t] - [ʃ]; ‘distant [distənt] - узок - distance [’distəns] - масофа, узоклик [t] - [s]; respondent [ris’pɒn-

dent] -жавобгар - response [ris'pɔns]-жавоб берувчи
 [d] - [s]; precise [pri'saiz] аник - precision [pri'siʒən]
 - аниклик [z] - [ʒ]; concise [kən'sais] -киска —concision
 [kən'siʒən] -кискариш [s] - [ʒ]

The mostly vowels than consonants of morphonological alternations take part within the morpheme in English.

Морфонологик алмашинувларда иштирок этувчи

ундошларнинг купчилиги жарангли - жарангсиз
 (кучсиз - кучли, lenes - fortes) корреляциясидаги
 жуфтлардан ташкил топган. Масалан: descend /
 di'send/ - 'descent /di 'sent/ /d/ - /t/ пастрга тушмок -
 пастрга тушган (ут.з.), bath /ba:θ/ - bathe /beið/ /θ/ - /ð/
 "чумилиш - чумилмок", shelf /ʃelf/ - shelves /ʃelvəz/
 /f/ - /v/ "токча - токчалар" каби

Bibliography:

1. A.A Abduazizov. Theoretical phonetics of modern English. Publishing House "Ukituvchi" Tashkent-1986.
2. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I - II. - М. 1963. -Т. I. - 384 с. Т. II. - 375 с.
3. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. Изд. МГУ, 1954 -34с
4. Н.С Трубецкой Некоторые соображения относительно морфонологиию."Пражский лингвистический кружок,"М.,1967,с 115-118
5. Реформатский А.А. Ещё раз о статусе морфонологии, её границах и задачах // Реформатский А.А. Фонологические этюды. - М.: Наука, 1975. - С. 98- 118.
6. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии //Пражский лингвистический кружок. - М.: Прогресс, 1967. - С. 115-118.
7. Щерба Л.Б. Языковая система и речевая деятельность. Изд." Наука", Л., 1974, с.116
8. Зиндер Л.Р. Общая фонетика., 1979, с. 42-58

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

Tahrir hay'ati:

Nizomiddin Mahmudov
Yorqinjon Odilov
Jabbor Eshonqulov
Baxtiyor Daniyarov
Abdurahim Nosirov
To'liqin Saydaliyev
Barno Buranova
Zulxumor Mirzayeva
Qozoqboy Yo'ldoshev
Bahodir Jovliyev
Salima Jumayeva
Qayum Baymirov
Manzar Abdulxayrov
Alijon Safarov
Husniddin Norqulov
Odiljon Boynazarov
Madina Nuriddinova
Barno Kadirova
Nargiza Mirzayeva
Guli Shukurova
Yuldosh Raxmatov
Ramziddin Abdusatorov
Feruz Manukyan
Gulchexra Keldiyorova
Gulsanam Xolikulova
Komiljon Qarshiyev
Svetlana Umirova
Xolmo'min Fayzullayev
Nilufar Namazova
Dilbar Niyazova
Sayyora Halimova
Shaxnoza Yunusova
Nigoraxon Ro'zibayeva
Tadjixon Sabitova
Oqila To'raqulova
Maxpuza Karaxodjayeva

Axborot hamkorimiz:

**TIL VA ADABIYOT
TA'LIMI**
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIG'INING
ILMIY-METODIK JURNALI

Bosh muharrir

Nargiza BERDIYEVA

Muharrirlar:

Bibimariyam RAHMONOVA
Shabnam G'ANIYEVA
Bonu DO'SMATOVA

Sahifalovchi:

Rustambek YUSUPOV

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri
Navoiy ko'chasi 30-uy.
Telefon: (93) 759-43-66, (77) 003-34-33,
(94) 095-96-22, (90) 288-32-92.
e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com

Ilmiy-metodik elektron jurnal

M U N D A R I J A

Alisher Navoiy merosining
Uchinchi Renessansga ta'siri 2

DOLZARB MAVZU

Muyassar Maxmudova.
Umumta'lim maktablarida
"uchinchi renessans" tafakkurini
shakllantirishning zarurati 4

Nurjan Abduvalitov. Bobur siymosi
jahon adabiyoti kontekstida 6

Yelena Pernopasova.
Alisher Navoiy jahon adabiyotining
buyuk san'atkori 8

TILSHONOSLIK

Feruz Abdunazarov.
Madaniyatlararo muloqotni
rivojlantirishda tilning ahamiyati 10

Nodira Mansurova.
Ingliz va o'zbek tillaridagi marketing –
menejment terminlarining
tilshunoslikda shakllanishi
va rivojlanishi 12

Umarjon Qodirov.
Qarluq lahjasi unli fonemalari
Shonazar Shoabdurahmonov
tavsifida 15

Анвар Мухитдинов.
Шахло Умиржонов.
Современные тенденции развития
лингвопрагматики как отрасли
языкознания 19

Гульчехра Давлятова,
София Рахимова.
Почитание как языковой и
культурный феномен 21

ADABIYOTSHUNOSLIK

Xurshida Barotova,
Gulshod Shoyimova. "Muncha yer
ma'lum emaskim, olamda bo'lg'ay" 24

Oqiljon Mavlonov. Toki sham'i
anjumandur mohi shabgardim mening
yoxud badmehr o'qi – ko'nglum
kulbasining sham'i paykoni 26

Dilfuza Shadiyeva,
Xurriyat Rajabova. Boshlang'ich
sinf darsliklarida xalq og'zaki ijodi
namunalarining ahamiyati 30

Elyor Murtazayev.
Shuhrat adibining nasriy asarlarida
urushning inson ruhiga ta'siri 33

Насиба Ниязова,
Айсулу Муратбаева.
Роль военной тематики в
произведениях гафура гуляма 35

Зебо Мусинова. Воссоздание
исторического контекста в
произведении «жана кавалье» 38

Nabiya Abdullayeva,
Mekhriniso Amanova.
Integrated approaches in teaching
literature in efl education 40

ILG'OR PEDAGOGIK TEKNOLOGIYA

Dildora Kenjayeva.
Zamonaviy yondashuvlar asosida
tarbiyachi faoliyatini takomillashtirish
texnologiyasi 43

Saida Maksumova,
Nazokat Jiyanova.
O'zbek tili fanini o'qitishda
jadvallardan foydalanish 45

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi
Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 338/6-sonli
qarori bilan Filologiya, Pedagogika hamda Psixologiya fanlari bo'yicha doktorlik
dissertatsiyalari (PhD, DSc) asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy
ilmiy nashrdir. <https://oak.uz/pages/4802>*

Rayhan Bazarbayeva. O'quvchilarning kreativ fikrlashi negizida nutqiy kompetensiyasini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari.....50

Садокат Шониёзова. Особенности и трудности в обучении русской устной речи студентов технических вузов 52

Феруза Исканджанова. Психологические особенности проблемного обучения 55

TADQIQOTLAR

Husan ERMATOV. Bosma nashrlar formatidagi o'zgarishlar va unga qo'yiladigan zamonaviy talablar.....58

Okila Turakulova. Iskandar – adolatli shoh.....63

Matluba Shukurova. Turg'un birikmalarda "ayol" mavzusining ifodalanishi.....65

Alijon Safarov. Yangiliklar kun tartibida segment xususiyati 70

Zayniddin Bozorov. Maqollar tadqiqida konsept tushunchasi 72

Xasan Gafforov. Ziddiyatli vaziyatlarda ayol va erkak nutqiy gender stereotiplarining morfologik xususiyatlari 75

Saodat Xasanova. Ingliz tilidagi nisbat ma'nolarining o'zbek tiliga tarjimasini tavsifi.....77

Madina Jalilova. "Boburnoma" asarida toponimiyadagi qo'shnomlilik va ko'pnomlilik talqini.....80

Farxod Abdullayev. Muloqotda nutq ta'sirchanligini ta'minlovchi omillar xususida.....72

Mohinir Usmonova. "Toponimika va O'rta Osiyo toponimikasining o'rganilishi: tarixiy va madaniy o'ziga xosliklar" 87

Xurshida Olimova. "Oykonimika va toponimika: janubiy O'zbekiston oykonimlari misolida tizimiy tahlil" 90

Komila Turaboyeva. Ingliz va o'zbek dramaturgiyasining taraqqiyoti va umumiy xususiyatlari 93

Iroda Ochilboyeva. O'zbek va ingliz tillarida odob-axloq leksemalari tadqiqotining nazariy tahlili 95

Gulsanam To'lanboyeva. Internetning informativ va kommunikativ aspektlari integratsiyasi 98

Yulduz Shaymanova. O'zlashma iboralarning o'rganilish tarixi 100

Klara Dusyorova. Imkoniyatlarning qo'sh eshigi 102

Malika Mansurova. Badiiy adabiyotda Cho'lpon siymosining aks ettirilishi 104

Vazira Abdullayeva. "Qutadg'u bilig" asaridagi frazemalarning semantik xususiyatlari 107

Nodira Salixova. Ingliz va o'zbek tili tibbiy lisoniy tizimda ko'chim turlarining o'rni 110

Mehriniso Kenjayeva. "Lison ut-tayr" dostonidagi yo'l va yo'lovchi obrazlari talqini 112

Nurxon Mo'minova. Olamni bilishda ona tilining o'rni 115

Zafar Dadabayev. Kimyo yo'nalishi talabalarining ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishning integrativ metodikasini takomillashtirish modeli..... 117

Jumagul Isaqova. Hozirgi o'zbek bolalar adabiyotining o'rganilishi 120

Shahnoza Alimova. Tilshunoslikda "pora" va "poraxo'rlik" konseptlariga doir nazariy qarashlar... 122

Muazzamxon Baxriddinova. Habib Siddiq qissalari va folklorizm 125

Tursinoy Jarkinova. Yusuf Shomansurning adabiy-estetik qarashlari..... 128

Mohira Sa'dullayeva. O'g'uz shevasidagi ba'zi arab tilidan o'zlashgan polisemantik so'zlar: tadqiq, tahlil va mohiyat..... 131

Temur Boboyev. Ingliz, o'zbek, rus tillaridagi hajviy she'rlarda qofiyaning lingvistik ahamiyati 135

Gulzada Kamalova. Oqiwhilarda kreativlik kompetentlikni ravelandiriwda geymifikaciya maseleleri 137

Farangis Abdulloyeva. "Bahouddin Naqshband yoxud buroq vodiysi qissasi" asarida mushuk obrazi 139

Shaxzoda Muxammadaliyeva. Ramz va uning boshqa birliklardan farqi 142

Мархабо Камалова. Фразеологизмы как средство выражения национальной идентичности в русском языке 144

С. Х. Абдуллаева. Развитие навыков академического письма у студентов-бакалавров 146

Одинахон Эшонкулова. Потенциальное словообразование в русском языке: его роль в лексической эволюции 149

Дилфуза Хусенова. Номинация человека как лингвокультурный феномен..... 151

Нафиса Нематжонova, Диера Уринбаева. Глобализмы и их влияние на современный русский язык в XXI веке 153

Мехрибон Шамсиддинова. Особенности развития коммуникативных навыков студентов, изучающих китайский язык 156

Nozima Gulyamova. The study of the authenticity of audio-visual materials in the development of oral speech of students of a higher educational institution 159

Ruxsora Qurbonova. Actual problems in teaching oral speech skills in english in higher education institutions..... 161

Mahbuba Rasulova. Writing the Law: why academic writing matters for future lawyers.... 163

Nodira Goziyeva. How AI is reshaping language learning 165

Shahina Nigmatova. New methods and strategies for teaching english to students 167

Arofat Ne'matova. Traditional teaching limitations and the growing need for innovative teaching methods in language learning..... 169

Jasmina Utepova, Sohila Aminova. The application of clustering technique into the process of vocabulary teaching 172

Sohiba Tursunova. The role of argument in judicial discourse 175

Vazira Abdiyeva. Intercultural communication competence as a main aim of foreign language teaching 177

PEDAGOGIKA

Matluba Xoliqova. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarida kommunikativ yondashuvga asoslangan o'qitish usullarini takomillashtirish metodikasi 180

Navbahor Abramova. Linguocultural approach as an effective pedagogical approach for enhancing writing competence in teaching english 183

Dildora Raxmatova. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlari..... 185

KICHIK TADQIQOT

Nasima Abdullayeva, Muyassar Yo'ldoshaliyeva. Dialektal korpuslar va ularning lingvistik tadqiqotlardagi o'rni 188

Jamila Ruziyeva. Badiiy asarlarda istak bildiruvchi so'zlar pragmatikasi..... 194

Kumushoy Sangirova. Bahodir Qobulning "Otachiroq" asaridagi ba'zi leksik hamda fonetik dialektizmlar..... 198

Dildora Ermatova. Ohangaron vodiysi kekxa ayollari nutqi xususiyatlari..... 200

Saodat Doniyorova. Ispan va o'zbek tillarida gidronimlarning etimologik va leksik-semantik xususiyatlari 202

Shoiraxon Solijonova. Bo'lajak mutaxassislarda kreativ fikrlash texnologiyasini takomillashtirishning ilmiy-amaliy tahlili..... 204

Nargiza Abduraxmonova. O'zbek va ingliz dialektologiyasi terminologiyasi qiyosi 206

Nozima Qarshiboyeva. Sun'iy intellekt jurnalistning o'rnini bosa oladimi? Texnologiya va insoniyat o'rtasidagi bahs 208

Sabrina Farxodova. Olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlaridir: Alisher Navoiy ilmiy merosi va uning islomiy tafakkurdagi o'rni 211

Mohiniso Hamroqulova. Alisher Navoiy – adabiyotimizning milliy iftixori 213

E'zoza Fayzullayeva. Ehtimollar nazariyasi. Hayotdagi noaniqliklarni tahlil qilish..... 216

Sojida Ashurova. Xalqaro maydonda pedagogikaning tutgan o'rni, o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar..... 219

Niginabonu Hayitova. Mediadiskursda fatik muloqot..... 220

Maftuna Zaripova. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining milliy qadriyatlardan foydalanish orqali ma'naviy tarbiyasini shakllantirish..... 223

Maftuna Jumayeva. The effectiveness of online webinars in the field of english language teaching 225

Subhidam Fayzullayeva. The effectiveness of online webinars in the field of english language teaching 228

Lazokat Izzatullayeva, Barno Saipova. Ways to develop students' creative competence 230

Nargiza Babaniyazova, Sayatxan Jalg'asbayeva. Lexical Features of the English Language in Digital Communication..... 233

Makhmudjan Khasanov. Morphonological alternation in Uzbek language 236

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL